www.Ghaemiyeh.com
www.Ghaemiyeh.org
www.Ghaemiyeh.net
www.Ghaemiyeh.ir

اطیب البیان

فی تفسیر القرآن

بقلم

سید عبدالحسین طیب

جلد دوم

تنظیم و تصحیح

حسن بندانی کیلانی

بسم الله الرحمن الرحیم

اطیب البیان فی تفسیر القرآن

نویسنده:

عبدالحسین طیب

ناشر چاپی:

موسسه جهانی سبطین (علیهما السلام)

ناشر دیجیتالی:

مرکز تحقیقات رایانه‌ای قائمیه اصفهان

فهرست

فهرست ----- ۵
اطیب البیان فی تفسیر القرآن، جلد ۲ ----- ۱۴
مشخصات کتاب ----- ۱۴
[ادامه سوره بقره] ----- ۱۵
اشاره ----- ۱۵
[سوره البقره (۲): آیه ۳۸] ... ص : ۲ ----- ۱۵
[سوره البقره (۲): آیه ۳۹] ... ص : ۶ ----- ۲۰
[سوره البقره (۲): آیه ۴۰] ... ص : ۷ ----- ۲۱
[سوره البقره (۲): آیه ۴۱] ... ص : ۱۲ ----- ۲۶
[سوره البقره (۲): آیه ۴۲] ... ص : ۱۴ ----- ۲۸
[سوره البقره (۲): آیه ۴۳] .... ص : ۱۵ ----- ۲۹
[سوره البقره (۲): آیه ۴۴] ... ص : ۱۶ ----- ۳۰
[سوره البقره (۲): آیه ۴۵] .... ص : ۱۹ ----- ۳۳
[سوره البقره (۲): آیه ۴۶] ... ص : ۲۱ ----- ۳۶
[سوره البقره (۲): آیه ۴۷] ... ص : ۲۲ ----- ۳۷
[سوره البقره (۲): آیه ۴۸] ... ص : ۲۴ ----- ۳۹
[سوره البقره (۲): آیه ۴۹] .... ص : ۲۷ ----- ۴۲
اشاره ----- ۴۲
ملخص احوال فرعون و آل او ... ص : ۲۸ ----- ۴۳
[سوره البقره (۲): آیه ۵۰] ... ص : ۲۹ ----- ۴۴
[سوره البقره (۲): آیه ۵۱] ... ص : ۳۰ ----- ۴۵
[سوره البقره (۲): آیه ۵۲] ... ص : ۳۱ ----- ۴۶
[سوره البقره (۲): آیه ۵۳] ... ص : ۳۲ ----- ۴۷
[سوره البقره (۲): آیه ۵۴] .... ص : ۳۳ ----- ۴۸

[سوره البقره (۲): آیه ۵۵] ... ص : ۳۵ ---- ۵۰
[سوره البقره (۲): آیه ۵۶] .... ص : ۳۷ ---- ۵۲
[سوره البقره (۲): آیه ۵۷] .... ص : ۳۸ ---- ۵۳
[سوره البقره (۲): آیه ۵۸] ... ص : ۴۰ ---- ۵۵
[سوره البقره (۲): آیه ۵۹] ... ص : ۴۱ ---- ۵۶
[سوره البقره (۲): آیه ۶۰] ... ص : ۴۲ ---- ۵۷
[سوره البقره (۲): آیه ۶۱] ... ص : ۴۴ ---- ۵۹
[سوره البقره (۲): آیه ۶۲] ... ص : ۴۷ ---- ۶۲
[سوره البقره (۲): آیه ۶۳] ... ص : ۴۹ ---- ۶۴
[سوره البقره (۲): آیه ۶۴] .... ص : ۵۱ ---- ۶۶
[سوره البقره (۲): آیه ۶۵] ...ص :۵۱ ---- ۶۶
[سوره البقره (۲): آیه ۶۶] ... ص : ۵۳ ---- ۶۸
[سوره البقره (۲): آیات ۶۷ تا ۷۱] .... ص : ۵۵ ---- ۷۰
اشاره ---- ۷۰
شرح الفاظ آیات .... ص : ۵۶ ---- ۷۱
[سوره البقره (۲): آیات ۷۲ تا ۷۳] .... ص : ۵۹ ---- ۷۴
[سوره البقره (۲): آیه ۷۴] .... ص : ۶۰ ---- ۷۵
[سوره البقره (۲): آیه ۷۵] .... ص : ۶۲ ---- ۷۷
[سوره البقره (۲): آیات ۷۶ تا ۷۷] .... ص : ۶۴ ---- ۷۹
[سوره البقره (۲): آیه ۷۸] .... ص : ۶۶ ---- ۸۱
[سوره البقره (۲): آیه ۷۹] .... ص : ۷۲ ---- ۸۸
[سوره البقره (۲): آیه ۸۰] .... ص : ۷۴ ---- ۹۰
[سوره البقره (۲): آیات ۸۱ تا ۸۲] .... ص : ۷۶ ---- ۹۲
[سوره البقره (۲): آیه ۸۳] .... ص : ۷۷ ---- ۹۳
[سوره البقره (۲): آیه ۸۴] .... ص : ۸۴ ---- ۱۰۱
[سوره البقره (۲): آیه ۸۵] .... ص : ۸۶ ---- ۱۰۳

[سوره البقره (۲): آیه ۸۶] .... ص : ۹۲ ---- ۱۰۹
[سوره البقره (۲): آیه ۸۷] .... ص : ۹۲ ---- ۱۰۹
[سوره البقره (۲): آیه ۸۸] .... ص : ۹۵ ---- ۱۱۲
[سوره البقره (۲): آیه ۸۹] .... ص : ۹۷ ---- ۱۱۴
[سوره البقره (۲): آیه ۹۰] .... ص : ۱۰۰ ---- ۱۱۷
[سوره البقره (۲): آیه ۹۱] ... ص : ۱۰۴ ---- ۱۲۱
[سوره البقره (۲): آیه ۹۲] .... ص : ۱۰۶ ---- ۱۲۳
[سوره البقره (۲): آیه ۹۳] ... ص : ۱۰۷ ---- ۱۲۴
[سوره البقره (۲): آیه ۹۴] .... ص : ۱۰۹ ---- ۱۲۶
[سوره البقره (۲): آیه ۹۵] .... ص : ۱۱۲ ---- ۱۲۹
[سوره البقره (۲): آیه ۹۶] .... ص : ۱۱۳ ---- ۱۳۰
[سوره البقره (۲): آیه ۹۷] .... ص : ۱۱۵ ---- ۱۳۲
[سوره البقره (۲): آیه ۹۸] .... ص : ۱۱۸ ---- ۱۳۵
[سوره البقره (۲): آیه ۹۹] .... ص : ۱۲۰ ---- ۱۳۷
[سوره البقره (۲): آیه ۱۰۰] .... ص : ۱۲۲ ---- ۱۳۹
[سوره البقره (۲): آیه ۱۰۱] .... ص : ۱۲۴ ---- ۱۴۱
[سوره البقره (۲): آیه ۱۰۲] .... ص : ۱۲۵ ---- ۱۴۲
[سوره البقره (۲): آیه ۱۰۳] .... ص : ۱۳۲ ---- ۱۴۹
[سوره البقره (۲): آیه ۱۰۴] .... ص : ۱۳۳ ---- ۱۵۰
[سوره البقره (۲): آیه ۱۰۵] .... ص: ۱۳۶ ---- ۱۵۳
[سوره البقره (۲): آیه ۱۰۶] .... ص : ۱۳۸ ---- ۱۵۵
[سوره البقره (۲): آیه ۱۰۷] .... ص : ۱۴۱ ---- ۱۵۸
[سوره البقره (۲): آیه ۱۰۸] .... ص : ۱۴۴ ---- ۱۶۱
[سوره البقره (۲): آیه ۱۰۹] .... ص : ۱۴۶ ---- ۱۶۳
[سوره البقره (۲): آیه ۱۱۰] .... ص: ۱۴۹ ---- ۱۶۶
[سوره البقره (۲): آیه ۱۱۱] ... ص : ۱۵۱ ---- ۱۶۸

[سوره البقره (۲): آیه ۱۱۲] .... ص : ۱۵۳ ---- ۱۷۰
[سوره البقره (۲): آیه ۱۱۳] .... ص : ۱۵۵ ---- ۱۷۲
[سوره البقره (۲): آیه ۱۱۴] .... ص : ۱۵۷ ---- ۱۷۴
[سوره البقره (۲): آیه ۱۱۵] ... ص : ۱۶۰ ---- ۱۷۷
[سوره البقره (۲): آیه ۱۱۶] .... ص : ۱۶۲ ---- ۱۷۹
[سوره البقره (۲): آیه ۱۱۷] .... ص : ۱۶۴ ---- ۱۸۱
[سوره البقره (۲): آیه ۱۱۸] ..... ص : ۱۶۷ ---- ۱۸۴
[سوره البقره (۲): آیه ۱۱۹] ..... ص :۱۷۰ ---- ۱۸۷
[سوره البقره (۲): آیه ۱۲۰] ..... ص : ۱۷۲ ---- ۱۸۹
[سوره البقره (۲): آیه ۱۲۱] ..... ص : ۱۷۳ ---- ۱۹۰
[سوره البقره (۲): آیه ۱۲۲] .... ص : ۱۷۷ ---- ۱۹۴
[سوره البقره (۲): آیه ۱۲۳] .... ص : ۱۷۷ ---- ۱۹۴
[سوره البقره (۲): آیه ۱۲۴] ..... ص : ۱۷۸ ---- ۱۹۵
[سوره البقره (۲): آیه ۱۲۵] ..... ص : ۱۸۶ ---- ۲۰۳
[سوره البقره (۲): آیه ۱۲۶] .... ص : ۱۹۱ ---- ۲۰۸
[سوره البقره (۲): آیه ۱۲۷] ..... ص : ۱۹۳ ---- ۲۱۰
[سوره البقره (۲): آیه ۱۲۸] .... ص : ۱۹۵ ---- ۲۱۲
[سوره البقره (۲): آیه ۱۲۹] ..... ص : ۱۹۸ ---- ۲۱۵
[سوره البقره (۲): آیه ۱۳۰] ..... ص : ۲۰۱ ---- ۲۱۸
[سوره البقره (۲): آیه ۱۳۱] ..... ص : ۲۰۳ ---- ۲۲۰
[سوره البقره (۲): آیه ۱۳۲] ..... ص : ۲۰۵ ---- ۲۲۲
[سوره البقره (۲): آیه ۱۳۳] ..... ص : ۲۰۶ ---- ۲۲۳
[سوره البقره (۲): آیه ۱۳۴] ..... ص : ۲۰۸ ---- ۲۲۵
[سوره البقره (۲): آیه ۱۳۵] ..... ص : ۲۱۰ ---- ۲۲۷
[سوره البقره (۲): آیه ۱۳۶] ..... ص : ۲۱۳ ---- ۲۳۰
[سوره البقره (۲): آیه ۱۳۷] ..... ص : ۲۱۶ ---- ۲۳۳

[سوره البقره (۲): آیه ۱۳۸] ..... ص : ۲۱۸ ---- ۲۳۵
[سوره البقره (۲): آیه ۱۳۹] ..... ص : ۲۱۹ ---- ۲۳۶
[سوره البقره (۲): آیه ۱۴۰] ..... ص : ۲۲۱ ---- ۲۳۸
[سوره البقره (۲): آیه ۱۴۱] ..... ص : ۲۲۴ ---- ۲۴۱
[سوره البقره (۲): آیه ۱۴۲] ..... ص : ۲۲۴ ---- ۲۴۱
[سوره البقره (۲): آیه ۱۴۳] ..... ص : ۲۲۷ ---- ۲۴۴
[سوره البقره (۲): آیه ۱۴۴] ..... ص : ۲۳۵ ---- ۲۵۲
[سوره البقره (۲): آیه ۱۴۵] ..... ص : ۲۳۸ ---- ۲۵۵
[سوره البقره (۲): آیه ۱۴۶] ..... ص : ۲۴۰ ---- ۲۵۷
[سوره البقره (۲): آیه ۱۴۷] ..... ص : ۲۴۱ ---- ۲۵۸
[سوره البقره (۲): آیه ۱۴۸] ..... ص : ۲۴۲ ---- ۲۵۹
[سوره البقره (۲): آیات ۱۴۹ تا ۱۵۰] ..... ص : ۲۴۴ ---- ۲۶۱
[سوره البقره (۲): آیه ۱۵۱] ..... ص : ۲۴۷ ---- ۲۶۴
[سوره البقره (۲): آیه ۱۵۲] ..... ص : ۲۴۸ ---- ۲۶۵
[سوره البقره (۲): آیه ۱۵۳] ..... ص : ۲۴۹ ---- ۲۶۶
[سوره البقره (۲): آیه ۱۵۴] ..... ص : ۲۵۱ ---- ۲۶۸
[سوره البقره (۲): آیه ۱۵۵] ..... ص : ۲۵۴ ---- ۲۷۱
[سوره البقره (۲): آیه ۱۵۶] ..... ص : ۲۵۹ ---- ۲۷۶
[سوره البقره (۲): آیه ۱۵۷] ..... ص : ۲۶۱ ---- ۲۷۸
[سوره البقره (۲): آیه ۱۵۸] ..... ص : ۲۶۲ ---- ۲۷۹
[سوره البقره (۲): آیه ۱۵۹] ..... ص : ۲۶۵ ---- ۲۸۲
[سوره البقره (۲): آیه ۱۶۰] ..... ص : ۲۶۸ ---- ۲۸۵
[سوره البقره (۲): آیه ۱۶۱] ..... ص : ۲۶۸ ---- ۲۸۵
[سوره البقره (۲): آیه ۱۶۲] ..... ص : ۲۷۰ ---- ۲۸۷
[سوره البقره (۲): آیه ۱۶۳] ..... ص : ۲۷۱ ---- ۲۸۸
[سوره البقره (۲): آیه ۱۶۴] ..... ص : ۲۷۴ ---- ۲۹۱

[سوره البقره (۲): آیه ۱۶۵] ..... ص : ۲۸۰ ---- ۲۹۷
[سوره البقره (۲): آیه ۱۶۶] ..... ص : ۲۸۲ ---- ۲۹۹
[سوره البقره (۲): آیه ۱۶۷] ..... ص : ۲۸۴ ---- ۳۰۱
[سوره البقره (۲): آیه ۱۶۸] ..... ص : ۲۸۵ ---- ۳۰۲
[سوره البقره (۲): آیه ۱۶۹] ..... ص : ۲۸۸ ---- ۳۰۵
[سوره البقره (۲): آیه ۱۷۰] ..... ص : ۲۹۱ ---- ۳۰۸
[سوره البقره (۲): آیه ۱۷۱] ..... ص : ۲۹۴ ---- ۳۱۱
» [سوره البقره (۲): آیه ۱۷۲] ..... ص : ۲۹۵ ---- ۳۱۲
[سوره البقره (۲): آیه ۱۷۳] ..... ص : ۲۹۸ ---- ۳۱۵
[سوره البقره (۲): آیه ۱۷۴] ..... ص : ۳۰۲ ---- ۳۱۹
[سوره البقره (۲): آیه ۱۷۵] ..... ص : ۳۰۵ ---- ۳۲۲
[سوره البقره (۲): آیه ۱۷۶] ..... ص : ۳۰۶ ---- ۳۲۳
[سوره البقره (۲): آیه ۱۷۷] ..... ص : ۳۰۸ ---- ۳۲۵
[سوره البقره (۲): آیه ۱۷۸] ..... ص : ۳۱۳ ---- ۳۳۰
[سوره البقره (۲): آیه ۱۷۹] ..... ص : ۳۱۷ ---- ۳۳۴
[سوره البقره (۲): آیه ۱۸۰] ..... ص : ۳۱۹ ---- ۳۳۶
[سوره البقره (۲): آیه ۱۸۱] ..... ص : ۳۲۲ ---- ۳۳۹
[سوره البقره (۲): آیه ۱۸۲] ..... ص : ۳۲۴ ---- ۳۴۱
[سوره البقره (۲): آیه ۱۸۳] ..... ص : ۳۲۶ ---- ۳۴۳
[سوره البقره (۲): آیه ۱۸۴] ..... ص : ۳۲۷ ---- ۳۴۴
[سوره البقره (۲): آیه ۱۸۵] ..... ص : ۳۳۲ ---- ۳۴۹
[سوره البقره (۲): آیه ۱۸۶] ..... ص : ۳۳۷ ---- ۳۵۴
[سوره البقره (۲): آیه ۱۸۷] ..... ص : ۳۳۹ ---- ۳۵۶
[سوره البقره (۲): آیه ۱۸۸] ..... ص : ۳۴۴ ---- ۳۶۱
[سوره البقره (۲): آیه ۱۸۹] ..... ص : ۳۴۶ ---- ۳۶۳
[سوره البقره (۲): آیه ۱۹۰] ..... ص : ۳۵۰ ---- ۳۶۷

[سوره البقره (۲): آیه ۱۹۱] ..... ص : ۳۵۲ ---- ۳۶۹
[سوره البقره (۲): آیه ۱۹۲] ..... ص : ۳۵۵ ---- ۳۷۲
[سوره البقره (۲): آیه ۱۹۳] ..... ص : ۳۵۶ ---- ۳۷۳
» [سوره البقره (۲): آیه ۱۹۴] ..... ص : ۳۵۸ ---- ۳۷۵
[سوره البقره (۲): آیه ۱۹۵] ..... ص : ۳۶۰ ---- ۳۷۷
[سوره البقره (۲): آیه ۱۹۶] ..... ص : ۳۶۳ ---- ۳۸۰
[سوره البقره (۲): آیه ۱۹۷] ..... ص : ۳۶۸ ---- ۳۸۵
[سوره البقره (۲): آیه ۱۹۸] ..... ص : ۳۷۲ ---- ۳۸۹
[سوره البقره (۲): آیه ۱۹۹] ..... ص : ۳۷۵ ---- ۳۹۲
[سوره البقره (۲): آیه ۲۰۰] ..... ص : ۳۷۶ ---- ۳۹۳
[سوره البقره (۲): آیه ۲۰۱] ..... ص : ۳۷۸ ---- ۳۹۵
[سوره البقره (۲): آیه ۲۰۲] ..... ص : ۳۷۹ ---- ۳۹۶
[سوره البقره (۲): آیه ۲۰۳] ..... ص : ۳۸۰ ---- ۳۹۷
[سوره البقره (۲): آیه ۲۰۴] ..... ص : ۳۸۳ ---- ۴۰۰
[سوره البقره (۲): آیه ۲۰۵] ..... ص : ۳۸۴ ---- ۴۰۱
[سوره البقره (۲): آیه ۲۰۶] ..... ص : ۳۸۵ ---- ۴۰۲
[سوره البقره (۲): آیه ۲۰۷] ..... ص : ۳۸۶ ---- ۴۰۳
[سوره البقره (۲): آیه ۲۰۸] ..... ص : ۳۸۷ ---- ۴۰۴
[سوره البقره (۲): آیه ۲۰۹] ..... ص : ۳۸۸ ---- ۴۰۵
[سوره البقره (۲): آیه ۲۱۰] ..... ص : ۳۸۹ ---- ۴۰۶
[سوره البقره (۲): آیه ۲۱۱] ..... ص : ۳۹۱ ---- ۴۰۸
[سوره البقره (۲): آیه ۲۱۲] ..... ص : ۳۹۲ ---- ۴۰۹
[سوره البقره (۲): آیه ۲۱۳] ..... ص : ۳۹۶ ---- ۴۱۳
[سوره البقره (۲): آیه ۲۱۴] ..... ص : ۴۰۴ ---- ۴۲۲
[سوره البقره (۲): آیه ۲۱۵] ..... ص : ۴۰۸ ---- ۴۲۶
[سوره البقره (۲): آیه ۲۱۶] ..... ص : ۴۱۱ ---- ۴۲۹

[سوره البقره (۲): آیه ۲۱۷] .... ص : ۴۱۷ ---- ۴۳۵
[سوره البقره (۲): آیه ۲۱۸] .... ص : ۴۲۰ ---- ۴۳۸
اشاره ---- ۴۳۸
کلام فی معنی الرجاء ---- ۴۴۰
[سوره البقره (۲): آیه ۲۱۹] .... ص : ۴۲۶ ---- ۴۴۴
[سوره البقره (۲): آیه ۲۲۰] .... ص : ۴۳۲ ---- ۴۵۱
[سوره البقره (۲): آیه ۲۲۱] .... ص : ۴۳۵ ---- ۴۵۴
[سوره البقره (۲): آیه ۲۲۲] .... ص : ۴۴۱ ---- ۴۶۰
[سوره البقره (۲): آیه ۲۲۳] .... ص : ۴۴۶ ---- ۴۶۵
[سوره البقره (۲): آیه ۲۲۴] .... ص : ۴۴۸ ---- ۴۶۷
[سوره البقره (۲): آیه ۲۲۵] .... ص : ۴۵۰ ---- ۴۶۹
[سوره البقره (۲): آیه ۲۲۶] .... ص : ۴۵۲ ---- ۴۷۱
[سوره البقره (۲): آیه ۲۲۷] .... ص : ۴۵۴ ---- ۴۷۳
[سوره البقره (۲): آیه ۲۲۸] .... ص : ۴۵۵ ---- ۴۷۴
[سوره البقره (۲): آیه ۲۲۹] .... ص : ۴۵۹ ---- ۴۷۸
[سوره البقره (۲): آیه ۲۳۰] .... ص : ۴۶۱ ---- ۴۸۰
اشاره ---- ۴۸۰
دو تنبیه ---- ۴۸۲
[سوره البقره (۲): آیه ۲۳۱] .... ص : ۴۶۴ ---- ۴۸۳
[سوره البقره (۲): آیه ۲۳۲] .... ص : ۴۶۶ ---- ۴۸۵
[سوره البقره (۲): آیه ۲۳۳] .... ص : ۴۶۹ ---- ۴۸۸
[سوره البقره (۲): آیه ۲۳۴] .... ص : ۴۷۵ ---- ۴۹۴
[سوره البقره (۲): آیه ۲۳۵] .... ص : ۴۷۸ ---- ۴۹۷
[سوره البقره (۲): آیه ۲۳۶] .... ص : ۴۸۱ ---- ۵۰۰
[سوره البقره (۲): آیه ۲۳۷] .... ص : ۴۸۳ ---- ۵۰۲
[سوره البقره (۲): آیه ۲۳۸] .... ص : ۴۸۵ ---- ۵۰۴

[سوره البقره (۲): آیه ۲۳۹] .... ص : ۴۸۷ ---- ۵۰۶
[سوره البقره (۲): آیه ۲۴۰] .... ص : ۴۹۰ ---- ۵۰۹
[سوره البقره (۲): آیه ۲۴۱] .... ص : ۴۹۲ ---- ۵۱۱
[سوره البقره (۲): آیه ۲۴۲] .... ص : ۴۹۴ ---- ۵۱۳
[سوره البقره (۲): آیه ۲۴۳] .... ص : ۴۹۴ ---- ۵۱۳
[سوره البقره (۲): آیه ۲۴۴] .... ص : ۴۹۷ ---- ۵۱۶
[سوره البقره (۲): آیه ۲۴۵] .... ص : ۴۹۸ ---- ۵۱۷
[سوره البقره (۲): آیه ۲۴۶] .... ص : ۵۰۰ ---- ۵۱۹
[سوره البقره (۲): آیه ۲۴۷] .... ص : ۵۰۳ ---- ۵۲۲
[سوره البقره (۲): آیه ۲۴۸] .... ص : ۵۰۶ ---- ۵۲۵
[سوره البقره (۲): آیه ۲۴۹] .... ص : ۵۰۸ ---- ۵۲۷
[سوره البقره (۲): آیه ۲۵۰] .... ص : ۵۱۱ ---- ۵۳۰
[سوره البقره (۲): آیه ۲۵۱] .... ص : ۵۱۲ ---- ۵۳۱
[سوره البقره (۲): آیه ۲۵۲] .... ص : ۵۱۶ ---- ۵۳۵
اشاره ---- ۵۳۵
تنبیه ---- ۵۳۶
درباره مرکز ---- ۵۳۷

اطیب البیان فی تفسیر القرآن، جلد ۲

مشخصات کتاب

سرشناسه : طیب عبدالحسین ۱۳۷۰ - ۱۲۷۵

عنوان و نام پدیدآور : تفسیر الطیب البیان فی تفسیر القرآن بقلم عبدالحسین طیب مشخصات نشر : [تهران : کتابفروشی اسلام - ۱۳.

مشخصات ظاهری : ج ۲

شابک : ۹۶۴-۵۸۴۳-۰۳-۰ ۱۰۰۰۰ریال (دوره

وضعیت فهرست نویسی : فهرستنویسی قبلی یادداشت : این کتاب تحت عنوان "اطیب البیان فی تفسیر القرآن در سالهای مختلف توسط ناشران متفاوت منتشر شده است عنوان دیگر : اطیب البیان فی تفسیر القرآن موضوع : تفاسیر شیعه -- قرن ۱۴

موضوع : قرآن -- علوم قرآنی رده بندی کنگره : BP۹۸ /ط۲الف ۶ ۰۳۱ی۹

رده بندی دیویی : ۲۹۷/۱۷۹

شماره کتابشناسی ملی : م ۷۸-۱۵۲۴۲

ص: ۱

[ادامه سوره بقره]

اشاره

بسم اللَّه الرّحمن الرّحيم

الحمد للَّه ربّ العالمين و الصّلاه على خاتم النبيّين و اله الطيّبين الطاهرين

[سوره البقره (۲): آيه ۳۸] ... ص : ۲

قُلْنَا اهْبِطُوا مِنْها جَمِيعاً فَإِمَّا يَأْتِيَنَّكُمْ مِنِّى هُدىً فَمَنْ تَبِعَ هُداىَ فَلا خَوْفٌ عَلَيْهِمْ وَ لا هُمْ يَحْزَنُونَ (۳۸)

(و گفتيم كه همگى از بهشت فرود آئيد، پس هر گاه از جانب من براى شما هدايتى آمد كسانى كه از هدايت من پيروى كنند ترس و بيمى بر آنان نيست و حزن و اندوهى ندارند) تفسير آيه شريفه در ذيل چند جمله بيان ميشود:

جمله اول در كلمه اهبطوا: در مجلد اول(۱) بيان كرديم كه خطاب بآدم و حوّا و ذريّه آنها است و در وجه تكرار آن بعضى گفتند مراد از هبوط اول از بهشت بآسمان اول و از هبوط ثانى از آسمان اول بزمين است، و اين قول علاوه بر اينكه بدون دليل است خلاف ظاهر هر دو آيه ميباشد براى اينكه در آيه اولى جمله وَ لَكُمْ فِي الْأَرْضِ مُسْتَقَرٌّ وَ مَتاعٌ إِلى حِينٍ ظاهر در هبوط بزمين است و در آيه ثانيه كلمه مِنْها ظاهر در هبوط از بهشت است.

۱- ۱- صفحه ۵۱۹

و بعضی گفتند مراد از هر دو خطاب یک خطاب است و تکرارش بجهت اختلاف دو حالت است در خطاب اول حالت عداوت بعضی با بعضی دیگر یعنی لازمه طبیعت بشر عداوت با یکدیگر بوده و در خطاب دوم حالت تکلیف و تعدیل طبیعت است.

و آنچه اولی بنظر می رسد اینست که خطاب اول در مورد عقوبت بر مخالفت آدم و حوا بوده که بواسطه مخالفت باید از بهشت بزمین نزول کنید و بجان یکدیگر بیفتید تا بمیرید، و خطاب دوم پس از توبه و مغفرت بوده و خطاب لطف و رأفت است که اکنون که بزمین نازل شدید من اسباب هدایت را برای شما آماده میکنم و چنانچه هدایت شدید بیمی از عذاب من نداشته و حزن و اندوهی بخود راه ندهید و اللّه العالم.

جمله ثانیه در يَأْتِيَنَّكُمْ مِنِّی هُدیً: هدی در آیه شریفه شامل جمیع هدایتهای تشریعی الهی از دلالتهای عقلی و ارسال رسل و انزال کتب و تشریع شرایع و جعل تکالیف و غیرها می شود، و اختصاص دادن آن بدلالتهای عقلی یا ارسال رسل وجهی ندارد زیرا بنا بر قول دوم مورد آیه یعنی آدم از تحت آیه خارج می شود چون رسولی برای او نیامده بود و افاضه عقل نیز قبلا باو شده بود بدلیل:

وَ عَلَّمَ آدَمَ الْأَسْماءَ كُلَّها بنا بر این هدای الهی در مرتبه اول ارشاد عقل و سپس فرستادن پیغمبران و نازل نمودن کتابهای آسمانی و جعل و بیان احکام و تکالیف و وظایف انسانی و راهنمایی بمکارم اخلاق و نحو اینها است که هر کدام از اینها بموقع خود و بمقدار لازم از جانب خدا برای هدایت بشر آمده است.

جمله سوم در فَمَنْ تَبِعَ هُدایَ: فاء فمن فاء تفریع است و جمله تفریع بر جمله قبل است یعنی مجرد آمدن هدایت الهی موجب رستگاری و امن از خوف و حزن نیست بلکه شرط رستگاری متابعت هدایت الهی است و از این جمله استفاده

میشود که وصول بسعادت ابدی و نیل بفیوضات الهی مستلزم دو دستگاه فعّاله است یکی از طرف مولی که باید تمام اسباب هدایت را در دسترس بندگان قرار دهد چه اسباب تکوینی از افاضه عقل و شعور و ایجاد قدرت و اراده و اعطاء قوای باطنی و ظاهری و وسائل و لوازم دیگر، و چه اسباب تشریعی از ارسال رسل و انزال کتب و جعل تکالیف و بیان احکام و غیر اینها.

و دیگر از طرف عبد که باید پیروی از هدایت الهی کند و در تحصیل علم و معرفت و تکمیل اخلاق و اتیان بواجبات و ترک محرمات کوشش نماید تا بسعادت نائل شود و اگر بنده از اسباب و وسائل هدایت محروم شد در حدّ خود معذور است چنانچه در شرایط عامّه و خاصه تکلیف بیان شده و همچنین اگر هدایت الهی باو رسید و متابعت نکرد از سعادت و فیوضات الهی محروم و بعذاب او معذب خواهد بود.

جمله چهارم در فَلا خَوْفٌ عَلَيْهِمْ: خوف از امور باطنی و صفات نفسانی است و بواسطه ادراک مضرّات و مکاره و منافرات در انسان پیدا می شود اعمّ از اینکه ادراک وهمی و ظنّی باشد یا ادراک قطعی و یقینی، بنا بر این وجود واقعی چیزی منشأ خوف نیست بلکه ادراک وجود آن مورث خوف می شود مثل اینکه وجود سمّ یا حیوان درنده در صورتی که انسان علم و اطلاعی از آن نداشته باشد در انسان حالت خوف ایجاد نمیکند ولی اگر وجودش را ادراک کرد ترس در دل او پیدا می شود اگر چه واقعا هم وجود نداشته باشد.

بنا بر این خوف از عذاب و سخط و غضب الهی فرع ایمان و اعتقاد است و کسی که خوف نداشته کاشف از ضعف اعتقاد او است.

و در علم اخلاق بیان شده که خوف بر دو قسم است خوف ممدوح و خوف مذموم، و خوف ممدوح بر سه قسم است:

اول- خوف از خدا که بعد از معرفت بعظمت و کبریایی او حاصل میشود و آیات و اخبار در مدح آن بسیار است، در قرآن کریم میفرماید:

وَ أَمَّا مَنْ خافَ مَقامَ رَبِّهِ وَ نَهَى النَّفْسَ عَنِ الْهَوى فَإِنَّ الْجَنَّهَ هِیَ الْمَأْوى(۱) و نیز فرماید: وَ لِمَنْ خافَ مَقامَ رَبِّهِ جَنَّتانِ(۲) و نیز فرماید: فَلا تَخافُوهُمْ وَ خافُونِ إِنْ کُنْتُمْ مُؤْمِنِینَ(۳) و میفرماید: سَیَذَّکَّرُ مَنْ یَخْشى(۴) و غیر اینها از آیات دیگر.

و از رسول خدا صلّی اللَّه علیه و آله و سلّم روایت شده که فرموده: «

رأس الحکمه مخافه اللَّه»(۵)

و نیز روایت شده که فرمود:

اتمّکم عقلا اشدّکم للَّه خوفا»(۶)

و از حضرت سجاد علیه السّلام روایت شده که فرمود:

عجبا لمن عرفک کیف لا یخافک»(۷)

و از حضرت باقر علیه السّلام روایت شده که فرمود: «

من عرف اللَّه خاف اللَّه»(۸)

و غیر اینها از اخبار دیگر.

دوم- خوف از معصیت و مضرّات آن. سوم- خوف از سوء عاقبت، و این دو قسمت را در مجلّد سوم کلم الطیب مفصلا بیان نموده ایم(۹).

و اشکالی که متوجه آیه شده به اینکه اگر مراد از نفی خوف در آیه شریفه خوف از امور دنیوی است که اهل ایمان در دنیا بیشتر گرفتار ابتلائات هستند و اگر مراد خوف دینی ممدوح است که منافات با آیات و اخبار مذکوره دارد جواب این است که مراد مطلق خوف است اما در دنیا چون مؤمن و پیرو هدایت حق، معرفت دارد بلیاتی که از جانب حق است موافق حکمت و مصلحت و موجب ارتقاء رتبه و درجه اوست بقضاء الهی راضی و نسبت باوامر او تسلیم بوده

۱- ۱- سوره النازعات آیه ۴۰

۲- ۲- سوره الرحمن آیه ۴۶

۳- ۳- آل عمران آیه ۱۶۹

۴- ۴- سوره الاعلی آیه ۱۹

۵- جامع السعادات

۶- جامع السعادات

۷- جامع السعادات

۸- جامع السعادات

۹- از صفحه ۱۹۶ تا ۲۰۴

و خوف و اضطرابی ندارد.

و امّا خوف از خدا برای اینست که مبادا تقصیر و کوتاهی در اطاعت اوامر او و وظیفه بندگی خود نموده باشد و همچنین خوف از معصیت و سوء عاقبت برای ارتکاب اموری است که سبب این خوف میشود، و چون در آیه شریفه عدم خوف را بر متابعت هدایت پروردگار مترتب نموده و خوف مؤمن که در آیات و اخبار مدح شده مترتب بر ترک متابعت و یا احتمال تقصیر و کوتاهی در آنست، با یکدیگر منافات و مخالفتی ندارد، و به بیان دیگر خداوند مقرّر فرموده کسی که متابعت هدایت او را بکند از خوف و حزن مصون است و مؤمن میترسد که مبادا کوتاهی در پیروی از هدایت حق کرده باشد و موجب سلب مصونیت او شود و واضح است که بین این دو معنی منافاتی نیست.

جمله پنجم در وَ لا هُمْ یَحْزَنُونَ: حزن بواسطه فوت منافع و وارد شدن مکاره و مضارّ است و کسی که پیروی هدایت پروردگار را بنماید منفعتی از او فوت نمیشود و ضرری نیز بر او وارد نمیگردد و امّا منافع دنیوی آنچه باو نرسد در حقیقت صلاح او نبوده و اگر صلاحش بود باو میرسید و منافع اخروی نیز چیزی از او منع نخواهد شد بلکه قبل از موت بشارت سعادت باو داده میشود و موت اول راحت اوست و تمام مثوبات الهی در همه مراحل بعد از موت باو خواهد رسید بنا بر این هیچگونه حزنی برای او نیست.

[سوره البقره (۲): آیه ۳۹] ... ص: ۶

وَ الَّذِینَ کَفَرُوا وَ کَذَّبُوا بِآیاتِنا أُولئِکَ أَصْحابُ النَّارِ هُمْ فِیها خالِدُونَ (۳۹)

(و کسانی که کافر شدند و آیات الهی را تکذیب نمودند اینان یاران آتش و در آن جاویدانند) کفر و اقسام آن در ذیل آیه شریفه إِنَّ الَّذِینَ کَفَرُوا سَواءٌ عَلَیْهِمْ الایه بیان شد(۱).

۱- ۱- مجلد اول صفحه ۲۶۰ الی ۲۶۶

و تکذیب آیات الهی بر حسب عموم آیات اعمّ از کفر است زیرا آیات الهی شامل کتب آسمانی و معجزات انبیاء و اوصیاء و احکام الهی و شخص انبیاء و اوصیاء بلکه جمیع مخلوقات الهی که نشانه و دلیل قدرت و علم و حکمت و سایر صفات پروردگارند میشود و تمام فرق ضالّه از کفّار و مخالفین و اهل بدعت و فرق غیر شیعه اثنی عشری بنحوی مکذّب آیات الهی بوده و آیه شامل حال آنها می شود.

[سوره البقره (۲): آیه ۴۰] ... ص: ۷

یا بَنِی إِسْرائِیلَ اذْکُرُوا نِعْمَتِیَ الَّتِی أَنْعَمْتُ عَلَیْکُمْ وَ أَوْفُوا بِعَهْدِی أُوفِ بِعَهْدِکُمْ وَ إِیَّایَ فَارْهَبُونِ (۴۰)

(ای فرزندان یعقوب یاد کنید نعمت مرا که بر شما انعام نمودم و بعهد من وفا کنید تا بعهد شما وفا کنم و تنها از من بترسید) اسرائیل لقب حضرت یعقوب پیغمبر «ع» و مرکب از کلمه اسرا بمعنی عبد یا صفوه و از کلمه ئیل بمعنی اللّه در لغت عبرانی است و اسرائیل بمعنی عبد اللّه یا صفوه اللّه است (بنا بر مضمون اخباری که در تفسیر برهان نقل میکند) و حضرت یعقوب دوازده پسر داشت چنانچه کافی در باب نصّ بر ائمه حدیث مفصلی از حضرت باقر علیه السّلام روایت کرده و در ضمن آن حدیث است که:

«ان علیّا «ع» حضره الذی حضره فدعا ولده و کانوا اثنی عشر ذکرا فقال لهم یا بنیّ انّ اللّه عزّ و جلّ قد أبی الّا ان یجعل فی سنّه من یعقوب و ان یعقوب

دعا ولده و کانوا اثنی عشر ذکرا فاخبرهم بصاحبهم الا و انّی اخبرکم بصاحبکم الحدیث»(۱).

و نسب بنی اسرائیل باین دوازده پسر یعقوب منتهی میشود و حضرت موسی بزرگترین پیغمبران بنی اسرائیل بوده نسبش بچهار واسطه به یعقوب میرسد (موسی بن عمران بن یصهر بن قاهث ابن لاوی بن یعقوب) اذْکُرُوا نِعْمَتِیَ الَّتِی أَنْعَمْتُ عَلَیْکُمْ مراد از نعمت الهی که ببنی اسرائیل عنایت فرموده نعمتهایی است که در آیات بعد ذکر میفرماید، و این جمله بر وجوب شکر منعم دلالت دارد چنانچه بحکم عقل شکر منعم واجب است و برای شکر نعمت شش مورد ذکر نموده اند:

۱- هر وقت خداوند نعمتی بانسان عنایت فرماید ۲- هنگامی که بلائی از انسان دفع نماید ۳- هر موقع متذکر نعمتی از نعم الهی بشود ۴- هر موقع که متذکر دفع بلائی بشود ۵- هر وقت موفق بعبادت و عمل خیری گردد ۶- هر وقت از گناه و فعل قبیحی حفظ شود ولی میتوان گفت شکر بحسب مفهوم آن که «صرف الشی ء فیما خلق لاجله» باشد در همه حال و در هر مورد ثابت است.

وَ أَوْفُوا بِعَهْدِی أُوفِ بِعَهْدِکُمْ وفای بعهد از صفات بسیار ستوده، و حسن و مدح و لزوم آن بادله اربعه ثابت است.

در قرآن کریم در صفات نیکوکاران میفرماید:

۱- ۱- مجلد اول صفحه ۲۹۱ (هنگامی که حضرت علی «ع» محتضر شد پسران خود را خواست و آنها دوازده پسر بودند پس بآنها فرمود خدای عز و جل سنتی از یعقوب در من قرار داد و بدرستی که یعقوب پسران خود را خواند و آنها دوازده پسر بودند پس خبر داد آنان را بصاحب و پیشوایشان و آگاه باشید که من شما را از صاحب و پیشوایتان خبر میدهم تا آخر حدیث) [.....]

وَ الْمُوفُونَ بِعَهْدِهِمْ إِذا عاهَدُوا(۱) و در مدح اسماعیل پیغمبر میفرماید: إِنَّهُ کانَ صادِقَ الْوَعْدِ(۲) و نیز می فرماید وَ أَوْفُوا بِالْعَهْدِ إِنَّ الْعَهْدَ کانَ مَسْؤُلًا(۳) و در صفات مؤمنین میفرماید: وَ الَّذِینَ هُمْ لِأَماناتِهِمْ وَ عَهْدِهِمْ راعُونَ»(۴)

و از ابی مالک است که می گوید خدمت علی بن الحسین علیه السّلام عرض کردم:

«اخبرنی بجمیع شرایع الدین قال قول الحق و الحکم بالعدل و الوفاء بالعهد»(۵)

و از حسین بن مصیب روایت شده که گفت از حضرت صادق علیه السّلام شنیدم که فرمود «

ثلاثه لا عذر لاحد فیها اداء الامانه الی البر و الفاجر و الوفاء بالعهد للبرّ و الفاجر و برّ الوالدین برّین کانا او فاجرین»(۶)

و غیر اینها از اخبار دیگر که در عاشر بحار صفحه ۱۴۳ نقل فرموده است.

و لزوم وفاء بعهد بحکم عقل نیز ثابت است زیرا هر عاقلی وفای بعهد را حسن و پسندیده و نقض عهد را قبیح و زشت میشمارد، و اجماع مسلمین و ضرورت دین بلکه جمیع ادیان نیز بر حسن آن و لزوم رعایت آن قائم است.

و مراد از عهد که در آیه شریفه است ممکن است عهد و میثاق خداوند با جمیع اولاد آدم باشد چنانچه در آیات قرآنی است مانند آیه أَ لَمْ أَعْهَدْ إِلَیْکُمْ یا بَنِی آدَمَ أَنْ لا تَعْبُدُوا الشَّیْطانَ إِنَّهُ لَکُمْ عَدُوٌّ مُبِینٌ وَ أَنِ اعْبُدُونِی هذا صِراطٌ مُسْتَقِیمٌ(۷) و آیه شریفه أَ لَسْتُ بِرَبِّکُمْ قالُوا بَلی(۸) و ممکن است عهد و میثاقی باشد که در همین سوره پس از چند آیه دیگر میفرماید:

وَ إِذْ أَخَذْنا مِیثاقَ بَنِی إِسْرائِیلَ لا تَعْبُدُونَ إِلَّا اللَّهَ وَ بِالْوالِدَیْنِ إِحْساناً

۱- بقره ۱۷۲

۲- (۲- سوره مریم آیه ۵۵

۳- (۳- سوره اسری آیه ۳۶

۴- مومنون آیه ۸

۵- (۵- مجلد عاشر بحار صفحه ۱۴۳

۶- (۶- مجلد عاشر بحار صفحه ۱۴۳

۷- (۷- سوره یس آیه ۶۰

۸- (۸- سوره اعراف آیه ۱۷۱

وَ ذِی الْقُرْبی وَ الْیَتامی وَ الْمَساکِینِ وَ قُولُوا لِلنَّاسِ حُسْناً وَ أَقِیمُوا الصَّلاهَ وَ آتُوا الزَّکاهَ الایه(۱) و ممکن است عهد و میثاقی که همه انبیاء از امتهای خود بر تصدیق بنبوت حضرت خاتم و امامت اوصیای او گرفتند چنانچه مفاد بسیاری از اخبار است که در کافی شریف ذکر شده و فی الجمله از آیات شریفه قرآن نیز استفاده میشود.

مانند آیه: وَ إِذْ أَخَذَ اللَّهُ مِیثاقَ النَّبِیِّینَ لَما آتَیْتُکُمْ مِنْ کِتابٍ وَ حِکْمَهٍ ثُمَّ جاءَکُمْ رَسُولٌ مُصَدِّقٌ لِما مَعَکُمْ لَتُؤْمِنُنَّ بِهِ وَ لَتَنْصُرُنَّهُ (۲) (و یاد کن زمانی را که خدا میثاق پیغمبران را گرفت که آن کتاب و حکمت که شما را دادم و سپس پیغمبری آید و تصدیق کند آنچه را که با شماست باو ایمان آرید و او را یاری کنید).

و آیه: وَ مُبَشِّراً بِرَسُولٍ یَأْتِی مِنْ بَعْدِی اسْمُهُ أَحْمَدُ(۳) (و بشارت دهنده ام به پیغمبری که بعد از من میآید و اسم او احمد صلّی اللّه علیه و آله و سلّم است).

و مراد از عهد الهی با بندگانش در جمله أُوفِ بِعَهْدِکُمْ وعده هایی است که خداوند به بندگان داده از اعطاء و ازدیاد نعمت دنیوی و دفع بلیات آن و ایتاء نعم اخروی و نجات از مهالک آن در اثر ایمان و اخلاق فاضله و اعمال صالحه، و معلوم است که خداوند خلف وعده نمیفرماید زیرا خلف وعده قبیح است و فعل قبیح محال است از خداوند صادر شود و این جمله دلالت بر موضوع رجاء دارد چنانچه جمله بعد إِیَّایَ فَارْهَبُونِ بر موضوع خوف دلالت دارد و ما در مجلد سوم کلم الطیب در خاتمه کتاب ادلّه رجاء را در تحت دوازده عنوان متعرض شده ایم.

وَ إِیَّایَ فَارْهَبُونِ رهب بمعنی خوف و خشیه است و راهب کسی را گویند

۱- ۱- آیه ۸۲ و ۸۳

۲- ۲- سوره آل عمران آیه ۵۷

۳- ۳- سوره صف آیه ۶

که لباس خوف پوشیده و از لذائذ دنیوی چشم بسته و در جای خلوتی بعبادت نشسته باشد چنانچه در میان نصاری معمول بوده و دین اسلام از رهبانیت منع فرموده و بمعاشرت و مراوده امر نموده و متنعّم شدن بنعم الهی و در عین حال ترک معاصی را دستور داده است و مؤمن باید همیشه بین خوف و رجاء باشد و اخبار در این باره دو دسته است:

یک دسته دلالت دارد بر اینکه خوف و رجاء باید مساوی باشد و هیچکدام بر دیگری ترجیح نداشته باشد.

و یک دسته دلالت میکند بر اینکه رجاء باید بیشتر از خوف باشد و وجوهی در جمع بین این دو دسته اخبار گفته اند که بنظر تمام نیست و آنچه بنظر درست میرسد اینست که دسته اول راجع بنظر عبد نسبت بخودش میباشد که باید نه مأیوس از رحمت نه مأمون از عذاب باشد که هر دو از گناهان کبیره است، و دسته دوم راجع بنظر عبد نسبت بخدا است که رحمت او بر غضبش سبقت دارد یا من سبقت رحمته غضبه و تفصیل این مطلب را انشاء اللّه در محل مناسب تر متذکر خواهیم شد(۱).

و کسره نون فارهبون دلیل بریاء محذوف متکلم است که در اصل فارهبونی بوده.

۱- ۱- و در کلم الطیب مجلد سیم در خاتمه بیان کرده ایم.

[سوره البقره (۲): آیه ۴۱] ... ص : ۱۲

وَ آمِنُوا بِما أَنْزَلْتُ مُصَدِّقاً لِما مَعَكُمْ وَ لا تَكُونُوا أَوَّلَ كافِرٍ بِهِ وَ لا تَشْتَرُوا بِآياتِي ثَمَناً قَلِيلاً وَ إِيَّايَ فَاتَّقُونِ (۴۱)

(و ایمان بیاورید بآنچه نازل نمودم «یعنی قرآن» که تصدیق کننده است مر آن چیزی را که با شما بوده «یعنی تورات» و نبوده باشید نخستین کسی که کافر باو باشد و آیات مرا به بهای کم نفروشید و از مخالفت من بپرهیزید) مراد از ماء موصوله و بِما أَنْزَلْتُ قرآن مجید و در لِما مَعَكُمْ تورات و سایر کتب وحی بنی اسرائیل است، و تصدیق قرآن از تورات و همچنین انجیل در اکثر آیاتی که راجع باین قسمت است تصریح شده بلکه در بعضی آیات بکلمه مهیمنا تأکید هم فرموده و همین آیات را جماعتی از یهود و نصاری در کتب خود برخ مسلمین کشیده که قرآن شما کتب ما را تصدیق نموده و بر شماست که آنها را بپذیرید.

و اشکال دیگری هم متوجه این آیات میشود و آن این است که در مواضعی از قرآن تصریحا و یا تلویحا دلالت دارد بر اینکه تورات و انجیل و سایر کتب یهود تحریف شده و ما در مجلد اول کلم الطیب(۱) این مطلب را از جهات بسیاری اثبات نموده ایم، و ظاهر این آیات با آن آیات منافات دارد زیرا با وصف تحریف چگونه میتوان آنها را تصدیق نمود؟

و جواب این است که این آیات غایت دلالت آنها بر اینست که بعض از آنچه با اهل کتاب است قرآن تصدیق میکند و هیچ دلالت بر عموم ندارد و می توان از آیات دیگر استفاده نمود که مراد بشاراتی است که در تورات و انجیل بآمدن پیغمبر اسلام داده شده و ما در مجلد اول کلم الطیب بمقداری از این

۱- ۱- ص ۱۶۲- ۲۸۴ و ۲۸۵- ۳۰۰

بشارات اشاره نموده ایم(۱).

بنا بر این نه مسلمین را بتصدیق همه آنچه در تورات و انجیل است ملزم میکند و نه منافات بآیات دیگر دارد.

وَ لا تَکُونُوا أَوَّلَ کافِرٍ بِهِ اشکال شده که مشرکین مکه قبل از یهود به پیغمبر صلّی اللّه علیه و آله و سلّم و کتاب او کافر شدند پس چگونه به یهود، اول کافر اطلاق شده؟ و وجوهی در جواب از این اشکال گفته اند و آنچه بتحقیق نزدیکتر است این است که جماعتی از یهود قبل از بعثت پیغمبر اسلام باهل مدینه بشارت میدادند که بهمین نزدیکی پیغمبری در مکّه ظاهر خواهد شد و بمدینه هجرت میکند و دین او رواج و توسعه زیادی پیدا میکند و اسم و صفات و خصوصیات او را بیان مینمودند، تا وقتی که پیغمبر صلّی اللّه علیه و آله و سلّم بمدینه هجرت فرمودند همین یهود رسالت او را انکار نمودند و گفتند این آن کس که ما وصف او را میگفتیم نیست، با اینکه نوع اهل مدینه انتظار داشتند که اینان باسلام سبقت میگیرند اول کافر شدند، چنانچه در آیات دیگر نیز باین معنی اشاره دارد مانند آیه شریفه وَ کانُوا مِنْ قَبْلُ یَسْتَفْتِحُونَ عَلَی الَّذِینَ کَفَرُوا فَلَمَّا جاءَهُمْ ما عَرَفُوا کَفَرُوا بِهِ الآیه(۲) و آیه شریفه: الَّذِینَ آتَیْناهُمُ الْکِتابَ یَعْرِفُونَهُ کَما یَعْرِفُونَ أَبْناءَهُمْ وَ إِنَّ فَرِیقاً مِنْهُمْ لَیَکْتُمُونَ الْحَقَّ وَ هُمْ یَعْلَمُونَ(۳) و غیر اینها از آیات دیگر.

و تفصیل این مطلب در مجلد ششم بحار باب دوم صفحه ۴ تا صفحه ۵۷ مذکور است و وجه دیگر اینکه اول کافر بمعنی اشدّ الناس کفرا میباشد چنانچه

۱- ۱- ص ۳۵۲- ۳۵۹ [.....]

۲- ۲- سوره البقره آیه ۸۹

۳- ۳- سوره البقره آیه ۱۴۱

گفته میشود اول کاذب یعنی اشدّ الناس کذبا و چون اعلی مرتبه کفر جحود است و یهود با اینکه حق بر آنها ظاهر بود و پیغمبر را میشناختند انکار ورزیدند و نسبت باو کافر شدند پس اول کافرند چنانچه در آیه دیگر میفرماید:

وَ جَحَدُوا بِها وَ اسْتَیْقَنَتْها أَنْفُسُهُمْ(۱) وَ لا تَشْتَرُوا بِآیاتِی ثَمَناً قَلِیلًا این جمله هم نظیر آیه شریفه است که در وصف منافقین گذشت أُولئِکَ الَّذِینَ اشْتَرَوُا الضَّلالَهَ بِالْهُدی یعنی از آیات واضحه الهی و نشانه های روشن و احکام و دستورات او برای منافع جزئی و کم ارزش دست برندارید، چنانچه نوع اهل دنیا برای منافع مختصری دست از دین و شریعت بر میدارند و سیره طایفه یهود که غرق مال دنیا و منافع مادی بوده و هستند چنین است.

وَ إِیَّایَ فَاتَّقُونِ یعنی از نافرمانی من بپرهیزید و ایّای مفعول فعل مقدر است که کلمه فاتّقون دلالت بر آن دارد و کسره نون بر یاء متکلم محذوف دلالت دارد.

[سوره البقره (۲): آیه ۴۲] ... ص: ۱۴

وَ لا تَلْبِسُوا الْحَقَّ بِالْباطِلِ وَ تَکْتُمُوا الْحَقَّ وَ أَنْتُمْ تَعْلَمُونَ (۴۲)

(حق و درست را بباطل و نادرست مشتبه نکنید و حق را نپوشانید و حال آنکه میدانید) لبس و لبس با شبهه قریب المعنی است چنانچه التباس با اشتباه و فرق این دو آنست که شبهه در مورد جلوه کردن باطل بصورت حق، و لبس در مورد جلوه دادن حق بصورت باطل استعمال میشود، و ظاهر آیه اشاره باینست که یهود حقانیت اسلام و پیغمبر صلّی اللَّه علیه و آله و سلّم و قرآن را بصورت باطل جلوه میدادند با اینکه میدانستند.

۱- ۱- سوره النمل آیه ۱۴

و بعض مفسرین لبس را بمعنی خلط و مزج تفسیر نموده اند یعنی حق و باطل را بیکدیگر ممزوج نکنید به اینکه ببعضی ایمان بیاورید و ببعضی نگروید، گر چه لبس باین معنی هم استعمال شده، ولی در اینجا مناسبت ندارد.

وَ تَكْتُمُوا الْحَقَّ کتمان مقابل اظهار است و کتمان حق اینست که مطلبی را انسان بداند و حقانیت آن نزد وی ثابت باشد و از ابراز و اظهار آن خودداری کند و این عکس نفاق است زیرا منافق معتقد بامری نیست ولی آن را اظهار میکند.

و یهود حقانیت اسلام نزد آنها ثابت و روشن و واضح بود ولی آن را کتمان و انکار نمودند و این را کفر بجحودی گویند چنانچه گذشت، و تکتموا عطف بتلبسوا مدخول لاء ناهیه است یعنی و لا تکتموا الحق، وَ أَنْتُمْ تَعْلَمُونَ اشاره بعلم آنها باوصاف و خصوصیات پیغمبر اسلام است که در کتب خود خوانده اند.

[سوره البقره (۲): آیه ۴۳] .... ص : ۱۵

وَ أَقِيمُوا الصَّلاةَ وَ آتُوا الزَّكاةَ وَ ارْكَعُوا مَعَ الرَّاكِعِينَ (۴۳)

(و نماز را بپا دارید و زکاه را بدهید و با رکوع کنندگان «نمازگزاران» رکوع کنید «نماز گزارید»).

در اول سوره در ذیل آیه الَّذِينَ ... يُقِيمُونَ الصَّلاةَ الایه معنی اقامه صلوه و إیتاء زکاه بیان شد «۱» و از این آیه استفاده میشود که کفار چنانچه مکلف باصول هستند بفروع هم مکلف میباشند و فردای قیامت برای ترک هر دو قسمت معاقب هستند بلی اگر اسلام بیاورند خداوند از ترک واجبات و فعل محرمات که در زمان کفر از آنها صادر شده عفو میفرماید چنانچه در حدیث است: ۱- مجلد اول صفحه ۱۵۰ و ۲۱۸.

«الاسلام یجبّ ما قبله

» و اگر در زمان کفر عبادت یا عمل خیری از آنها صادر شود صحیح نیست زیرا شرط صحت کلّیه عبادات اسلام و ایمان است و از همین- جهت عبادات اهل خلاف و بدع و سایر فرق شیعه نیز باطل است چون شرط ایمان در آنها نیست.

وَ ارْکَعُوا مَعَ الرَّاکِعِینَ مراد همان نماز است و مفسرین درباره تکرار آن وجوهی گفته اند ولی حق این است که تکرار نیست بلکه امر بنماز با جماعت است و از این جمله هم استفاده میشود که کفار بمستحبات نیز مکلف هستند.

و این واضح است که پیغمبر اسلام بر کافه جن و انس تا قیامت مبعوث بوده و همه آنها مشمول جمیع احکام او هستند غیر از احکام خاصه که برای بعضی بخصوص جعل شده.

[سوره البقره (۲): آیه ۴۴] ... ص : ۱۶

أَ تَأْمُرُونَ النَّاسَ بِالْبِرِّ وَ تَنْسَوْنَ أَنْفُسَکُمْ وَ أَنْتُمْ تَتْلُونَ الْکِتابَ أَ فَلا تَعْقِلُونَ (۴۴)

(آیا مردم را بخوبی امر کنید و خود را فراموش می نمائید و حال آنکه کتاب را میخوانید آیا تعقل نمیکنید) (برّ) در لغت بمعنی بسیاری اطلاق شده: هر کار نیکویی را برّ گویند اسمی است شامل جمله طاعات از واجبات و مندوبات میشود و بمعنی صدق و صله و احسان و نیکویی بوالدین نیز استعمال میشود.

و ظاهر اینست که اصل در معنی برّ همان نیکی و مطلق خیر است و سایر معانی متفرّع بر همین معنی است و در قرآن نیز بر هر کار نیکی اطلاق بر (بکسر باء) شده و بر اشخاص نیکوکار و فرشتگان و آفریدگار اطلاق برّ (بفتح باء) و بارّ شده مانند:

لَيْسَ الْبِرَّ أَنْ تُوَلُّوا وُجُوهَكُمْ قِبَلَ الْمَشْرِقِ وَ الْمَغْرِبِ وَ لكِنَّ الْبِرَّ مَنْ آمَنَ بِاللَّهِ الایه «۱» و مانند إِنَّ الْأَبْرارَ يَشْرَبُونَ مِنْ كَأْسٍ الایه «۲» و مانند:

بِأَيْدِي سَفَرَةٍ كِرامٍ بَرَرَةٍ «۳» و مانند إِنَّهُ هُوَ الْبَرُّ الرَّحِيمُ «۴» و تنسون نسیان بمعنی فراموشی و قریب المعنی با سهو است لکن سهو بمعنی عدم التفات و توجه و در مقابل عمد است و نسیان در مقابل ذکر است، و مراد از نسیان نفس اینست که انسان خود را جزو دیگران قرار ندهد یعنی همه را موظف بوظائف دینی و اخلاقی و وجدانی بداند ولی خود را از آنها معاف دارد چنانچه دأب علماء یهود و بسیاری از علماء سوء است که مردم را بکارهای خیر و وظائف دینی امر میکنند ولی خودشان بآنها عمل نمیکنند با اینکه کتاب را تلاوت نموده و میدانند که احکام آن کتاب چه تورات و انجیل و چه قرآن باشد عام و شامل همه است و بعضی را از انجام وظیفه استثناء ننموده است.

و مذمت و نکوهش در آیه شریفه راجع بقسمت دوم است که نسیان نفس باشد نه راجع بقسمت اول که امر ببرّ است و اینکه بعضی باین آیه و امثال آن استشهاد کرده اند بر اینکه شرط امر بمعروف و نهی از منکر این است که آمر بمعروف و ناهی از منکر خود عامل معروف و تارک منکر باشد تمام نیست زیرا آیات در مقام مذمّت عمل نکردن بمعروف و منتهی نشدن از منکر است نه اینکه شرط قرار دادن باشد باین معنی که هر کس معروفی را بجا نیاورد نباید بآن امر کند و هر کس منکری را مرتکب شود نهی از آن منکر از وی ساقط شود بلکه عمل کردن بمعروف و ترک منکر دو واجب و امر بمعروف و نهی از منکر دو واجب دیگر است و هر کدام در محل خود ثابت میباشد، چنانچه در ۱- سوره البقره آیه ۱۷۷

۲- سوره الدهر آیه ۵

۳- سوره عبس آیه ۱۴- ۱۵

۴- سوره الطور آیه ۲۸ ابرار جمع بر و برره جمع بار است.

ذیل آیه شریفه وَ إِذا قِیلَ لَهُمْ لا تُفْسِدُوا فِی الْأَرْضِ در ضمن شرایط امر بمعروف و نهی از منکر متذکر شدیم «۱».

بلی از این لحاظ که عقوبت عالم از جاهل سخت تر است چنانچه از کلمه وَ أَنْتُمْ تَتْلُونَ الْکِتابَ استفاده میشود و مفاد اخبار بسیار است چنانچه روایت شده که «

ان اهل النار یتأذّون من ریح العالم التارک لعلمه

» (اهل آتش از بوی عالم بیعمل آزار میشوند) «۲» و نیز روایت شده که «

انّ اشدّ اهل النار ندامه و حسره رجل دعی عبدا الی اللّه فاستجاب و قبل منه فاطاع اللّه و ادخله الجنه و ادخل الداعی النار بترکه علمه الحدیث

» سخت ترین اهل آتش از جهت شکنجه عالم بیعمل است «۳» البته کسی که امر بمعروف و نهی از منکر کند و خود تارک معروف و عامل منکر باشد نکوهش از او بیشتر و عقوبت او سخت تر خواهد بود.

أَ فَلا تَعْقِلُونَ عقل یعنی درک حسن و قبح و احکام عقلی یعنی محسنات و مقبّحات عقلی اموریست که هر عقلی ادراک حسن یا قبح آنها را مینماید مانند خوبی احسان و بدی ظلم و مورد آیه ممکن است از این قبیل باشد یعنی اینکه مردم را بخوبی امر کنید و خود ترک کنید خلاف حکم عقل و درک عقلانی است لذا بنحو تعجّب میفرماید: أَ فَلا تَعْقِلُونَ و برای عقل اطلاقاتی است: گاهی مقابل جهل است چنانچه در کافی در حدیث جنود عقل و جهل ذکر شده.

و گاهی مقابل حمق (نفهمی) است چنانچه در آیه باین معنی استعمال شده، و گاهی مقابل جنون است که در اینصورت از شرایط عامه تکلیف می باشد و گاهی بمعنی جوهر مجرّد است ذاتا و فعلا، که یکی از جواهر پنجگانه باشد مقابل اعراض نه گانه، و در لسان بعضی بمثل افلاطونیه که صور بدون ماده باشند نیز اطلاق شده است. ۱- مجلد اول ص ۳۷۳

۲- جامع السعادات ص ۶۲

۳- جامع السعادات ص ۶۲

وَ اسْتَعِينُوا بِالصَّبْرِ وَ الصَّلاةِ وَ إِنَّها لَكَبِيرَةٌ إِلاَّ عَلَى الْخاشِعِينَ (۴۵)

(و طلب یاری کنید بصبر و نماز و همانا این صبر و نماز سنگین است مگر بر کسانی که خاشع باشند) صبر بمعنی حبس نفس است بر چیزی که کاره باشد یا از چیزی که مایل باشد و برای آن اقسامی است که هر کدام باسم خاص گفته میشود: مثلا صبر از شهوات نفسانی عفت است، صبر بر کظم غیظ، حلم است، صبر از فضول عیش، زهد است، صبر بر حفظ اسرار، کتمان سرّ است، صبر بر انجام تکالیف شرعی طاعت است، صبر در میدان جنگ، شجاعت است و غیر اینها از موارد دیگر و آیات و اخبار در فضیلت صبر بسیار است: مانند آیه شریفه إِنَّما يُوَفَّى الصَّابِرُونَ أَجْرَهُمْ بِغَيْرِ حِسابٍ «۱» و آیه شریفه وَ لَنَجْزِيَنَّ الَّذِينَ صَبَرُوا أَجْرَهُمْ بِأَحْسَنِ ما كانُوا يَعْمَلُونَ «۲» و آیه شریفه إِنَّ اللَّهَ مَعَ الصَّابِرِينَ «۳» و آیه شریفه وَ بَشِّرِ الصَّابِرِينَ الَّذِينَ إِذا أَصابَتْهُمْ مُصِيبَةٌ قالُوا إِنَّا لِلَّهِ وَ إِنَّا إِلَيْهِ راجِعُونَ أُولئِكَ عَلَيْهِمْ صَلَواتٌ مِنْ رَبِّهِمْ وَ رَحْمَةٌ «۴» و غیر اینها از آیات دیگر و از پیغمبر اکرم صلّی اللَّه علیه و آله و سلّم روایت شده که فرمود «

الصبر نصف الایمان» «۵»

و نیز فرمود «

الصبر کنز من کنوز الجنه» «۶»

و نیز فرمود «

الصبر من الایمان بمنزله الرأس من الجسد» «۷»

و از امیر المؤمنین علیه السّلام روایت شده که فرمود «

بنی الایمان علی اربع دعائم الیقین و الصبر و الجهاد و العدل الی آخر الحدیث» «۸»

و از رسول خدا صلّی اللَّه علیه و آله و سلّم روایت شده که فرمود «

الصبر ثلاثه، صبر عند المصیبه ۱- الزمر آیه ۱۳

۲- النحل آیه ۹۸

۳- الانفال آیه ۴۸ [.....]

۴- البقره آیه ۱۵۱- ۱۵۲

۵- جامع السعادات ص ۵۶۸

۶- جامع السعادات ص ۵۶۸

۷- جامع السعادات ص ۵۶۸

۸- کافی باب الایمان

ص: ۱۹

و صبر علی الطاعه و صبر عن المعصیه، الحدیث» «۱»

و غیر اینها از اخبار دیگر و صبر در این آیه و همچنین آیه شریفه یا أَیُّهَا الَّذِینَ آمَنُوا اسْتَعِینُوا بِالصَّبْرِ وَ الصَّلاهِ «۲» در کافی و غیر آن بصوم و روزه تفسیر شده، و چنانچه مکرر تذکر داده ایم تفسیرهایی که در لسان اخبار است از باب بیان مصداق میباشد و منافات با عموم و اطلاق آیات ندارد.

و وجه استعانت بصبر اینست که در هر کاری اگر انسان با استقامت و پشت کار وارد شود و از حوادث و پیش آمدها از میدان در نرود و عوائق و موانع را یکی پس از دیگری پشت سر اندازد البته موفق میشود از این جهت گفته اند «

الصبر مفتاح الفرج

» و فوائد نماز در ذیل آیه شریفه وَ یُقِیمُونَ الصَّلاهَ بیان شد»

و فوائد روزه نیز در ذیل تفسیر آیه شریفه کُتِبَ عَلَیْکُمُ الصِّیامُ بیان خواهد شد انشاء اللَّه تعالی.

و اختلاف مفسرین در اینکه خطاب در آیه شریفه ببنی اسرائیل است یا مؤمنین یا اینکه خطاب عام است، بی مورد است و چنانچه گفته ایم خطابات قرآن شامل جمیع مکلفین اعم از مشافهین و موجودین و غیر موجودین زمان خطاب است، بلی ممکن است شأن نزول در مورد بنی اسرائیل باشد چنانچه از سیاق آیات معلوم میشود ولی این معنی بعموم و اطلاق آیه ضرر نمیزند.

وَ إِنَّها لَکَبِیرَهٌ إِلَّا عَلَی الْخاشِعِینَ در مرجع ضمیر «انّها» بعضی گفتند صلوه است برای اینکه نزدیکتر است، و بعضی گفتند استقامت است که از «استعینوا» استفاده میشود.

ولی ظاهر اینست که مرجع ضمیر، صبر و صلوه است و اینگونه ضمیر مفرد ۱- جامع السعادات ص ۵۶۷

۲- بقره آیه ۱۴۸

۳- مجلد اول ص ۱۵۰

بجای تثنیه در قرآن بسیار است مانند وَ الَّذِینَ یَکْنِزُونَ الذَّهَبَ وَ الْفِضَّهَ وَ لا یُنْفِقُونَها فِی سَبِیلِ اللَّهِ «۱» و مانند وَ إِذا رَأَوْا تِجارَهً أَوْ لَهْواً انْفَضُّوا إِلَیْها «۲» و مثل وَ اللَّهُ وَ رَسُولُهُ أَحَقُّ أَنْ یُرْضُوهُ «۳» و کبیره بمعنی ثقیل و سنگین است، و صبر بهر معنایی که حمل شود و همچنین نماز برای بسیاری از مردم سنگین است و لذا دیده میشود با اینکه تحمل مشاق زیادی را در امر دنیا مینماید خواندن دو رکعت نماز برای آن مثل کوه است و همچنین روزه و سایر وظائف دینی، و تنها برای خاشعین و کسانی که از خدا و روز جزاء خوف و ترس، و بعظمت پروردگار معرفت دارند سهل و آسان است، و خشوع با خضوع قریب المعنی است که توجه بخدا داشته باشد و از ما سوای او صرفنظر کند و خضوع راجع باعضاء و جوارح است که اشتغال بغیر انجام مراد حق تعالی نداشته باشد.

[سوره البقره (۲): آیه ۴۶] ... ص: ۲۱

الَّذِینَ یَظُنُّونَ أَنَّهُمْ مُلاقُوا رَبِّهِمْ وَ أَنَّهُمْ إِلَیْهِ راجِعُونَ (۴۶)

«کسانی که میدانند که پروردگارشان را ملاقات کننده اند و اینکه بسوی او باز میگردند».

«الذین» صفت خاشعین است و یظنون بمعنی یوقنون میباشد چنانچه در اخبار تصریح شده در تفسیر برهان از صدوق ره از امیر المؤمنین علیه السّلام روایت کرده که فرمود «

یعنی یوقنون انهم یبعثون و یحشرون و یحاسبون و یجزون بالثواب و العقاب و الظن هاهنا الیقین

» و از تفسیر عیاشی از علی علیه السّلام روایت کرده «

یوقنون انهم مبعوثون، و الظن منهم یقین

» و از تفسیر علی بن ابراهیم قمی ره که فرمود «الظنّ فی کتاب اللَّه علی وجهین فمنه ظنّ یقین و منه ظنّ شک و فی ۱- سوره توبه آیه ۲۴

۲- سوره جمعه آیه ۱۰

۳- سوره توبه آیه ۶۳

هذا الموضع یقین و انّما الشک قوله إِنْ نَظُنُّ إِلَّا ظَنًّا وَ ما نَحْنُ بِمُسْتَیْقِنِینَ «۱» و ملاقات پروردگار و رجوع باو، ملاقات رحمت و مثوبات او و دخول بهشت و رسیدن بآن چیزهایی است که خداوند برای مؤمنین مقرّر داشته چنانچه در حدیث مروی از امیر المؤمنین علیه السّلام گذشت.

[سوره البقره (۲): آیه ۴۷] ... ص: ۲۲

یا بَنِی إِسْرائِیلَ اذْکُرُوا نِعْمَتِیَ الَّتِی أَنْعَمْتُ عَلَیْکُمْ وَ أَنِّی فَضَّلْتُکُمْ عَلَی الْعالَمِینَ (۴۷)

(ای فرزندان یعقوب یاد کنید نعمت مرا که بشما عطا فرمودم و اینکه شما را بر جهانیان برتری دادم).

در وجه تکرار جمله یا بَنِی إِسْرائِیلَ اذْکُرُوا نِعْمَتِیَ الَّتِی أَنْعَمْتُ عَلَیْکُمْ چند وجه گفته اند.

بعضی گفتند برای تاکید است چنانچه گفته میشود «اذهب اذهب» «العجل العجل» و در سوره الرحمن آیه فَبِأَیِّ آلاءِ رَبِّکُما تُکَذِّبانِ بمنظور تذکر نعمت بسیار مکرر شده، و بعضی گفتند خطاب اول راجع بموجودین زمان خطاب است از نظر وظیفه خود آنها و خطاب دوم اگر چه بهمان موجودین زمان خطاب است ولی از جهت اسلاف آنها.

و ممکن است گفته شود آیات مکرره در قرآن بسیار است بخصوص در قصص انبیاء سلف و امّتهای گذشته و هر یک بموقع نزول خود دارای حکمت و فائده بوده است و این دو آیه نیز ممکن است در دو موقع نازل شده باشد بنا بر این اشکالی در تکرار آن نیست.

وَ أَنِّی فَضَّلْتُکُمْ عَلَی الْعالَمِینَ در وجه فضیلت بنی اسرائیل بر عالمین ۱- سوره جاثیه آیه ۳۱

با اینکه مسلّم است که پیغمبر اسلام صلّی اللّه علیه و آله و سلّم افضل انبیاء و اوصیاء او افضل اوصیاء و کتاب و دین او افضل کتب و ادیان و امت او افضل امت ها میباشند، چند وجه گفته اند:

بعضی گفتند مراد عالمین زمان خودشان میباشد نه همه زمانها، و بعضی گفتند مراد از عالمین جمع کثیری از مردمند نه همه آنها، و بعضی گفتند اطلاق افضلیت با یک فضیلت هم سازش دارد و بنی اسرائیل در یک یا چند فضیلت افضل از دیگران بوده اند اگر چه در بسیاری از فضائل دیگران از آنها افضل بوده اند.

و تحقیق اینست که افضلیت بمعنی دارا بودن فضائل اخلاقی و اعتقادی و عبادی و جاه و منزلت و قرب بمقام ربوبی و نحو اینها مراد نیست بلکه مراد اتمام حجت بادلّه واضحه و براهین متقنه و معجزات باهره و نعم دنیویه از مال و ثروت و ریاست و سلطنت و امثال اینهاست.

و واضح است که بنی اسرائیل را پس از آنکه خداوند ببرکت حضرت موسی «ع» از اسارت و شکنجه فرعونیان نجات بخشید و انواع معجزات را از قبیل «عصی و ید بیضاء و شکاف دریا و نجات آنها و غرق شدن فرعونیان و انفجار آب از سنگ و نزول من و سلوی و غیر اینها»، برای هلاکت فرعونیان و هدایت بنی اسرائیل بدست حضرت موسی اجراء فرمود و آنان را بریاست و ثروت و سلطنت رسانید اینان با وجود اینهمه اسباب و وسائل هدایت و متنعّم بودن بانواع نعمت، باز طریق کفر و معصیت و مخالفت با اوامر ولی نعمت و فرو رفتن در قذارت مادیت را پیش گرفتند، از این جهت خداوند خطاب بآنها میفرماید: «من که اینهمه مواهب را بشما عنایت کردم و از اینجهت شما را بر جهانیان ترجیح دادم از مخالفت من و از روزی که فداء و وساطت و قبول نمودن کسی را بجای دیگری در آن نیست بترسید» و اللّه العالم.

[سوره البقره (۲): آیه ۴۸] ... ص : ۲۴

وَ اتَّقُوا یَوْماً لا تَجْزِی نَفْسٌ عَنْ نَفْسٍ شَیْئاً وَ لا یُقْبَلُ مِنْها شَفاعَهٌ وَ لا یُؤْخَذُ مِنْها عَدْلٌ وَ لا هُمْ یُنْصَرُونَ (۴۸)

(بترسید از روزی که چیزی را کسی از کسی کفایت نکند و شفاعت و وساطتی از او قبول نشود و عدل و عوضی از آن کس گرفته نشود و اینان یاری کرده نشوند).

یوما منصوب است برای اینکه مفعول و اتقوا است و مراد روز قیامت است و برای این روز در این آیه چهار خصلت ذکر شده:

(اول) لا- تَجْزِی نَفْسٌ عَنْ نَفْسٍ شَیْئاً «لا- تجزی بمعنی» لا- تکون باشد یعنی هیچکس چیزی را از ثواب یا عقاب و پاداش و حساب و غیره از دیگری کفایت نکند و کسی را بجای دیگری جزا ندهند چنانچه در آیات دیگر نیز باین معنی تصریح شده مانند آیه شریفه: وَ لا تَزِرُ وازِرَهٌ وِزْرَ أُخْری «۱» بردارنده بار و گناه دیگری را بر ندارد) و مانند وَ اخْشَوْا یَوْماً لا یَجْزِی والِدٌ عَنْ وَلَدِهِ وَ لا مَوْلُودٌ هُوَ جازٍ عَنْ والِدِهِ شَیْئاً «۲» (بترسید از روزی که پدری از فرزندش چیزی را کفایت نمیکند و فرزندی هم کفایت کننده چیزی از پدرش نمی باشد) و مانند فَمَنْ یَعْمَلْ مِثْقالَ ذَرَّهٍ خَیْراً یَرَهُ وَ مَنْ یَعْمَلْ مِثْقالَ ذَرَّهٍ شَرًّا یَرَهُ «۳» (هر کس باندازه سنگینی ذرّه کار خوب کند آن را می بیند و هر کس باندازه سنگینی ذره کار بد کند آن را می بیند.

و نظیر حدیث مشهور «

الناس مجزیون باعمالهم ان خیرا فخیر و ان شرا فشرّ

» و این آیات منافات ندارد با اخباری که باین مضمون روایت شده «

من سنّ سنّه حسنه کان له اجرها و اجر من عمل بها الی یوم القیمه و من سنّ سنّه سیّئه کان له ۱- سوره انعام آیه ۱۶۴

۲- سوره لقمان آیه ۳۲ [.....]

۳- سوره زلزال آیه ۸

وزرها و وزر من عمل بها الی یوم القیمه

» زیرا این جزاء از ثواب یا عقاب، اثر عمل خود اوست که این سنت خوب یا بد را گذارده است.

و به بیان واضح تر اینکه عامل بر سه قسم است: عامل بالمباشره، عامل بالتسبیب، و عامل بالرضا، عامل بالمباشره کسی است که خود کاری را انجام دهد و عامل بالتسبیب کسی است که سبب شود دیگری عمل خیر یا شری را انجام دهد و چنین کسی در ثواب یا گناه مباشر عمل شریک است بدون اینکه از ثواب یا عقاب او چیزی کم شود و بنا بر این اگر حساب شود بسا ثواب یا عقاب سبب میلیونها بیش از ثواب یا عقاب مباشر است مثلا مرحوم کلینی یا صدوق یا مجلسی رحمهم اللّه را در نظر بگیرید اینهمه کتاب که در بیان عقائد و اخلاق و جمع اخبار اهل بیت مجلسی تصنیف نموده تا قیامت هر که از آنها بهره برداری کند و مشمول ثواب و اجر شود مرحوم مجلسی با همه اینها شریک میباشد و مرحوم صدوق و کلینی نیز که سبب شده که مرحوم مجلسی و امثال او این تألیفات را بنمایند و دیگران بهره برداری کنند با مجلسی و هزاران مثل او شریک خواهند بود و هکذا هر چه بالاتر روی تا بمقام مقدس ائمه طاهرین و نبی اکرم برسد که سبب تمام این هدایات و خیرات و برکات بوده اند و بر عکس ابو حنیفه و امثال او که سبب اضلال و انحراف مردم از طریق حق شدند در عقاب تمام گمراهی ها و انحرافاتی که دیگران بواسطه اینها یافته اند شریکند و هکذا تا برسد بکسانی که سبب پیدایش و پر و بال دادن بامثال ابو حنیفه شدند.

و عامل بالرضا کسی است که بعمل کسی راضی و خشنود باشد، چنین کسی نیز در ثواب یا عقاب او شریک خواهد بود «

الراضی بفعل قوم کالداخل فیهم

» و همچنین این آیات منافات ندارد با اخباری که وارد شده فردای قیامت عبادات ظالم و غیبت کننده را بمظلوم و شخصی که غیبت او شده میدهند و معاصی

مظلوم و مغتاب را بر ظالم و غیبت کننده بار میکنند، زیرا این اثر ظلم و غیبت و اثر عمل خود ظالم و غیبت کننده است.

(دوم) وَ لا یُقْبَلُ مِنْها شَفاعَةٌ آیات راجع بشفاعت بر دو دسته است:

یک دسته مطلق شفاعت را نفی میکند مانند همین آیه و آیاتی دیگر.

و یک دسته شفاعت را مقیّد باذن و رضایت و اجازه حق تعالی مینماید و شفاعت بدون اذن و رضایت حق را نفی مینماید مانند مَنْ ذَا الَّذِی یَشْفَعُ عِنْدَهُ إِلَّا بِإِذْنِهِ «۱» وَ لا یَشْفَعُونَ إِلَّا لِمَنِ ارْتَضی «۲» و غیر اینها و روی قواعد اطلاق و تقیید، آیات مقیّده مقدّم است بلکه روی قواعد نصّ و ظاهر، نص مقدم میباشد، و آیات دسته اول ظاهر در نفی مطلق، و دسته دوم نصّ در ثبوت مقیّد است و البته نصّ بر ظاهر مقدّم است علاوه بر اینکه اخبار متواتره بتواتر اجمالی و همچنین ضرورت مذهب شیعه و اجماع علماء از متقدمین و متأخرین بر ثبوت شفاعت قائم است و تفصیل این مطلب را در کلم الطیب کاملا متعرض شده ایم «۳» قطع نظر از همه اینها می گوییم آیات نافیه شفاعت در مقام بیان این است که فردای قیامت اختیارات از همه افراد سلب میشود، امر، امر خدا، حکم، حکم خدا و فرمان، فرمان اوست، اگر خداوند بخواهد کسی را بهشت ببرد برای خدمتی که به پیغمبر اکرم صلّی اللَّه علیه و آله و سلّم یا صدیقه طاهره «ع» یا ائمه طاهرین «ع» یا ذریه آنها یا بعالم و مؤمنین و یا بمقدسات دینی مانند قرآن نموده باشد، کسی را نمیرسد که اعتراض کند، و معنی شفاعت همین است، بنا بر این منافاتی نیست تا در صدد رفع آن برآئیم «۴».

(سوم) وَ لا یُؤْخَذُ مِنْها عَدْلٌ یعنی کسی را بجای دیگری نمیگیرند و فدیه نمی پذیرند، در جنگها معمول بود کسانی را که بعنوان اسارت میگرفتند بسا ۱- سوره البقره آیه الکرسی

۲- سوره انبیاء آیه ۲۹

۳- مجلد سوم ص ۲۳۷- ۲۴۶

۴- بعلاوه تمام آیات نافیه راجع بکفار است و اهل ضلالت اما نسبت باهل ایمان دلیلی بر نفی آن نداریم

فدیه از آنها اخذ نموده و آزادشان میکردند و این در غزوات اسلامی نیز معمول بود، و در قیامت فدیه از کسی نمی پذیرند چنانچه در آیات دیگر نیز تصریح شده مانند: فَالْیَوْمَ لا یُؤْخَذُ مِنْکُمْ فِدْیَهٌ وَ لا مِنَ الَّذِینَ کَفَرُوا «۱» و مانند آیه شریفه إِنَّ الَّذِینَ کَفَرُوا لَوْ أَنَّ لَهُمْ ما فِی الْأَرْضِ جَمِیعاً وَ مِثْلَهُ مَعَهُ لِیَفْتَدُوا بِهِ مِنْ عَذابِ یَوْمِ الْقِیامَهِ ما تُقُبِّلَ مِنْهُمْ وَ لَهُمْ عَذابٌ أَلِیمٌ «۲» و این موضوع هم مقیّد میشود باخباری که از رسول اکرم صلّی اللّه علیه و آله و سلّم و ائمه طاهرین بالاخص حضرت صادق علیه السّلام روایت شده که فردای قیامت کفار اهل کتاب را بجای امّت مرحومه و همچنین نصاب اهل خلاف را بجای شیعیان بجهنم میبرند و این اخبار و دفع اشکالی را که متوجه آنها میشود در مجلد سوم کلم الطیب بیان نموده ایم «۳» و در مقدمه همین کتاب نیز اثبات کرده ایم که عمومات و اطلاقات قرآن را میتوان باخبار قطعی تخصیص و تقیید نمود «۴» (چهارم) وَ لا هُمْ یُنْصَرُونَ یعنی کسی بکمک و نصرت آنان قیام نمی کند که عذاب الهی را از آنان رفع نماید و هر کس بپاداش عمل خود خواهد رسید.

[سوره البقره (۲): آیه ۴۹] .... ص : ۲۷

اشاره

وَ إِذْ نَجَّیْناکُمْ مِنْ آلِ فِرْعَوْنَ یَسُومُونَکُمْ سُوءَ الْعَذابِ یُذَبِّحُونَ أَبْناءَکُمْ وَ یَسْتَحْیُونَ نِساءَکُمْ وَ فِی ذلِکُمْ بَلاءٌ مِنْ رَبِّکُمْ عَظِیمٌ (۴۹)

(و یاد کنید زمانی را که شما را از آل فرعون نجات دادیم در حالی که آنان ۱- سوره الحدید آیه ۱۴

۲- سوره المائده آیه ۴۱

۳- عنوان دهم صفحه ۲۲۷

۴- مجلد اول صفحه ۲۲

شما را بشکنجه های سخت و بد وامیداشتند، پسران شما را میکشتند و زنان شما را زنده میگذاردند و در این کار امتحان بزرگی از جانب پروردگارتان بود)

ملخص احوال فرعون و آل او ... ص : ۲۸

فرعون بطوری که در تفاسیر ذکر کرده اند لقبی بوده برای پادشاهان مصر چنانچه قیصر لقب پادشاهان روم و خاقان لقب پادشاهان ترک و کسری لقب پادشاهان ایران و تبع لقب پادشاهان یمن بوده.

و اسم فرعون زمان موسی بنا بر نقل بعضی مصعب بن ریان بوده و بنا بر قولی ولید بن مصعب بن ریّان بوده و بنا بر قول دیگر قابوس بن مصعب بن ریّان بوده است.

و مراد از آل فرعون قبطیان میباشند یعنی بزرگان آنها که در دربار سلطنتی فرعون بوده و از خواص او بشمار میرفتند و اجزاء دولت و فرمانفرمایان مملکت بودند و بنی اسرائیل را تحت شکنجه و فشار قرار میدادند و آنان را سه قسمت کرده بودند مردان آنها را باعمال شاقه مانند کناسه و بنائی و نجاری و عملگی و نحو اینها وادار میکردند بدون اینکه اجرتی بآنها بدهند بلکه بعنوان غلامی از آنها کار میگرفتند چنانچه در آیه شریفه از قول موسی «ع» بفرعون میفرماید: وَ تِلْکَ نِعْمَةٌ تَمُنُّها عَلَیَّ أَنْ عَبَّدْتَ بَنِی إِسْرائِیلَ «۱» (و آیا این نعمتی است که بر من منت میگذاری که بنی اسرائیل را بنده خود قرار داده) و ظاهرا مراد از یَسُومُونَکُمْ سُوءَ الْعَذابِ همین باشد، و اگر قدرت بر کار نداشتند از آنها جزیه میگرفتند و پسران و اطفال آنان را سر میبریدند برای اینکه موسی بوجود نیاید، زیرا فرعون خواب دیده بود که آتش از طرف بیت المقدس آمد و تمام قبطیان را سوزانید و بنی اسرائیل محفوظ ماندند و ۱- سوره شعراء آیه ۲۱

معبرین و منجمین و کهنه گفتند که یک نفر از بنی اسرائیل بوجود میآید و دستگاه سلطنتی فرعون را درهم میکوبد یا بواسطه خبری که از حضرت ابراهیم برای فرعون نقل کرده بودند یا بواسطه پیش بینی هایی که منجمین و کهنه برای فرعون نموده بودند، در هر صورت فرعونیان کوشش میکردند که چنین کسی بوجود نیاید و همین که فرزند پسری در بنی اسرائیل پیدا می شد او را سر میبریدند و از این جهت خداوند حمل مادر موسی را مخفی نمود و موقعی که متولد شد مأمور شد او را در صندوقی نهاده و در رود نیل بیندازد.

و زنان و دختران آنها را زنده میگذاردند و بعنوان کنیزی و خدمتگزاری از آنها استفاده مینمودند و مورد شکنجه و آزار قرار میدادند.

و بالجمله بنی اسرائیل در منتهی درجه شکنجه و فشار و سختی بودند و بزرگترین تفضل خدا بر آنها این بود که آنان را از چنگال دشمن رهایی بخشید و دشمنان آنان را هلاک فرمود و البته باید متذکر چنین نعمتی باشند. و شاید وجه اختلاف تعبیر از نجات در این آیه و آیه بعد اختلاف در نحوه نجات باشد که اولی از آل فرعون و دومی از دریا بوده است.

[سوره البقره (۲): آیه ۵۰] ... ص: ۲۹

وَ إِذْ فَرَقْنا بِكُمُ الْبَحْرَ فَأَنْجَيْناكُمْ وَ أَغْرَقْنا آلَ فِرْعَوْنَ وَ أَنْتُمْ تَنْظُرُونَ (۵۰)

(و یاد کنید زمانی را که دریای نیل را برای شما شکافتیم و شما را نجات دادیم و فرعونیان را غرق نمودیم و شما مشاهده مینمودید) وَ إِذْ فَرَقْنا بِكُمُ الْبَحْرَ یعنی فصلنا البحر لعبورکم (دریا را فصل فصل نمودیم تا شما عبور کنید) و ملخّص قصه بنا بر نقل مجمع البیان از ابن عباس اینست که بحضرت موسی وحی رسید که شبانه با بنی اسرائیل از مصر خارج شوند

چنانچه در آیه شریفه میفرماید: فَأَسْرِ بِعِبادِی لَیْلًا إِنَّکُمْ مُتَّبَعُونَ «۱» (شب با بندگان من حرکت کن که شما تعقیب میشوید) موقعی که بنی اسرائیل حرکت کردند فرعون با قوم خود آنها را تعقیب نمود، بنی اسرائیل بدریای مصر رسیده دیدند راه فرار ندارند و از آن طرف لشگر فرعون در عقب آنها هستند بحضرت موسی عرض کردند إِنَّا لَمُدْرَکُونَ «۲» (اینان اکنون بما خواهند رسید) بحضرت موسی امر شد که عصا را بدریا زن، حضرت موسی عصا را بدریا زد و آبها شکافته شد و دوازده جاده و راه پیدا شد و قوم موسی وارد جاده ها شده و بحرکت در آمدند وقتی که آخرین افراد قوم موسی وارد دریا شدند فرعون با قومش رسیدند و در تعقیب آنها وارد دریا شدند وقتی آخرین نفر از قوم فرعون وارد شد و آخرین نفر از قوم موسی خارج شد آب دریا بر هم غلطید و فرعون و قومش در دریا غرق شدند و بنی اسرائیل مشاهده مینمودند.

[سوره البقره (۲): آیه ۵۱] ... ص: ۳۰

وَ إِذْ واعَدْنا مُوسی أَرْبَعِینَ لَیْلَهً ثُمَّ اتَّخَذْتُمُ الْعِجْلَ مِنْ بَعْدِهِ وَ أَنْتُمْ ظالِمُونَ (۵۱)

(و یاد کنید زمانی را که با موسی چهل شب قرار داد نمودیم، پس شما گوساله را بعد از آن معبود خود گرفتید و حال آنکه شما ستمکاران بودید) این جمله نیز عطف بجمل سابقه است یعنی و اذکروا اذ واعدنا، این نعمت را نیز متذکر شوید که خداوند از گناه بزرگ شما که شرک بخدا باشد عفو فرمود.

و مواعده بمعنی قرار داد است و این همان مواعده است که در سوره اعراف بیان میفرماید: ۱- سوره دخان آیه ۲۲

۲- سوره الشعراء آیه ۶۱

وَ واعَدْنا مُوسی ثَلاثِینَ لَیْلَهً وَ أَتْمَمْناها بِعَشْرٍ فَتَمَّ مِیقاتُ رَبِّهِ أَرْبَعِینَ لَیْلَهً «۱» و در این آیه دو وعده یعنی سی شب و ده شب تمدید شده را با هم جمع نموده و در اخبار وارد شده که چهل شب تمام ماه ذی القعده و دهه اول ماه ذی الحجّه بوده است.

و این مواعده برای جهاتی بوده: یکی نزول الواح توریه چنانچه در آیات سوره اعراف و طه اشاره شده دیگر اثبات مقام خلافت هارون چنانچه در همان آیه سوره اعراف است وَ قالَ مُوسی لِأَخِیهِ هارُونَ اخْلُفْنِی فِی قَوْمِی وَ أَصْلِحْ وَ لا تَتَّبِعْ سَبِیلَ الْمُفْسِدِینَ «۲» و دیگر امتحان بنی اسرائیل چنانچه در آیه شریفه میفرماید قالَ فَإِنَّا قَدْ فَتَنَّا قَوْمَکَ مِنْ بَعْدِکَ وَ أَضَلَّهُمُ السَّامِرِیُّ «۳» و اتخاذ افتعال از اخذ و بمعنی جعل و قرار دادن و مفعول دومش در آیه محذوف شده یعنی اتخذتم العجل الها و ضمیر من بعده یا بوعد که از واعدنا استفاده میشود برمیگردد یا بموسی و تقدیر «من بعد ذهاب موسی و غیبته» میباشد و بحث درباره سامری و گوساله او در ذیل آیات سوره اعراف و طه بیان خواهد شد انشاء اللّه تعالی.

[سوره البقره (۲): آیه ۵۲] ... ص: ۳۱

ثُمَّ عَفَوْنا عَنْکُمْ مِنْ بَعْدِ ذلِکَ لَعَلَّکُمْ تَشْکُرُونَ (۵۲)

(بعد از پرستیدن گوساله از شما عفو نمودیم شاید شکر گزار باشید) عفو بمعنی گذشت از انتقام و عقوبت، و مغفرت بمعنی پوشانیدن گناه است و من بعد ذلک اشاره بعبادت عجل است یعنی بعد از پرستیدن گوساله، و لعلّ ۱- سوره الاعراف آیه ۱۴۲

۲- سوره الاعراف آیه ۱۴۲ [.....]

(۳- سوره طه آیه ۵۸

برای ترجی است و در مورد خدایا برای وجوب است یعنی باید شکر کنید یا ترجی نسبت به بنده است تا اغترار حاصل نشود.

و شکر منعم از واجبات عقلیه است و برای شکر اقسامی است، شکر زبانی و قلبی و جوارحی و اهم شکر همان اطاعت امر و ترک مخالفت است.

و آیات و اخبار در سعه عفو الهی را در مجلد سوم کلم الطیب متذکر شده ایم و در کفایه الموحدین از راوندی بسند متصل از حضرت ابی محمد «ع» روایت کرده که فرمود خداوند روز قیامت عفوش باندازه ای است که از بنده تخطی ننماید حتی مشرکین بطمع آیند و شرک را انکار نموده گویند:

وَ اللَّهِ رَبِّنا ما کُنَّا مُشْرِکِینَ «۱»

[سوره البقره (۲): آیه ۵۳] ... ص : ۳۲

وَ إِذْ آتَیْنا مُوسَی الْکِتابَ وَ الْفُرْقانَ لَعَلَّکُمْ تَهْتَدُونَ (۵۳)

(یاد کنید زمانی را که بموسی کتاب «تورات» و فرقان (جدا کننده حق از باطل) دادیم تا شما قبول هدایت کنید.)

مراد از کتاب تورات است که در آن چهل شب که حضرت موسی بمیقات رفت الواح آن بر او نازل شد و از مضامین آیات و تصریح بعضی اخبار استفاده میشود که تورات جمله واحده بر موسی نازل شد چنانچه بعید نیست که انجیل و زبور و سایر صحف انبیاء نیز بهمین نحو نازل شده باشد بخلاف قرآن که نجوما نازل گردید.

و مراد از فرقان نیز همان تورات است که باعتبار مکتوب بودن در الواح کتاب نامیده شده و باعتبار فارق بودنش بین حق و باطل فرقان خوانده ۱- سوره انعام آیه ۲۳

شده است چنانچه برای قرآن نیز اسامی بسیار ذکر شده که در مقدمه متذکر شدیم و قول به اینکه فرقان غیر از تورات باشد بی مدرک است.

و چون غرض اصلی از ارسال رسل و انزال کتب هدایت و راهنمایی بشر بصلاح و سعادت اوست ایتاء کتاب را در این آیه بوصول و قبول هدایت معلّل فرمود، و معنی هدایت را در آیه اهْدِنَا الصِّراطَ الْمُسْتَقِيمَ و آیه هُدىً لِلْمُتَّقِينَ بیان نمودیم و البته توراتی که از جانب خدا بموسی نازل شد غیر از تورات رایجی است که امروز در دست یهود و نصاری است و آن تورات در دست اوصیاء موسی و انبیاء بنی اسرائیل بوده تا بحضرت عیسی و اوصیاء او رسیده و از اوصیاء عیسی به پیغمبر اسلام و اوصیاء او واصل گردید ولی یهود بواسطه انقلابات کفری و شرکی که در آنها روی داده دین موسی و کتاب او از بین آنها رفته و تواتر آنها سه مرتبه قطع شده است و تفصیل این مطلب را در مجلد اول کلم الطیب بیان نموده ایم «۱»

[سوره البقره (۲): آیه ۵۴] .... ص: ۳۳

وَ إِذْ قالَ مُوسى لِقَوْمِهِ يا قَوْمِ إِنَّكُمْ ظَلَمْتُمْ أَنْفُسَكُمْ بِاتِّخاذِكُمُ الْعِجْلَ فَتُوبُوا إِلى بارِئِكُمْ فَاقْتُلُوا أَنْفُسَكُمْ ذلِكُمْ خَيْرٌ لَكُمْ عِنْدَ بارِئِكُمْ فَتابَ عَلَيْكُمْ إِنَّهُ هُوَ التَّوَّابُ الرَّحِيمُ (۵۴)

چنانچه گذشت مراد از اتخاذ عجل، گوساله را معبود خود قرار دادن است چنانچه سامری بآنها گفت هذا إِلهُكُمْ وَ إِلهُ مُوسى «۲» و این بزرگترین ظلمی بود که بخود نمودند چنانچه در آیه شریفه میفرماید إِنَّ الشِّرْكَ لَظُلْمٌ عَظِيمٌ «۳» ۱- صفحه ۲۶۲- ۲۷۴

۲- سوره طه آیه ۹۰

۳- سوره لقمان آیه ۱۲

و قوم موسی بواسطه این شرک مرتد شدند و برای مرتد بعد از ثبوت ارتداد نزد حاکم، مجرد توبه کافی نیست و باید برای قتل حاضر و تمکین گردد تا در قیامت رستگار و به بهشت نائل شود، چنانچه قتل بدون توبه هم برای نجات او کافی نیست، بنا بر این توبه قوم موسی که گوساله پرستیدند این بود که اولا بخدا بازگشت کنند و ثانیا برای کشته شدن حاضر شوند، چنانچه مفاد آیه شریفه است و مراد از: فَاقْتُلُوا أَنْفُسَكُمْ خود کشی نیست بلکه کشتن بعضی است بعض دیگر را و این نوع تعبیر در قرآن (که برادران دینی و همکیشان را بکلمه انفسکم تعبیر کند) بسیار است مانند آیه شریفه لَوْ لا إِذْ سَمِعْتُمُوهُ ظَنَّ الْمُؤْمِنُونَ وَ الْمُؤْمِناتُ بِأَنْفُسِهِمْ خَيْراً «۱» (چرا وقتی شنیدید آن حکایت را مردان مؤمن و زنان مؤمنه نسبت بیکدیگر گمان خوب نبردند) و مانند آیه شریفه:

وَ لا تَلْمِزُوا أَنْفُسَكُمْ وَ لا تَنابَزُوا بِالْأَلْقابِ «۲» (عیب جویی نکنید بعضی از بعض دیگر، و بنامهای زشت یکدیگر را نخوانید) بنا بر این بنی اسرائیل مأمور شدند که عده، عده دیگر را بقتل برسانند تا توبه آنها قبول شود و البته کسانی که گوساله نپرستیدند محکوم بقتل نبودند بلکه مأمور بقتل گوساله پرستان بودند و این هم اگر چه بسیار مشکل بود زیرا بسا مأمور بقتل فرزند یا پدر و برادر و سایر بستگان خود میشدند ولی این ملاحظات در امر دین نیست چنانچه در جهاد مسلمانان با کفار و مشرکین بسا این اتفاقات رخ میداده.

و ممکن است این عقوبت آنهایی باشد که گوساله نپرستیدند زیرا با گوساله پرستان مداهنه نمودند و آنان را از این منکر عظیم نهی ننمودند.

بنا بر این حکم بر خلاف قواعد دینی و عقلی و خلاف حکمت نبوده و احتیاج بتاویلات بارده بعضی از مفسرین نیست. ۱- سوره نور آیه ۱۲

۲- سوره حجرات آیه ۱۱

و در کیفیت این قضیه و نحوه قتل و مقدار مقتولین و تعداد باقی ماندگان در کلمات مفسرین و بعض اخبار ضعیفه وارد شده ولی چون مدرک معتبری در دست نیست بآنها نمیتوان اعتماد نمود و بارء کسی را گویند که شیئی را از عدم بوجود و از نقص بکمال آورد مثل اینکه خاک را بتطورات گوناگون بصورت بشر درآورد و دانه را بصورت درخت مثمر سازد.

و تعبیر باین اسم در آیه بلکه تکرار آن اشعار باینست که آن خداوندی که شما را در تطورات خلقت از نقص بکمال آورد و در تحولات زندگی از شکنجه و ظلم و اسارت فرعونیان بدولت و عزت و ریاست و سلطنت رسانید، شایسته و سزاوار است که بسوی او بازگشت نموده و دستور او را برای قبولی توبه خودتان اجراء کنید، تا شما را از نقص و رجس و قذارت کفر و شرک پاک نموده و بکمال و طهارت ایمان برساند.

[سوره البقره (۲): آیه ۵۵] ... ص: ۳۵

وَ إِذْ قُلْتُمْ یا مُوسی لَنْ نُؤْمِنَ لَکَ حَتَّی نَرَی اللَّهَ جَهْرَهً فَأَخَذَتْکُمُ الصَّاعِقَهُ وَ أَنْتُمْ تَنْظُرُونَ (۵۵)

(و یاد کنید زمانی را که گفتید ای موسی ما ترا تصدیق نمیکنیم تا اینکه خدا را آشکارا به بینیم پس صاعقه آسمانی شما را گرفت و حال آنکه می دیدید).

ایمان در کلمه لن نؤمن بمعنی تصدیق است و در متعلق این تصدیق (یعنی آن چیزی را که گفتند ما تصدیق نمیکنیم تا خدا را آشکارا به بینیم) مفسرین اختلاف نمودند:

بعضی گفتند نبوت حضرت موسی بود، و بعضی گفتند تصدیق بالوهیت خدا

و صفات او بود و بعضی گفتند تصدیق ببودن الواح تورات از جانب خدا بود، ولی تمام اینها حدس و تخمین و خلاف ظواهر قرآن است، زیرا بنی اسرائیل قبل از هلاکت فرعونیان بحضرت موسی ایمان آورده بودند چنانچه در آیه شریفه میفرماید فَما آمَنَ لِمُوسی إِلَّا ذُرِّیَّهٌ مِنْ قَوْمِهِ عَلی خَوْفٍ مِنْ فِرْعَوْنَ وَ مَلَائِهِمْ «۱» و نیز از قول فرعون حین هلاکتش میفرماید قالَ آمَنْتُ أَنَّهُ لا إِلهَ إِلَّا الَّذِی آمَنَتْ بِهِ بَنُوا إِسْرائِیلَ «۲» و الواح تورات نیز در میعاد چهل شبه نازل شد چنانچه گذشت.

بلکه ظاهر این است که این تصدیق نسبت بیک دعوی خلاف عادی بود که موسی مینمود و میگفت خداوند با من تکلم میکند، و این امتیاز خاصی بود برای موسی که از انبیاء سلف معهود نبود و موسی هفتاد نفر از بزرگان بنی اسرائیل را برگزید که همراه او در میقات پروردگار بروند و کلام خدا را استماع کنند چنانچه میفرماید وَ اخْتارَ مُوسی قَوْمَهُ سَبْعِینَ رَجُلًا لِمِیقاتِنا «۳» وقتی آمدند و کلام حق را شنیدند گفتند ما از کجا بدانیم این کلام خدا است و تا خدا را آشکارا نبینیم تو را تصدیق نمیکنیم.

و این دعوی از بنی اسرائیل بعید و عجیب نیست زیرا اینان بواسطه توغل در ماده و حسّ ما وراء آن را توجه نداشتند، گاهی بگوساله سجده مینمودند و گاهی بموسی میگفتند اجْعَلْ لَنا إِلهاً کَما لَهُمْ آلِهَهٌ «۴» و گاهی میگفتند فَاذْهَبْ أَنْتَ وَ رَبُّکَ فَقاتِلا إِنَّا هاهُنا قاعِدُونَ»

و در تورات رائج خود مینویسند که خدا در باغستان بهشت تفرج میکرد و آدم و حوا پشت درختی پنهان شدند که خدا آنها را نبیند، یا اینکه بعد از طوفان در شهر بابل آمد و ملائکه را صدا زد ۱- سوره یونس آیه ۸۳

۲- سوره یونس آیه ۹۰

۳- سوره الاعراف آیه ۱۵۴

۴- سوره اعراف آیه ۱۳۴

۵- سوره مائده آیه ۲۷

و گفت «تعالوا نبلبل السنتهم»، یا اینکه از سر شب تا صبح با یعقوب کشتی گرفت و بالاخره زمین خورد.

البته چنین خدایی که اینان تصور می کنند قابل رؤیت است و این تقاضا از آنان تعجب ندارد (و صاعقه) در قرآن بچند معنی اطلاق شده گاهی بر نزول عذاب و آتش اطلاق می شود مانند آیه فَقُلْ أَنْذَرْتُكُمْ صاعِقَةً مِثْلَ صاعِقَهِ عادٍ وَ ثَمُودَ «۱» و گاهی بر موت اطلاق می گردد مانند آیه شریفه وَ نُفِخَ فِی الصُّورِ فَصَعِقَ مَنْ فِی السَّماواتِ وَ مَنْ فِی الْأَرْضِ «۲» و گاهی اطلاق بر رجفه باشد یعنی ارتعاش و لرزش شدید شده و ظاهرا مراد از صاعقه در این آیه همان رجفه باشد بقرینه آیه شریفه در سوره اعراف که در همین قصه بجای صاعقه رجفه ذکر فرمود وَ اخْتارَ مُوسی قَوْمَهُ سَبْعِینَ رَجُلًا لِمِیقاتِنا فَلَمَّا أَخَذَتْهُمُ الرَّجْفَهُ قالَ رَبِّ لَوْ شِئْتَ أَهْلَكْتَهُمْ مِنْ قَبْلُ وَ إِیَّایَ «۳» و البته رجفه ای بوده که بعد از آن هلاک شده اند بدلیل أَهْلَكْتَهُمْ در آیه سوره اعراف و آیه ثُمَّ بَعَثْناكُمْ مِنْ بَعْدِ مَوْتِكُمْ بعد از همین آیه.

[سوره البقره (۲): آیه ۵۶] .... ص: ۳۷

ثُمَّ بَعَثْناكُمْ مِنْ بَعْدِ مَوْتِكُمْ لَعَلَّكُمْ تَشْكُرُونَ (۵۶)

(سپس شما را بعد از مردنتان زنده نمودیم باشد که شکر گزار باشید) مراد از موت همان موتی است که پس از نزول صاعقه بر آن هفتاد نفر روی داد و این آیه یکی از آن آیاتی است که دلالت بر امکان و وقوع رجعت دارد ۱- سوره فصلت آیه ۱۲

۲- سوره زمر آیه ۶۸ [.....]

۳- سوره اعراف آیه ۱۵۴

زیرا صریح است که بعد از آنکه این هفتاد نفر در اثر صاعقه مردند خداوند دو مرتبه آنها را زنده نمود و ما در کلم الطیب این بحث را مفصلا تحت پنج عنوان متذکر شده ایم.

۱- اخباری که در موضوع رجعت وارد شده ۲- آیاتی که دلالت بر وقوع رجعت دارد ۳- کتبی که در موضوع رجعت نوشته شده ۴- امواتی که بمعجزه پیغمبر اسلام صلّی اللَّه علیه و آله و سلّم و ائمه اطهار (ع) زنده شده اند ۵- ذکر شبهاتی که در مورد رجعت شده و رفع آنها، (برای مزید اطلاع بآنجا رجوع شود) «۱»

[سوره البقره (۲): آیه ۵۷] .... ص: ۳۸

وَ ظَلَّلْنا عَلَیْکُمُ الْغَمامَ وَ أَنْزَلْنا عَلَیْکُمُ الْمَنَّ وَ السَّلْوی کُلُوا مِنْ طَیِّباتِ ما رَزَقْناکُمْ وَ ما ظَلَمُونا وَ لکِنْ کانُوا أَنْفُسَهُمْ یَظْلِمُونَ (۵۷)

(و ابر را سایبان شما قرار دادیم، و بر شما غذای من و سلوی فرود آوردیم بخورید از چیزهای پاکیزه ای که ما بشما روزی دادیم، و بما ستم ننمودند ولی بخودشان ستم مینمودند) بنا بر آنچه مفسرین نقل نموده اند و در روایات وارد شده بعد از آنکه حضرت موسی «ع» بنی اسرائیل را بجنگ با عمالقه و دخول بیت المقدس امر فرمود چنانچه در سوره مائده است یا قَوْمِ ادْخُلُوا الْأَرْضَ الْمُقَدَّسَهَ الَّتِی کَتَبَ اللَّهُ لَکُمْ، الی قوله فَلا تَأْسَ عَلَی الْقَوْمِ الْفاسِقِینَ «۲» و بنی اسرائیل امتناع نمودند خداوند بر آنها غضب نمود و آنان چهل سال در تیه سرگردان و گرفتار شدند و هر مقدار مسافت که در شب طی مینمودند صبح سر جای اول بودند و از شدت حرارت آفتاب و گرسنگی و تشنگی شکایت نمودند خداوند ابری بر سر آنها ۱- مجلد دوم صفحه ۳۲۷- ۳۴۴

۲- آیات ۲۴ الی ۲۹

قرار داد که مانع از تابش آفتاب باشد و منّ و سلوی برای آنها نازل فرمود که طعام خود قرار دهند و سنگی همراه خود داشتند که حضرت موسی عصای خود را بر آن میزد دوازده چشمه آب از آن جاری میشد چنانچه در دو آیه بعد از این در همین سوره اشاره میفرماید اضْرِبْ بِعَصاکَ الْحَجَرَ فَانْفَجَرَتْ مِنْهُ اثْنَتا عَشْرَهَ عَیْناً و از تفسیر قمی ره از حضرت باقر علیه السّلام روایت شده که فرمود هارون قبل از موسی در تیه از دنیا رفت و موسی بعد از او نیز در همان تیه بدرود حیات گفت و نیز در تفسیر قمی ره است که وقتی حضرت موسی از دریا گذشت ببیابانی فرود آمد، بنی اسرائیل گفتند ای موسی ما را هلاک کردی و از آبادی بیرون آوردی و در بیابانی که نه سایه و نه درخت و نه آب دارد داخل نمودی، خداوند ابری را فرستاد که بر آنها سایه اندازد و در شب برای آنها منّ نازل فرمود و در عصر مرغ بریانی بر سفره آنها می نشست، و سنگی همراه موسی بود که با عصا بآن میزد و دوازده چشمه آب از آن جاری میشد.

و در اینکه منّ و سلوی چه بوده بین مفسرین و اخبار اختلاف است، مشهور اینست که منّ ترنجبین و سلوی مرغی بوده که آن را سمانی می گویند و در آلاء الرحمن میگوید «مستند صحیحی در اخبار نداریم که مراد از منّ ترنجبین باشد» و ممکن است منّ طعامی بوده که بانعام و انزال آن خداوند بر آنها منت گذارده و از اینجهت منّ نامیده شده و ممکن است متعدد بوده و باین بیان میتوان جمع بین اقوال و اخبار نمود و اللّه العالم و در مجمع البیان و برهان از حضرت صادق علیه السّلام روایت شده که نزول منّ و سلوی بین الطلوعین بوده و هر که در خواب بود از آن محروم میشد و لذا خواب در اینموقع مذموم شمرده شده و بیداریش موجب جلب رزق میگردد.

وَ ما ظَلَمُونا اشاره باینست که معصیت گناهکاران ضرری برای خدا ندارد

چنانچه طاعت مطیعان نفعی عاید او نمیکند بلکه ضرر معصیت عاید خود عاصی و نفع طاعت عاید خود مطیع میشود.

وَ لكِنْ كانُوا أَنْفُسَهُمْ يَظْلِمُونَ آنچه از معصیت و گناه و کفر و شرک مرتکب شوند ضررش متوجه خودشان میگردد.

[سوره البقره (۲): آیه ۵۸] ... ص: ۴۰

وَ إِذْ قُلْنَا ادْخُلُوا هذِهِ الْقَرْيَةَ فَكُلُوا مِنْها حَيْثُ شِئْتُمْ رَغَداً وَ ادْخُلُوا الْبابَ سُجَّداً وَ قُولُوا حِطَّةٌ نَغْفِرْ لَكُمْ خَطاياكُمْ وَ سَنَزِيدُ الْمُحْسِنِينَ (۵۸)

(و یاد کنید زمانی را که گفتیم داخل آن قریه شوید و بخورید از خوراکها و میوه های آن از هر کجا که میخواهید در حالی که برای شما گواراست و داخل آن در که شوید سجده کنید و کلمه توبه بر زبان جاری نمائید تا ما گناهان شما را بیامرزیم و بزودی نیکوکاران را مواهب بیشتری عنایت فرمائیم.

در اینکه مراد از قریه کدام قریه است اختلاف شد، بعضی گفتند قریه بیت المقدس بقرینه آیه شریفه در سوره مائده یا قَوْمِ ادْخُلُوا الْأَرْضَ الْمُقَدَّسَةَ الَّتِي كَتَبَ اللَّهُ لَكُمْ ولی این قرینه دلالت ندارد زیرا آن خطاب حضرت موسی به بنی اسرائیل برای جنگ با عمالقه و قبل از وقوع در تیه بوده و معلوم نیست که این خطاب در زمان موسی «ع» بوده یا در زمان یوشع و بعد از قضایای تیه، و بعضی گفتند مصر بوده که بعد از مراجعت بنی اسرائیل مأمور بدخول در آن شدند و بعضی گفتند اریحا بوده که قریه نزدیک بیت المقدس است، ولی همه اینها تخمین است و دلیل قاطعی از قرآن و خبر برای تعیین این قریه در دست نیست.

و در اینکه باب چه بوده نیز اختلاف شد بعضی گفتند دروازه شهر بوده و بعضی گفتند باب مسجد بوده و قول دوم انسب است.

و نیز در کلمه سجّدا اختلاف نمودند بعضی گفتند مراد رکوع است یا از جهت تواضع یا از جهت کوتاهی در زیرا دخول در حال سجود ممکن نیست.

و بعضی گفتند مراد دخول با تواضع و خشوع و خضوع و انقیاد از فرمان الهی است، و ظاهرا این است که مراد این باشد که داخل باب شوید و سجده شکر کنید که خداوند شما را موفق بدخول در این قریه و تنعم از نعمتهای آن نمود.

وَ قُولُوا حِطَّةٌ در مجمع البیان میگوید یعنی «حطّ عن اوزارنا» (گناهان ما را بریز) و حطه خبر است برای مبتدای محذوف یعنی مسئلتنا حطه عن اوزارنا نَغْفِرْ لَكُمْ خَطاياكُمْ تا خدا خطاهای شما را بیامرزد و نیکوکاران را جزای بسیاری عطا فرماید (تنبیه) یکی از القابی که در زیارات ائمه طاهرین و بالاخصّ امیر المؤمنین علیه السّلام وارد شده باب الحطه است و از تفسیر عیاشی از سلیمان جعفری از حضرت رضا علیه السّلام از ابی جعفر «ع» روایت شده که فرمود «

نحن باب حطتكم

» و این اشاره باین است که هر کس بولایت اینها معترف و در حریم محبت اینان وارد شود گناهان او آمرزیده و مورد عفو الهی قرار میگیرد.

[سوره البقره (۲): آیه ۵۹] ... ص: ۴۱

فَبَدَّلَ الَّذِينَ ظَلَمُوا قَوْلاً غَيْرَ الَّذِي قِيلَ لَهُمْ فَأَنْزَلْنا عَلَى الَّذِينَ ظَلَمُوا رِجْزاً مِنَ السَّماءِ بِما كانُوا يَفْسُقُونَ (۵۹)

(پس ستمکاران گفتار ما را بغیر آنچه برای آنها گفته شده بود تغییر دادند، پس بر آن ستمکاران عذاب آسمانی فرود آوردیم بواسطه اینکه مرتکب فسق و کفر می شدند) تبدیل بمعنی تغییر کلام است و این اشاره بکلام کفر آمیزی است که

از روی سخریه و استهزاء بجای آنچه مأمور شده بودند بگویند از آنها صادر شده بدلیل قسمت آخر آیه که بِما کانُوا یَفْسُقُونَ باشد زیرا فسق در بسیاری از آیات شریفه پس کفر اطلاق شده چنانچه در حق شیطان فرموده فَفَسَقَ عَنْ أَمْرِ رَبِّهِ «۱» و این غیر عصیان است که در حق آدم میفرماید وَ عَصی آدَمُ رَبَّهُ «۲» که بر ترک اولی هم اطلاق میشود، و چنانچه در سوره سجده میفرماید أَ فَمَنْ کانَ مُؤْمِناً کَمَنْ کانَ فاسِقاً لا یَسْتَوُونَ «۳» که فاسق را مقابل مؤمن قرار داده و بعد میفرماید وَ أَمَّا الَّذِینَ فَسَقُوا فَمَأْواهُمُ النَّارُ کُلَّما أَرادُوا أَنْ یَخْرُجُوا مِنْها أُعِیدُوا فِیها وَ قِیلَ لَهُمْ ذُوقُوا عَذابَ النَّارِ الَّذِی کُنْتُمْ بِهِ تُکَذِّبُونَ «۴» که البته مکذّب عذاب و معاد کافر است، و غیر اینها از آیات دیگر.

و رجز بمعنی عذاب است و در بعضی از تفاسیر است که مراد از رجز آسمانی طاعون بوده که در قسمتی از روز صد و بیست هزار از آنها را هلاک نمود، و سماء بمعنی طرف بالا است.

[سوره البقره (۲): آیه ۶۰] ... ص: ۴۲

وَ إِذِ اسْتَسْقی مُوسی لِقَوْمِهِ فَقُلْنَا اضْرِبْ بِعَصاکَ الْحَجَرَ فَانْفَجَرَتْ مِنْهُ اثْنَتا عَشْرَهَ عَیْناً قَدْ عَلِمَ کُلُّ أُناسٍ مَشْرَبَهُمْ کُلُوا وَ اشْرَبُوا مِنْ رِزْقِ اللَّهِ وَ لا تَعْثَوْا فِی الْأَرْضِ مُفْسِدِینَ (۶۰)

(و یاد کنید زمانی را که موسی برای قومش طلب آب نمود، پس گفتیم با عصایت بسنگ بزن، پس دوازده چشمه آب از آن سنگ جاری شد که هر ۱- سوره کهف آیه ۴۸

۲- سوره طه آیه ۱۱۹

۳- سوره السجده آیه ۱۷ و ۲۰

۴- سوره السجده آیه ۱۷ و ۲۰

طایفه محل آشامیدن خود را بدانند، و گفتیم بخورید و بیاشامید از روزی خدا و در روی زمین فساد و تجاوز نکنید.)

استسقاء بمعنی طلب السقیا و آب خواستن است و عصا ظاهرا همان عصائی بوده که بدست موسی اژدها میشده و بدریا زد و دوازده راه برای عبور بنی اسرائیل باز شد و در اخبار دارد که آن را حضرت آدم از بهشت آورد و جزو مواریث انبیاء بوده و حضرت شعیب بموسی سپرد و حجر نیز سنگ مخصوصی بوده بقرینه الف و لام عهد که همراه موسی بوده و در اخبار دارد که عصی و حجر موسی نزد ائمه هدی بمیراث رسیده و حضرت بقیه اللّه که ظاهر میشود عصی و حجر موسی با اوست و اصحابش را با آن سیراب مینماید. «۱»

و مفسرین گفته اند که این معجزه در تیه بوده موقعی که از شدت تشنگی بموسی شکایت نمودند چنانچه گذشت و قرینه کلوا و اشربوا من رزق اللّه را هم مؤیّد آن قرار داده اند که کُلُوا اشاره بمنّ و سلوی و اشْرَبُوا اشاره بآن آبی است که از سنگ جاری میشد.

ولی ممکن است گفته شود که اختصاص بتیه نداشته و همیشه با موسی بوده که بعد از او باوصیاء او و سایر انبیاء و اوصیاء منتقل شده است.

وَ لا تَعْثَوْا از عثی و این کلمه چه عین الفعل او مفتوح و چه مکسور باشد بمعنی فسد است یعنی لا تفسدوا فی الارض، و کلمه مفسدین حال مؤکده است یعنی البته در زمین فساد نکنید و افساد مقابل اصلاح است و شرح آن در ذیل آیه وَ إِذا قِیلَ لَهُمْ لا تُفْسِدُوا فِی الْأَرْضِ بیان شد «۲». ۱- کافی باب ما عند الأئمه من آیات الانبیاء کتاب الحجه

۲- مجلد اول ص ۳۷۳

[سوره البقره (۲): آیه ۶۱] ... ص : ۴۴

وَ إِذْ قُلْتُمْ یا مُوسی لَنْ نَصْبِرَ عَلی طَعامٍ واحِدٍ فَادْعُ لَنا رَبَّکَ یُخْرِجْ لَنا مِمَّا تُنْبِتُ الْأَرْضُ مِنْ بَقْلِها وَ قِثَّائِها وَ فُومِها وَ عَدَسِها وَ بَصَلِها قالَ أَ تَسْتَبْدِلُونَ الَّذِی هُوَ أَدْنی بِالَّذِی هُوَ خَیْرٌ اهْبِطُوا مِصْراً فَإِنَّ لَکُمْ ما سَأَلْتُمْ وَ ضُرِبَتْ عَلَیْهِمُ الذِّلَّهُ وَ الْمَسْکَنَهُ وَ باؤُ بِغَضَبٍ مِنَ اللَّهِ ذلِکَ بِأَنَّهُمْ کانُوا یَکْفُرُونَ بِآیاتِ اللَّهِ وَ یَقْتُلُونَ النَّبِیِّینَ بِغَیْرِ الْحَقِّ ذلِکَ بِما عَصَوْا وَ کانُوا یَعْتَدُونَ (۶۱)

(و یاد کنید زمانی را که گفتید ای موسی ما اکتفاء نمیکنیم بر یک نوع از خوراک، پروردگار ترا بخوان که برای ما بیرون آورد از آنچه از زمین میروید از سبزیها و تره های آن و خیار و گندم و عدس و پیاز آن، موسی فرمود آیا آنچه پست تر است در عوض آنچه بهتر است میخواهید، بشهر فرود آئید که آنجا آنچه میخواهید برای شما هست، و خواری و تهی دستی بر آنها زده شد و بغضب الهی برگشتند و این ذلت و مسکنت و بازگشت بغضب الهی برای این بود که بآیات الهی کافر شدند و پیغمبران را بدون حق میکشتند و این بواسطه آن بود که از اوامر الهی نافرمانی کردند و تجاوز و ستم مینمودند).

لَنْ نَصْبِرَ یعنی اکتفاء و قناعت نمیکنیم و طعام از طعم است که عرضی است که بقوه ذائقه درک میشود و مصدر بمعنی مطعوم (اسم مفعول) است و بمأکولات اطلاق میشود و مراد از طعام واحد، من و سلوی است و تعبیر بواحد با اینکه متعدد بوده برای اینست که تنوع در آن نبوده و همیشه یک نواخت بوده و چنانچه معروف است خوراک هر چه هم لذیذ باشد مکرّر و یک نواخت که شد موجب اشمئزاز میشود و مراد از نبات ارض نه همین مذکورات در آیه باشد بلکه

ذکر اینها از باب نمونه و مثال است و مرادشان آنچه از زمین میروید میباشد، و بقل یعنی سبزیهای زمینی مانند تره و نعناع و کرفس و گشنیز و نحو اینها از آنچه انسان میخورد و قثاء بمعنی خیار، و فوم بروایت مجمع البیان از حضرت باقر «ع» بمعنی گندم است و عدس معروف است و بصل بمعنی پیاز میباشد.

«أَ تَسْتَبْدِلُونَ الَّذِی هُوَ أَدْنی بِالَّذِی هُوَ خَیْرٌ» مراد از بهتر، منّ و سلوی و مراد از پست تر چیزهایی است که آنها میخواستند از روئیدنیهای زمینی، و بهتر بودن آنها شاید از جهت این بوده که بدون زحمت کسب و زراعت و صرف مال و وقت در دسترس آنها گذارده میشده و اگر عاقل بودند تنوع نزول را درخواست مینمودند.

«اهْبِطُوا مِصْراً» مراد از مصر یا مطلق شهرستان است چه این مطعومات در قری و شهرستانها بدست میآید نه در بیابانها، و یا مراد مصر فرعون است و منصرف بودن بواسطه سکون وسط است مانند نوح و لوط و نحو اینها اگر چه در موارد دیگر در قرآن غیر منصرف استعمال شده است و امر نه وجوبی است و نه استحبابی بلکه ارشاد است یعنی اگر نوع مطعومات را میخواهید بروید در شهرستان که در آنجا هست.

وَ ضُرِبَتْ عَلَیْهِمُ الذِّلَّهُ وَ الْمَسْکَنَهُ ضمیر در علیهم بنوع بنی اسرائیل راجع است و مراد از ضرب ذلّت ممکن است جزیه باشد که درباره اهل کتاب میفرماید حَتَّی یُعْطُوا الْجِزْیَهَ عَنْ یَدٍ وَ هُمْ صاغِرُونَ «۱» و مراد از مسکنت فقر و تهی دستی باطنی باشد که از جمع مال سیرایی ندارند و ممکن است مراد ذلّت و تهی دستی باشد که بعد از انحلال مملکت و پادشاهی در سامره و منتهی شدن آن باسارت بابل برای آنها پیدا شد. ۱- سوره توبه آیه ۲۹

وَ باؤُ بِغَضَبٍ مِنَ اللَّهِ ای رجعوا یعنی گرفتار غضب و خشم الهی شدند، سلاطین کفار و مشرکین بر آنها مسلط شدند و جمع کثیری از آنها را کشتند و بسیاری از آنها را از اوطانشان خارج نموده با سیری بردند و عذابهای زمینی و آسمانی بر آنها وارد شد که یک قسمت مختصر از آثار غضب الهی را بر بنی اسرائیل در مجلد اول کلم الطیب که از کتب وحی خودشان اخذ شده متذکر شده ایم «۱» که از آن جمله است آنچه در سفر داوران باب ۲ و ۳ و ۴ و ۶ و ۸ و ۱۰ و ۱۳ و در مزمور باب ۱۰۶ از آیه ۳۵ تا ۳۹ و در کتاب سموئیل باب چهارم، و در کتاب اول پادشاهان باب ۸ و ۱۱ و ۱۲ و ۱۵ و ۱۸ و ۱۹ و در کتاب دوم پادشاهان باب دهم و هفدهم و در کتاب دوم تاریخ ایام باب دوازدهم و پانزدهم که قضایای بعد از وفات یوشع تا زمان سلطنت یوشیا و پس از سلطنت یوشیا تا زمان عزرای کاهن و تسلط بخت نصر (نبوکد نصر) بر آنها ذکر شده چنانچه در تاریخ ایام دوم باب ۳۶ و دوم پادشاهان باب ۲۳ و ۲۴ و کتاب ارمیا باب ۷ و ۸ و ۹ و ۱۱ تا زمان عزرا، و کتاب نحمیا باب هشتم نیز ذکر شده، و نیز بعد از عزرای کاهن ۱۶۰ سال قبل از میلاد مسیح انتیوکس امپراطور فرنگ بر یهود مسلط شده و یهود را کشت و کتب آنان را سوزانید چنانچه در تاریخ یوسیفس یهودی و سایر تواریخ آنها مذکور است.

ذلِکَ بِأَنَّهُمْ کانُوا یَکْفُرُونَ بِآیاتِ اللَّهِ کفر و شرک و بت پرستی یهود در هر طبقه و زمان در همین کتب مذکوره ضبط است و ما در کلم الطیب ترجمه عین عبارات آنها را متذکر شده ایم.

وَ یَقْتُلُونَ النَّبِیِّینَ بِغَیْرِ الْحَقِّ قید بغیر الحق صفت لازم قتل پیغمبران است یعنی هر کشتن پیغمبری بدون حق است و یهود چه بسیاری از انبیاء را ۱- مجلد اول کلم الطیب ۲۶۲- ۲۷۴

که بانحاء مختلف از قبیل سر بریدن و زنده در چاه انداختن، در دیگ جوشانیدن سوزانیدن و امثال آنها کشتند و چه بسیاری از انبیاء را که سبب شدند سلاطین کفار و مشرکین آنان را بقتل برسانند و همه این قضایا در مجلد پنجم بحار الانوار ذکر شده مراجعه شود.

ذلِکَ بِما عَصَوْا وَ کانُوا یَعْتَدُونَ ذلک یا تأکید همان اشاره قبل است یا اشاره بقتل انبیاء است بِما عَصَوْا یعنی بسبب عصیانهم و یعتدون: یعنی یتجاوزون حدود اللَّه، این ذلت و مسکنت و گرفتار غضب خدا شدن، یا این کشتن انبیاء برای این بود که فرمان خدا را مخالفت کرده و از حدود و احکام او تجاوز مینمودند.

[سوره البقره (۲): آیه ۶۲] ... ص: ۴۷

إِنَّ الَّذِینَ آمَنُوا وَ الَّذِینَ هادُوا وَ النَّصاری وَ الصَّابِئِینَ مَنْ آمَنَ بِاللَّهِ وَ الْیَوْمِ الْآخِرِ وَ عَمِلَ صالِحاً فَلَهُمْ أَجْرُهُمْ عِنْدَ رَبِّهِمْ وَ لا خَوْفٌ عَلَیْهِمْ وَ لا هُمْ یَحْزَنُونَ (۶۲)

(همانا کسانی که ایمان آورده اند و کسانی که جهود شدند و ترسایان و ستاره پرستان آنان که ایمان بخدا و روز بازپسین آورده و عمل شایسته نمودند اجرشان نزد پروردگارشان محفوظ است و ترسی بر آنان نیست و اندوهی ندارند) إِنَّ الَّذِینَ آمَنُوا بعضی گفتند مراد از الذین امنوا مؤمنین بدین مسیح بر حقیقت میباشند مانند سلمان و یارانش که منتظر بعثت حضرت رسول صلّی اللَّه علیه و آله و سلّم بودند و ظاهر این است که مراد از الذین آمنوا کسانی از مسلمین میباشند که اظهار ایمان نموده اند و مفهوم آیه اینست که کسانی که این اسماء مانند مسلمان و یهودی و نصرانی و مجوسی را بر خود گذارده و خود را باین نامها نامیده اند،

اینها بر ایشان مثمر ثمر و منتج نتیجه و موجب سعادت نیست و همانا ملاک سعادت ایمان بخدا و روز جزاء و اتیان باعمال صالحه است و پیداست که ایمان برسول خدا و بآنچه آورده لازمه حقیقت ایمان بخدا و روز جزاست.

وَ الَّذِینَ هادُوا مراد طایفه یهودند و گفتند از این جهت باین اسم نامیده شده اند که منسوب به اکبر اولاد یعقوب یهودا میباشند و هادوا یعنی انتحلوا الیهودیه «یهودیت را کیش خود قرار داده اند» وَ النَّصاری مراد مسیحیانند و در وجه تسمیه آنها بنصاری جهاتی ذکر شده و از عیون از حضرت رضا علیه السّلام روایت شده که فرموده: «

لانّهم کانوا من قریه اسمها ناصره من بلاد الشام نزلتها مریم و عیسی بعد رجوعهما من مصر».

وَ الصَّابِئِینَ بعضی گفتند مراد از صابئین جماعتی از یهودند که کیشی ممزوج از یهودیت و مجوسیت داشته اند «و صبا یصبو» (بدون همزه و با همزه) بمعنی «خرج من دین الی دین» میباشد، و در تفسیر قمی است که گفت:

«قال علیه السّلام الصابئون قوم لا مجوس و لا یهود و لا نصاری و لا مسلمون و هم یعبدون النجوم و الکواکب

» و بعضی گفتند اینان خود را منتسب بدین حضرت نوح میدانند و همه انبیاء بعد از او را منکرند، مَنْ آمَنَ بِاللَّهِ وَ الْیَوْمِ الْآخِرِ مراد حقیقت ایمان بخدا و روز جزا است و تفصیل این قسمت در ذیل آیه شریفه:

وَ الَّذِینَ یُؤْمِنُونَ بِما أُنْزِلَ إِلَیْکَ وَ ما أُنْزِلَ مِنْ قَبْلِکَ وَ بِالْآخِرَهِ هُمْ یُوقِنُونَ بیان شد «۱». ۱- مجلد اول صفحه ۲۴۱

و جمله عَمِلَ صالِحاً فَلَهُمْ أَجْرُهُمْ عِنْدَ رَبِّهِمْ تفسیر آن در ذیل آیه شریفه وَ بَشِّرِ الَّذِینَ آمَنُوا وَ عَمِلُوا الصَّالِحاتِ أَنَّ لَهُمْ جَنَّاتٍ تَجْرِی مِنْ تَحْتِهَا الْأَنْهارُ گذشت «۱» و جمله لا خَوْفٌ عَلَیْهِمْ وَ لا هُمْ یَحْزَنُونَ نیز تفسیر آن در ذیل آیه شریفه فَمَنْ تَبِعَ هُدایَ فَلا خَوْفٌ عَلَیْهِمْ وَ لا هُمْ یَحْزَنُونَ بیان شد «۲»

[سوره البقره (۲): آیه ۶۳] ... ص: ۴۹

وَ إِذْ أَخَذْنا مِیثاقَکُمْ وَ رَفَعْنا فَوْقَکُمُ الطُّورَ خُذُوا ما آتَیْناکُمْ بِقُوَّهٍ وَ اذْکُرُوا ما فِیهِ لَعَلَّکُمْ تَتَّقُونَ (۶۳)

(و یاد کنید زمانی را که از شما پیمان گرفتیم و کوه طور را بالای سر شما قرار دادیم و آنچه بشما دادیم (یعنی تورات) از روی قوّت بگیرید و آنچه در آنست متذکر باشید (بدستورات آن عمل کنید) بلکه پرهیز کار و متقی شوید) وَ إِذْ أَخَذْنا مِیثاقَکُمْ ظاهر اینست که مراد از میثاق عهد و پیمانی است که از جانب خدا از آنها گرفته شد که شرک باو نیاورند و بانبیاء او و روز بازپسین ایمان بیاورند و بوظائف خود عمل کنند چنانچه بیان آن در ذیل آیه شریفه وَ إِذْ أَخَذْنا مِیثاقَ بَنِی إِسْرائِیلَ الایه «۳» بیاید انشاء اللّه تعالی.

وَ رَفَعْنا فَوْقَکُمُ الطُّورَ نظیر این قسمت آیه در سوره اعراف است:

وَ إِذْ نَتَقْنَا الْجَبَلَ فَوْقَهُمْ کَأَنَّهُ ظُلَّهٌ وَ ظَنُّوا أَنَّهُ واقِعٌ بِهِمْ خُذُوا ما آتَیْناکُمْ بِقُوَّهٍ وَ اذْکُرُوا ما فِیهِ لَعَلَّکُمْ تَتَّقُونَ «۴» و نتق بمعنی از جا کندن است و بقرینه فوقهم و کانّه ظلّه، همان معنی رفع و بالای سر آنها قرار دادن از آن استفاده میشود ۱- مجلد اول ص ۴۶۶

۲- مجلد دوم ص ۳- ۶ [.....]

۳- سوره البقره آیه ۸۲ و ۸۳

۴- آیه ۱۷۰

و الف و لام الجبل برای عهد است و مراد همان کوه طور است که در این آیه ذکر شده و محل مناجات حضرت موسی بوده، و این یکی از معجزات باهره حضرت موسی است و این برای ارهاب و تهدید بنی اسرائیل بوده که بدستورات تورات عمل کنند، و توهم اینکه اینگونه معجزات موجب الجاء و اضطرار میشود و با اصل تکلیف منافات دارد باطل است، زیرا آیه دلالت بر بیش از ترسانیدن بنی اسرائیل از مخالفت نمیکند و اگر این معجزه موجب اجبار باشد اکثر معجزات موسی باید موجب اکراه باشد و حال آنکه بنی اسرائیل بعد از دیدن همه این آیات و معجزات باز مخالفت مینمودند چنانچه بعد از همین آیه میفرماید ثُمَّ تَوَلَّيْتُمْ مِنْ بَعْدِ ذلِكَ و اگر بحدّ اجبار و اکراه میرسید دیگر مخالفت معنی نداشت.

و مراد از ما آتَيْناكُمْ ظاهرا تورات است بقرینه وَ اذْكُرُوا ما فِيهِ و مراد از بِقُوَّةٍ یا قوّت ایمان است و یا اعم از قوّه قلوب و ابدان است چنانچه از تفسیر عیاشی و از محاسن روایت شده که از حضرت صادق علیه السّلام از این آیه سؤال شد که این قوّت در ابدان یا قوّت در قلوب است؟ فرمودند:

فیهما جمیعا «۱»

و مراد از وَ اذْكُرُوا ما فِيهِ شاید عمل بدستورات از فعل واجبات و ترک محرمات باشد چه آنکه مجرد اخذ تورات محقق تقوی نخواهد شد و در مجمع از حضرت صادق علیه السّلام روایت شده

و اذکروا ما فی ترکه من العقوبه

و معنی لعلکم تتقون در آیات قبل بیان شد. ۱- الصافی صفحه ۹۸- ۹۹

[سوره البقره (۲): آیه ۶۴] .... ص : ۵۱

ثُمَّ تَوَلَّيْتُمْ مِنْ بَعْدِ ذلِكَ فَلَوْ لا فَضْلُ اللَّهِ عَلَيْكُمْ وَ رَحْمَتُهُ لَكُنْتُمْ مِنَ الْخاسِرِينَ (۶۴)

(سپس اعراض نمودید بعد از اخذ میثاق پس اگر فضل و رحمت خدا بر شما نبود هر آینه از زیانکاران بودید).

تولّی بمعنی استدبار (پشت کردن) کنایه از اعراض و مخالفت است و (من بعد ذلک) یعنی از اخذ میثاق.

و از جمله فَلَوْ لا فَضْلُ اللَّهِ عَلَيْكُمْ استفاده میشود که اینها مستحق عذاب و خسران در اثر اعراض و مخالفت شدند ولی تفضل و رحمت الهی مانع از آن شد و حکمت این تفضل امهال آنان بود تا موفق بتوبه شوند یا برای اینکه مؤمنینی که در نسل آنها بودند بوجود آیند و غیر اینها از حکمتهای دیگر، و مراد از رحمت اعطاء نعم الهی و دفع بلیات و عقوبات دنیا و آخرت نسبت بهمه آنها یا بعض آنها است و معنی خسران و زیان در ذیل آیه شریفه:

الَّذِينَ يَنْقُضُونَ عَهْدَ اللَّهِ مِنْ بَعْدِ مِيثاقِهِ الآیه بیان شد «۱»

[سوره البقره (۲): آیه ۶۵] ...ص :۵۱

وَ لَقَدْ عَلِمْتُمُ الَّذِينَ اعْتَدَوْا مِنْكُمْ فِي السَّبْتِ فَقُلْنا لَهُمْ كُونُوا قِرَدَةً خاسِئِينَ (۶۵)

(و هر آینه بتحقیق شناختید کسانی را که در روز شنبه تجاوز نمودند پس گفتیم بصورت میمون ها شوید در حالی که مطرودانید) علمتم بمعنی عرفتم است چه اگر علم یک مفعولی باشد (مانند همین جا) یعنی تعلق بذات شیئی بگیرد بمعنی عرف است، و اگر دو مفعولی باشد یعنی تعلق باحوال و صفات شیئی بگیرد بمعنی علم (دانست) است. و اعتدوا بمعنی ۱- مجلد اول ص ۴۸۲

ص: ۵۱

تجاوزوا است و السبت بمعنی شنبه است و شرح قصه چنانچه در سوره اعراف است وَ سْئَلْهُمْ عَنِ الْقَرْیَهِ الَّتِی کانَتْ حاضِرَهَ الْبَحْرِ إِذْ یَعْدُونَ فِی السَّبْتِ إِذْ تَأْتِیهِمْ حِیتانُهُمْ یَوْمَ سَبْتِهِمْ شُرَّعاً وَ یَوْمَ لا یَسْبِتُونَ لا تَأْتِیهِمْ کَذلِکَ نَبْلُوهُمْ بِما کانُوا یَفْسُقُونَ «۱» اینست که قومی بودند از بنی اسرائیل که در نزدیکی دریا زندگی میکردند و روز شنبه خداوند آنان را از صید ماهی نهی فرموده بود و ماهیان بغریزه خدایی چون حس نمودند روزهای شنبه کسی متعرض آنها نمیشود بیشتر در آب ظاهر میشدند و روزهای دیگر نمی آمدند و اینها چون میدیدند نمیتوانند آنها را صید کنند ناراحت میشدند، از اینجهت تمهیدی زدند و گودالهایی اطراف دری...احداث نموده و راه آنها را بدریا باز نمودند و روز شنبه که ماهیها بآن گودالها میآمدند عصر آن روز راه مراجعت را بر آنها می بستند و روز یکشنبه آنها را صید مینمودند و میگفتند ما روز شنبه ماهی صید ننمودیم و باصطلاح کلاه شرعی درست میکردند و هر چند صلحاء آنان را از این عمل نهی می نمودند مؤثر واقع نمیشد تا اینکه آنها را ترک گفتند و عذاب الهی بر آنان نازل شد و بصورت بوزینه مسخ شدند و سه روز زنده مانده و سپس هلاک گردیدند و کونوا امر تکوینی و بمعنی جعل و خلق است و قرده جمع قرد بمعنی بوزینه است و این حیوان جزو مسوخ است و مسوخ بنا بر خبری که در سفینه از حضرت صادق علیه السّلام روایت نموده سیزده اند «

الفیل و الدّب و الارنب و العقرب و الضّب و العنکبوت و الدعموص و الجری و الوطواط و القرد و الخنزیر و الزهره و السهیل» «۲» ۱- سوره الاعراف آیه ۱۶۴

۲- الدعموص کرمی است سیاه که در گودالهای آب هنگام فرو رفتن آب پیدا میشود و جری بکسر جیم و تشدید راء و یاء نوعی از ماهی است دراز و املس که پولک ندارد و وطواط بمعنی خفاف است و بمعنی خطاف (پرستوک) است و مراد از زهره و سهیل دو حیوان دریایی است که بنام این دو ستاره نامیده شده اند.

و مرحوم مجلسی در مجلد ۱۴ بحار صفحه ۷۸۷ فرموده:

«انّ المسوخ ثلاثون صنفا علی ما یحصل من الاخبار و هی «ما ذکر بزیاده» الوزغ و العظایه و الکلب و الطاوس و الزنبور و البعوض و الخفاش و الفار و القمله و العنقاء و القنفذ و الحیّه و الخنفساء و الزمیر و المار ماهی و الوبر و الورک، لکن یرجع بعضها الی بعض» «۱» و از پیغمبر صلّی اللَّه علیه و آله و سلّم روایت میکند که فرموده «

انّ اللَّه مسخ سبعمائه امّه عصوا الاوصیاء بعد الرسل».

و این حیوانات را مسوخ گفته اند برای اینکه امتهایی که مسخ شدند بصورت اینها مسخ شده اند نه اینکه این حیوانات از آنها باشند و خداوند کسانی را که مسخ مینمود از روی غضب و عذاب بود و سه روز بیشتر زنده نمی ماندند و اما مسئله تناسخ و اقوال طوائف چهارگانه آنها را ما در مجلد سوم کلم الطیب صفحه ۴۴- ۴۷ عنوان نموده و بطلان آن را بیان نموده ایم بآنجا مراجعه شود و خاسئین بمعنی باعدین و مبعدین و خسأ قریب المعنی با رجم است.

[سوره البقره (۲): آیه ۶۶] ... ص : ۵۳

فَجَعَلْناها نَکالاً لِما بَیْنَ یَدَیْها وَ ما خَلْفَها وَ مَوْعِظَهً لِلْمُتَّقِینَ (۶۶)

پس قرار دادیم عقوبت اهل این قریه را عقوبتی که عبرت باشد برای امّتهایی که در آن زمان بودند و امّتهایی که پس از آنها آمدند و پند برای پرهیزکاران). ۱- العظایه: جانوری است نرم و کوچکتر از حرذون که هر دم با شتاب میرود و میایستد و خنفسا: سرگین گردانک است و زمیر بکسر زاء و تشدید میم نوعی ماهی است و وبر جانوری کوچکتر از گربه و ورک حیوانیست که مشی آن باران اوست مثل طفلی که تازه براه افتاده.

ضمیر (در جعلناها) را بعضی گفتند راجع بعقوبت است و بعضی گفتند راجع بحادثه مسخ است و ظاهر اینست که راجع بقریه است که در سوره اعراف ذکر شد و مراد قریه ایله است که در خبر مروی از حضرت باقر و صادق «ع» تصریح شده.

و مراد از لِما بَیْنَ یَدَیْها امتهای موجوده زمان نزول عذاب و از ما خَلْفَها امتهای بعد از نزول عذاب میباشد.

و نکال بمعنی عذابی است که دارای اثر ظاهر یا باقی باشد و دیگری بواسطه آن تهدید و ترسانیده شود و بمعنی منع نیز اطلاق میشود و نکل که بمعنی قید و لجام است از اینجا است.

وَ مَوْعِظَةً لِلْمُتَّقِینَ یعنی موجب زیادت بصیرت در معرفت و ایمان برای اهل تقوی قرار دادیم که بر تقوی و پرهیزکاری خود ثابت تر شوند و از اینجا استفاده میشود که عذاب های الهی در دنیا برای تهدید و تخویف اهل معصیت و موعظه و زیادتی ایمان و بصیرت اهل تقوی است.

[سوره البقره (۲): آیات ۶۷ تا ۷۱] .... ص : ۵۵

اشاره

وَ إِذْ قالَ مُوسی لِقَوْمِهِ إِنَّ اللَّهَ یَأْمُرُکُمْ أَنْ تَذْبَحُوا بَقَرَهً قالُوا أَ تَتَّخِذُنا هُزُواً قالَ أَعُوذُ بِاللَّهِ أَنْ أَکُونَ مِنَ الْجاهِلِینَ (۶۷) قالُوا ادْعُ لَنا رَبَّکَ یُبَیِّنْ لَنا ما هِیَ قالَ إِنَّهُ یَقُولُ إِنَّها بَقَرَهٌ لا فارِضٌ وَ لا بِکْرٌ عَوانٌ بَیْنَ ذلِکَ فَافْعَلُوا ما تُؤْمَرُونَ (۶۸) قالُوا ادْعُ لَنا رَبَّکَ یُبَیِّنْ لَنا ما لَوْنُها قالَ إِنَّهُ یَقُولُ إِنَّها بَقَرَهٌ صَفْراءُ فاقِعٌ لَوْنُها تَسُرُّ النَّاظِرِینَ (۶۹) قالُوا ادْعُ لَنا رَبَّکَ یُبَیِّنْ لَنا ما هِیَ إِنَّ الْبَقَرَ تَشابَهَ عَلَیْنا وَ إِنَّا إِنْ شاءَ اللَّهُ لَمُهْتَدُونَ (۷۰) قالَ إِنَّهُ یَقُولُ إِنَّها بَقَرَهٌ لا ذَلُولٌ تُثِیرُ الْأَرْضَ وَ لا تَسْقِی الْحَرْثَ مُسَلَّمَهٌ لا شِیَهَ فِیها قالُوا الْآنَ جِئْتَ بِالْحَقِّ فَذَبَحُوها وَ ما کادُوا یَفْعَلُونَ (۷۱)

(و یاد کن زمانی را که موسی بقومش گفت خداوند شما را امر میکند که گاوی بکشید، قومش گفتند آیا ما را استهزاء میکنی؟ فرمود بخدا پناه میبرم از اینکه از نادانان باشم، گفتند پروردگار ترا بخوان برای ما تا بیان کند که آن گاو چیست؟ گفت پروردگار من میفرماید که آن گاوی است که نه پیر باشد و نه جوان جوان بلکه میان این دو باشد پس آنچه مأمورید بجای آورید، گفتند پروردگارت را بخوان که برای ما بیان کند که این گاو چه رنگ است؟ موسی گفت پروردگار من میفرماید که آن گاو زرد سیر است رنگ او بینندگان را بسرور میآورد، گفتند پروردگارت را بخوان که برای ما بیان کند که این چگونه گاوی است؟ زیرا که این گاو بر ما مشتبه است و بدرستی که ما اگر خدا بخواهد هر آینه هدایت شدگانیم موسی گفت پروردگار من

میگوید آن گاوی که از او زیاد کار نگرفته اند به اینکه او را بخیش بسته و زمین را شیار نموده باشند و نه با او کشت را آب داده باشند، و آن گاو بی عیب است و رنگ مخالف رنگ تنش در او نیست، گفتند اکنون حق را آوردی، پس از آن گاو را ذبح نمودند و حال آنکه نزدیک بود بجا نیاورند)

شرح الفاظ آیات .... ص : ۵۶

تَذْبَحُوا از ذبح است و اصل آن بمعنی شقّ و شکافتن باشد و بمعنی بریدن حلقوم آید و ذبح شرعی آنست که شرایطی که در شریعت اسلام برای آن مقرر شده رعایت شود که مسلمان بودن ذبح کننده و نام خدا بردن، و رو بقبله بودن، و قطع اوداج اربعه با آهن نمودن است، و بَقَرَةً گاو ماده باشد و گاو نر را ثور گویند و تاء آن تاء وحدت است نه تاء تأنیث مانند تمر و تمره و اصل بقر بمعنی شکافتن باشد و گاو را برای آن بقر گفتند که برای شخم زمین را میشکافد و هُزُواً بمعنی سخریه و استهزاء باشد و در آن سه لغت است هزو (بضم زاء با واو) و هزء (بسکون زاء با همزه) و هزء (بضم زاء با همزه) ولی چنانچه در مقدّمه این کتاب متعرض شدیم معتبر همان قرائت سیاهی است که بتواتر از زمان نبی صلّی اللَّه علیه و آله و سلّم تا این زمان بما رسیده است و قرائت سیاهی هُزُواً بضمّ زاء و با واو است و همین گفتار در کفوا جاریست.

الْجاهِلِينَ جهل در اینجا مقابل عقل است که آن را حمق گویند نه مقابل علم و از این جمله استفاده میشود که استهزاء و سخره نمودن عمل احمقانه است و از ساحت قدس انبیاء دور است.

ما هِيَ از جواب حضرت موسی استفاده میشود که این سؤال از سنّ بقره بوده است و در اخبار دارد که اگر بنی اسرائیل این سؤالات را ننموده و یک بقره ذبح کرده بودند امتثال امر شده بود ولی هر چه بیشتر سؤال شد حکم

سخت تر شد، و توهم نشود که احکام ثانویه و ثالثیه و رابعیه ناسخ حکم اولی باشند تا اشکال شود که نسخ قبل از عمل جایز نیست بلکه اینها تقییداتی است نسبت باطلاق حکم اول، و تأخر بیان از وقت حاجت هم نیست زیرا که وقت عمل موسع بوده و ممکن است حکمت این تقییدات عقوبت آنها در کثرت سؤال و مسامحه در عمل باشد چنانچه در روایات وارده از نبی اکرم صلّی اللَّه علیه و آله و سلّم و حضرت رضا «ع» است که «

و لکن شدّدوا فشدّد اللَّه علیهم

» (و فارض) بمعنی مسنّ و سالدار است و (بکر) بمعنی جوان است که هنوز زایش ننموده و فحل ندیده است و فارض و بکر چون از صفات مختصه اناث است از اینجهت احتیاج بعلامت تأنیث ندارد با اینکه بقره علامت تأنیث دارد نه از جهت تاء زیرا گذشت که تاء وحدت است بلکه از جهت لفظ بقره مقابل ثور (و عوان) بمعنی هر چیزی است که در نیمه سنّ باشد، و از کلمه فَافْعَلُوا ما تُؤْمَرُونَ ممکن است استفاده شود که دیگر سؤال نکنید و بر خود کار را مشکل ننمائید ولی باز آنها از رنگ بقره سؤال نمودند جواب آمد صَفْراءُ فاقِعٌ لَوْنُها تَسُرُّ النَّاظِرِينَ صفراء بمعنی زرد و فاقع بمعنی شدید الصفره و زرد سیر است و تأکید صفراء است (و لونها) فاعل است برای فاقع، و ضمیر (تسر) راجع ببقره است یعنی صفاء آن بقره ناظران را خرّم کند.

باز بنی اسرائیل سؤال را ادامه داده و از کار کرده بودن یا نبودن آن پرسیدند جواب آمد لا ذَلُولٌ تُثِيرُ الْأَرْضَ وَ لا تَسْقِي الْحَرْثَ مُسَلَّمَةٌ لا شِيَةَ فِيها اصل (ذلول) بمعنی سهل الانقیاد و رام است و مراد اینست که بواسطه کار گرفتن و بار کشیدن از او رام و کار شکسته نشده باشد (و تثیر الارض) بیان (لا ذلول) است و اثاره الارض بمعنی شیار کردن زمین است و گاو نر را از اینجهت ثور گویند که زمین را با او شیار کنند، وَ لا تَسْقِي الْحَرْثَ کشت را آب نداده باشد یعنی بوسیله او

آب کشی برای زراعت نشده باشد و مُسَلَّمَهٌ بمعنی سالم و بی عیب است و شیه از و شی ء و بمعنی هر رنگی است که مخالف رنگ عمده چیزی باشد مانند خالهای سفید که در گاو سیاه رنگ باشد و نحو آن.

جِئْتَ بِالْحَقِّ یعنی حق صفات گاو را بیان فرمودی بطوری که دیگر اشتباهی روی ندهد وَ ما کادُوا یَفْعَلُونَ بمعنی کادوا ان لا یفعلون است یعنی نزدیک بود که این کار را نکنند.

و این قضیه تمهید و مقدمه است برای قصه که در آیه بعد ذکر میفرماید و آن قصه ملخص آن بطوری که قمی ره از حضرت صادق علیه السّلام و صدوق ره از حضرت رضا علیه السّلام روایت کرده اند اینست که مردی در بنی اسرائیل پسر عموی خود را برای امتناع از دادن دخترش را باو از روی خدعه کشت و بنی اسرائیل را بقتل او متهم نمود و خود قاتل مقتول را نزد موسی آورد و مطالبه خون او را نمود و این امر در میان آنها سخت بزرگ شد و هر کدام از خود آن را دفع مینمودند پس در کار خود بحضرت موسی مراجعه نمودند و خداوند خواست که حقیقت امر را مکشوف سازد پس دستور فرمود گاوی را باین اوصاف کشتند و بعض از آن گاو را به مقتول زدند تا زنده شد و خبر داد که همان مدعی خون (پسر عمش) قاتل اوست.

و سرّ تقدیم این قسمت این قصّه بر قسمت اول آن که در آیه بعد ذکر میشود اینست که مقدمه تمهیدیه باشد برای خطابی که در آن آیه بنی اسرائیل را مخاطب قرار میدهد تا مقصود از جمله فقلنا اضربوه ببعضها مفهوم شود.

[سوره البقره (۲): آیات ۷۲ تا ۷۳] .... ص : ۵۹

وَ إِذْ قَتَلْتُمْ نَفْساً فَادَّارَأْتُمْ فِيها وَ اللَّهُ مُخْرِجٌ ما كُنْتُمْ تَكْتُمُونَ (۷۲) فَقُلْنَا اضْرِبُوهُ بِبَعْضِها كَذلِكَ يُحْيِ اللَّهُ الْمَوْتى وَ يُرِيكُمْ آياتِهِ لَعَلَّكُمْ تَعْقِلُونَ (۷۳)

(و یاد کنید زمانی را که شخصی را کشتید و هر کدام نسبت آن قتل را از خود دفع مینمودید و خدا ظاهر کننده بود آنچه را که شما کتمان مینمودید، پس گفتیم که بعض از اجزاء آن بقره را بمقتول بزنند «تا زنده شود» و خداوند این چنین مردگان را زنده مینماید و آیات خود را بشما نشان میدهد تا باشد که تعقل کنید) خطاب قَتَلْتُمْ به یهود زمان نبی باعتبار پیشینیان آنها است چنانچه معمول است هر گاه کسی از طائفه ای یا قبیله ای عملی از او سر زند بآن طائفه یا قبیله نسبت میدهند.

و فَادَّارَأْتُمْ اصل آن تدارأتم بوده از درأ بمعنی دفع چنانچه در آیه شریفه است وَ يَدْرَؤُا عَنْهَا الْعَذابَ «۱» یعنی یدفع، و در حدیث است «

ادرؤا الحدود بالشبهات

» یعنی ادفعوا، و معنی اینست که هر کدام نسبت قتل را از خود دفع مینمودید وَ اللَّهُ مُخْرِجٌ ما كُنْتُمْ تَكْتُمُونَ یعنی خداوند بیرون میآورد از پنهانی و ظاهر می سازد آنچه را قاتل از شما پنهان می نمود که کشتن آن مقتول و سبب قتل او باشد.

فَقُلْنَا اضْرِبُوهُ بِبَعْضِها

ضمیر مفرد در اضربوه بمقتول که از آیه قبل فهمیده میشود برمی گردد و ضمیر ببعضها راجع ببقره است که در آیات سابقه مذکور میباشد یعنی گفتیم قسمتی از آن گاو را بر آن مقتول بزنند تا زنده شود و این کار را انجام دادند و آن شخص زنده شد و از قاتل خود خبر داد و ۱- سوره نور آیه ۸

خصومت و اختلاف مرتفع گردید.

و این یکی از معجزات بزرگ حضرت موسی «ع» بود و این آیه یکی از آیات داله بر امکان رجعت است.

کذلک یحیی اللَّه الموتی، این قسمت بیان قرآن است نسبت بمنکرین معاد که خدا این چنین مردگان را زنده میکند، وَ یُرِیکُمْ آیاتِهِ لَعَلَّکُمْ تَعْقِلُونَ

و آیات و نشانه های خود را ارائه میدهد که عقل خود را بکار بندید و در آیات او تدبّر و تأمل کنید و براه راست و سعادت خود راه یابید.

[سوره البقره (۲): آیه ۷۴] .... ص: ۶۰

ثُمَّ قَسَتْ قُلُوبُکُمْ مِنْ بَعْدِ ذلِکَ فَهِیَ کَالْحِجارَهِ أَوْ أَشَدُّ قَسْوَهً وَ إِنَّ مِنَ الْحِجارَهِ لَما یَتَفَجَّرُ مِنْهُ الْأَنْهارُ وَ إِنَّ مِنْها لَما یَشَّقَّقُ فَیَخْرُجُ مِنْهُ الْماءُ وَ إِنَّ مِنْها لَما یَهْبِطُ مِنْ خَشْیَهِ اللَّهِ وَ مَا اللَّهُ بِغافِلٍ عَمَّا تَعْمَلُونَ (۷۴)

(سپس دلهای شما سخت شد بعد از همه این آیاتی که شما مشاهده نمودید پس آن دلها مانند سنگ یا سخت تر از سنگ گردید زیرا از آن سنگها بهری بود که از آن آب بدر آید و از آنها بعضی بود که شکافته شود و از آن چشمه ها جاری گردد و از آنها پاره بود که از ترس خدا فرو ریزد و خداوند از آنچه شما میکنید غافل نیست.

قساوت قلب کنایه از عدم تأثیر آیات و معجزات باهرات و مواعظ و ادلّه و براهین عقلی در نفوس آنها است بواسطه عناد و عصبیت و توغل در مادیت و سایر امراض روحی که در آنان رسوخ نموده چنانچه در ذیل آیه شریفه:

فِی قُلُوبِهِمْ مَرَضٌ بیان نمودیم «۱» و هر گاه در حالات یهود از زمان حضرت موسی «ع» تا این زمان بررسی کنید می فهمید که هیچ طائفه بقدر اینها قساوت نداشته که حتی نسبت بزن و فرزند خود ترحم نمی نمایند و البته دلهای اینان از سنگ خارا سخت تر است.

مِنْ بَعْدِ ذلِکَ یعنی از بعد آن همه آیات و معجزات که مشاهده نمودند أَوْ أَشَدُّ قَسْوَةً او بمعنی بل و برای اضراب است یعنی بلکه از سنگ سخت ترند سپس بیان سخت تر بودن دلهای آنان را از سنگ میفرماید به اینکه بعضی از سنگها هست که نهرها از آنها جاری میشود و بعضی از آنها در اثر زلزله در کوه ها شکافته و چشمه های آب از آنها بیرون میآید و بعضی از آنها از ترس خدا فرو میریزند و در جمله إِنَّ مِنْها لَما یَهْبِطُ مِنْ خَشْیَهِ اللَّهِ مفسرین وجوهی در تأویل آن گفته اند و همه آنها مبتنی بر این اصل است که حجاره و سنگ مورد خوف و خشیت قرار نمیگیرد لکن مقتضای بسیاری از آیات و اخبار متواتره بتواتر اجمالی این است که جمیع موجودات عالم علوی و سفلی و جمادات و نباتات و حیوانات در حدّ خود شعور و ادراک و معرفت بخدا و انبیاء و اولیاء دارند مانند آیه شریفه وَ إِنْ مِنْ شَیْ ءٍ إِلَّا یُسَبِّحُ بِحَمْدِهِ وَ لکِنْ لا تَفْقَهُونَ تَسْبِیحَهُمْ «۲» و آیه شریفه:

وَ یُسَبِّحُ الرَّعْدُ بِحَمْدِهِ وَ الْمَلائِکَهُ مِنْ خِیفَتِهِ «۳» و آیه وَ النَّجْمُ وَ الشَّجَرُ یَسْجُدانِ «۴» و غیر اینها از آیات دیگر.

و اخبار عرض ولایت بر کوه ها و نهرها و آسمانها و حیوانات و اخبار تأثر آنها در شهادت حضرت سید الشهداء علیه السّلام و اخبار آمدن حیوانات و عرض حاجت آنها نزد ائمه «ع» و قصه هدهد و قضیه مورچه در سوره نمل و شهادت سوسمار برسالت

۱- مجلد اول ص ۳۶۳

۲- سوره اسراء آیه ۴۶

۳- سوره الرعد آیه ۱۳

۴- سوره الرحمن آیه ۶

حضـرت نبی اکرم صـلّی اللّه علیه و آله و سـلّم و تسبیح سنگ ریزه در دست مبارک آن حضرت و قضایای بسیار دیگر که در کتاب مدینه المعاجز و غیر آن در باب معجزات نبی اکرم صلّی اللّه علیه و آله و سلّم و ائمه «ع» نقل نموده اند.

مولوی گوید:

جمله ذرّات پیدا و نهان با تو میگویند روزان و شبان

ما سمیعیم و بصیریم و هشیم با شما نامحرمان ما خامشیم

نطق آب و نطق خاک و نطق گل هست محسوس حواس اهل دل

[سوره البقره (۲): آیه ۷۵] .... ص : ۶۲

أَ فَتَطْمَعُونَ أَنْ يُؤْمِنُوا لَكُمْ وَ قَدْ كانَ فَرِيقٌ مِنْهُمْ يَسْمَعُونَ كَلامَ اللَّهِ ثُمَّ يُحَرِّفُونَهُ مِنْ بَعْدِ ما عَقَلُوهُ وَ هُمْ يَعْلَمُونَ (۷۵)

(آیا توقع دارید این یهودیان بشـما ایمان بیاورند و سـخن شما را باور دارند و حال آنکه گروهی از ایشان بودند که سخن خدا را می شـنیدند و سـپس آن را تحریف مینمودنـد بعد از آنکه آن را تعقل نموده بودند در حالی که میدانسـتند کلام خداست و ایشان را نیست که تغییر دهند.)

طمع بمعنی توقع نفع و فایـده از غیر است نظیر رجاء و امیـد و ضـدّ آن اسـتغناء و یأس است، و طمع و رجاء نسـبت بخدا بسـیار ممدوح و یأس از رحمت او از گناهان بزرگ است چنانچه در آیه شریفه است:

وَ لا- تَيْأَسُوا مِنْ رَوْحِ اللَّهِ إِنَّهُ لا يَيْأَسُ مِنْ رَوْحِ اللَّهِ إِلَّا الْقَوْمُ الْكافِرُونَ «۱» و اما طمع نسبت بخلق اگر راجع بامور مادّی و استفاده دنیوی باشد بسیار مذموم است و اخبار در مذمّت آن بسـیار است چنانچه از پیغمبر صـلّی اللّه علیه و آله و سلّم روایت شده ۱- سوره یوسف آیه ۸۷

«ایّاک و الطمع فانّه الفقر الحاضر» «۱»

و از حضرت باقر علیه السّلام روایت شده:

«بئس العبد عبد له طمع» «۲»

و از حضرت صادق روایت شده «

الذی یثبت الایمان فی العبد الورع و الذی یخرجه منه الطمع»»

و در نهج البلاغه «

الطامع فی وثاق الذلّ

» و غیر اینها از اخبار دیگر.

و اگر راجع بامور معنوی و استفاده دینی باشد مانند استفاده علمی از عالم و یا استفاده اخلاق حمیده و اعمال صالحه از نیکان و صلحاء، ممدوح است و مورد آیه از این قبیل است که توقع هدایت و ایمان آوردن یهود باشد، و خطاب در آیه بمؤمنین است و همزه، همزه استفهام انکاریست و این استفهام اگر مدخولش منفی باشد جوابش مثبت است مانند أَ لَسْتُ بِرَبِّکُمْ قالُوا بَلی «۴» و اگر مثبت باشد جوابش منفی است مانند همین آیه و ضمیر جمع غائب در یؤمنوا بیهود راجع است و ظاهرا مراد همان یهود زمان پیغمبر صلّی اللَّه علیه و آله و سلّم میباشند و مراد از فَرِیقٌ مِنْهُمْ علماء آنها میباشند که در مدینه بودند و جمله وَ قَدْ کانَ فَرِیقٌ مِنْهُمْ الایه جمله حالیه است و علت عدم ایمان آنان را بیان میفرماید که با وجود اینکه حقانیت اسلام و پیغمبر اکرم صلّی اللَّه علیه و آله و سلّم را تعقل و درک نمودند و دانستند کلام الهی است از روی عناد و عصبیت و حفظ مقام و ریاست خود تحریف نمودند و ظاهر اینست که مراد از کلام الهی که تحریف نمودند اخبار تورات ببشارت آمدن رسول اکرم صلّی اللَّه علیه و آله و سلّم و اسماء و صفات او باشد که بعوام خود گفتند این آن کسی نیست که تورات بشارت آمدن او را داده است با اینکه میدانستند همان است و مراد از شنیدنشان شنیدن از پیغمبر اکرم صلّی اللَّه علیه و آله و سلّم باشد که آنها را از اخبار تورات خبر داده.

وعده از مفسرین گفتند مراد از فریق منهم پیشینیان از یهودند که کلام ۱- جامع السعادات صفحه ۲۶۱ [.....]

۲- جامع السعادات صفحه ۲۶۱

۳- جامع السعادات صفحه ۲۶۱

۴- سوره الاعراف آیه ۱۷۱

خدا را از حضرت موسی و سایر انبیاء شنیدند و تحریف نمودند و تحریفات آنها در هر عصر و زمانی از مراجعه بنسخ تورات مخصوصا نسخه هایی که بزبانهای مختلف ترجمه شده ظاهر و هویدا است (تفصیل آن در کتاب الهدی مرحوم بلاغی ره ذکر شده مراجعه شود) و بنا بر این منظور آیه اینست که این طایفه شیمه و عادت آنها از قدیم الایّام این بوده که سر اطاعت نسبت باوامر الهی فرود نیاورند و تسلیم پیغمبران او نشوند و شما مؤمنان هیچگاه متوقع و منتظر ایمان آوردن اینان نباشید.

و کلمه فریق نظیر طائفه است و اشاره بعده است از اجتماعی که بوجهی از آنها امتیاز و جدایی یافته باشند.

[سوره البقره (۲): آیات ۷۶ تا ۷۷] .... ص: ۶۴

وَ إِذا لَقُوا الَّذِینَ آمَنُوا قالُوا آمَنَّا وَ إِذا خَلا بَعْضُهُمْ إِلی بَعْضٍ قالُوا أَ تُحَدِّثُونَهُمْ بِما فَتَحَ اللَّهُ عَلَیْکُمْ لِیُحَاجُّوکُمْ بِهِ عِنْدَ رَبِّکُمْ أَ فَلا تَعْقِلُونَ (۷۶) أَ وَ لا یَعْلَمُونَ أَنَّ اللَّهَ یَعْلَمُ ما یُسِرُّونَ وَ ما یُعْلِنُونَ (۷۷)

(و زمانی که با مؤمنان برخورد کنند گویند ایمان آوردیم و هر گاه بعضی از آن یهود با بعضی دیگر خلوت کنند گویند آیا حدیث میکنید و خبر میدهید مؤمنین را «مسلمانان را» بآنچه خدا بر شما گشوده و نازل نموده است تا بواسطه آن محاجه کنند و حجت قرار دهند بر شما نزد پروردگارتان، آیا تعقل نمی کنید آیا این قوم نمی دانند که خداوند می داند آنچه را پنهان کنند و آنچه را آشکارا نمایند).

در مجمع البیان از حضرت باقر علیه السّلام روایت نموده که فرمود گروهی از یهود که از معاندین نبودند، مسلمین را که ملاقات مینمودند از آنچه در تورات

از اوصاف پیغمبر صلّی اللَّه علیه و آله و سلّم بود بآنها خبر میدادند و چون با بزرگان خود ملاقات مینمودند آنان را از این عمل نهی نموده میگفتند آیا مسلمانان را خبر میدهید بآنچه در تورات است از صفت محمد صلّی اللَّه علیه و آله و سلّم تا با شما نزد پروردگارتان محاجّه کنند و زبان آنها بر ما باز باشد.

و بعضی گفتند آیه راجع بیهود بنی قریظه و بنی النضیر است که بعد از آنکه حضرت علی علیه السّلام مأمور جنگ با آنها شد وقتی کنار قلعه آنها رسید سفاهت نموده و دشنام میدادند و رسول خدا صلّی اللَّه علیه و آله و سلّم شنید و فرمود «

یا اخوه القرده و الخنازیر انا اذا نزلنا بساحه قوم فساء صباح المنذرین

» ایشان با یکدیگر گفتند این حدیث را که با محمد گفته؟ و بعضی گفتند آیه درباره منافقین از یهود است که بظاهر مسلمان و در باطن یهودی بودند.

و ظاهرا آیه درباره مذمّت یهود است که ملاقات آنان با مسلمانان و اظهار ایمانشان از روی نفاق و کذب بوده است و آنچه بنظر میرسد «و اللَّه أعلم» اینست که این دسته از یهود جاسوس بوده و از طرف سایر یهودیان مأمور بودند که اظهار ایمان نموده و بدینوسیله از مسلمانان کشف خبر کنند و در برخورد با مسلمانان و گفتگوی با آنان دریافتند که مسلمین از اخبار و مطالبی که یهود اطلاع از آنها را مختص بخود میدانستند آگاهند و این امور موجب الزام آنها و اتمام حجّت مسلمانان بر آنهاست از اینجهت وقتی با یکدیگر خلوت مینمودند میگفتند شما مسلمانان را باین امور که موجب غلبه آنها بر شما و محاجه و مخاصمه آنها علیه شما نزد پروردگارتان میباشد خبر میدهید، آیا این مطلب را تعقل نمیکنید؟ و کلمه ما موصوله عام و شامل بشارات تورات بر نبوت پیغمبر اسلام و عقوبات وارده بر اسلافشان و غیر اینها از اموری که تنها خود یهود میدانستند میشود، و اینها غافل از اینکه چه خبر دهند و ندهند، خداوند عالم السر و الخفیات

همه اینها را به پیغمبرش وحی می نماید و احتیاج بکشف مسلمین از یهود نیست و از اینجهت در مقام ردّ بر آنها میفرماید: أَ وَ لا یَعْلَمُونَ أَنَّ اللَّهَ یَعْلَمُ ما یُسِرُّونَ وَ ما یُعْلِنُونَ آیا اینها نمیدانند که خداوند میداند آنچه را اینها پنهان میدارند از بشارات تورات و غیر آنها، از نفاق و دورویی آنها در دعوی و اظهار اسلامشان و آنچه را آشکارا میدارند و از این آیه استفاده میشود که یهود بواسطه توغل در مادیت حتی علم خدا را هم محدود میدانسته و گمان میکردند اگر چیزی را پنهان دارند و مسلمانان را از آن مطلع نسازند خدا نمیداند و حجت او بر آنها تمام نخواهد بود و گرنه کسی که معتقد بخدا باشد و او را عالم السر و الخفیات و علام الغیوب بداند چنین کلامی از او صادر نمیشود.

[سوره البقره (۲): آیه ۷۸] .... ص : ۶۶

وَ مِنْهُمْ أُمِّیُّونَ لا یَعْلَمُونَ الْکِتابَ إِلاَّ أَمانِیَّ وَ إِنْ هُمْ إِلاَّ یَظُنُّونَ (۷۸)

(و بعضی از اهل کتاب سواد خواندن و نوشتن ندارند و از کتاب نمی دانند جز دروغ ها و بهم بافته های مزوران را، و نیستند این ها جز این که گمان می برند).

در بیان این آیه شریفه در چند مقام بحث میشود:

«اول در معنی امیّون»: امّی منسوب بامّ است و امّ در قرآن بمعانی چندی اطلاق شده:

۱- وَ إِنَّهُ فِی أُمِّ الْکِتابِ لَدَیْنا لَعَلِیٌّ حَکِیمٌ «۱» بمعنی اصل کتاب و اشاره بلوح محفوظ است چنانچه در آیه دیگر نیز میفرماید: یَمْحُوا اللَّهُ ما یَشاءُ وَ یُثْبِتُ وَ عِنْدَهُ أُمُّ الْکِتابِ «۲» و ام الکتاب بر سوره فاتحه نیز اطلاق شده ۱- سوره الزخرف آیه ۳

۲- سوره الرعد آیه ۳۹

۲- اطلاق بر محکمات قرآن که نصوص و ظواهر آن باشد مِنْهُ آیاتٌ مُحْکَماتٌ هُنَّ أُمُّ الْکِتابِ «۱» ۳- بمعنی مادر مانندا بْنَ أُمَّ لا تَأْخُذْ بِلِحْیَتِی وَ لا بِرَأْسِی

«۲» ۴- اطلاق بر اصل قری چنانچه در آیه شریفه است وَ ما کانَ رَبُّکَ مُهْلِکَ الْقُری حَتَّی یَبْعَثَ فِی أُمِّها رَسُولًا «۳» و مکّه را بر این اطلاق امّ القری نامیدند چنانچه در آیه شریفه است وَ لِتُنْذِرَ أُمَّ الْقُری وَ مَنْ حَوْلَها «۴» و اطلاق امّی بر پیغمبر اکرم صلّی اللَّه علیه و آله و سلّم بهمین مناسبت است که از مکه معظمه بوده چنانچه در آیه شریفه است الَّذِینَ یَتَّبِعُونَ الرَّسُولَ النَّبِیَّ الْأُمِّیَّ «۵» و بخطا رفته اند بعضی از مفسرین عامّه که گمان کرده اند پیغمبر صلّی اللَّه علیه و آله و سلّم را امّی گفتند برای اینکه خواندن و نوشتن را نمیدانسته زیرا اخبار اهل بیت این را تکذیب نموده و در بصائر الدرجات صفار بابی عنوان نموده که «

انّ رسول اللَّه یقرأ و یکتب بکل لسان

» و حدیثی از حضرت جواد علیه السّلام نقل میکند که از آن حضرت پرسیدند برای چه نبی را امّی گویند فرمود مردم چه میگویند عرض کردند گمان میکنند که آن حضرت نمی نوشته فرمود «

کذبوا علیه لعنهم اللَّه

» از کجا این را میگویند و حال آنکه خداوند در محکم کتابش میفرماید هُوَ الَّذِی بَعَثَ فِی الْأُمِّیِّینَ رَسُولًا مِنْهُمْ یَتْلُوا عَلَیْهِمْ آیاتِهِ وَ یُزَکِّیهِمْ وَ یُعَلِّمُهُمُ الْکِتابَ وَ الْحِکْمَهَ «۶» پس چگونه تعلیم میکند کسی که خودش نداند قسم بخدا پیغمبر صلّی اللَّه علیه و آله و سلّم میخواند و مینوشت به هفتاد و دو زبان، و از اینجهت او را امی گفتند که از مکه معظمه بوده و مکه از امّهات قری است و همین است قول خدای تعالی لِتُنْذِرَ أُمَّ الْقُری وَ مَنْ حَوْلَها و از حضرت صادق علیه السّلام روایت میکند که «

انّ النبی کان یقرأ و یکتب و یقرأ ما لم یکتب

«

۱- سوره آل عمران آیه ۵

۲- سوره طه آیه ۹۵

۳- سوره قصص آیه ۹۵

۴- سوره الانعام آیه ۹۲

۵- سوره الاعراف آیه ۱۵۵

۶- سوره الجمعه آیه ۲

و اطلاق امیین بر اهل مکه یا برای اینست که منسوب بامّ القری میباشند و یا برای اینکه علم خواندن و نوشتن نداشته اند و امّا امیّون در آیه شریفه مراد عوام یهودند که سواد خواندن و نوشتن نداشتند.

«مقام دوم در معنی امانیّ»: امانی جمع امنیّه است، و در تفسیر آن بعضی گفتند مراد قرائت کتاب است بدون توجّه و تدبّر در معانی آن، و بعضی گفتند بمعنی آرزوها و خیالبافیهای باطل است چنانچه گفتند لَنْ تَمَسَّنَا النَّارُ إِلَّا أَيَّاماً مَعْدُودَةً «۱» و گفتند نَحْنُ أَبْناءُ اللَّهِ وَ أَحِبَّاؤُهُ «۲» و گفتند لَنْ يَدْخُلَ الْجَنَّهَ إِلَّا مَنْ كانَ هُوداً «۳» و امثال اینها، و بعضی گفتند بمعنی اکاذیب و افتراءاتی است که از علماء مدلّس بدون مدرک و دلیل فرا گرفته و تقلید میکنند و حدیث مبسوطی در این موضوع از تفسیر منسوب بحضرت عسکری علیه السّلام نقل نموده و مرحوم شیخ انصاری ره در فرائد میفرماید «اللائح منه آثار الصدق» از این حدیث آثار صدق ظاهر میشود و علماء ببعضی فقرات این حدیث برای تجویز و لزوم تقلید تمسک نموده اند و آن این جمله است «

فاما من کان من الفقهاء صائنا لنفسه حافظا لدینه مخالفا لهویه مطیعا لامر مولاه فللعوام ان یقلّدوه

» ولی قطع نظر از مفاد این حدیث این تفسیر در نظر محققین از علمای شیعه ارزشی ندارد برای اینکه نه سند صحیحی دارد و نه مناسب مقام ائمه است که کتاب تفسیر بنویسند و نه این معهود بوده، علاوه بر اینکه مشتمل بر مطالب بسیاری است که آثار غلوّ از آنها ظاهر است چنانچه در تدبّر الفاظش بر متأمل واضح خواهد شد.

بنا بر این ما از نقل آن خودداری نموده و تنها در مسئله تقلید چند کلمه متذکر میشویم: ۱- سوره البقره آیه ۶۰

۲- سوره المائده آیه ۲۱

۳- سوره البقره آیه ۱۰۵ [.....]

تقلید اصولا بر خلاف اصل و قاعده اولیه است برای اینکه اخذ بقول غیر بدون مدرک جایز نیست ولی در احکام اجتهادیّه که برای غیر مجتهد استنباط آنها از روی مدارکش ممکن نیست (نظر به اینکه مدارک احکام غالبا از روی اخبار است زیرا اجماع تحققش بسیار کم است، و ظواهر آیات هم تا رجوع باخبار مخصصه و مقیّده و ذکر قرائن مجاز نشود حجت نیست، و ادله عقلیه نیز فقط در مستقلات عقلیه از محسنات و مقبحات است آنهم بعد از تمامیت قاعده ملازمه، لذا راه استنباط منحصر باخبار است و اخبار نیز صحیح و سقیم، مجمل و مبین، خاص و عام، مطلق و مقیّد، ظاهر و متشابه، معمول به و معرض عنه، معارض و مخالف دارد و برای عامی استفاده از آنها غیر مقدور است و طریق احتیاط هم برای او معسور بلکه غیر مقدور میباشد) از باب رجوع جاهل بعالم و غیر اهل خبره باهل خبره با شرایط مقرره از عدالت و خبرویت و نحو اینها، باید از مجتهد جامع الشرائط تقلید نماید.

و از اینجهت تقلید بر مجتهد حرام است برای اینکه خود متمکن از استنباط احکام میباشد، و همچنین در اصول دین تقلید جایز نیست زیرا مدارک و ادله آن واضح و تحصیل اعتقاد بآنها از روی دلیل برای همه میسر است بلکه در ضروریات و اجماعیات و عقلیّات مستقلّه بلکه مطلق علمیات تقلید لازم ندارد.

و تقلید از عادات و رسوم ملل مختلفه و اشخاص متفرقه نیز اشتباه و نابجاست و بسا اینگونه تقلیدها از عادات و رسوم ملل مختلفه و اشخاص متفرقه نیز اشتباه و نابجاست و بسا اینگونه تقلیدها ملتها را بسقوط و نیستی میکشاند مانند تقلیدی که ملل مسلمان امروزه از اروپائیها و امریکائیها می نمایند آن هم در عادات و رسوم و کارهای زشت و ناپسند آنها نه در ترقیات و صنایعشان. و این همان تقلیدی است که مولوی گوید:

خلق را تقلیدشان بر باد داد ای دو صد لعنت بر این تقلید باد

و مورد آیه تقلید در اصول دین است و بدون شک، مذموم و حرام و موجب خسران دنیا و آخرت است چون عوام یهود از احبارشان در مورد رسالت پیغمبر اسلام و بشارات تورات تقلید نموده و گفته آنها را که گفتند این آن پیغمبری نیست که تورات بشارت داده، پذیرفتند و بهمین گمان اکتفاء نمودند.

و روش اکثر کفار و اهل باطل همین بوده که در جواب انبیاء الهی که آنان را بدین حق دعوت مینمودند می گفتند.

إِنَّا وَجَدْنا آباءَنا عَلی أُمَّةٍ وَ إِنَّا عَلی آثارِهِمْ مُقْتَدُونَ «۱» «مقام سوم در بیان إِنْ هُمْ إِلَّا یَظُنُّونَ: ظنّ حالت نفسانیه وجدانیه است نسبت بمتعلقش، زیرا نفس هر گاه بمطلبی یا موضوعی توجه کند، یا معتقد بوجود و تحقق آن میشود و احتمال خلاف آن را نمیدهد، در اینصورت اگر مطابق با واقع باشد آن را یقین گویند و برای آن مراتبی است که در ذیل آیه:

وَ بِالْآخِرَهِ هُمْ یُوقِنُونَ گذشت «۲» و اگر بر خلاف واقع باشد آن را جهل مرکب نامند و اگر معتقد بر خلاف و عدم مطابقت آن با واقع شود آن را یقین بخلاف گویند.

و هر گاه احتمال صدق و کذب و مطابقت و مخالفت و صحت و فساد هر دو را بدهد در اینصورت اگر طرف مطابق را ترجیح دهد، ظنّ بمعنی اخصّ است و آنهم دارای مراتبی است که هر چه ترجیح بیشتر شود ظنّ قوی تر میشود تا برسد بظنّ قریب بعلم که آن را ظنّ اطمینانی و ظن متاخم بعلم تعبیر می کنند و هر چه ترجیح کمتر شود، ظن ضعیف تر می گردد تا برسد بظن قریب بشک که ظنّ ضعیفش گویند. ۱- سوره زخرف آیه ۲۱

۲- مجلد اول ص ۲۵۰

و اگر طرف مخالف را ترجیح دهد آن را وهم یا ظنّ بخلاف گویند و آن نیز دارای مراتبی است، و اگر هر دو احتمال برابر باشد آن را شک بمعنی اخصّ نامند و اطلاق دیگری نیز برای ظن و وهم و شک هست که عدم یقین باشد و بسا ظنّ بر یقین هم اطلاق میشود که بمعنی مطلق ترجیح است اعم از اینکه احتمال خلاف داده شود یا نشود چنانچه در ذیل آیه الَّذِینَ یَظُنُّونَ أَنَّهُمْ مُلاقُوا رَبِّهِمْ گذشت «۱» و ظنّ در این آیه مورد بحث همان ظن بمعنی اخص است که مسلما در باب اصول دین حجت نیست برای اینکه باب علم برای آنها مفتوح است بالاخص در زمان نبی صلّی اللَّه علیه و آله و سلّم و مشاهده معجزات باهرات و آیات بیّناتی که از آن حضرت ظهور مینمود.

«و اما کلام در حجیّت ظنّ در احکام»: و توضیح در این مقام اینست که احکام شرعیه چون قضایای حقیقیه است که تابع موضوع میباشند تا موضوع محقق نشود، مجرد انشاء بوده و حکم نیست، چنانچه همه قضایای عقلیه و علمیه در جمیع علوم از این قبیل است مثلا گفته میشود «کل زوج منقسم بمتساویین» که تحقق حکم انقسام بمتساویین وقتی است که موضوع زوجیت در خارج تحقق پیدا کند و همین طور است «کل خمر حرام» که تا خمر در خارج محقق نشود حکم حرمت تحقق پیدا نمیکند.

بخلاف قضایای خارجیه که تحقق آنها قبل از اخبار است یعنی حکم بر افرادی که در خارج تحقق یافته اند حمل می شود مانند: «قتل من فی العسکر» بنا بر این برای حکم شأن و مراتب تعقل نمیشود، لذا اگر علم بتحقق حکم پیدا شود منجز میگردد و بر مخالفت آن استحقاق عقوبت پیدا میشود و اگر علم ۱- مجلد ثانی ص ۲۱

پیدا نشود منجز نمی گردد، بلی اگر ظنّ پیدا شود هر گاه بر اعتبار این ظنّ دلیل قطعی علمی باشد، همان علم بحکم است و از آن بظنّ خاص تعبیر میشود مانند ظواهر آیات یا خبر ثقه و نحو اینها.

و اگر دلیل قطعی علمی نداشته باشد ظن غیر معتبر است و با شک و وهم تفاوت ندارد و آن مجرای اصول است که اصل استصحاب یا برائت یا اشتغال یا تخییر یا در موارد خاصه اصاله الحلّ و اصاله الطهاره و نحو اینها باشد و محل تفصیل آن در علم اصول باب حجیت ظن است.

[سوره البقره (۲): آیه ۷۹] .... ص: ۷۲

فَوَيْلٌ لِلَّذِينَ يَكْتُبُونَ الْكِتابَ بِأَيْدِيهِمْ ثُمَّ يَقُولُونَ هذا مِنْ عِنْدِ اللَّهِ لِيَشْتَرُوا بِهِ ثَمَناً قَلِيلاً فَوَيْلٌ لَهُمْ مِمَّا كَتَبَتْ أَيْدِيهِمْ وَ وَيْلٌ لَهُمْ مِمَّا يَكْسِبُونَ (۷۹)

پس وای بر کسانی که بدستهای خود کتاب را مینویسند و می گویند این کتاب از طرف خدا است برای اینکه ببهای کمی بفروشند پس وای بر اینان از جهت آنچه بدستهای خود مینویسند و وای بر اینان از جهت آنچه بدست می آورند.

«ویل» دو معنی دارد: یکی وصفی که در فارسی از آن به وای و بدا بحال او تعبیر می شود و این معنی شامل جمیع انحاء عذاب دنیوی و اخروی بهمه مراتب آن می شود بنحوی که هیچ خیر و خوبی در آن نباشد.

و دیگر اسمی که نامی از وادی جهنم است چنانچه در مجمع البیان از حضرت رسول صلّی اللَّه علیه و آله و سلّم روایت کرده فرمود «

ویل وادی است در جهنم که چون کافران را در آن افکنند چهل سال میروند و هنوز بقعر آن نرسیده باشند

»

و در مجمع البحرین است که «هو واد فی جهنّم لو ارسلت الیه (فیه) الجبال لماعت» «۱».

چنانچه طوبی هم دو معنی دارد یکی وصفی که بمعنی خوشا بحال اوست که جمیع خیرات دنیوی و اخروی را شامل میشود.

و دیگر اسمی که نام درختی است در بهشت که اصل آن در خانه امیر المؤمنین علیه السّلام و شاخه های آن در قصرهای بهشت آویزان است و شرح آن بیاید الکتاب مصدر بمعنی اسم مفعول یعنی مکتوب است و الف و لام آن عهد است و اشاره بکتب منسوبه بوحی است بقرینه یَقُولُونَ هذا مِنْ عِنْدِ اللَّهِ و مقید نمودن یَکْتُبُونَ را بِأَیْدِیهِمْ با اینکه کتابت و نوشتن جز بدست نیست برای اشعار باینست که این کار را بدست خود و از پیش خود مینمودند و سپس نسبت آن را بخدا میدادند، و از این جمله استفاده میشود که کتب منسوبه بوحی که نزد یهود و نصاری بنام کتب عهد قدیم و جدید متداول است بالاخص توریه و زبور و انجیل ساخته و پرداخته یهود و نصاری است و مربوط بانبیاء عظام مثل موسی و داود و عیسی (ع) نیست چنانچه قبلا متذکر شدیم و در کلم الطیب این مطلب را اثبات نموده ایم و چنانچه از متون این کتب استفاده میشود تورات رایج مکتوب یک کافر قصی القلب متمایل بشرک و بت پرستی و انجیل مکتوب یک فاسق شهوت پرست بی علاقه بدین است و این کلام با حدیث مروی از حضرت باقر علیه السّلام که فرمود «

عمدوا الی التوریه و حرفوا صفه النبی لیواقعوا الشک بذلک للمستضعفین من الیهود

» منافات ندارد زیرا آن تحریف یکی از مصادیق تحریفات آنهاست.

و مراد از اشتراء بثمن قلیل، استفاده های علماء آنها است از عوامشان از (۱) ماعت بمعنی ذابت «گداخته شود»

زخارف دنیوی و ریاست و مقام و نحو اینها و تعبیر بقلیل از جهت اینست که تمام متاع و زخارف دنیوی را خدا قلیل شمرده است قُلْ مَتاعُ الدُّنْیا قَلِیلٌ «۱» و مراد از «یکسبون» ممکن است امرار معاششان از این عمل حرام باشد یعنی بد راهی برای معاش خود بدست آورده اند و ممکن است مراد گناهان و اضلال و کفری باشد که برای خود بواسطه این عمل تحصیل کرده اند.

[سوره البقره (۲): آیه ۸۰] .... ص: ۷۴

وَ قالُوا لَنْ تَمَسَّنَا النَّارُ إِلَّا أَیَّاماً مَعْدُودَةً قُلْ أَتَّخَذْتُمْ عِنْدَ اللَّهِ عَهْداً فَلَنْ یُخْلِفَ اللَّهُ عَهْدَهُ أَمْ تَقُولُونَ عَلَی اللَّهِ ما لا تَعْلَمُونَ (۸۰)

(و یهود گفتند که آتش دوزخ بما نرسد مگر روزهای چندی، بگو آیا پیمانی از نزد خدا در این باره گرفته اید تا خدا پیمانش را مخالفت نکند، یا بر خدا می گویید و نسبت میدهید آنچه را که نمیدانید) کلمه لن را بعضی گفتند برای تأیید در نفی است بدلیل لَنْ تَرانِی و اکثر گفتند برای تاکید در نفی است.

و مسّ بمعنی الصاق است و آن عبارت از نزدیک شدن دو چیز است بنحوی که فصلی بین آنها نباشد و بالمس یکی است جز اینکه در مفهوم مسّ احساس مأخوذ است و در لمس مأخوذ نیست بلکه معنی این اعم است و ایاما معدوده یعنی چند روزی و بعضی گفتند هفت روز و بعضی گفتند چهل روز، ولی مقداری برای آن معین نشده و این کلام از یهود دالّ بر انکار خلود است و ما مسئله خلود کفار و مشرکین را در عذاب در ذیل آیه شریفه وَ لَهُمْ عَذابٌ عَظِیمٌ متذکر شدیم «۲» و همزه «اتخذتم» همزه استفهام است لذا مفتوح میباشد و اصل آن «اتخذتم» ۱- سوره نساء آیه ۷۹

۲- مجلد اول ص ۲۸۳

بوده همزه دوم چون همزه وصل است حذف شده و مراد از اتخاذ عهد اینست که خداوند با آنها عهد نموده باشد که بیش از چند روز آنان را در دوزخ عذاب نکند و البته اگر چنین عهدی نموده بود تخلف نمینمود إِنَّکَ لا تُخْلِفُ الْمِیعادَ «۱» چنانچه بنده هم اگر با خدا عهدی ببندد حرام است تخلف کند بلکه اگر تخلف کند باید کفاره دهد، و کلمه «ام» یا متّصله است در مقابل همزه استفهام، باین معنی که این گفتار شما مستند به یکی از این دو وجه است و چون وجه اول باطل است و خدا عهدی با شما ننموده است پس ناچار وجه دوم است که بر خدا افتراء و دروغ بسته اید، و یا منقطعه و بمعنی بل است یعنی بلکه این کلام افتراء بر خداست:

«اشکال»: اگر گفته شود این کلام یهود همان کلامی است که شما می گویید به اینکه مؤمن اگر چه گناه بسیار داشته باشد در صورتی که با ایمان از دنیا برود مخلد در عذاب نیست و بواسطه ایمان نجات پیدا می کند یهود هم میگویند ما مخلد در عذاب نیستیم و بیش از چند مدتی در عذاب درنگ نمی کنیم.

جواب: بسیار فرق است بین آن سخن و این مدعا، زیرا نقص و عیب کار آنها در اصول دین است و بر آنها لازم است که نظر در معجزه مدعی نبوت بکنند و با اینهمه صفات که در کتب خود دیده و شنیده و معجزاتی که از او مشاهده نموده اند بنبوت او «پیغمبر خاتم صلّی اللّه علیه و آله و سلّم» تصدیق کنند.

و سخن ما با شرط تحصیل اعتقاد باصول دین و حفظ ایمان و بقاء آنست.

و بینهما بون بعید ۱- سوره آل عمران آیه ۱۹۲

بَلی مَنْ کَسَبَ سَیِّئَهً وَ أَحاطَتْ بِهِ خَطِیئَتُهُ فَأُولئِکَ أَصْحابُ النَّارِ هُمْ فِیها خالِدُونَ (۸۱) وَ الَّذِینَ آمَنُوا وَ عَمِلُوا الصَّالِحاتِ أُولئِکَ أَصْحابُ الْجَنَّهِ هُمْ فِیها خالِدُونَ (۸۲)

(بلی کسانی که بدی کسب کنند و گناهشان آنان را فرو گیرد پس اینان یاران آتش و در آن جاویدانند، و کسانی که ایمان آورند و اعمال شایسته انجام دهند اینان یاران بهشت و در آن جاویدانند) کلمه بلی برای جواب قول آنهاست که گفتند لَنْ تَمَسَّنَا النَّارُ و فرق بین بلی و نعم اینست که بلی جواب نفی یا استفهامی واقع میشود که بر سبیل جحد و انکار باشد و معنی آن ابطال نفی است مانند زَعَمَ الَّذِینَ کَفَرُوا أَنْ لَنْ یُبْعَثُوا قُلْ بَلی وَ رَبِّی «۱» و أَ لَسْتُ بِرَبِّکُمْ قالُوا بَلی «۲» که در آیه اول مفاد آن:

بلی یبعثون و در دوم بلی انت ربنا است.

و نعم برای تصدیق مقول قول است اعم از اینکه خبر باشد یا استفهام مثبت باشد یا منفی باشد مانند فَهَلْ وَجَدْتُمْ ما وَعَدَ رَبُّکُمْ حَقًّا قالُوا نَعَمْ «۳» و بلی در آیه مورد نظر برای ابطال نفی جمله لن تمسنا النار است یعنی این گفتار شما باطل است و حقیقت اینست که هر کس بدی کسب کند و گناه باو احاطه نماید اهل دوزخ و در آن جاودان است.

و بعضی گفتند مراد از سیئه شرک است و بعضی گفتند گناه کبیره است و بعضی گفتند اصرار بر گناه است و گفتند مراد از احاطه خطیئه کثرت معصیت است، و حق در مقام اینست که مراد از احاطه خطیئه این است که معصیت بحدی ۱- سوره تغابن آیه ۷

۲- سوره الاعراف آیه ۱۷۱

۳- سوره اعراف آیه ۲۴

بر قلب احاطه و استیلاء پیدا کند که نور ایمان را از دل ببرد زیرا هر که کسب سیئه کند و از آن توبه ننموده و اصرار کند بر قلب او سیاهی پیدا شود و هر چه بیشتر اصرار کند آن سیاهی بیشتر شود تا بحدی که گناه تمام قلب او را سیاه نماید و در این حالت است که همه دل او را فرا گرفته و دیگر نور رستگاری در جبین او نیست و البته چنین کسی در عذاب دوزخ جاودان است ولی اگر گناه تمام قلب او را فرا نگرفته باشد و نور ایمان و لو بمقدار اندکی در دل او باشد مخلّد در عذاب نخواهد بود، پس ممکن است مراد از سیئه مطلق معصیت و گناه باشد و مراد از خطیئه حالتی باشد که بعد از کسب سیئه بر قلب عارض میشود و اگر بعد از کسب سیئه توبه کند آن حالت محو میشود و اگر اصرار نماید همی زیاد میشود تا بحدی که بمرتبه احاطه بر قلب برسد و اما تفسیر سایر جملات این دو آیه در ذیل آیات مشابه آنها سبق ذکر یافت «۱».

[سوره البقره (۲): آیه ۸۳] .... ص: ۷۷

وَ إِذْ أَخَذْنا مِیثاقَ بَنِی إِسْرائِیلَ لا تَعْبُدُونَ إِلَّا اللَّهَ وَ بِالْوالِدَیْنِ إِحْساناً وَ ذِی الْقُرْبی وَ الْیَتامی وَ الْمَساکِینِ وَ قُولُوا لِلنَّاسِ حُسْناً وَ أَقِیمُوا الصَّلاهَ وَ آتُوا الزَّکاهَ ثُمَّ تَوَلَّیْتُمْ إِلَّا قَلِیلًا مِنْکُمْ وَ أَنْتُمْ مُعْرِضُونَ (۸۳)

(و یاد کن زمانی را که از بنی اسرائیل پیمان گرفتیم که جز خدا را عبادت نکنید و بپدر و مادر نیکی کنید و بخویشاوندان و یتیمان و مستمندان احسان نمائید و با مردم بخوبی سخن بگوئید و نماز را بپا دارید و زکاه را بدهید، پس ۱- در ذیل آیه وَ الَّذِینَ کَفَرُوا وَ کَذَّبُوا بِآیاتِنا أُولئِکَ أَصْحابُ النَّارِ هُمْ فِیها خالِدُونَ صفحه ۶ مجلد ثانی و در ذیل آیه وَ بَشِّرِ الَّذِینَ آمَنُوا وَ عَمِلُوا الصَّالِحاتِ أَنَّ لَهُمْ جَنَّاتٍ الایه صفحه ۴۶۶ مجلد اول

(جز عده کمی از شما باین دستورات پشت نمودید در حالی که اعراض کنندگان بودید).

و اذ اخـذنا: عطف بر آیات سابقه است و مراد از اخذ میثاق اوامر و دسـتوراتی است که توسط انبیاء بر آنها نازل شده و از آنها عهـد گرفته شـده که بآن دسـتورات عمل نماینـد و ابتـداء آیه بنحو غیاب است و از جمله لا تَعْبُدُونَ بنحو خطاب و نیز جمله لا تَعْبُـدُونَ بصـورت خـبر است و از جمله قُولُوا لِلنَّاسِ بصورت انشـاء در آمـده و اینهـا از محسـنات بـدیعیه است که بکلاـم لطف خاصـی می بخشد و در آیات قرآن از اینگونه محسـنات بسیار است و آیه اگر چه خطاب به بنی اسرائیل و مطالب مذکوره آن جزو مواثیق آنهـا است ولی آن مطـالب از اموری است که در جمیع شـرایع محقق بوده و از بسـیاری از آیـات و اخبـار اسـتفاده میشود و بر طبق آن براهین عقلیه نیز ثابت است و آنها در طی هشت جمله بیان شده:

جمله اول لا تَعْبُـدُونَ إِلَّا اللَّهَ درباره توحیـد عبادتی است که برای خـدا در عبادت شـریک قرار ندهید و این مفاد کلمه لا اله الا اللَّه است و بیـان آن و دلاـلتش بر جمیع مراتب توحیـد و کلیه اعتقـادات، بـدلالت التزام و اقتضاء در ذیل آیه شـریفه وَ يُقِيمُونَ الصَّلاةَ گذشت «۱» و جمله لاـ تعبـدون خـبریه است و نهی از آن اراده شـده چه آنکه جمله خـبریه در مقـام طلب ابلغ از جمله انشـائیه اسـت جملـه دوم وَ بِالْوالِدَيْنِ إِحْساناً احسانـا مصـدری است که نیـابت از فعـل محـذوف نمـوده و تقـدیر (و تحسـنون بالوالدین) یا (احسنوا بالوالدین) و برّ بپدر و مادر و حرمت عقوق آنها در بسیاری از آیات قرآن و اخبار ذکر شده در سوره بنی اسرائیل میفرماید: ۱- مجلد اول ص ۱۷۴

وَ قَضی رَبُّکَ أَلَّا تَعْبُدُوا إِلَّا إِیَّاهُ وَ بِالْوالِدَیْنِ إِحْساناً إِمَّا یَبْلُغَنَّ عِنْدَکَ الْکِبَرَ أَحَدُهُما أَوْ کِلاهُما فَلا تَقُلْ لَهُما أُفٍّ وَ لا تَنْهَرْهُما وَ قُلْ لَهُما قَوْلًا کَرِیماً وَ اخْفِضْ لَهُما جَناحَ الذُّلِّ مِنَ الرَّحْمَهِ وَ قُلْ رَبِّ ارْحَمْهُما کَما رَبَّیانِی صَغِیراً «۱».

و نیز میفرماید وَ اعْبُدُوا اللَّهَ وَ لا تُشْرِکُوا بِهِ شَیْئاً وَ بِالْوالِدَیْنِ إِحْساناً «۲» و غیر اینها از آیات دیگر.

و در حدیث نبوی است که فرمود «

کن بارا و اقتصر علی الجنه و ان کنت عاقا فظا فاقتصر علی النار» «۳»

و فرمود «

ایّاکم و عقوق الوالدین فانّ ریح الجنه یوجد من مسیره الف عام و لا یجدها عاق و لا قاطع رحم» «۴»

و نیز فرموده «

کل المسلمین یرانی یوم القیمه الّا عاقّ الوالدین، الحدیث» «۵»

و در قدسیات است که خداوند فرموده «

بعزّتی و جلالی و ارتفاع مکانی لو ان العاق لوالدیه یعمل باعمال الانبیاء جمیعا لم اقبلها منه» «۶»

و در اسرائیلیات است که «انه تعالی اوحی الی موسی ان من برّ بوالدیه و عقنی کتبته بارا و من برنی و عق والدیه کتبته عاقا» «۷»
و نیز از رسول خدا روایت شده که فرمود «

برّ الوالدین افضل من الصلاه و الصوم و الحج و العمره و الجهاد فی سبیل اللّه» «۸»

و نیز فرمود «

من اصبح مرضیا لابویه اصبح له بابان مفتوحان الی الجنه» «۹»

و غیر اینها از اخبار دیگر که در کتب اخبار مضبوط است.

و مراد از برّ و احسان بوالدین، احترام در اکرام و اعظام آنها و قیام بخدمت و حسن صحبت و دعاء و طلب مغفرت برای آنها و رفع احتیاجات و اداء دیون و اتیان بآنچه از آنها فوت شده و اعطاء قبل از مسئلت آنها و اینکه بر آنها مقدم نشود و صدا بروی آنها بلند نکند و روی ترش ننماید و کلمه دلتنگی نسبت بآنها از ۱- سوره اسری آیه ۲۴- ۲۵

۲- سوره النساء آیه ۴۰ [.....]

۳- ۴- ۵- ۶- ۷- ۸- ۹- جامع السعادات ص ۳۳۶

ص: ۷۹

وی سر نزنـد و بالجمله اطاعت آنها را بر خود فرض و لازم بدانـد حتی در مستحبات و مباحات و مخالفت آنان را حرام بداند مگر در واجبات عینی و محرمات شرعی و این مسئله دارای فروع زیادی است که محل بحث آن در فقه است.

جملـه سـوم وَ ذِی الْقُرْبی و ایـن کلمـه عطـف بـه بِالْوالِـدَیْنِ اسـت یعنی و ذی القربی احسانـا و مراد از ذی القربی ارحـام و خویشاوندانند و ارحام عبارتند از اولاد و اولاد اولاد هر چه پائین بیاید، و اجداد هر چه بالا رود چه از طرف پدر و چه از طرف مـادر و جـدّات بهمین نحو، و اعمـام و عمـات و اخوال و خالات و اولاد آنها، و اخوان و اخوات و اولاد آنها و بالجمله طبقات ثلاـثه ارث را که بواسـطه قرابت ارث میبرنـد شامل میشود و مراد از احسان بـذی القربی همان صـله رحم است که در ذیل آیه شریفه وَ یَقْطَعُونَ ما أَمَرَ اللَّهُ بِهِ أَنْ یُوصَلَ «۱» بیان آن گذشت و در اینجا چند جمله را متذکر میشویم:

۱- ذی القربای پیغمبر اکرم صلّی اللَّه علیه و آله و سلّم که محبت آنها واجب و مزد رسالت پیغمبر صلّی اللَّه علیه و آله و سلّم و از لـوازم ایمـان است بنصّ اخبـار وارده از خود آن حضـرت و ائمه طـاهرین، امیر المؤمنین و صـدیقه طـاهره و یـازده فرزنـدان معصومین او هستند چنانچه مراد از آل و اهل بیت و عترت نیز آنانند.

۲- اگر ذی القربی و رحم انسان کافر و معاند یا مخالف باشد احسان بآنها چه صورت دارد؟

بعضـی از مفسرین گفتند این آیه مخصوص اهل ایمان است و بعضی گفتند عامّ است نسبت بمؤمن و کافر و بعضی گفتند اگر چه آیه عام است ولی عموم آن بآیه سیف نسـخ شـده و همین کلام درباره والـدین نیز جاری است، و توضـیح این قسـمت در جمله وَ قُولُوا لِلنَّاسِ حُسْناً بیان خواهد شد انشاء اللَّه. ۱- مجلد اول ص ۴۸۵

۳- اگر میان ذوی القربی اختلاف باشد بطوری که احسان بیکی موجب ایذاء دیگری بشود در اینجا باید مراعات باب تزاحم بشود باین معنی که طرف اهم را در نظر بگیرد و در فرض تساوی و عدم امکان جمع مخیر است.

«جمله چهارم» و الیتامی: یتیم بر حسب لغت طفل نابالغی را گویند که پدر نداشته باشد ولی اگر مادر نداشته باشد بحسب لغت او را یتیم نگویند ولی از باب تنقیح مناط و وحدت ملاک در حکم احسان مشترک است و آیات و اخبار در باره احسان بایتام و اصلاح امور آنها و حرمت و عقوبت اکل مال آنها بسیار است در قرآن کریم میفرماید: وَ یَسْئَلُونَکَ عَنِ الْیَتامی قُلْ إِصْلاحٌ لَهُمْ خَیْرٌ «۱» و نیز میفرماید وَ آتُوا الْیَتامی أَمْوالَهُمْ وَ لا تَتَبَدَّلُوا الْخَبِیثَ بِالطَّیِّبِ وَ لا تَأْکُلُوا أَمْوالَهُمْ إِلی أَمْوالِکُمْ إِنَّهُ کانَ حُوباً کَبِیراً «۲» و نیز میفرماید إِنَّ الَّذِینَ یَأْکُلُونَ أَمْوالَ الْیَتامی ظُلْماً إِنَّما یَأْکُلُونَ فِی بُطُونِهِمْ ناراً وَ سَیَصْلَوْنَ سَعِیراً «۳» و نیز میفرماید فَأَمَّا الْیَتِیمَ فَلا تَقْهَرْ»

و غیر اینها از آیات دیگر.

و از رسول خدا صلّی اللَّه علیه و آله و سلّم روایت شده که فرمود «

من کفل یتیما و کفل نفقته کنت انا و هو فی الجنه کهاتین

» و انگشت سبّابه و وسطی را جمع فرمود «۵» و در روایات روایت شده که فرمود «

من مسح یده علی رأس یتیم ترحما له اعطاه اللَّه بکل شعر نورا یوم القیمه و کتب اللَّه بکل شعر مرّت یده علیها حسنه و من اقعد الیتیم علی خوانه و یمسح رأسه یلین قلبه و انّ الیتیم اذا بکی اهتز له العرش» «۶»

و از ابی بصیر روایت شده که گفت خدمت ابی جعفر علیه السّلام عرض کردم «

اصلحک اللَّه ما ایسر ما یدخل به العبد النار قال من اکل من مال الیتیم درهما ۱- سوره البقره آیه ۲۱۹

۲- سوره نساء آیه ۳

۳- سوره نساء آیه ۱۱

۴- سوره الضحی آیه ۸

۵- سفینه ص ۷۳۱

۶- سفینه ص ۷۳۱

و نحن الیتیم» «۱»

و از ذیل این روایت استفاده میشود که خوردن سهم امام بلکه سهم سادات در حکم خوردن مال یتیم و موجب دخول در آتش است.

و از بعض اخبار استفاده میشود که شیعیانی که جاهل باحکام اند و از تشرف بخدمت ائمه محرومند در حکم یتیمند زیرا از درک فیوضات پدر روحانی محرومند و بر علماء است که آنان را ارشاد و هدایت و سرپرستی نمایند.

جمله پنجم وَ الْمَساکِینِ: مساکین جمع مسکین و بمعنی درمانده است و بحسب لغت و عرف مسکین از فقیر اسوء حالا و تنگ دست تر است ولی در آیه مراد از مساکین اعم از فقیر و مسکین است زیرا چنانچه گفته اند و معروف است:

«الفقیر و المسکین اذا اجتمعا افترقا و اذا افترقا اجتمعا» هر جا که فقیر یا مسکین تنها ذکر شود مثل این آیه مراد هر دو است و هر جا هر دو با هم ذکر شود با هم فرق دارند مثل آیه زکاه، و احسان بمساکین و فقراء مانند احسان بپدر و مادر و ایتام از افضل عبادات است و آیات و اخبار وارده در این قسمت و اقسام انفاقات را در ذیل آیه شریفه وَ مِمَّا رَزَقْناهُمْ یُنْفِقُونَ بیان نمودیم» «۲» جمله ششم قُولُوا لِلنَّاسِ حُسْناً مراد از حسنا قول حسن و گفتار نیک است چنانچه در مجمع البیان از حضرت صادق علیه السّلام روایت کرده که در تفسیر این آیه فرمود «

قولوا للناس احسن ما تحبون ان یقال لکم فانّ اللّه یبغض اللّعان السّباب الطعان علی المؤمنین الفاحش المتفحش السائل الملحف و یحب الحلیم العفیف المتعفف

» و مراد از کلمه للناس عموم مردم از مؤمن و کافر است چنانچه در مجمع البیان و برهان و سایر کتب از حضرت باقر علیه السّلام روایت شده حتی فخر رازی ۱- سفینه ص ۷۳۱

۲- مجلد اول صفحه ۲۱۵- ۲۴۰

در تفسیر خود بعد از نقل کلام مفسرین میگوید «و زعم ابو جعفر محمد بن علی الباقر انّه عام و هو الاقوی» و بعضی از مفسرین گفتند مختص بمؤمنین است و بعضی گفتند آیه عام است ولی بآیه سیف و بحدیث نبوی «

قاتلوهم حتی تقولوا لا اله الا اللّه او تقروا بالجزیه

» منسوخ شده و قریب همین روایتی از حضرت صادق «ع» نقل کرده اند و بعضی گفتند بعموم خود باقی است و با آیات قتال منافاتی ندارد چنانچه در آیه دیگر میفرماید ادْعُ إِلی سَبِیلِ رَبِّکَ بِالْحِکْمَهِ وَ الْمَوْعِظَهِ الْحَسَنَهِ وَ جادِلْهُمْ بِالَّتِی هِیَ أَحْسَنُ «۱» و نیز میفرماید وَ لا تَسُبُّوا الَّذِینَ یَدْعُونَ مِنْ دُونِ اللَّهِ فَیَسُبُّوا اللَّهَ عَدْواً بِغَیْرِ عِلْمٍ «۲» و تحقیق کلام اینست که موضوع احسان و تفضل و انعام و نحو اینها حسن آنها منوط و مشروط بقابلیت محل است و در محل غیر قابل علاوه بر اینکه حسن ندارد قبیح هم هست چنانچه رحمت الهیه بهمین جهت شامل اهل عذاب نمیشود و کافر مادامی که رجاء هدایت در او هست احسان و محبت و نحو اینها نسبت باو مطلوب و پسندیده است ولی هر گاه قابل هدایت نباشد بلکه مانند عضو فاسدی در اجتماع بشریت باشد که موجب فساد سایر اعضاء شود نه تنها احسان و تفضل بآن ممدوح نیست بلکه بسا قطع آن لازم و ضروری است و احسان او اضرار بجامعه بشریت است.

ترحم بر پلنگ تیز دندان ستمکاری بود بر گوسفندان

و دفع و قلع آنها علاوه بر اینکه احسان بجامعه است احسان بخود آنها نیز هست زیرا هر چه در دنیا بمانند معصیت آنها زیاد میگردد و بالنتیجه عذاب قیامت آنها سخت تر و شدیدتر خواهد بود. ۱- سوره النحل آیه ۱۲۶

۲- سوره الانعام آیه ۱۰۸

جمله هفتم و هشتم وَ أَقِيمُوا الصَّلاةَ وَ آتُوا الزَّكاةَ که بیان آنها در ذیل آیه شریفه وَ يُقِيمُونَ الصَّلاةَ وَ مِمَّا رَزَقْناهُمْ يُنْفِقُونَ مفصلا گذشت «۱» و هر چند کیفیت نماز و زکاه در شریعت آنها با نماز و زکاه شریعت اسلام تفاوت داشته ولی اصل این دو چیز در تمام شرایع بنحوی مسلم بوده است چنانچه از بسیاری از آیات شریفه استفاده میشود.

ثُمَّ تَوَلَّيْتُمْ إِلَّا قَلِيلًا مِنْكُمْ وَ أَنْتُمْ مُعْرِضُونَ تولی بمعنی رو گردانیدن و اعراض است و گفتند جمله انتم معرضون برای تأکید است و ممکن است گفته شود جمله ثم تولیتم اشاره بمخالفت آنان با مواثیق الهی است و جمله انتم معرضون اشاره باستمرار و ادامه این مخالفت است و جمله الا قلیلا منکم مراد انبیاء و اوصیاء و مؤمنین بآنان میباشند که بسیار اندکند.

[سوره البقره (۲): آیه ۸۴] .... ص : ۸۴

وَ إِذْ أَخَذْنا مِيثاقَكُمْ لا تَسْفِكُونَ دِماءَكُمْ وَ لا تُخْرِجُونَ أَنْفُسَكُمْ مِنْ دِيارِكُمْ ثُمَّ أَقْرَرْتُمْ وَ أَنْتُمْ تَشْهَدُونَ (۸۴)

و یاد کنید زمانی را که از شما پیمان گرفتیم که خون یکدیگر را نریزید و برادران دینی خود را از خانه هایشان بیرون نکنید یعنی یکدیگر را نفی بلد نکنید، پس شما اعتراف نمودید در حالی که بآن گواهی میدهید.

(وَ إِذْ أَخَذْنا مِيثاقَكُمْ) عطف بآیه سابقه است و جمله لا تسفکون دمائکم خبریه و بمعنی نهی است و سفک دم بمعنی ریختن خون است که قتل نفس باشد و معنی جمله اینست که خون یکدیگر را نریزید نه اینکه خودکشی نکنید چنانچه مفاد جمله دوم نیز اینست که یکدیگر را نفی بلد نکنید و تعبیر با نفس ۱- مجلد اول ص ۱۵۰- ۲۴۰

برای تأکید در نهی است و برای آنکه اینها امه واحد و فرزندان یک پدر بودند، و قتل نفس مؤمن یکی از گناهان بسیار بزرگ است در قرآن مجید میفرماید وَ مَنْ یَقْتُلْ مُؤْمِناً مُتَعَمِّداً فَجَزاؤُهُ جَهَنَّمُ خالِداً فِیها وَ غَضِبَ اللَّهُ عَلَیْهِ وَ لَعَنَهُ وَ أَعَدَّ لَهُ عَذاباً عَظِیماً «۱» و نیز میفرماید مِنْ أَجْلِ ذلِکَ کَتَبْنا عَلی بَنِی إِسْرائِیلَ أَنَّهُ مَنْ قَتَلَ نَفْساً بِغَیْرِ نَفْسٍ أَوْ فَسادٍ فِی الْأَرْضِ فَکَأَنَّما قَتَلَ النَّاسَ جَمِیعاً «۲» و اخبار در عقوبت قتل نفس نیز بسیار است از حضرت صادق علیه السّلام روایت شده که بمرتکب قتل نفس گفته میشود «

مت ای میته ان شئت یهودیا و ان شئت نصرانیا و ان شئت مجوسیا» «۳»

و از حضرت باقر علیه السّلام روایت شده که فرمود:

جمیع گناهان مقتول بر قاتل ثابت می گردد و مقتول از گناه بری میشود و اشاره بهمین معنی دارد «۴» آیه شریفه أَنْ تَبُوءَ بِإِثْمِی وَ إِثْمِکَ فَتَکُونَ مِنْ أَصْحابِ النَّارِ «۵» و از پیغمبر اکرم صلّی اللَّه علیه و آله و سلّم روایت شده که فرمود: «

لو ان اهل السموات و الارض اشترکوا فی دم مؤمن لاکبهم اللَّه جمیعا فی النار» «۶»

و غیر اینها از اخبار دیگر، و مثل قتل نفس است اعانت قاتل بر قتل یا رضای بقتل، و اشدّ از قتل نفس اضلال و اغواء مردم است چنانچه هدایت و ارشاد آنها نیز اعظم مراتب احیاء است و آیه شریفه مَنْ قَتَلَ نَفْساً الایه وَ مَنْ أَحْیاها باین معنی نیز تفسیر شده است «۷» وَ لا تُخْرِجُونَ أَنْفُسَکُمْ مِنْ دِیارِکُمْ و یکدیگر را از شهر و مسکن خود خارج نکنید و همین که بعضی بقدرت و سلطنت رسیدند ملک و خانه ضعیفان و ۱- سوره النساء آیه ۹۵ [.....]

۲- سوره المائده آیه ۳۴

۳- سفینه جلد دوم ص ۴۰۷

۴- سفینه جلد دوم ص ۴۰۷

۵- سوره مائده آیه ۳۳

۶- سفینه ص ۴۰۷

۷- حدیث حمران از حضرت باقر (ع) در سفینه جلد دوم ص ۴۰۷

ناتوانـان را بغصب نگیریـد و از وطن و خـانه هایشـان آنهـا را آواره نکنیـد و این عمـل نیز از جنایات بزرگی است که معاصـی بزرگ دیگری را هم در بر دارد ماننـد ظلم و آزار و تحقیر و توهین و هتک احترام مؤمن که هر کدام عقوبات شدید و عواقب وخیمی دارد که در ذیل آیه شریفه یُخادِعُونَ اللَّهَ وَ الَّذِینَ آمَنُوا شمّه از آنها را متذکر شدیم «۱» ثُمَّ أَقْرَرْتُمْ وَ أَنْتُمْ تَشْهَدُونَ شما با آن میثاق اقرار نمودیـد و بر آن گواهی میدهیـد، ظاهر این میثاق غیر از سایر احکام تورات بوده که تحریف و تبدیل دادند و آن را انکار نمودنـد بلکه باین میثاق اقرار و اعتراف دارند و بقرینه ثمّ که برای تراخی است ظاهرا این خطاب متوجه یهود زمان نبی صلّی اللَّه علیه و آله و سلّم بوده که باخذ این میثاق از اسلاف خود اقرار و اعتراف داشته اند.

[سوره البقره (۲): آیه ۸۵] .... ص : ۸۶

ثُمَّ أَنْتُمْ هؤُلاءِ تَقْتُلُونَ أَنْفُسَكُمْ وَ تُخْرِجُونَ فَرِيقاً مِنْكُمْ مِنْ دِيارِهِمْ تَظاهَرُونَ عَلَيْهِمْ بِالْإِثْمِ وَ الْعُدْوانِ وَ إِنْ يَأْتُوكُمْ أُسارى تُفادُوهُمْ وَ هُوَ مُحَرَّمٌ عَلَيْكُمْ إِخْراجُهُمْ أَ فَتُؤْمِنُونَ بِبَعْضِ الْكِتابِ وَ تَكْفُرُونَ بِبَعْضٍ فَما جَزاءُ مَنْ يَفْعَلُ ذلِكَ مِنْكُمْ إِلاَّ خِزْيٌ فِي الْحَياةِ الدُّنْيا وَ يَوْمَ الْقِيامَةِ يُرَدُّونَ إِلى أَشَدِّ الْعَذابِ وَ مَا اللَّهُ بِغافِلٍ عَمَّا تَعْمَلُونَ (۸۵)

پس شـما ای جمـاعت بنی اسـرائیل میکشـید یکـدیگر را و بیرون می کنیـد گروهی از خودتـان را از سـراهایشان در حـالی که کمک میدهید همدیگر را علیه ۱- مجلد اول ص ۳۱۳- ۳۶۱

ایشان بگناه و تجاوز و اگر بیایند نزد شما در حالی که اسیران باشند فدا میدهید برای ایشان و حال آنکه حرام است بر شما بیرون کردن آنها از سراهایشان، آیا ببعض از کتاب «تورات» ایمان میآورید و ببعض از آن کافر میشوید، پس پاداش کسانی که چنین کنند جز رسوایی در زندگی دنیا نیست و روز قیامت نیز بسخت ترین عذاب بازگشت می کنند و خداوند از آنچه شما میکنید غافل نیست «انتم» خطاب ببنی اسرائیل است و هؤلاء اسم اشاره جمع و منادی است بتقدیر حرف ندا، یعنی «ثم انتم یا هؤلاء الناقضون لمیثاق اللّه» و یا خبر است برای انتم بتقدیر «انتم هؤلاء الذین فعلوا کذا و کذا.

تَقْتُلُونَ أَنْفُسَكُمْ یعنی یقتل بعضکم بعضا و شرح قتالهایی که در بنی اسرائیل بعد از یوشع تا زمان نبوکد نصر «بخت نصر» و بعد از آن تا زمان اینطور کس پادشاه فرنگ ۱۶۰ قبل از میلاد و بعد از آن تا زمان طیطوس پادشاه روم ۳۷ سال بعد از عروج مسیح «ع» واقع شد و هزاران هزار از آنها کشته شدند و هزارها از آنها باسارت برده شدند و اکثر این قتلها بدست پادشاهان مشرک خود بنی اسرائیل و بکمک بعضی از قبائل آنها علیه قبیله دیگر اتفاق میافتاد و ما در مجلد اول کلم الطیب از کتب خودشان آنها را نقل کرده ایم «۱».

تَظاهَرُونَ عَلَيْهِمْ بِالْإِثْمِ وَ الْعُدْوانِ یعنی پشتیبانی و کمک می دادید بستمگران و پادشاهان مشرکتان علیه مظلومان و آنان که میخواستند از شهر و دیارشان بیرونشان کنند و هر دسته از آنها ظالم و ستمگری را اعانت و همراهی میکردند و بجان دسته دیگر افتاده آنها را میکشتند و از شهر بیرون مینمودند و مراد از اثم گناه و مراد از عدوان تجاوز است یعنی این تظاهر و تعاون آنها بر گناه و تجاوز بوده نه کار خیر و دفع ظلم، و این عمل یعنی اعانت بر ظالم و عدوان ۱- صفحه ۲۶۲- ۲۷۴

از گناهان بزرگ است چنانچه در کلام مجیدش میفرماید تَعاوَنُوا عَلَی الْبِرِّ وَ التَّقْوی وَ لا تَعاوَنُوا عَلَی الْإِثْمِ وَ الْعُدْوانِ «۱» و از رسول خدا صلّی اللَّه علیه و آله و سلّم روایت شده که فرمود «

من دلّ جائرا علی جور کان قرین هامان فی جهنم و من تولی خصومه ظالم او اعان علیها ثم نزل به ملک الموت قال له ابشر بلعنه اللَّه و نار جهنم و بئس المصیر» «۲»

و نیز فرمود «

اذا کان یوم القیمه نادی مناد این الظلمه و اعوانهم و من لاق لهم دواتا او ربط لهم کیسا او مدّ لهم مدّ قلم فاحشروهم معهم» «۳»

و نیز فرمود «بر در چهارم دوزخ سه کلمه نوشته شده «

اذل اللَّه من اهان الاسلام، اذلّ اللَّه من اهان اهل البیت، اذل اللَّه من اعان الظالمین علی ظلمهم للمخلوقین» «۴»

و غیر اینها از اخبار دیگر.

و مثل اعانت بظالم است رکون بظالم یعنی اعتماد باو و میل ببقاء او، چنانچه در قرآن مجید میفرماید وَ لا تَرْکَنُوا إِلَی الَّذِینَ ظَلَمُوا فَتَمَسَّکُمُ النَّارُ «۵» و در حدیث مناهی از حضرت رسالت که فرمود «

من مدح سلطانا جائرا و تخفف و تضعضع له طمعا فیه کان قرینه الی النار» «۶»

و حدیث صفوان جمال راجع بکرایه دادن شترانش بهرون و کلام حضرت موسی بن جعفر علیه السّلام در این باره و همچنین حدیث علی بن حمزه و تشرف او با کاتب بنی امیه خدمت حضرت صادق علیه السّلام و کلام آن حضرت باو که در مجلد دوم سفینه صفحه ۱۰۷ نقل نموده است در این مورد قابل توجه است ولی چون مفصل است بآنجا مراجعه شود. ۱- سوره مائده آیه ۳

۲ و ۳ و ۴- سفینه ص ۱۰۷

۵- سفینه ص ۱۰۷

۶- در اغلب کتب اخبار مثل وافی و بحار

وَ إِنْ يَأْتُوكُمْ أَسارى تُفادُوهُمْ وَ هُوَ مُحَرَّمٌ عَلَيْكُمْ إِخْراجُهُمْ مفسرین در تفسیر این جمله گفتند بنی النضیر که طائفه از یهود مدینه بودند با قبیله خزرج همقسم بودند و بنی قریظه طایفه دیگر از یهود با قبیله اوس و در جنگهایی که این دو قبیله با هم مینمودند حلیفان آنان بکمک آنان میآمدند و برادران یهود خود را میکشتند و از دیارشان بیرون مینمودند ولی اگر از آنها اسیر میشد از جانبین فدیه میدادند و آن را رها میساختند و میگفتند فدیه دادن برای رهایی اسیران وظیفه دینی ماست لذا خداوند در مذمت آنها میفرماید أَ فَتُؤْمِنُونَ بِبَعْضِ الْكِتابِ وَ تَكْفُرُونَ بِبَعْضٍ چرا ببعض کتاب که فدیه دادن برای رهایی اسیران باشد ایمان می آورید ولی ببعض دیگر که حرمت قتل برادران دینی و حرمت اخراج آنها باشد کافر میشوید.

ولی ممکن است در تفسیر آیه گفته شود که تفادوهم از باب مفاعله است و فدیه دادن و فدیه گرفتن هر دو را شامل میشود و در آیه مراد فدیه گرفتن باشد و یهود در جنگهایی که بین آنان واقع میشده علاوه بر اینکه برادران یهودی خود را میکشتند بسیاری از آنها را از شهر و دیار خود خارج نموده و بعنوان اسارت میبردند و از آنها تا فدیه نمیگرفتند رها نمی نمودند، آیه در مقام مذمت آنها است که برادران و همکیشان خود را میکشید و بعضی از آنها را از شهر و دیار خودشان بعنوان اسارت بیرون میبرید و تا فدیه از آنها نگیرید رها نمیکنید و حال آنکه بیرون نمودن آنها از شهر و دیارشان بر شما حرام بود تا چه رسد فدیه گرفتن از آنها.

و مراد از جمله أَ فَتُؤْمِنُونَ بِبَعْضِ الْكِتابِ وَ تَكْفُرُونَ بِبَعْضٍ بنحو کلی باشد یعنی هر چه از تورات بنفع شما و مطابق میل شماست می پذیرید و هر چه خلاف میل شما و منافی منافع مادی شماست از آن اعراض می نمائید مانند آیاتی

که نام و نشان و صفات و خصوصیات پیغمبر اسلام را ذکر میکند و ایمان آوردن باو را برای آنان لازم و ضروری میشمارد چنانچه در قرآن میفرماید الَّذِینَ یَتَّبِعُونَ الرَّسُولَ النَّبِیَّ الْأُمِّیَّ الَّذِی یَجِدُونَهُ مَکْتُوباً عِنْدَهُمْ فِی التَّوْراهِ وَ الْإِنْجِیلِ یَأْمُرُهُمْ بِالْمَعْرُوفِ وَ یَنْهاهُمْ عَنِ الْمُنْکَرِ وَ یُحِلُّ لَهُمُ الطَّیِّباتِ وَ یُحَرِّمُ عَلَیْهِمُ الْخَبائِثَ وَ یَضَعُ عَنْهُمْ إِصْرَهُمْ وَ الْأَغْلالَ الَّتِی کانَتْ عَلَیْهِمْ الایه «۱» و ما در مجلد اول کلم الطیب آیاتی که از تورات که بشارت بظهور پیغمبر اسلام صلّی اللَّه علیه و آله و سلّم داده از کتب خود آنها نقل نموده ایم «۲» و این یک اشکال علمی به یهود است که اگر این توراتی که در دست شماست کتاب آسمانی و وحی الهی است و موسی آورده باید بتمامش ایمان داشته باشید و بالنتیجه رسالت پیغمبر اسلام را تصدیق کنید و اگر چنین نیست چرا ادعا میکنید که کتاب آسمانی و وحی الهی است و بآن اقرار و گواهی می دهید.

«فرع» بعضی از مفسرین باین آیه تمسک نمودند که ایمان و کفر ممکن است با هم جمع شود باین معنی که شخص مؤمن ببعض از امور دینی و کافر ببعض دیگر باشد، ولی اشتباه بزرگی نموده اند برای اینکه اولا- ایمان مرکب ارتباطی است و عبارت از اعتقاد بمجموع امور دینی من حیث المجموع است بطوری که اگر همه امور اعتقادی و ضروریات را باستثناء یکی از آنها قبول کند اطلاق مؤمن بر او نمیشود، و ثانیا آیه در مقام مذمت است یعنی چگونه میشود کسی ادعای ایمان بآئین بنماید و حال آنکه بعضی از آن آئین را قبول و بعضی از آن را رد کند؟

«فَما جَزاءُ مَنْ یَفْعَلُ ذلِکَ مِنْکُمْ إِلَّا خِزْیٌ فِی الْحَیاهِ الدُّنْیا» خزی در لغت بمعنی ۱- سوره اعراف آیه ۱۵۶

۲- صفحه ۳۵۲- ۳۵۹ [.....]

هلاکت و ذلت و فضیحت و اهانت و نحو اینها است و قدر جامع این معانی عذابی است که جامع و شامل همه آنها باشد و یهود در دنیا گرفتار انواع خزی شدند چنانچه از مطاوی مطالب قبل استفاده میشود، و مشار الیه ذلک ممکن است همین جمله اخیر یعنی ایمان ببعض کتاب و کفر ببعض آن باشد و ممکن است همه جملات آیه باشد از قتل نفوس و اخراج بلد و اخذ فدیه، و ممکن است اشاره بهمه اعمال آنها باشد که در آیات قبل ذکر شده.

«وَ یَوْمَ الْقِیامَهِ یُرَدُّونَ إِلی أَشَدِّ الْعَذابِ» اگر گفته شود از کلمه اشد العذاب استفاده میشود که فردای قیامت عذاب یهود از همه طوایف کفار سخت تر است در صورتی که عذاب دهری و طبیعی که منکر وجود خدا و منکر معاد است و همچنین عذاب مشرک که منکر توحید است باید سخت تر باشد؟

گوئیم اولا یهود که قائل بتجسم و جهل و عجز خدا میباشند چنانچه از قصه آدم و یعقوب که در تورات رایجشان مذکور است معلوم میشود نسبت زنا و شرک و کفر بساحت مقدس انبیاء مانند لوط و داود و سلیمان و هارون میدهند با منکر خدا و منکر انبیاء چندان فرقی ندارند.

و ثانیا شدت عذاب قیامت تنها دائر مدار کفر نیست بلکه عمده برای قساوت قلب و عناد و عصبیت است و این صفات با علی مراتبش در یهود ثابت و محقق بوده و هست و ثالثا اشدیت امر نسبی است و منافات ندارد که عذاب نسبت بجماعتی اشد و نسبت بجماعت دیگر اخف باشد.

وَ مَا اللَّهُ بِغافِلٍ عَمَّا تَعْمَلُونَ یعنی خداوند علمش بهمه چیز از جزئی و کلی و ظاهر و باطن تعلق دارد و هیچ چیز از اعمال بندگان از علم او پنهان نیست و جهل و غفلت در ساحت قدسش راه ندارد.

[سوره البقره (۲): آیه ۸۶] .... ص : ۹۲

أُولئِکَ الَّذِینَ اشْتَرَوُا الْحَیاهَ الدُّنْیا بِالْآخِرَهِ فَلا یُخَفَّفُ عَنْهُمُ الْعَذابُ وَ لا هُمْ یُنْصَرُونَ (۸۶)

(اینان کسانی هستند که زندگی دنیا را بجای آخرت گرفته اند پس عذاب از آنان سبک نشود و آنان یاری نشوند.)

مشار الیهم اولئک همان مناقضین میثاق در آیه قبل میباشند و مراد از اشتراء حیات دنیا بآخرت بدل گرفتن زندگی دنیا از آخرت است که دین خود را بدنیا بفروشند و حیات باقی را بحیوه فانی بدل نمایند و شرح این جمله در ذیل آیه شریفه أُولئِکَ الَّذِینَ اشْتَرَوُا الضَّلالَهَ بِالْهُدی بیان شد «۱» و شرح و تفسیر جمله:

فَلا یُخَفَّفُ عَنْهُمُ الْعَذابُ نیز در ذیل آیه شریفه وَ لَهُمْ عَذابٌ عَظِیمٌ «۲» و تفسیر جمله وَ لا هُمْ یُنْصَرُونَ نیز در ذیل آیه شریفه وَ لا یُؤْخَذُ مِنْها عَدْلٌ وَ لا هُمْ یُنْصَرُونَ گذشت «۳»

[سوره البقره (۲): آیه ۸۷] .... ص : ۹۲

وَ لَقَدْ آتَیْنا مُوسَی الْکِتابَ وَ قَفَّیْنا مِنْ بَعْدِهِ بِالرُّسُلِ وَ آتَیْنا عِیسَی ابْنَ مَرْیَمَ الْبَیِّناتِ وَ أَیَّدْناهُ بِرُوحِ الْقُدُسِ أَ فَکُلَّما جاءَکُمْ رَسُولٌ بِما لا تَهْوی أَنْفُسُکُمُ اسْتَکْبَرْتُمْ فَفَرِیقاً کَذَّبْتُمْ وَ فَرِیقاً تَقْتُلُونَ (۸۷)

(و هر آینه ما موسی را کتاب دادیم و از بعد او پیغمبران فرستادیم و عیسی بن مریم را حجتها و نشانه های آشکارا دادیم و او را بروح قدس تأیید نمودیم، آیا پس هر گاه پیغمبری شما را بیاید بآنچه مخالف هوای نفس شما باشد تکبر میورزید ۱- مجلد اول صفحه ۴۰۷

۲- مجلد اول صفحه ۲۸۲

۳- مجلد دوم صفحه ۲۶

پس گروهی را دروغ گو میشمارید و گروهی را میکشید).

وَ لَقَدْ آتَيْنا مُوسَى الْكِتابَ مراد از کتاب تورات است و تخصیص حضرت موسی بکتاب با اینکه بر انبیاء پیش از موسی هم کتاب نازل شده شاید از اینجهت باشد که آنچه بر انبیاء پیش از موسی نازل شده بود بصحف تعبیر میشد چون صحیفه صحیفه و جزوه جزوه بود مانند صحف آدم و شیث و نوح و ابراهیم و حتی از کتاب موسی باعتبار الواح تعبیر بصحف شده چنانچه در آیه شریفه است:

إِنَّ هذا لَفِي الصُّحُفِ الْأُولى صُحُفِ إِبْراهِيمَ وَ مُوسى «۱» و کتابهای آسمانی که بنام مخصوص نامیده شده چهار است: تورات، انجیل، زبور، فرقان (قرآن) و اهل کتاب در قرآن مراد یهود و نصاری هستند و مجوس نیز در احکام باهل کتاب ملحق میباشند.

وَ قَفَّيْنا مِنْ بَعْدِهِ بِالرُّسُلِ» یعنی اتبعنا، از بعد موسی رسولانی در قفای هر رسول فرستادیم یعنی بنحو تعاقب پیغمبرانی یکی بعد از دیگری فرستادیم و اکثر این پیغمبران اوصیای حضرت موسی و حافظ شریعت و مبلغ احکام او بوده اند و انبیاء بنی اسرائیل بعد از حضرت موسی «ع» بسیار بوده اند و آنچه در قرآن اسمشان ذکر شده داود و سلیمان و الیاس و الیسع و ذو الکفل و اسمعیل صادق الوعد و یونس و زکریا و یحیی و عیسی علیهم السلام میباشند.

وَ آتَيْنا عِيسَى ابْنَ مَرْيَمَ الْبَيِّناتِ تخصیص حضرت عیسی بذکر برای اینست که پیغمبر اولو العزم و دارای شریعت و کتاب جدید بوده و بینات جمع بینه است و بینه آن چیزی است که گواه بر صدق ادعاء واقع شود و ادعاء مدعی را روشن سازد، و چون معجزات انبیاء گواه بر صدق ادعای آنان بوده از اینجهت تعبیر به بینات شده است، پس مراد از بینات در آیه شریفه معجزات حضرت عیسی (ع) ۱- سوره الاعلی آیه ۱۸ و ۱۹

از تکلم در گهواره و ابراء اکمه و ابرص و احیاء موتی و اخبار بآنچه در خانه های خود ذخیره کرده اند و آنچه خورده اند و ایتاء کتاب در طفولیت و امثال اینهاست.

وَ أَیَّدْناهُ بِرُوحِ الْقُدُسِ مراد از روح القدس جبرئیل امین است و این نیز یکی از القاب اوست چنانچه در آیه دیگر میفرماید قُلْ نَزَّلَهُ رُوحُ الْقُدُسِ مِنْ رَبِّکَ بِالْحَقِّ «۱» و ایّدناه یعنی قوّیناه، او را تقویت نمودیم و اصل آن ایّد بمعنی قوّه است و تأیید جبرئیل از حضرت عیسی با اینکه بر پیغمبران دیگر نیز نازل میشده برای اینست که اصل وجود عیسی از نفخه جبرئیل بوده و تا بردن عیسی بآسمانها نگهبان او بوده است.

و تعبیر از جبرئیل بروح برای اینست که جوهر مجرد است چنانچه روح انسانی جوهر مجرد است و تعبیر بقدس بجهت اینست که منزه از عیب و نقص و معصیت و دارای مقام عصمت و طهارت است چنانچه همه ملائکه معصوم و منزه از نافرمانی میباشند ولی البته دارای درجات و مراتب متفاوت هستند و جبرئیل سید ملائکه و امین وحی و واسطه بین خدا و انبیاء اوست.

أَ فَکُلَّما جاءَکُمْ رَسُولٌ بِما لا تَهْوی أَنْفُسُکُمُ اسْتَکْبَرْتُمْ چون انبیاء و رسل بر خلاف هوای نفس متکبران و جباران و ستمگران و ارباب جاه و مال و ماده پرستان سخن میگفتند و در مقام جلوگیری از تعدیات و تجاوزات آنها برمیآمدند لذا این قبیل اشخاص در مقام قلع و قمع و قتل آنان بر آمده و نسبت سحر و جنون و نحو آن بآنان میدادند و مرحوم مجلسی در بحار بسط مفصلی درباره هر یک از انبیاء بنی اسرائیل که بدست آنها مقتول شده اند داده است و این نه تنها داب بنی اسرائیل بوده بلکه هواپرستان و ستمکاران اینچنین رفتار را با انبیاء قبل ۱- سوره النحل آیه ۱۰۴

از موسی مانند نوح و هود و صالح و ابراهیم و لوط مینمودند و همچنین نسبت بخاتم الانبیاء صلّی اللَّه علیه و آله و سلّم کفار قریش هر نوع اذیت و آزار و نسبت ناروا که می توانستند انجام دادند و تنها حفظ الهی برای انجام رسالت و اتمام حجت بود که آنها را نگاه میداشته و آیه شریفه در مقام تقریع و توبیخ اینهاست که هر پیغمبری را که ما فرستادیم و بر خلاف هوای نفس شما سخن گفت زیر بار او نرفتید و گروهی از آنها را تکذیب نمودید و گروه دیگر را کشتید.

[سوره البقره (۲): آیه ۸۸] .... ص : ۹۵

وَ قالُوا قُلُوبُنا غُلْفٌ بَلْ لَعَنَهُمُ اللَّهُ بِكُفْرِهِمْ فَقَلِيلًا ما يُؤْمِنُونَ (۸۸)

(و یهود گفتند دل های ما در غلاف است و نمی فهمیم آنچه پیغمبر صلّی اللَّه علیه و آله و سلّم می گوید بلکه خدا آنان را بواسطه کفرشان از رحمت خود دور نموده پس کمی از آنان ایمان می آورند).

غلف جمع اغلف است و اغلف بمعنی پوشیده و مستور میباشد و شمشیری که در نیام و غلاف باشد آن را اغلف گویند و مرادشان اینست که درهای قلب های ما بسته شده و دلهای ما در غلاف و پوشش است و آیات قرآن و مواعظ و نصایح پیغمبر صلّی اللَّه علیه و آله و سلّم را نمی فهمیم بنا بر این تأثیری در ما ندارد چنانچه نظیر این کلام را از مشرکین در آیه دیگری نقل می فرماید وَ قالُوا قُلُوبُنا فِی أَکِنَّهٍ مِمَّا تَدْعُونا إِلَیْهِ وَ فِی آذانِنا وَقْرٌ وَ مِنْ بَیْنِنا وَ بَیْنِکَ حِجابٌ «۱» و این کلام را اگر چه از روی سخریه و استهزاء میگفتند و باصطلاح طعنه میزدند ولی در حقیقت همین طور بودند و کلام حق در آنان مؤثر واقع نمیشد و چنانچه در آیه دیگر می فرماید:

خَتَمَ اللَّهُ عَلی قُلُوبِهِمْ وَ عَلی سَمْعِهِمْ وَ عَلی أَبْصارِهِمْ غِشاوَهٌ «۲» ۱- سوره فصلت آیه ۴

۲- سوره بقره آیه ۶

و نیز میفرماید صُمٌّ بُکْمٌ عُمْیٌ فَهُمْ لا یَرْجِعُونَ «۱» و بعضی گفتند اغلف بمعنی غیر مختون است و مراد اینست که مقتضای طبیعت و سرشت و ذات آنها عدم ایمان بآیات قرآن و کلمات پیغمبر است و بعضی گفتند مرادشان اینست که دلهای ما غلاف و وعاء علم است و احتیاج بدعوت نداریم ولی ظاهر همان معنی اول است، و خداوند در مقام رد کلام آنها می فرماید:

بَلْ لَعَنَهُمُ اللَّهُ بِکُفْرِهِمْ این تأثیر نکردن حرف حق در اینان برای اینست که خداوند بواسطه کفرشان از رحمت خود دورشان نموده است.

و لعن بمعنی جدایی و دوری از رحمت است چنانچه صلوات بمعنی پیوستن و نزدیک شدن برحمت است و در بیان مقصود از صلوات گفتیم که صلوات دارای معنی جامعی است که اراده خیر باشد و در مقابل لعن، که اراده شرّ است.

و لعن مؤمن جایز نیست و اخبار بسیار در مذمت آن وارد شده ولی لعن کافر و منافق و معاند جایز و در بسیاری از موارد نظیر لعن اعداء دین و دشمنان ائمه طاهرین از مصادیق تبرّی است چنانچه صلوات و سلام بر ائمه طاهرین از مصادیق تولی است و در سفینه از امیر المؤمنین علیه السّلام روایت کرده که پیغمبر صلّی اللَّه علیه و آله و سلّم هفت طایفه را لعنت فرمود «

المغیر لکتاب اللَّه و المکذب بقدر اللَّه و المبدل سنه رسول اللَّه و المستحل من عترتی ما حرم اللَّه عز و جل و المتسلط فی سلطانه لیعز من اذل اللَّه و یذل من اعز اللَّه و المستحل لحرم اللَّه و المتکبر علی عباده اللَّه عزّ و جل» «۲»

و نیز دارد که رسول خدا صلّی اللَّه علیه و آله و سلّم ابا سفیان را در هفت موطن لعن فرمود ۱- سوره البقره آیه ۱۷

۲- دویم سفیه ص ۵۱۲

و در مرض موتش یزید را لعن فرمود»

و حضرت مجتبی بعمرو بن عاص فرمود هفتاد بیت در هجو پیغمبر گفتی و پیغمبر فرمود «

اللهم العن عمرو بن عاص بکل بیت الف لعنه» «۲»

و غیر اینها از اخبار دیگر.

فَقَلِیلًا ما یُؤْمِنُونَ یعنی از اینجهت بسیار کم از یهود ایمان میآورند مانند عبد اللَّه سلام و اصحابش بر خلاف سایر کفار که فوج فوج بشرف اسلام مشرف میشدند یَدْخُلُونَ فِی دِینِ اللَّهِ أَفْواجاً «۳» بنا بر این نصب قلیلا- بر حال است و ما یا زائد است و یا مصدریه و مراد از قلّت ایمانشان قلّت مؤمنین آنهاست و اما اینکه بعضی از مفسرین گفته اند که مراد از قلت ایمان آنها ایمان بخدا و صفات اوست بدون ایمان به پیغمبر و قرآن و سایر اعتقادات اسلامی، درست نیست زیرا چنانچه گذشت ایمان مرکب ارتباطی است و بانکار یکی از اجزاء آن اصلا ایمانی نیست.

[سوره البقره (۲): آیه ۸۹] .... ص : ۹۷

وَ لَمَّا جاءَهُمْ کِتابٌ مِنْ عِنْدِ اللَّهِ مُصَدِّقٌ لِما مَعَهُمْ وَ کانُوا مِنْ قَبْلُ یَسْتَفْتِحُونَ عَلَی الَّذِینَ کَفَرُوا فَلَمَّا جاءَهُمْ ما عَرَفُوا کَفَرُوا بِهِ فَلَعْنَهُ اللَّهِ عَلَی الْکافِرِینَ (۸۹)

(و چون این یهود را کتابی از جانب خدا آمد که تصدیق مینمود آنچه را با آنان بود و حال آنکه پیش از این بر کفار طلب فتح می نمودند «بآمدن این پیغمبر صلّی اللَّه علیه و آله و سلّم» پس وقتی که ایشان را آمد آن چیزی که میشناختند، بآن کافر شدند، پس لعنت خدا بر کافران باد. ۱- دویم سفینه ص ۵۱۲- ۵۱۳

۲- دویم سفینه ص ۵۱۲- ۵۱۳

۳- سوره نصر آیه ۲

وَ لَمَّا جاءَهُمْ كِتابٌ مِنْ عِنْدِ اللَّهِ مراد از کتاب قرآن مجید است و مُصَدِّقٌ لِما مَعَهُمْ صفت کتاب است و مراد از لِما مَعَهُمْ تورات و سایر کتب منسوب بوحی است که در دست یهود میباشد و در اینجا اشکالی پیش آید و آن اینست که در بسیاری از آیات قرآن تصریح شده که اینان کتب الهی را تحریف نموده و قبلا متذکر شدیم که تورات فعلی که در دست یهود است سه مرتبه تواتر آن قطع شده و منتهی بیک نفر میشود علاوه بر اینکه مطالب خلاف واقع و نسبتهای ناروا که بخدا و انبیاء او میدهند دلیل قطعی بر تحریف آنست و با این وصف چگونه قرآن و پیغمبر اسلام صلّی اللَّه علیه و آله و سلّم مصدق این کتب است چنانچه در این آیه و آیاتی دیگر قرآن و پیغمبر باین وصف ستوده شده؟ و جواب از این اشکال اینست که کلمه لِما مَعَهُمْ دلالت ندارد بر اینکه قرآن مصدق هر چه یا آنهاست باشد زیرا نفرموده است مصدقا لجمیع ما معهم یا لکل ما معهم تا دلالت بر عموم کند، بلکه دلالت دارد بر اینکه فی الجمله مطالب حقه در کتب آنها هست چنانچه صفت تحریف که بکتب آنها نسبت داده شده هم دلالت ندارد بر اینکه تمام تورات و کتب وحی آنان محرف است بلکه دلالت دارد بر اینکه دست تحریف در آنها تصرف نموده و آنها را از اعتبار ساقط نموده است بنا بر این آنچه از خارج مانند قرآن و کلام نبی صلّی اللَّه علیه و آله و سلّم و ائمه طاهرین مورد تصدیق قرار گیرد، معتبر و صحت صدور آن از مقام وحی مسلم است و آنچه از این طریق یا از طریق براهین عقلیّه (مانند قول بتجسم و نسبت های ناروا بساحت قدس انبیاء و حلیت شراب و نحو اینها) کذب آن ثابت شود، مربوط بوحی نبوده و افتراء محض و ساخته و پرداخته دست محرفین است و آنچه دلیلی بر صدق یا کذبش نباشد، چون دست تحریف فی الجمله در این کتب تصرف کرده و تواتر آن قطع شده و دلیلی بر اعتبار آن نداریم، قابل اعتماد نیست.

و ظاهرترین مصادیق مطالب این کتب که قرآن تصدیق نموده، اخباری است از بعثت پیغمبر اسلام و صفات و سیره و رفتار او داده اند حتی علت اقامت یهود در مدینه و اطراف آن از سالهای قبل از بعثت برای درک حضور او بوده و بمشرکین خبر بعثت او را میدادند و خود انتظار ظهور او را داشتند، و چون این اخبار با واقع مطابق شده همین دلیل بر صدق آنهاست و لذا قرآن مصدق آنهاست.

وَ کانُوا مِنْ قَبْلُ یَسْتَفْتِحُونَ عَلَی الَّذِینَ کَفَرُوا استفتاح بمعنی انتصار و طلب فتح است و مراد از الَّذِینَ کَفَرُوا مشرکین عربند و انتصار یهود بر کفار عرب یا در هنگام خصومت و تناول اموال و شکنجه بوده که از کفار بآنها میرسیده که میگفتند «اما لو بعث محمد صلّی اللَّه علیه و آله و سلّم لنخرجنکم من دیارنا و اموالنا» چنانچه مفاد خبری است که از تفسیر عیاشی و کافی از حضرت صادق علیه السّلام نقل شده، و یا مراد استنصاری است که در موقع محاربه با اعراب باسم پیغمبر صلّی اللَّه علیه و آله و سلّم مینمودند و میگفتند «اللهم انا نستنصرک بحق النبی الامی الّا نصرتنا علیهم» چنانچه از در المنثور از ابن عباس روایت شده است.

«فَلَمَّا جاءَهُمْ ما عَرَفُوا کَفَرُوا بِهِ» پس هنگامی که پیغمبر اکرم صلّی اللَّه علیه و آله و سلّم مبعوث شد و یهود او را شناختند هم از جهت مطابق بودن نعوت و صفات او بآنچه در کتب خود یافته بودند و هم از جهت مشاهده معجزات باهرات که از آن حضرت ظاهر شد، باو کافر شده و ایمان نیاوردند.

و علت کفر آنان ممکن است سه چیز باشد: یکی آنکه توهم مینمودند آن نبی موعود از بنی اسرائیل است چنانچه هم اکنون میگویند آن نبی موعود از بنی اسرائیل است و هنوز مبعوث نشده و وقتی دیدند پیغمبر اکرم از اولاد اسمعیل است حسد و عناد و عصبیت آنان مانع از ایمان شد.

دوم اینکه دیدند پیغمبر اکرم صلّی اللّه علیه و آله و سلّم با ریاست و جاه طلبی و توغل در ماده و مال و زخارف دنیوی که روش دیرینه یهود بوده مخالف است از اینجهت زیر بار نبوت او نرفتند.

سوم اینکه توهم مینمودند پس از بعثت آن نبی موعود مشرکین عرب که دشمن سرسخت یهود بودند باو ایمان نمی آورند و اینان بر آنها چیره شده و انتقام خواهند کشید و وقتی دیدند کفار مدینه بایمان بآن حضرت سبقت گرفتند بواسطه دشمنی با آنها کافر شده و ایمان بآن حضرت نیاوردند، اگر چه میتوان گفت عمده علت کفر آنان همان حبّ حیات دنیوی و مال و منال و زخارف آن بوده چنانچه از آیات بعد استفاده میشود و علل دیگر بهانه بیش نبوده مثل اینکه میگفتند چون جبرئیل بر این پیغمبر نازل می شود ما باو ایمان نمیآوریم.

فَلَعْنَهُ اللَّهِ عَلَى الْكافِرِينَ تفسیر این قسمت قبلا گذشت.

[سوره البقره (۲): آیه ۹۰] .... ص : ۱۰۰

بِئْسَما اشْتَرَوْا بِهِ أَنْفُسَهُمْ أَنْ يَكْفُرُوا بِما أَنْزَلَ اللَّهُ بَغْياً أَنْ يُنَزِّلَ اللَّهُ مِنْ فَضْلِهِ عَلى مَنْ يَشاءُ مِنْ عِبادِهِ فَباؤُ بِغَضَبٍ عَلى غَضَبٍ وَ لِلْكافِرِينَ عَذابٌ مُهِينٌ (۹۰)

(بد چیزی است آنچه نفسهای خود را بآن فروختند که کافر شدند بآنچه خدا نازل فرمود از روی حسد بردن بر اینکه خداوند از فضل خود نازل میکند بر هر کدام از بندگانش که بخواهد، پس بغضب الهی بر روی غضب دیگر برگشتند و برای کافران عذاب خوار کننده است) بئس از افعال ذم است مقابل نعم که از افعال مدح است و در بئس چهار

لغت است: ۱- بئس بفتح باء و همزه ۲- بئس بفتح باء و سکون همزه ۳- بئس بکسر باء و همزه ۴- بئس بکسر باء و سکون همزه که لغت مشهور آنست و بعد از افعال مدح و ذم دو اسم مرفوع واقع میشود که اولی فاعل این افعال و دومی مخصوص بمدح یا ذم است مانند نعم العبد ایوب، و بئس الشراب الحمیم و ممکن است فاعل اسم ذات باشد مانند دو مثال مزبور و مفادش اینست که مخصوص بمدح دارای جمیع مدائح و خوبیها و مخصوص بذم دارای انحاء ذمائم و بدیهاست، و ممکن است فاعلش اسم معنی یا بعبارت دیگر فعلی از افعال باشد مانند آیه مورد بحث که فاعل بئس، ماء موصوله و مخصوص بذم کفر بما انزل اللّه است.

و مفاد آیه اینست که بد چیزی است کفر بما انزل اللّه که نفسهای خود را بآن فروختند چنانچه در مقابل آن، خوب چیزی است ایمان بما انزل اللّه که مؤمنین اختیار نمودند، بنا بر این ما موصوله یا نکره موصوفه فاعل بئس و اشتروا صله یا صفت ما و ضمیر به، راجع بموصول، و انفسهم مفعول اشتروا، و ان یکفروا که اسم مؤول است مخصوص بذم میباشد.

و اشتراء بمعنی خرید و فروش هر دو استعمال میشود مخصوصا در مبادله دو جنس که بمعامله پایاپای از آن تعبیر میشود، زیرا در اینصورت هر کدام از بایع و مشتری هم خریدار و هم فروشنده میباشند و در اینجا نیز مبادله دو چیز است، جان و جنت که خداوند خریدار جان بجنت «۱» و انسان نیز خریدار جنت بجان است ولی ممکن است بسوء اختیار خود خریدار جحیم بثمن جان گردد و البته این بد چیزی است که جان خود را بآن میفروشد، و پیداست که نمودار جنت در اینجهان ایمOٔ..بخدا و ما انزل اللّه، و نمودار جحیم، کفر بخدا و بما انزله، میباشد. ۱- ان اللّه اشتری من المؤمنین انفسهم و اموالهم بان لهم الجنه سوره توبه آیه ۱۱۲

و مراد از ما انزل اللّه در این آیه قرآن و شریعت مقدس حضرت محمّد صلّی اللّه علیه و آله و سلّم میباشد و کلمه بغیا مفعول له است و علت این معامله و داعی بر این مبادله را بیان میکند که بغی و تعدی و تجاوز و حسد باشد بر اینکه پیغمبر اسلام از عرب و اولاد اسمعیل بود و از بنی اسرائیل نبوده و جمله أَنْ یُنَزِّلَ اللَّهُ مِنْ فَضْلِهِ عَلی مَنْ یَشاءُ مِنْ عِبادِهِ در بیان جواب از آنهاست که مقام نبوت موهبتی است الهی، و خداوند بهر کس که بخواهد عنایت میفرماید، و البته تا آن کس دارای شرایط نبوت، که عبارت از عصمت و افضلیت و اکملیت و پاکی حسب و نسب، و داشتن معجزه و بر کنار بودن از موانع نبوت نباشد مورد این تفضل الهی قرار نخواهد گرفت و پیداست که از تحقق و وجود این شرایط در کسی، جز خدا آگاه نیست و لذا او میداند که این منصب را بچه کسی عطاء فرماید اللَّهُ أَعْلَمُ حَیْثُ یَجْعَلُ رِسالَتَهُ «۱» و این موضوع را در کلم الطیب در باب نبوت عامه مستدلا متذکر شده ایم «۲» فَباؤُ بِغَضَبٍ عَلی غَضَبٍ باء بمعنی رجع و ممکن است مراد از غضب بر روی غضب این باشد که یهود از زمان حضرت موسی «ع» تا بعثت پیغمبر اسلام دائما اسباب غضب الهی را فراهم می آوردند چنانچه در آیات گذشته بسیاری از موارد آن را متذکر شدیم مانند تقاضای جعل اله، تقاضای رؤیت، عبادت عجل قضایای تیه و نرفتن بجنگ عمالقه، قضیه بقره، و بعدا هم کفر بمسیح و نسبت دادن زنا بمریم طاهره و اراده قتل مسیح و غیر اینها از کفریات و معاصی و بت پرستیها که در ادوار متمادیه از آنها ظاهر شده و کتب خودشان مشحون است، و کفر به پیغمبر اسلام و محاربه با او باعث غضب الهی شده که بر روی ۱- سوره الانعام آیه ۱۲۴ [.....]

۲- مجلد اول صفحه ۱۹۴- ۲۵۷

آن همه غضب برای خود فراهم نمودند و مراد از غضب حالت نفسانیه که بر انسان عارض میشود و تغییر و دگرگونی در وی بوجود می آورد، نیست زیرا خداوند از عروض عوارض و تغییرات و حالات منزه و مبراست بلکه مراد از فعل مغضبانه و اثر خشم است که نسبت بشخص مغضوب انجام میدهد از انتقام سخت و عذاب شدید در این سرا و سرای دیگر، چنانچه در نظائر آن نیز همین معنی مقصود است.

وَ لِلْكافِرِينَ عَذابٌ مُهِينٌ مهین بمعنی خوار کننده از اهانت بمعنی اضلال و خوار نمودن، و نکته اینکه فرمود للکافرین عذاب مهین، و نفرمود:

لَهُمْ عَذابٌ مُهِينٌ شاید این باشد که عذاب مهین تنها اختصاص باینان ندارد بلکه هر که کافر باشد از هر طایفه و گروهی باشد عذاب مهین برای او آماده و مهیّا است.

و لام للکافرین برای اختصاص است یعنی عذاب مهین مختص بکافرین و غیر مؤمنین است ولی مؤمن اگر هم عذابی به بیند برای تطهیر او از کثافت معصیت است نه از روی اهانت، و او بالاخره ببرکت ایمان بسعادت نائل می شود چنانچه کرارا متذکر شده ایم و ممکن است ذکر کافرین برای بیان علت عذاب باشد که گفته اند تعلیق حکم بر وصف مشعر بعلیه است.

[سوره البقره (۲): آیه ۹۱] ... ص : ۱۰۴

وَ إِذا قِيلَ لَهُمْ آمِنُوا بِما أَنْزَلَ اللَّهُ قالُوا نُؤْمِنُ بِما أُنْزِلَ عَلَيْنا وَ يَكْفُرُونَ بِما وَراءَهُ وَ هُوَ الْحَقُّ مُصَدِّقاً لِما مَعَهُمْ قُلْ فَلِمَ تَقْتُلُونَ أَنْبِياءَ اللَّهِ مِنْ قَبْلُ إِنْ كُنْتُمْ مُؤْمِنِينَ (۹۱)

(و هر گاه بآنان گفته شود که بآنچه خدا نازل فرموده ایمان بیاورید، میگویند بآنچه بر ما نازل شده ایمان میآوریم و کافر میشوند بآنچه غیر آنست (مانند قرآن) و حال آنکه آن حق و تصدیق کننده است آنچه را با ایشان است (بگو ای پیغمبر باینان، پس چرا پیغمبران خدا را میکشید پیش از این اگر شما مؤمنان بودید) قائل بجمله آمِنُوا بِما أَنْزَلَ اللَّهُ خداوند تبارک و تعالی است که در بسیاری از آیات شریفه چه خطاب بهمه مردم و چه خطاب باهل کتاب و بنی اسرائیل بایمان بما انزل اللَّه امر فرموده است و در مرتبه دوم پیغمبر اکرم صلّی اللَّه علیه و آله و سلّم که همه مردم را بایمان دعوت میفرماید و در مرتبه بعد مؤمنین میباشند که کفار را دعوت مینمودند، و لذا «قیل» را بفعل مجهول آورده و فاعل آن را معین ننموده است و مراد از بِما أَنْزَلَ اللَّهُ همه اموری است که بر پیغمبران خدا نازل شده که ایمان بآنها لازم است نه خصوص قرآن کریم، چنانچه در اواخر همین سوره میفرماید:

وَ الْمُؤْمِنُونَ كُلٌّ آمَنَ بِاللَّهِ وَ مَلائِكَتِهِ وَ كُتُبِهِ وَ رُسُلِهِ لا نُفَرِّقُ بَيْنَ أَحَدٍ مِنْ رُسُلِهِ «۱» قالُوا نُؤْمِنُ بِما أُنْزِلَ عَلَيْنا مراد از ما انزل علینا خصوص تورات نیست بلکه مقصود آنچه بر انبیاء بنی اسرائیل نازل شده یعنی اگر پیغمبر صلّی اللَّه علیه و آله و سلّم از بنی اسرائیل باشد ما باو ایمان میآوریم چنانچه کتب عهد قدیم که مورد اعتقاد ۱- سوره بقره آیه ۲۸۵

یهود است بعقیده آنها کتبی است که بر انبیاء بنی اسرائیل از زمان موسی «ع» تا زمان عیسی نازل شده.

وَ یَکْفُرُونَ بِما وَراءَهُ از مقول قول آنها نیست بلکه کلام خدا است که خبر از کفر آنها بقرآن مجید می دهد و مراد از «ما ورائه» آنچه بر غیر انبیاء بنی اسرائیل نازل شده میباشد و پیغمبر بعد از انبیاء بنی اسرائیل منحصر بمحمّد و کتاب بعد از کتب آنها منحصر بقرآن است.

وَ هُوَ الْحَقُّ یعنی و حال آنکه قرآن ثابت است و محققا از جانب خدا نازل شده و حق بمعنی ثابت و مقابل باطل است و دلیل بر حقانیت قرآن معجزه بودن آن از جهات عدیده است چنانچه در مقدمه متعرض شدیم «۱».

مُصَدِّقاً لِما مَعَهُمْ و این قرآن تصدیق کننده انبیاء بنی اسرائیل و کتبی است که بر آنها نازل شده و چنین نیست که ایمان باین مستلزم کفر بآنان شود و باصطلاح مانعه الجمع نیست بلکه حقانیت آنان را اثبات میکند و اگر قرآن نبود راهی برای اثبات نبوت سایر انبیاء و کتابهای آنان در دست نبود، و معنی این جمله را بطوری که منافی با تحریف نباشد در دو آیه قبل متذکر شدیم قُلْ فَلِمَ تَقْتُلُونَ أَنْبِیاءَ اللَّهِ مِنْ قَبْلُ إِنْ کُنْتُمْ مُؤْمِنِینَ این جمله در رد اظهار آنهاست که گفتند نُؤْمِنُ بِما أُنْزِلَ عَلَیْنا ما فقط بانبیاء بنی اسرائیل ایمان می آوریم، بگو اگر در این دعوی صادقید و بآنها ایمان دارید پس چرا پیغمبران پیش از این را می کشتید مگر زکریا و یحیی و صدها دیگر از انبیاء بنی اسرائیل را نکشتید مگر در مقام کشتن حضرت عیسی بر نیامدید و بعقیده خود او را بدار نزدید، بنا بر این تکذیب شما پیغمبر اسلام را بجهت اینکه از بنی اسرائیل نیست بهانه بیش نیست بلکه هر پیغمبری که بر خلاف هوای نفس شما باشد او را ۱- ص ۴۰- ۵۸

تکذیب میکنید و یا او را میکشید.

و اشکال به اینکه یهود زمان پیغمبر اسلام قاتل انبیاء نبودند که مورد خطاب و نکوهش قرار گرفته اند بلکه اسلاف آنها بوده اند جواب داده می شود به اینکه اولا طریقه و روش یهود از زمان حضرت موسی «ع» تا زمان پیغمبر اسلام صلّی اللّه علیه و آله و سلّم همیشه این بوده چنانچه در بسیاری از موارد حضرت موسی را تکذیب کردند و اراده قتل هارون را نمودند و هلمّ جرا و ثانیا فعل اسلاف را بآنان نسبت داده از جهت اینکه اینان قوم واحد بوده اند چنانچه در آیات قبل اشاره شد.

[سوره البقره (۲): آیه ۹۲] .... ص: ۱۰۶

وَ لَقَدْ جاءَکُمْ مُوسی بِالْبَیِّناتِ ثُمَّ اتَّخَذْتُمُ الْعِجْلَ مِنْ بَعْدِهِ وَ أَنْتُمْ ظالِمُونَ (۹۲)

(و هر آینه بتحقیق موسی با معجزات و آیات بینات شما را آمد و شما بعد از غیبت او گوساله را معبود خود قرار دادید در حالی که ستمکاران بودید.

این آیه دلیل دیگری را بر ضعف ایمان و سستی و بی حقیقتی اعتقاد بنی اسرائیل بیان میکند که پیغمبری مانند موسی که در نظر شما افضل انبیاء بنی اسرائیل است با معجزات با هرات از عصا و ید بیضاء، و شکاف دریا، و خروج آب از سنگ و بسیاری از معجزات دیگر بسوی شما آمد و بمجرد اینکه چند روزی از میان شما غائب شد گوساله که بدست سامری ساخته شده بود معبود خود قرار دادید و یکتا پرستی که اولین عهد الهی با همه بندگانش میباشد فراموش کردید پس شما ظالمید یعنی عبادت را در غیر موضع خود قرار داده اید یا اینکه شرک که ظلم عظیم است مرتکب شده اید، و یا اینکه بنفس خود ظلم نموده و مستوجب عذاب دنیا و آخرت شده اید.

[سوره البقره (۲): آیه ۹۳] ... ص: ۱۰۷

وَ إِذْ أَخَذْنا مِيثاقَكُمْ وَ رَفَعْنا فَوْقَكُمُ الطُّورَ خُذُوا ما آتَيْناكُمْ بِقُوَّةٍ وَ اسْمَعُوا قالُوا سَمِعْنا وَ عَصَيْنا وَ أُشْرِبُوا فِي قُلُوبِهِمُ الْعِجْلَ بِكُفْرِهِمْ قُلْ بِئْسَما يَأْمُرُكُمْ بِهِ إِيمانُكُمْ إِنْ كُنْتُمْ مُؤْمِنِينَ (۹۳)

(و زمانی که از شما میثاق گرفتیم و کوه را بالای سر شما برافراشتیم و گفتیم آنچه را بشما داده ایم از روی قوت بگیرید و بشنوید گفتند شنیدیم و نافرمانی کردیم و محبت گوساله در دلهای ایشان بواسطه کفرشان آشامانیده شده بود بگو بد چیزی است که ایمانتان شما را بآن امر میکند اگر مؤمن باشید).

إِذْ أَخَذْنا مِيثاقَكُمْ بیان این آیه گذشت «۱» و در وجه تکرار آن بعضی گفته اند برای تأکید است و بعضی گفته اند برای ایجاب حجت است ولی ظاهر اینست که ذکر این آیه در سابق بمنظور تفضلات الهی ببنی اسرائیل و بیان معجزات حضرت موسی بود، و در اینجا ردّ دیگری بر گفتار آنهاست که گفتند.

نُؤْمِنُ بِما أُنْزِلَ عَلَيْنا و بیان مورد دیگری که دلیل بر بی ایمانی آنها حتی بحضرت موسی است که با اینکه پیمان از آنان گرفت و برای تهدیدشان کوه بر سرشان افراشته شد و خطاب شد که با قوت دستورات تورات را اخذ کنید و اوامر و نواهی آن را بشنوید و عمل کنید، گفتند شنیدیم و عمل ننمودیم و چه این سخن را بزبان حال گفته باشند و چه بزبان قال در هر صورت کاشف از بی ایمانی آنهاست و با گفتار نُؤْمِنُ بِما أُنْزِلَ عَلَيْنا ضدیت و مباینت دارد و این جمله برای تنبیه بسیاری از مردم مسلمان مخصوصا در دوران حاضر قابل ملاحظه است که بسا میگویند قرآن را قبول داریم ولی بدستوراتش عمل نمیکنند، و یا اینکه شیعه ۱- مجلد ثانی ص ۴۹

هستیم و مشایعت و متابعت از ائمه هـدی نمی نمایند و یا بهشت و جهنم را قبول داریم ولی اتیان بطاعت و ترک معصـیت نمی کنند.

وَ أُشْـرِبُوا فِی قُلُوبِهِمُ الْعِجْلَ بِکُفْرِهِمْ اشـربوا فعل مجهول از اشـراب بمعنی آشامیـدن است و چون فاعل آن را ذکر ننمود بکلمه «بکفرهم» وجه آن را بیـان نمود تـا کسـی گمـان نکنـد که فاعل اشـراب اوست، یعنی این اشـراب عجل در قلوب آنها بواسـطه کفرشان است، و بعضـی گفتنـد مضاف در تقدیر است که اشـربوا فی قلوبهم حبّ العجل باشد و معنی اینست که اینان بواسـطه کفر و هوا پرستی چنان در علاقه بگوساله منهمک شده اند که گویا گوساله را در اعماق دل آنان داخل نموده اند چنانچه آب یا مشروب دیگری در اعماق بدن انسان وارد می شود.

ولی بـا این معنی احتیـاجی بتقـدیر مضاف نیست و چنانچه متعارف در السـنه است میتوان گفت او همیشه در دل من است و از دل من بیرون نمی رود، و این شدت علاقه را میرساند که همیشه محبوب خود را حاضر می بیند و در خبر است که «

قلب المؤمن حرم اللَّه و حرام علی حرم اللَّه ان یلج فیه غیره

» و نیز در حدیث قدسی است «

لا یسعنی ارضی و لا سمائی و یسعنی قلب عبدی المؤمن

» و نیز در حدیث است «

ستجدنی عند قلوب منکسره و قبور مندرسه

» بنا بر این مفاد آیه اینست که گویا گوساله را در دلهای اینان ریخته اند که این چنین علاقه مفرط به پرستش آن دارند.

و اگر کسـی سیر حالات یهود را در تمام ادوار تاریخشان بنماید تمایل مفرط آنان را بشرک و بت پرستی و گوساله پرستی در می یابـد و حتی در حضور خود موسـی و بعد از آن همه تفضل الهی میگویند اجْعَلْ لَنا إِلهاً کَما لَهُمْ آلِهَهٌ «۱» ۱- سوره اعراف آیه ۱۳۴

قُلْ بِئْسَما يَأْمُرُكُمْ بِهِ إِيمانُكُمْ إِنْ كُنْتُمْ مُؤْمِنِينَ این جمله برای دفع دخل است، گویا یهود می گویند این معاصی و مخالفت ها که از ما سر زده دلیل بر کفر ما نیست و با کلام ما که گفتیم نُؤْمِنُ بِما أُنْزِلَ عَلَيْنا مباینت ندارد خداوند در ردّ آنان میفرماید که اگر ایمانتان شما را باین همه مخالفت و معصیت و امیدارد این بد ایمانی است که بهیچ چیز منافی از درجه اعتبار ساقط نمی شود مانند وضوی بی بی تمیز که هیچ مبطلی آن را نمی شکست و چون اسلام بسیاری از مسلمانان که جز اسم اثری از آن ظاهر نمیشود.

[سوره البقره (۲): آیه ۹۴] .... ص: ۱۰۹

قُلْ إِنْ كانَتْ لَكُمُ الدَّارُ الْآخِرَةُ عِنْدَ اللَّهِ خالِصَةً مِنْ دُونِ النَّاسِ فَتَمَنَّوُا الْمَوْتَ إِنْ كُنْتُمْ صادِقِينَ (۹۴)

(بگو اگر سرای آخرت که در جوار خداست برای شما اختصاص داده شده بدون سایر مردم، پس آرزوی مرگ کنید اگر راست می گویید چند سؤال ممکن است در ذیل آیه پیش آید.)

«اول» مراد از دار آخرت بهشت و نیل بسعادت ابدی و درک فیوضات و نعم الهی است و هر متدین بدینی اعمّ از اینکه دین او بحسب واقع حق یا باطل باشد مدعی حقانیت دین خود بوده و خود را سعادتمند میداند و ادیان دیگر را باطل میشمارد و این اختصاص بیهود ندارد، نصاری و فرق مسلمین و سایر ادیان نیز همین دعوی را دارند پس چرا در این آیه یهود مورد خطاب و عتاب قرار گرفته اند؟

جواب: اولا گفتار یهود با سایر ادیان فرق دارد، ادیان دیگر ملاک سعادت را متدین بودن بدین حق میدانند و فرقی بین سیاه و سفید و عرب و عجم و اسرائیلی

و غیره نمیگذارند ولی یهود سعادت را اختصاص ببنی اسرائیل دانسته و سایر طوایف عالم را محروم می پندارند و از اینجهت غیر بنی اسرائیل را بدین خود دعوت نمی کنند و این سیره از زمان حضرت موسی الی زماننا هذا بین آنها ساری و جاری بوده چنانچه در قرآن می فرماید:

لَنْ یَدْخُلَ الْجَنَّهَ إِلَّا مَنْ کانَ هُوداً «۱» و نَحْنُ أَبْناءُ اللَّهِ وَ أَحِبَّاؤُهُ «۲» و ثانیا اینان مدعی هستند که اگر از بنی اسرائیل کسی بر خلاف دین رفتار کند چند روزی بیش معذب نخواهد بود چنان که از قول آنها میفرماید:

وَ قالُوا لَنْ تَمَسَّنَا النَّارُ إِلَّا أَیَّاماً مَعْدُودَهً «۳» (دوم): جمله جزائیه فَتَمَنَّوُا الْمَوْتَ که فرع جمله شرطیه قرار داده شده اعتراض بجمیع ارباب ادیان است زیرا آرزو و تمنای مرگ نمودن مذموم و کاشف از شکایت و نارضایتی است و دعاء بطول عمر ممدوح و مطلوب است و اگر گاهی از ائمه اطهار و معصومین از این قبیل کلمات اظهار شده از جهت عظمت مصیبت بوده مانند کلام حضرت زهراء «ع» «

اللهم عجل وفاتی سریعا

» و یا کلام حضرت علی علیه السّلام «

ارحنی فقد افنیت کل خلیلی

» و یا کلام حضرت ابا عبد اللّه علیه السّلام «

علی الدنیا بعدک العفا

» علاوه بر اینکه نوع مردم تمنا و آرزوی مرگ نمی کنند و اختصاص به یهود ندارد.

جواب: تمنا و آرزوی مرگ نداشتن نوع مردم یا از جهت اینست که اعتقاد بمعاد ندارند مانند طبیعیها و دهریها و یا بواسطه کثرت معاصی و عدم قبولی اعمال از سوء عاقبت و عذاب میترسند و میخواهند بواسطه عبادت یا توبه یا وسائل دیگر تدارک معاصی خود را بکنند ولی یهود که مدعی هستند قطعا اهل سعادتند ۱- سوره بقره آیه ۱۰۵

۲- سوره مائده آیه ۲۱۴

۳- سوره بقره آیه ۷۴

و دار آخرت برای آنها اختصاص دارد و بمردن از نکبت دنیا خلاص می شونـد بایـد تمنای موت کنند اگر در این ادعا صادق میباشند.

علاوه بر اینکه یهود بواسطه شـدت توغـل در مادیـات و حرص بر حیـات و جمع مـال اصـلا خیال مرگ در مخیله آنها خطور نمیکنـد و هیچگـاه بفکر مرگ و تـدارک برای آن نیسـتند ماننـد بسـیاری از ابنـاء زمان ما ولی اینان چنین خصـیصه برای خود مدعی نیستند بر خلاف یهود که دار آخرت را خصیصه خود می دانند و باین وصف بفکر آن نیستند.

(سوم) در سوره جمعه میفرمایـد قُلْ یا أَیُّهَا الَّذِینَ هادُوا إِنْ زَعَمْتُمْ أَنَّکُمْ أَوْلِیاءُ لِلَّهِ مِنْ دُونِ النَّاسِ فَتَمَنَّوُا الْمَوْتَ إِنْ کُنْتُمْ صادِقِینَ آیا مفاد این آیه مانند همین آیه مورد بحث است و یا متفاوت است.

جواب: هر چند مغزای هر دو آیه یکی است ولی متفرع بر دو مدعایی است که یهود دارند، یکی اینکه دار آخرت و سعادت و بهشت خصـیصه بنی اسرائیل است اگر چه معصیت کار و مجرم و حتی اهل شرک و کفر باشند، زیرا اینان نیز چند روزی بیش مسّ آتش نمیکنند چنانچه مفاد آیه مورد بحث است و دیگر آنکه یهود اولیاء خدا و دوسـتان و پسران او می باشند چنانچه در آیه دیگر از آنهـا نقـل شـده نَحْنُ أَبْناءُ اللَّهِ وَ أَحِبَّاؤُهُ و در تورات رائـج موقعی که نسب خود را بآدم میرساننـد او را ابن اللَّه می گوینـد و آیه سوره جمعه تمنای مرگ را متفرع بر این مدعای آنان نموده چه آنکه دوست مشـتاق و آرزومند ملاقات دوسـت است و بمرگ بلقای او نائل می شود.

[سوره البقره (۲): آیه ۹۵] .... ص : ۱۱۲

وَ لَنْ یَتَمَنَّوْهُ أَبَداً بِما قَدَّمَتْ أَیْدِیهِمْ وَ اللَّهُ عَلِیمٌ بِالظَّالِمِینَ (۹۵)

(و اینان هرگز آرزوی مرگ نکنند بواسطه اعمالی که بدستهای خود انجام داده اند و خداوند بستمکاران دانا و آگاه است) لن برای تأکید نفی و با کلمه ابدا دلالت بر تأیید میکند یعنی اینان هرگز آرزوی مرگ نخواهند کرد برای اینکه خود در باطن میدانند که در هر دو دعوی کاذبند، اما در دعوی اولی برای اینکه در خود تورات دارد که لعنت کرده کسانی را که بدستور آن عمل نکنند، و یهود در جمیع اعصار از زمان موسی «ع» تا زمان پیغمبر اسلام صلّی اللّه علیه و آله و سلّم مخالفت تورات را نموده و حتی شرک بخدا آوردند و با اینکه میدانستند پیغمبر اسلام همان است که تورات اوصاف او را بیان نموده ایمان نیاوردند و لعن بمعنی بعد از رحمت و گرفتار عذاب و غضب الهی شدن است و با دعوی اینکه دار آخرت خصیصه آنها است مباینت دارد و لذا نصاری برای اینکه از لعن تورات بواسطه مخالفت آن خود را آسوده نموده باشند عذری برای خود تراشیده و گفتند حضرت عیسی «ع» بعوض ما بدوزخ رفت «فدانا من لعنه الناموس» و اما دعوی دوم، عهد قدیم مشحون است از اینکه بنی اسرائیل در اثر شرک و بت پرستی و ترک خدا و تورات از نظر خدا افتادند و مورد غضب او قرار گرفته و مستأصل شدند و گرفتار سلاطین مشرک شدند و این باولی خداوند و دوست او و پسران او بودن کمال ضدیت را دارد.

وَ اللَّهُ عَلِیمٌ بِالظَّالِمِینَ خداوند بکذب آنها و بما فی الضمیر آنها و اعمال زشت و کفر و شرک و عناد و عصبیت و لجاج و سایر معاصی آنها آگاه است چه لفظ ظلم بر همه اینها اطلاق میشود و مورد این جمله اگر چه یهودند ولی چنانچه

مکرر گفته ایم مورد، مخصص عموم نمیشود و لفظ الظالمین که جمع محلی بالف و لام و مفید عموم است بعموم خود باقی است و شامل جمیع ظالمین میشود چه ظالم بغیر و چه ظالم بنفس و این جمله برای تنبیه آنان است که خداوند بجمیع افعال و کردار آنها عالم و داناست.

[سوره البقره (۲): آیه ۹۶] .... ص: ۱۱۳

وَ لَتَجِدَنَّهُمْ أَحْرَصَ النَّاسِ عَلی حَیاةٍ وَ مِنَ الَّذِینَ أَشْرَکُوا یَوَدُّ أَحَدُهُمْ لَوْ یُعَمَّرُ أَلْفَ سَنَةٍ وَ ما هُوَ بِمُزَحْزِحِهِ مِنَ الْعَذابِ أَنْ یُعَمَّرَ وَ اللَّهُ بَصِیرٌ بِما یَعْمَلُونَ (۹۶)

(و هر آینه البته مییابی یهود را حریص ترین مردم بر زندگی دنیا و حریص تر از مشرکان که هر یک از آنان دوست میدارد و آرزو میکند که هزار سال زندگی کند، و حال آنکه این عمر بسیار مانع و دور کننده او از عذاب نیست، و خداوند بآنچه میکنند بیناست «تجدن» اگر از و جدان در مقابل فقدان باشد بمعنی یافتن و یک مفعولی است و بنا بر این «احرص» حال است برای مفعول و اگر از و جدان بمعنی علم و یافتن بدل باشد دو مفعولی است و احرص مفعول دوم آنست و ظاهر همین احتمال دوم است).

و أَحْرَصَ النَّاسِ عَلی حَیاةٍ یعنی این یهود از همه مردم بر بقاء زندگی و جمع مال و زخارف دنیوی حریص ترند و همچنین از مشرکین که یا مراد مجوس و گبرها هستند و یا همه مشرکین، و علت اینکه «احرص الناس بدون لفظ من تعبیر فرموده» و در مِنَ الَّذِینَ أَشْرَکُوا لفظ من را آورد، اینست که یهود از جنس ناس هستند ولی از جنس مشرکین نیستند، و باصطلاح اگر مفضل از جنس مفضل منه باشد بطریق اضافه آورده میشود و اگر از جنس مفضل منه نباشد من فاصله میشود چنانچه گفته میشود «

الانبیاء افضل الناس و افضل من الملائکه

»

چون انبیاء از جنس ناس هستند ولی از جنس ملائکه نیستند و امّا ذکر «مِنَ الَّذِینَ أَشْرَکُوا» بعد از ناس با اینکه مشرکان جزو مردم و داخل در ناس میباشند برای اینست که تمنای طول عمر از مشرکان مشهور است و باین خصیصه شناخته شده اند مخصوصا اگر مراد مجوس باشند که در عبارات آنهاست که بیکدیگر میگویند هزار سال بزی و این جمله هنوز در میان عجم از آنها باقیست که در نوروز هر سال بیکدیگر میگویند هزار سال باین سالها برسی، کانّ میفرماید این یهود از همه مردم و حتی از مشرکان که باین خصیصه معروفند بر بقاء عمر حریص ترند چنانچه گفته میشود «فلان اسخی الناس و من حاتم» یَوَدُّ أَحَدُهُمْ لَوْ یُعَمَّرُ أَلْفَ سَنَهٍ معروف مفسرین مرجع ضمیر احدهم را یهود میدانند و میگویند جمله بیان حال شدّت حرص یهود را بر حیات می نماید و بعضی گفتند ضمیر احدهم راجع به الَّذِینَ أَشْرَکُوا و بیان حال مشرکین نسبت بحرص بر حیات میباشد و معنی اینست که یهود از مشرکین که یک چنین تمنایی و آرزویی دارند هم حریص تر بر زندگی میباشند و اگر چه مآل هر دو وجه بیک معنی است ولی شاید وجه دوم اکد و ابلغ باشد.

وَ ما هُوَ بِمُزَحْزِحِهِ مِنَ الْعَذابِ أَنْ یُعَمَّرَ ما نافیه و هو یا ضمیر شأن است و مزحزح بمعنی مبعد خبر مقدّم و ان یعمر مبتدای مؤخر و تقدیر چنین است و ما الشأن تعمیره بمزحزحه من العذاب، چنین نیست که عمر کردن او مانع و مبعدا و از عذاب باشد و یا هو مبتداء و بمزحزحه خبر آن و ان یعمر مفسر ضمیر و بدل آن است و تقریر چنین است «و ما تعمیره بمزحزحه من العذاب» و وجه دوم ظاهرتر است، و مراد اینست که عمر دنیا چه کم و چه زیاد بپایان میرسد و طول آن باعث رفع عذاب آخرت نخواهد شد بلکه برای شخص معصیت کار و دنیا طلب موجب ازدیاد عذاب میگردد بواسطه اینکه معاصی آنها زیادتر میگردد

وَ لا- يَحْسَبَنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا أَنَّما نُمْلِي لَهُمْ خَيْرٌ لِأَنْفُسِهِمْ إِنَّما نُمْلِي لَهُمْ لِيَزْدادُوا إِثْماً وَ لَهُمْ عَذابٌ مُهِينٌ «۱» بلی اگر طول عمر باعث ازدیاد طاعت یا موفقیت بتوبه و تدارک ما فات و حسن عاقبت بشود مطلوب است چنانچه در مجمع البیان از امیر مؤمنان علیه السّلام روایت کرده که فرمود «

بقیّه عمر المؤمن لا قیمه له یدرک بها ما فات و یحیی بها ما مات» «۲»

و لام در لتجدنهم برای قسم است بنا بر آنچه گفته اند که اگر لام مفتوحه بر سر فعل مضارع مؤکد بنون تأکید در آید دلیل بر اینست که قسم مضمر است یعنی و اللّه لتجدنهم و کلمه حیات چون بنحو نکره ذکر شده دلالت بر حقارت حیات دنیوی دارد زیرا حیات دنیوی محدود و در جنب حیات اخروی که نامحدود است کمتر از قطره نسبت بدریاست زیرا دریا باز محدود است و حیات آخرت حد ندارد.

[سوره البقره (۲): آیه ۹۷] .... ص : ۱۱۵

قُلْ مَنْ كانَ عَدُوًّا لِجِبْرِيلَ فَإِنَّهُ نَزَّلَهُ عَلى قَلْبِكَ بِإِذْنِ اللَّهِ مُصَدِّقاً لِما بَيْنَ يَدَيْهِ وَ هُدىً وَ بُشْرى لِلْمُؤْمِنِينَ (۹۷)

(بگو هر کس دشمن جبرئیل باشد پس همانا او بر دل تو باذن خداوند قرآن را نازل کرده در حالی که آن قرآن تصدیق کننده است کتبی را که پیش از او بودند و هدایت و بشارت برای مؤمنین است) کلام در تفسیر این آیه در ذیل چند جمله واقع میشود.

۱- مَنْ كانَ عَدُوًّا لِجِبْرِيلَ سیاق آیه اشعار دارد بر اینکه اظهار عداوتی از یهود نسبت بجبرئیل شده که آیه در مقام جواب بر آمده است و در کتب تفاسیر مانند مجمع البیان و غیره خبر مفصلی از ابن عباس در شأن نزول این آیه روایت ۱- سوره آل عمران آیه ۱۷۸

۲- ص ۷۱

کرده اند و در برهان خبری از حضرت سید الشهداء علیه السّلام نقل کرده و فخر رازی نیز خبری از عمر و برهان باز خبری از سلمان فارسی روایت کرده ولی چون هیچکدام از آنها سند متصل ندارند و مدرک نمیشود لذا از نقل آنها خودداری میکنیم و فقط بنقل قسمتی از خبر که سیاق آیه مشعر بمضمون آن است اکتفاء می نمائیم.

«فقال له ابن صوریا خصله واحده ان قلتها آمنت بک و اتبعتک، ایّ ملک یأتیک بما ینزل اللَّه علیک؟ قال فقال جبرئیل، قال ذاک عدوّنا ینزل بالقتال و الشده و الحرب و میکائیل ینزل بالیسر و الرخاء فلو کان میکائیل هو الذی یأتیک لآمنّا بک

» و ممکن است عداوت یهود نسبت بجبرئیل از همان عداوتشان نسبت بپیغمبر اسلام صلّی اللَّه علیه و آله و سلّم و قرآن باشد برای اینکه جبرئیل بواسطه نزول قرآن بر پیغمبر اکرم صلّی اللَّه علیه و آله و سلّم فضایح آنان را ظاهر نمود و خداوند در مقام جواب بآنان میفرماید «فَإِنَّهُ نَزَّلَهُ عَلی قَلْبِکَ بِإِذْنِ اللَّهِ» یعنی برای جبرئیل شأنی جز امتثال امر خدا نیست چنانچه میکائیل و سایر ملائکه نیز شأنی جز امتثال اوامر حق ندارند.

لا یَعْصُونَ اللَّهَ ما أَمَرَهُمْ وَ یَفْعَلُونَ ما یُؤْمَرُونَ «۱» و هم چنان انبیاء و رسل نیز شأن و وظیفه جز تبلیغ و ارشاد مردم ندارند بنا بر این عداوت با انبیاء و ملائکه و کتب الهی عداوت با خداست و دشمن خدا کافر است.

و جبریل بالفاظ مختلفه نقل شده ولی در قرآن باین لفظ آمده و در اخبار بلفظ جبرئیل بزیاده همزه و گاهی جبرائیل بزیاده الف و همزه آمده است و لغتی است عبرانی یا سریانی و بعضی گفتند بمعنی عبد اللَّه است چون جبر بمعنی عبد و ایل بمعنی اللَّه میباشد و بعضی گفتند بمعنی صفوه اللَّه است. ۱- سوره تحریم آیه ۶

۲- فَإِنَّهُ نَزَّلَهُ عَلى قَلْبِكَ بِإِذْنِ اللَّهِ ضمیر در انه راجع بجبرئیل و در نزله راجع بقرآن است و بعضی مرجع ضمیر انه را خدا و مرجع ضمیر نزله را جبرئیل دانسته اند و این خلاف ظاهر است زیرا اگر چنین بود اولا مناسب این بود که بفرماید باذنه، و ثانیا صفاتی که بعد ذکر میکند از مصدّق بودن و هدایت و بشارت بودن مناسب با قرآن است نه جبرئیل، و مراد از قلب قلب صنوبری نیست بلکه مراد مقام عقلانی و روحانی است که مرتبه اعلای عقل است و از آن بعقل مستفاد تعبیر میشود و بمبادی عالیه که مقام جبرئیل و ملائکه مقربین است متصل میگردد و این منافات ندارد با اینکه جبرئیل بعضی اوقات بصورت جسمانی بر شخص رسول اکرم صلّی اللَّه علیه و آله و سلّم نازل شود و همچنین با افضلیت پیغمبر صلّی اللَّه علیه و آله و سلّم بر جبرئیل و سایر ملائکه مقربین منافات ندارد زیرا واسطه وحی لازم نیست که افضل از موحی الیه (آنکه وحی باو میشود) باشد و چون مراتب نزول قرآن را در مقدمه صفحه ۶۸- ۸۱ متذکر شده ایم در اینجا احتیاج به تکرار و توجیهات مفسرین نیست.

۳- مُصَدِّقاً لِما بَيْنَ يَدَيْهِ مصدقا حال است برای ضمیر منصوب نزله که راجع بقرآن میباشد و صفت قرآن را بیان میکند که تصدیق کننده است کتابهای آسمانی را که پیش از آن بوده چنانچه بیان آن را قبلا متذکر شدیم و این جمله خود دلیل بر لزوم محبت جبرئیل و قرآن و پیغمبر صلّی اللَّه علیه و آله و سلّم بر اهل کتاب است زیرا اگر قرآن بوسیله جبرئیل بر پیغمبر اکرم صلّی اللَّه علیه و آله و سلّم نازل نشده بود هیچ دلیلی بر نبوت انبیاء سلف و کتابهای آنها نداشتیم و معامله اسلام با یهود و نصاری که آنان را اهل کتاب میداند و با سایر کفار و مشرکین فرق میگذارد با اینکه عناد آنها با اسلام از همه بیشتر است از برکت پیغمبر صلّی اللَّه علیه و آله و سلّم و جبرئیل و قرآن است.

۴- هُدیً وَ بُشْری لِلْمُؤْمِنِینَ این دو کلمه «هدی و بشری» نیز صفت قرآن را بیان میکند و دلیل دیگری است بر لزوم محبت زیرا محبّت کسانی که وسیله هدایت بشر براه رستگاری و سعادت و مبشر او بفیوضات و نعم الهی در آخرت میباشند بر هر بشری لازم است و چون قرآن هادی و مبشر اهل ایمان است لذا محبت آن و واسطه نزول آن لازم میباشد.

[سوره البقره (۲): آیه ۹۸] .... ص: ۱۱۸

مَنْ کانَ عَدُوًّا لِلَّهِ وَ مَلائِکَتِهِ وَ رُسُلِهِ وَ جِبْرِیلَ وَ مِیکالَ فَإِنَّ اللَّهَ عَدُوٌّ لِلْکافِرِینَ (۹۸)

(هر کس دشمن خدا و فرشتگان او و فرستادگان او و جبرئیل و میکائیل باشد پس محققا خداوند دشمن کافران است) از این آیه شریفه نکاتی چند استفاده می شود.

۱- از کلمه «عدو اللَّه» استفاده میشود که عداوت ملائکه و فرستادگان خدا که مأمور بامر الهی و از جانب او میباشند عداوت با خداست زیرا ملائکه و رسل شأنی جز امتثال اوامر الهی ندارند از اینجهت بعد از ذکر عداوت جبرئیل میفرماید مَنْ کانَ عَدُوًّا لِلَّهِ و بعد از آن نیز عداوت ملائکه و رسل و جبرئیل و میکائیل را در ردیف عداوت خود میشمارد، و گرنه هیچکس مستقیما اظهار عداوت با خدا نمیکند چه معتقد بخدا باشد و چه منکر او، و این اختصاص بفرشتگان و انبیاء ندارد بلکه عداوت با اوصیاء و اولیاء و کتب الهی و دین و احکام او نیز عداوت با او است چنانچه مفاد بسیاری از اخبار است مانند خبری که خاصه و عامه درباره حضرت فاطمه «ع» روایت کرده اند که فرمود «

فاطمه بضعه منی من اذاها فقد اذانی و من اذانی فقد اذی اللَّه

» و مانند کلامی که درباره

حضرت علی علیه السّلام فرموده «

من احبک فقد احبنی و من ابغضک فقد ابغضنی

» و در زیارت جامعه است «

من والاکم فقد والی اللَّه و من عاداکم فقد عادی اللَّه

» و نیز در همان زیارت است «

من احبکم فقد احبّ اللَّه و من ابغضکم فقد ابغض اللَّه

» و غیر اینها از اخبار بسیاری که از پیغمبر اکرم صلّی اللَّه علیه و آله و سلّم درباره اوصیاء او وارد شده بلکه از بعضی از آیات قرآن نیز این استفاده میشود.

۲- عداوت با ملائکه و رسل مورث کفر است زیرا جمله فَإِنَّ اللَّهَ عَدُوٌّ لِلْکافِرِینَ که وضع اسم ظاهر بجای ضمیر شده مشعر باین معنی است برای اینکه تقدیر جمله این است من کان عدوا للَّه و ملائکته و رسله و جبریل و میکال فان اللَّه عدو لهم ولی بجای ضمیر هم، کلمه کافرین را آورد که در عین اثبات دشمنی خدا نسبت بآنان، کفرشان را نیز اعلام کند، چه در غیر اینصورت صدور ذیل آیه با هم مناسبتی ندارد پس آیه بحسب تحلیل منطقی مشتمل بر دو مقدمه (صغری و کبری) و یک نتیجه است باین ترتیب من کان عدوا للَّه الخ فان اللَّه عدو له و من کان اللَّه عدو له فهو کافر» و در این معنی اخبار بسیاری وارد شده و در زیارت جامعه است «

و من جحدکم کافر و من حاربکم مشرک و من ردّ علیکم فهو فی اسفل درک من الجهیم

» ۳- جمله فَإِنَّ اللَّهَ عَدُوٌّ لِلْکافِرِینَ در عین اینکه کفر اینان و عداوت خدا را نسبت بایشان اثبات میکند عداوت خدا را نسبت بهمه کفار ثابت میکند، زیرا الکافرین جمله محلی بالف و لام است و شامل جمیع کفار میشود و منحصر باینها نیست بلکه اینها از مصادیق آنند، و مراد از عداوت خدا چنانچه کرارا تذکر داده ایم آثار عداوت است که عذاب و عقاب او باشد چنان که مراد از محبت خدا نیز آثار محبت است که ثواب او باشد.

۴- بعضی از معترضین بقرآن اشکال کرده اند که یهود هرگز اظهار عداوت با جبرئیل ننموده و خود آنها باشدّ انکار منکر این مطلب هستند.

ولی معترض اگر مغرض نبود و احوال یهود را مطالعه نموده بود بر فرض انکار اعتنایی بانکار آنان نمینمود زیرا یهود متلوّن و بوقلمون صفت که هر ساعتی برنگی در میآمدند گاهی از موسی تقاضا مینمودند که اجْعَلْ لَنا إِلهاً کَما لَهُمْ آلِهَةٌ «۱» گاهی میگفتند لَنْ نُؤْمِنَ لَکَ حَتَّی نَرَی اللَّهَ جَهْرَةً «۲» گاهی عبادت گوساله مینمودند و مدتی به بت پرستی برگشتند چنانچه خود تورات رائج گواه این قضایاست و مدتهایی بشارات تورات را بوجود پیغمبر اسلام و بعثت او برای اعراب میگفتند و دانستن این قضایا را برخ اعراب میکشیدند و پس از آمدن پیغمبر اسلام و تطبیق بشارات و صفاتی که در تورات بود بر آن حضرت بکلی منکر شده و گفتند این آن پیغمبری که تورات بشارت داده نیست، استبعادی ندارد که منکر این مطلب نیز بشوند و بگویند ما اظهار عداوتی نسبت بجبرئیل ننموده ایم.

[سوره البقره (۲): آیه ۹۹] .... ص: ۱۲۰

وَ لَقَدْ أَنْزَلْنا إِلَیْکَ آیاتٍ بَیِّناتٍ وَ ما یَکْفُرُ بِها إِلاَّ الْفاسِقُونَ (۹۹)

(و هر آینه بتحقیق ما نشانه های آشکارا بر تو نازل نمودیم بآنها کافر نمیشوند مگر فاسقان.

لام برای قسم و قد برای تقریب ماضی بحال و ثبوت و تحقق آنست و جمله جواب قسم است و مراد از آیه نشانه است بر امری که مقصود و مدعای شخص است مانند دلیل که بر اثبات مدّعا و یا حجّت که برای اسکات خصم آورده میشود ۱- سوره اعراف آیه ۱۳۴

۲- سوره البقره آیه ۵۲

و معجزات صادره از انبیاء از همین قبیل است چون کاریست که از قدرت بشر و قواعد طبیعی و علوم صنعتی خارج و بر خلاف عادت است بلکه فعل الهی است که بدست پیغمبر او جاری میشود برای اینکه نشانه باشد که از جانب خدا فرستاده شده، و در اینجا مراد نشانه هایی است که دلالت دارد بر نبوت پیغمبر اسلام و صدق دعوی او، و بینات صفت آیات است و این کلمه مأخوذ از بآن بمعنی ظهر است و آیات بینات یعنی نشانه هایی که واضح و هویداست و همه کس میفهمد زیرا نشانه و علامت شیئی ممکن است واضح و روشن بوده باشد و دلالتش بر شیئی مقصود احتیاج بمقدمات مشکله نداشته باشد این چنین نشانه را آیه بینه گویند و ممکن است باین وضوح نبوده و فهم آن احتیاج بمقدماتی داشته باشد که اهل دانش و بینش و فراست در می یابند و معجزات انبیاء غالبا از قسم اول است و لذا در قرآن از معجزات آنان بآیات بینات تعبیر فرموده و مراد از آیات بینات در اینجا یا خصوص قرآن است که از جهات کثیره معجزه و دلیل بر صدق نبوت پیغمبر اسلام است چنانچه در مقدمه متذکر شدیم و یا قرآن بضمیمه سایر معجزات اوست که در کلم الطیب بیان مبسوطی درباره آنها نموده ایم «۱» وَ ما یَکْفُرُ بِها إِلَّا الْفاسِقُونَ فسق در لغت بمعنی «خروج الشی ء عن الشی ء علی وجه الفساد» است و فاسق کسی است که از طاعت خدا خارج شده باشد و در بسیاری از آیات قرآن اطلاق فاسق بر کافر شده چنانچه قبلا متذکر شده ایم و این از آن جهت است که فسق مانند ایمان و تقوی که مقابل آنست دارای مراتب مختلف میباشد و هر گاه بمرتبه برسد که آیات الهی را تکذیب نموده و زیر بار پیغمبران خدا نرود کفر خواهد بود چنانچه میفرماید:

ثُمَّ کانَ عاقِبَهَ الَّذِینَ أَساؤُا السُّوای أَنْ کَذَّبُوا بِآیاتِ اللَّهِ «۲» ۱- صفحه ۳۰۵- ۳۰۶ تا ۳۵۹ [.....]

۲- سوره روم آیه ۹

پس مفاد آیه اینست که بآیات الهی کسانی کافر میشوند که متوغل در نافرمانی حق و منهمک در معاصی الهی باشند و فسق و بیرون رفتن از اطاعت خداوند دیده باطن و دل آنها را کور نموده بحدی که آیات الهی در آنها تأثیر نمیکند.

[سوره البقره (۲): آیه ۱۰۰] .... ص: ۱۲۲

أَ وَ كُلَّما عاهَدُوا عَهْداً نَبَذَهُ فَرِيقٌ مِنْهُمْ بَلْ أَكْثَرُهُمْ لا يُؤْمِنُونَ (۱۰۰)

(و آیا هر زمانی که این یهود عهد و پیمانی می بندند گروهی از آنان آن را دور میاندازند بلکه بیشتر ایشان ایمان نمیآورند) همزه أَ وَ كُلَّما همزه استفهام و واو عاطفه است و تقدیم همزه بر واو عاطفه برای اینست که همزه اصل در استفهام است و از اینجهت مصدر می باشد بخلاف سایر ادات استفهام که حروف عاطفه بر آنها مقدم میشود و کلمه ما یا موصوله و یا موصوفه کنایه از زمان است و نصب کلما بر ظرف است یعنی هر وقتی که و عاهَدُوا از معاهده بمعنی قرارداد بین دو طرف است و نبذه یعنی القاه و طرحه. چیزی را دور انداختن و این کنایه از نقض و تخلف عهد است، یعنی این یهود هر قراردادی که با خدا و پیغمبران او می بندند تخلف نموده و بآن وفا نمیکنند چنانچه تخلفات آنان با حضرت موسی در آیات قبل ذکر شد و همچنین قراردادهایی که با پیغمبر اسلام و مسلمانان بستند مانند قراردادی که یهود بنی قریظه و بنی النضیر با پیغمبر صلّی اللَّه علیه و آله و سلّم نمودند که بدشمنان اسلام کمک ندهند و در جنگ خندق تخلف نمودند.

فَرِيقٌ مِنْهُمْ کان معاهدین را بر دو دسته مینماید یک دسته کسانی که بر عهد خود باقی بوده و بقرار دادشان وفا مینمایند و دسته دیگر آنهایی که تخلف نمودند و بعد برای اینکه تصور نشود که این دو فرقه مساوی بودند

جمله بَلْ أَكْثَرُهُمْ لا يُؤْمِنُونَ را آورد یعنی اکثریت با آنهایی است که تخلف نمودند و ایمان نمیآورند.

«تنبیه بالمناسبه» بیع منابذه در شرع مطهر حرام و از اقسام قمار است و آن چنین است که اجناسی چیده میشود وعده که در آن شرکت میکنند از فاصله معینی چیزی مانند ریگ و نحو آن بطرف آن اجناس می اندازند و بهر کدام از آنها اصابت کرد مالك میشوند نظیر بخت آزمایی که در این زمان متعارف شده که باعانه ملی تعبیر میکنند و بلیطهایی میفروشند و سپس قرعه کشی نموده و شماره بلیط هر کس برنده شد مقدار معینی باو میدهند و این عمل علاوه بر اینکه قمار و از گناهان کبیره است وجهی که گرفته میشود سخت و مال حرام است و بهیچ وجه مالك نمیشود و امر آن بسیار مشکل است زیرا نه حکم مجهول المالك میتوان بر آن بار کرد و نه ممکن است بصاحبانش رد نمود و آنچه بنظر میرسد اینست که هر مقدار از صاحبان بلیطها را که دسترسی بآنها ممکن است بنسبت آنچه بدست او آمده با مجموع آنان، بآنها رد کند و آنچه را که ممکن نیست بدست بیاورد، باید باذن حاکم شرع بعنوان رد مظالم بفقراء بدهد و مشکلتر از او کسانی هستند که بلیط میفروشند و پول جمع آوری میکنند که ضامن آنچه فروخته اند میباشند و مسئله تعاقب ایادی درباره آنها ساری و جاری است و همچنین است هر مالی که از ممر حرام بدست آید مانند فروش آلات لهو و قمار و وجوه سینماها و تماشاخانه ها و شراب فروشی و اجرت بر فحشاء و امثال اینها که امروز سرتاسر کشور را فرا گرفته است (اعاذنا اللّه من کلّها)

[سوره البقره (۲): آیه ۱۰۱] .... ص: ۱۲۴

وَ لَمَّا جاءَهُمْ رَسُولٌ مِنْ عِنْدِ اللَّهِ مُصَدِّقٌ لِما مَعَهُمْ نَبَذَ فَرِيقٌ مِنَ الَّذِينَ أُوتُوا الْكِتابَ كِتابَ اللَّهِ وَراءَ ظُهُورِهِمْ كَأَنَّهُمْ لا يَعْلَمُونَ (۱۰۱)

(و وقتی ایشان را رسولی از جانب خدا آمد که تصدیق کننده است آنچه را با ایشان است، گروهی از کسانی که بآنان کتاب داده شد، کتاب خدا را پشت سرشان انداختند، گویا ایشان نمیدانستند) مراد از رسول پیغمبر اسلام صلّی اللَّه علیه و آله و سلّم است و دلیل بر اینکه این رسول من عند اللَّه است معجزات صادره از اوست و مصدق صفت پیغمبر اسلام صلّی اللَّه علیه و آله و سلّم است که جمیع انبیاء سلف و کتابهای آنان را از تورات و زبور و انجیل تصدیق فرموده لِما مَعَهُمْ لام جاره و ما موصوله در محل جر، و ظرف صله ماست و چنانچه گذشت مراد از ما معهم جمیع ما معهم نیست بلکه فی الجمله از آنهاست که دست تحریف بسوی آنها دراز نشده مانند بشاراتی که بظهور و صفات پیغمبر اسلام صلّی اللَّه علیه و آله و سلّم در آنهاست.

و مراد از فَرِيقٌ مِنَ الَّذِينَ أُوتُوا الْكِتابَ علماء یهود و نصاری است که دانسته عبارات تورات و انجیل را بنحو دیگری بر عوام خود تفسیر و تأویل نمودند و مراد از کتاب اللَّه بعضی گفتند قرآن است و بعضی گفتند تورات و انجیل است که بشارت آن را دانسته پشت سر انداختند و مراد از نبذ وراء ظهورهم اعراض و انکار و کفر آنها بکتاب الهی است مانند کسی که نمیداند آن کتاب الهی است.

[سوره البقره (۲): آیه ۱۰۲] .... ص : ۱۲۵

وَ اتَّبَعُوا ما تَتْلُوا الشَّياطِينُ عَلى مُلْكِ سُلَيْمانَ وَ ما كَفَرَ سُلَيْمانُ وَ لكِنَّ الشَّياطِينَ كَفَرُوا يُعَلِّمُونَ النَّاسَ السِّحْرَ وَ ما أُنْزِلَ عَلَى الْمَلَكَيْنِ بِبابِلَ هارُوتَ وَ مارُوتَ وَ ما يُعَلِّمانِ مِنْ أَحَدٍ حَتَّى يَقُولا إِنَّما نَحْنُ فِتْنَةٌ فَلا تَكْفُرْ فَيَتَعَلَّمُونَ مِنْهُما ما يُفَرِّقُونَ بِهِ بَيْنَ الْمَرْءِ وَ زَوْجِهِ وَ ما هُمْ بِضارِّينَ بِهِ مِنْ أَحَدٍ إِلاَّ بِإِذْنِ اللَّهِ وَ يَتَعَلَّمُونَ ما يَضُرُّهُمْ وَ لا يَنْفَعُهُمْ وَ لَقَدْ عَلِمُوا لَمَنِ اشْتَراهُ ما لَهُ فِي الْآخِرَهِ مِنْ خَلاقٍ وَ لَبِئْسَ ما شَرَوْا بِهِ أَنْفُسَهُمْ لَوْ كانُوا يَعْلَمُونَ (۱۰۲)

(و یهود پیروی نمودند آنچه را شیاطین بر سلطنت سلیمان دروغ بستند و کافر نشد سلیمان ولی شیاطین کافر شدند که بمردم سحر میآموختند و نیز پیروی نمودند آنچه را نازل شد بر دو فرشته هاروت و ماروت، و حال آنکه آن دو فرشته باحدی چیزی نمی آموختند مگر اینکه میگفتند همانا ما برای امتحان شما آمده ایم پس کافر نشوید، پس از آن دو ملک فرا گرفتند آن چیزی را که بین مرد و زنش بوسیله آن جدایی می افکندند و این مردم بوسیله سحر باحدی ضرر زننده نبودند مگر باذن خدا و فرا گرفتند آن چیزی را که ضرر بایشان میرسانید و نفعی بر ایشان نداشت و هر آینه بتحقیق دانستند که هر که چنین معامله کرد در آخرت نصیبی برای او نیست و هر آینه بد چیزی است آنچه فروختند بآن نفسهای خود را اگر میدانستند).

این آیه از آیات بسیار مشکله قرآن است و کلمات مفسرین در تفسیر درباره هر یک از کلمات آن و احتمالاتی که در مراد و مقصود از هر یک آنها داده اند بسیار است و در تفسیر المیزان پس از ضرب وجوه محتمله در یکدیگر آنها را بیک میلیون و دویست و شصت هزار احتمال رسانیده ولی بسیار از آنها مکررات است.

و همچنین اخبار مختلفه از عامه و خاصه در این باره نقل شده که اغلب آنها بدون سند و از جهاتی ضعیف است و بسیاری از آنها مأخوذ از خرافات یهود و بر خلاف ضرورت دین و مذهب و دلیل عقل و منافی با ظواهر آیات دیگر و اخبار معتبره است بنا بر این ما از همه آنها صرفنظر نموده و باندازه که از ظاهر خود آیه استفاده میشود بعد از طی مقدماتی چند، مفاد آن را متذکر میشویم و علم بحقایق آن را بخدا و راسخین در علم محول مینمائیم.

«مقدمه اول»: برای اثبات وجود ملک و فرشته راهی جز از طریق شرع که عبارت از آیات شریفه قرآن و اخبار مأثوره باشد نداریم و از طریق برهان عقل و حس راهی برای اثبات وجود آنها نیست و از آیات و اخبار نیز حقیقت ملائکه بدست نمیآید بلکه تنها چیزی که استفاده میشود اینست که آنان دارای نزول و عروج و اجنحه که مناسب عالم خودشان میباشد هستند و بصور مختلفه مانند صورت انسان مصور میشوند چنانچه بر حضرت ابراهیم در مورد بشارت باسحق و بر حضرت لوط در موقع اهلاک قوم او، و بر مریم در موقع پیدایش عیسی و در جنگ بدر برای یاری مسلمین بصورت انسانی مصور شدند و همه آنها معصوم و مطیع اوامر الهی بوده و کوچکترین تخلفی از آنها سر نمیزند چنانچه در ذیل آیه شریفه وَ إِذْ قالَ رَبُّکَ لِلْمَلائِکَهِ الایه «۱» متذکر گردیدیم ۱- مجلد اول ص ۴۹۸

و در کلم الطیب نیز فی الجمله متعرض شدیم «۱» بنا بر این خبری که در قصه هاروت و ماروت نقل شده که مرتکب قتل نفس و شرب خمر و زنا و سجده به بت گردیدند مردود است ولی اشکالی ندارد که دو ملک بصورت انسان برای نوعی امتحان مصور شده و اموری را تعلیم دهند.

«مقدمه دوم»: شیطان و جن نیز نوعی از موجوداتند که راه اثبات وجود آنها منحصر بقرآن و اخبار است و آنچه از آیات استفاده میشود آنها موجوداتی هستند که منشأ خلقت آنها نار است و دارای مؤمن و کافر و عادل و فاسق بوده و پیغمبر اسلام صلّی اللَّه علیه و آله و سلّم و بعضی از پیغمبران دیگر بر آنها نیز مبعوث شده اند و تسلطی بر بنی آدم ندارند مگر از راه وسوسه و خطورات نفسانی چنانچه در مقدمه همین کتاب «۲» و در مجلد سوم کلم الطیب متذکر شده ایم «۳» و ممکن است باذن خدا بصور ظاهریه درآیند چنانچه از قضایای حضرت سلیمان و پاره از اخبار استفاده میشود.

«مقدمه سوم»: خداوند سلطنتی بحضرت سلیمان عطا فرمود که بر وحوش و طیور و طایفه جنّ و شیاطین فرمانفرما بود و بعضی از شیاطین و جن را محبوس و مقرّن در اصفاد کرده و بسیاری از آنها را مأمور غواصی و بنائی و نقاشی و غیره نموده بود و چه بسیار از آنها که از روی طوع و رغبت اطاعت نمیکردند بلکه از روی قهر و عنف مشغول کار میشدند چنانچه از آیه فَلَمَّا خَرَّ تَبَیَّنَتِ الْجِنُّ أَنْ لَوْ کانُوا یَعْلَمُونَ الْغَیْبَ ما لَبِثُوا فِی الْعَذابِ الْمُهِینِ «۴» استفاده میشود که باین اعمال شاقه معذب بوده اند و اینها کفار و فساق آنها بوده اند زیرا مؤمنین آنها از روی طوع و رغبت اطاعت نبی اللَّه را مینموده اند. ۱- مجلد سوم ص ۵۵

۲- مجلد اول ص ۷۷

۳- ص ۶۵

۴- سوره سبأ آیه ۱۳

«مقدمه چهارم»: یهود اندیشه باطل و بی اساسی درباره حضرت سلیمان دارند و بنا بر آنچه در کتب آنهاست العیاذ باللّه بآن حضرت نسبت بت پرستی و شرارت میدهند چنانچه در کتاب اول پادشاهان باب یازدهم از جمله پنجم تا دهم مذکور است و چنانچه از آیه شریفه و بعضی اخبار استفاده میشود یهود گمان می کردند که حضرت سلیمان ساحر ماهری بوده و بواسطه سحر و نیرنجات بچنین سلطنتی نائل شده و قدرت و غلبه بر وحوش و طیور و جن پیدا نموده و غرائب امور و خوارق عادات از او سر میزده است و خداوند ساحت مقدس سلیمان را از این افتراء تنزیه فرموده و نسبت کفر و سحر را بشیاطین داده که بمردم تعلیم سحر نموده و آنان را گمراه می نمودند چنانچه می فرماید: وَ ما کَفَرَ سُلَیْمانُ وَ لکِنَّ الشَّیاطِینَ کَفَرُوا یُعَلِّمُونَ النَّاسَ السِّحْرَ «مقدمه پنجم» چنانچه از ظاهر آیه استفاده میشود شیاطین بمردم سحر میآموختند و مردم را باعمالی که موجب تفرقه و ضرر و زیان آنها بود وادار می نمودند و این تعلیم یا بواسطه الهام شیاطین باولیاء و دوستانشان بود چنانچه در آیه دیگر میفرماید إِنَّ الشَّیاطِینَ لَیُوحُونَ إِلی أَوْلِیائِهِمْ «۱» و یا بواسطه نوشتن سحر و نیز نجات و پنهان نمودن آن در زیر تخت سلیمان و منتشر نمودن آن بعد از فوت سلیمان بود چنانچه از خبر مروی از تفسیر عیاشی از حضرت باقر علیه السّلام معلوم میگردد.

و روی این اصل مردم بسیار گرفتار سحر و مضرات ناشیه از آن شدند و خداوند دو ملک را بصورت آدمی مصور نمود که راه ابطال و دفع سحر را بمردم بیاموزند و آنها بمردم گفتند که ما برای امتحان و افتتان شما آمده ایم مبادا از این علم سوء استفاده نموده و بر ضرر یکدیگر بکار برید، ولی مردم از علم ۱- سوره انعام آیه ۱۲۱

دفع سحر که بآنان تعلیم شد سوء استفاده نموده و بجای اینکه با آن دفع سحر کنند بر ضرر یکدیگر استعمال نمودند.

«مقدمه ششم» سحر حرام و از کبائر موبقه و مستحل آن کافر و اجماع بلکه ضرورت دین بر حرمت آن قائم است و اخبار در حرمت آن بطور مستفیض وارد شده چنانچه شیخ قدس سره در مکاسب صفحه ۵۱ متعرض است مانند خبر «

الساحر الکافر

» و «

من تعلّم من السحر قلیلا او کثیرا فقد کفر و کان آخر عهده بربه وحده ان یقتل الا ان یتوب

» و مانند «

ساحر المسلمین یقتل و ساحر الکفار لا یقتل لان الشرک اعظم من السحر لان السحر و الشرک مقرونان

» و مانند «

ثلاثه لا یدخلون الجنه مدمن خمر و مدمن سحر و قاطع رحم

» الی غیر ذلک و امّا در معنی سحر و حقیقت آن کلمات علماء و محققین مانند علامه و فخر المحققین و شهیدین و فاضل مقداد و مجلسی قدس اسرارهم مختلف است، و در معنی آن بحسب لغت بعضی گفتند (ما لطف مأخذه و دق) مأخذ آن بسیار دقیق و باریک است و بعضی گفتند «صرف الشی ء عن وجهه» و بعضی بمعنی خدعه و تزویر و بعضی بمعنی اخراج باطل بصورت حق دانسته اند.

و اقسام آن بطور فهرست عبارت است از عقد (بهم بستن) کلام یا کتابت یا طلسم که در بدن یا قلب یا عقل مسحور تأثیر کند، دخنه (دود آتش) تصویر، نفث در عقد (دمیدن در گره ها)، تصفیه نفس بریاضات باطله، استخدام ملائکه، تسخیر جن و شیاطین، احضار ارواح برای کشف غائبات نیرنجات (معرب نیرنگ) رمل و طلسمات و غیر اینها.

و تعلیم و تعلم سحر نیز مانند استعمال آن حرام است مگر اینکه برای علاج و ابطال و دفع سحر و نشان دادن مأخذ آن باشد که در اینصورت جایز و بسا واجب میشود و تعلیم ملکین از این قبیل بوده اگر چه اکثر مردم سوء

استفاده نمودند چنانچه در الهام و تعلیم وجوه خیر و شر بمردم این سوء استفاده دیده می شود.

«مقدمه هفتم» اسباب وجودیّه اعمّ از اسباب عادیّه و اسباب خفیّه تأثیر آنها در خارج مستند بمشیّت و اذن الهی است و اگر مشیّت الهی بر تأثیر آنها تعلق نگیرد تأثیر از کلیه اسباب گرفته میشود چنانچه آتش نمرودیان حضرت ابراهیم را نمی سوزاند و کارد ابراهیم رگ اسمعیل را نمیبرد و غیر اینها از مواردی که خدا اثر را از علل و اسباب میگیرد.

و سحر هم مستند باسرار خفیه است و تأثیر آن مستند باذن و مشیّت الهی است باین معنی که اثر سحر امر لازمی نیست که خداوند قدرت بر رفع و ابطال آن نداشته باشد لکن اثر آن را باطل نمیکند و بین آن و اراده مردم رها نموده و مانع نمیشود چنانچه بین مردم و سائر گناهان و تجاوزات آنان مانع نمیشود برای حکمتی که در این عالم مقدّر فرموده است و اینست معنی این جمله وَ ما هُمْ بِضارِّينَ بِهِ مِنْ أَحَدٍ إِلَّا بِإِذْنِ اللَّهِ پس از بیان این مقدمات معنی آیه شریفه بدون احتیاج بتأویلات بعضی از مفسرین ظاهر میشود حاصل مفاد آن اینست که خداوند یهود را مذمّت میفرماید که آنان پیروی نمودند آنچه را شیاطین در عهد سلطنت سلیمان برای آنها گفتند از سحرهایی که بآنان یاد دادند و بدروغ بحضرت سلیمان نسبت دادند و حضرت سلیمان کافر و ساحر نبود چنانچه آنان گمان نمودند بلکه شیاطین کافر بودند که بمردم سحر تعلیم مینمودند (و ممکن است مراد از کفر در آیه عمل سحر باشد که در خبر گذشت «

الساحر الکافر

») و نیز یهود پیروی نمودند آنچه بر دو ملک هاروت و ماروت نازل شده بود که تعلیم سحر برای دفع و معالجه سحر شیاطین باشد و حال آنکه آن دو ملک

احدی را تعلیم نمی نمودند مگر اینکه میگفتند ما برای امتحان شما آمده ایم پس مبادا اعمال سحر کنید و کافر شوید و بیکدیگر ضرر و زیان رسانید بلکه هر که گرفتار سحر شد رفع و دفع و علاج آن را بنمائید و گرفتار آن را نجات دهید ولی این مردم از این تعلیم سوء استفاده نموده و نه تنها دردی را درمان ننمودند بلکه تریاق را بجای سمّ استعمال نموده و از آنان فرا گرفتند آنچه ضرر و زیان بآنها میرسانید و موجب تفرقه بین زن و شوهر میشد و البته خدا مانع از تأثیر سحر آنان نبود و اذن و مشیّت حق بر این قرار نگرفته بود که سلب اثر از اعمال سحر آنها بکند و بالجمله این تعلیمات را بضرر خود تمام نموده و به هیچ وجه از آنها انتفاع نبردند چنانچه با انبیاء الهی همین معامله را می نمودند و برای منافع دنیوی خیالی بسا در مقام ضدیت با آنها بر آمده و یا دستورات آنان را تحریف و مطابق هوای نفس خود تفسیر میکردند.

و بتحقیق دانستند که با این معامله بهره و نصیب خود را از سعادت آخرت بباد داده و از نعم ابدی حقیقی خود را محروم نمودند و این بد معامله بود که خود را در معرض عذاب الهی قرار دادند اگر درک می نمودند.

این بود خلاصه آنچه در تفسیر این آیه بنظر میرسید (و اللّه العالم بحقایق الامور) و در عیون اخبار الرضا «ع» شیخ صدوق ره در حدیثی که از حضرت رضا علیه السّلام روایت کرده آن حضرت میفرماید.

«و امّا هاروت و ماروت فکانا ملکین علّما الناس السحر لیحترزوا به من سحر السحره و یبطلوا به کیدهم و ما علّما احدا من ذلک شیئا الا قالا له انما نحن فتنه فلا تکفر فکفر قوم باستعمالهم لما امروا بالاحتراز منه و جعلوا یفرقون بما تعلّموه بین المرء و زوجه

» و این حدیث شریف شاهد قوی است بر مطالب مذکوره و اللّه الهادی

و در تفسیر المیزان در ذیل این آیه شرحی از علوم خفیّه بیان کرده و بر پنج قسم تقسیم نموده کیمیاء، لیمیا، هیمیا، سیمیا، ریمیا و جامع این علوم بفرمایش شیخ بهایی کتابی است نام «کلّه سرّ» که این اسم شامل حروف اول این علوم است و ملحق باین علوم است علم اعداد و علم خافیه و تنویم المغناطیسی و احضار ارواح، و نیز کتابهایی را که این علوم در آنها مضبوط است ذکر کرده هر که طالب است بآنجا مراجعه کند.

[سوره البقره (۲): آیه ۱۰۳] .... ص : ۱۳۲

وَ لَوْ أَنَّهُمْ آمَنُوا وَ اتَّقَوْا لَمَثُوبَةٌ مِنْ عِنْدِ اللَّهِ خَيْرٌ لَوْ كانُوا يَعْلَمُونَ (۱۰۳)

و اگر این یهود ایمان می آوردند و تقوی اختیار مینمودند هر آینه ثوابی که از جانب خداست برای آنان بهتر بود اگر میدانستند.

ظاهرا مراد از ایمان در آیه ایمان بحضرت سلیمان و انبیاء بعد از او مانند حضرت عیسی «ع» و حضرت خاتم صلّی اللَّه علیه و آله و سلّم و مراد از تقوی پرهیز از سحر و جادوگری و مطابعت شیاطین است، هر چند مانعی ندارد که معنی ایمان و تقوی عامّ باشد و این مورد خاصّ و سایر موارد را شامل شود، و مراد از مثوبه بقرینه (من عند اللَّه) ظاهرا ثوابها و نعم اخروی است ولی ممکن است مطلق پاداشهایی باشد که از جانب خدا بر ایمان و اعمال صالحه و تقوی مترتب میشود چنانچه در آیه دیگر میفرماید وَ لَوْ أَنَّ أَهْلَ الْقُرى آمَنُوا وَ اتَّقَوْا لَفَتَحْنا عَلَيْهِمْ بَرَكاتٍ مِنَ السَّماءِ وَ الْأَرْضِ «۱» و مفضل منه خیر محذوف است یعنی لمثوبه من عند اللَّه خیر من المنافع التی یقصدونها بالسحر، و حذف مفضل منه و نکره آوردن مثوبه برای اشعار به اینکه ۱- سوره اعراف آیه ۹۴

فرد ناچیزی از ثوابهای الهی بهتر است از عموم منافعی که آنها بوسیله سحر بدست می آورند ولی مثل اینکه یهود به هیچ وجه متوجه این معنی نمیشوند و حاضر نیستند ایمان و تقوی اختیار کنند کان علم و معرفت باین مطلب ندارند از اینجهت میفرماید لَوْ کانُوا یَعْلَمُونَ

[سوره البقره (۲): آیه ۱۰۴] .... ص : ۱۳۳

یا أَیُّهَا الَّذِینَ آمَنُوا لا تَقُولُوا راعِنا وَ قُولُوا انْظُرْنا وَ اسْمَعُوا وَ لِلْکافِرِینَ عَذابٌ أَلِیمٌ (۱۰۴)

(ای کسانی که ایمان آورده اید کلمه «راعنا» را نگوئید و بجای آن بگوئید «انظرنا» و بشنوید، و برای کافران عذاب دردناک است) در تفسیر المیزان در ذیل آیه متعرض است که اولا در قرآن بخطاب یا أَیُّهَا الَّذِینَ آمَنُوا در هشتاد و پنج مورد اهل ایمان را مخاطب قرار داده و این آیه اولین مورد آنست و ثانیا تعبیر باین لفظ «الَّذِینَ آمَنُوا» از تشریفاتی است که اختصاص باین امت دارد و از امم سابقه تعبیر بقوم و اصحاب و بنی اسرائیل شده است، و سپس فرق گذارده است بین الَّذِینَ آمَنُوا و مؤمنون که بلفظ اول مؤمنین صدر اول از مهاجرین و انصار اراده شده و از لفظ دوم مطلق اهل ایمان و شواهدی از آیات بر این مطلب آورده است.

و اما در قسمت اول اگر مراد از اولین مورد بحسب نزول باشد درست نیست زیرا سوره بقره مدنی است و بسیاری از سوره مکی قبل از آن نازل شده، مگر آنکه مراد اولین مورد بحسب ترتیب و ضبط در قرآن و ما بین الدفتین باشد.

و اما قسمت دوم علت عدم تعبیر از امم سابقه مگر بقوم و نحو آن برای این بوده که ایمان نیاورده بودند چنانچه از مفاد آیات ظاهر میشود و گرنه بر مؤمنین آنها تعبیر باین لفظ (الَّذِینَ آمَنُوا) شده چنانچه حکایت از نوح «ع» میفرماید وَ ما أَنَا بِطارِدِ الَّذِینَ آمَنُوا إِنَّهُمْ مُلاقُوا رَبِّهِمْ «۱» و نیز درباره صالح «ع» میفرماید فَلَمَّا جاءَ أَمْرُنا نَجَّیْنا صالِحاً وَ الَّذِینَ آمَنُوا مَعَهُ «۲» و درباره هود «ع» می فرماید نَجَّیْنا هُوداً وَ الَّذِینَ آمَنُوا مَعَهُ «۳» و غیر اینها از موارد دیگر و اما قسمت سوم چنانچه متذکر شده ایم خطابات قرآنی اختصاص بمشافهین و موجودین زمان خطاب ندارد بلکه بنحو قضایای حقیقیه است که حمل محمول بر موضوع مقدره الوجود است و لذا شامل جمیع میشود و احتیاج بادله اشتراک در تکلیف نداریم.

لا تَقُولُوا راعِنا راعنا صیغه امر از مراعات است و ضمیر متکلم مفعول آن است و چنانچه از ظاهر آیه معلوم میشود مؤمنین هنگام تلاوت آیات و بیان احکام خدمت پیغمبر اکرم صلّی اللّه علیه و آله و سلّم عرض میکردند که مراعات و ملاحظه ما را بفرما و قدری تأمّل کن تا ما درست بفهمیم و ضبط کنیم و یهود از این کلمه سوء استفاده نموده و بمعنی دیگری که در نظر آنهاست و شتم بود در خطاب به پیغمبر صلّی اللّه علیه و آله و سلّم قصد میکردند و خداوند از گفتن این کلمه نهی فرمود و امر نمود که بجای آن کلمه انظرنا که بهمان معنی است استعمال کنید که دست آویز یهود نشود.

و در الاء الرحمن از تبیان شیخ ره از حضرت باقر علیه السّلام روایت کرده ۱- سوره هود آیه ۲۹

۲- سوره هود آیه ۶۹

۳- سوره هود آیه ۵۸

که فرمود کلمه راعنا بعبرانیه سبّ است و مرحوم بلاغی ره میگوید من کتب عهد قدیم را تتبع نموده و یافتم که این کلمه «راع» بمعنی شرّ و قبح و شریر است و نا نیز ضمیر متکلم است در عبرانیه و الف آن تبدیل بواو و یا اماله بواو میگردد پس راعنا بعبرانیه بمعنی شریرنا میشود «۱» و بعضی گفتند راعنا از رعونت بمعنی خفت و جهل و حمق است و این معنی بر قرائت تنوین راعنا درست آید یعنی «لا تقولوا قولا جهلا» و این قرائت خلاف سیاهی و غیر معتبر است.

وَ قُولُوا انْظُرْنا انظرنا را بمعنی انتظر الینا تفسیر کرده اند یعنی توقف فرما تا ما کلام ترا بشنویم و تأمل کنیم و بفهمیم.

وَ اسْمَعُوا عطف به (قولوا) است یعنی اوامر و نواهی پیغمبر صلّی اللَّه علیه و آله و سلّم را بشنوید و فراگیرید و بر آن ترتیب اثر دهید.

وَ لِلْكافِرِينَ عَذابٌ أَلِيمٌ و برای کافرین یعنی کسانی که جسارت و سبّ برسول خدا کنند یا کسانی که حرف او را نشنوند عذاب دردناک است. ۱- آلاء الرحمن صفحه ۱۱۴

[سوره البقره (۲): آیه ۱۰۵] .... ص: ۱۳۶

ما يَوَدُّ الَّذِينَ كَفَرُوا مِنْ أَهْلِ الْكِتابِ وَ لا الْمُشْرِكِينَ أَنْ يُنَزَّلَ عَلَيْكُمْ مِنْ خَيْرٍ مِنْ رَبِّكُمْ وَ اللَّهُ يَخْتَصُّ بِرَحْمَتِهِ مَنْ يَشاءُ وَ اللَّهُ ذُو الْفَضْلِ الْعَظِيمِ (۱۰۵)

(کسانی که کافر شدند از اهل کتاب و مشرکین و بت پرستان دوست نمیدارند که هیچ خیری از پروردگار شما بر شما نازل شود و حال آنکه خدا برحمت خود اختصاص میدهد هر که را بخواهد و خدا صاحب فضل بزرگ است) چون اهل کتاب مخصوصا یهود تصور می کردند که پیغمبر موعود از آنها است و این امتیاز که بعثت رسل و انزال کتب باشد خصیصه آنان است لذا وقتی دیدند پیغمبر موعود از غیر آنها است و کتاب آسمانی بر او هم نازل شد و حقایقی را که یهود حاضر نبودند کشف شود بوسیله قرآن ظاهر گردید و در جنگها و غزوات مرتبا پیروز شده و نصرت الهی شامل حالشان گردید از این جهت حسد بردند و از اینکه خیری از خدا شامل حال پیروان پیغمبر اسلام صلّی اللَّه علیه و آله و سلّم شود بسیار ناراحت و نگران بودند.

و همچنین مشرکین قریش از کبر و نخوتی که داشتند گمان نمی بردند کار پیغمبر و آئین او رونقی پیدا کند و از اینکه پیغمبر و یارانش در غزوات مختلف مشمول نصرت و ظفر و یاری الهی میشدند بسیار اندوهگین و ناراحت بودند و بالجمله اهل کتاب و مشرکین به هیچ وجه حاضر نبودند که خیر و خوشی از جانب خدا بر مسلمانان نازل شود و حتی کفار قریش در همان اوان بعثت چنانچه قرآن از آنها نقل میکند میگفتند لَوْ لا نُزِّلَ هذَا الْقُرْآنُ عَلى رَجُلٍ مِنَ الْقَرْيَتَيْنِ عَظِيمٍ «۱» ۱- سوره زخرف آیه ۳۰

چرا قرآن بر مرد بزرگی از یکی از دو شهرستان مکه و طایف که عروه بن مسعود ثقفی و ولید بن مغیره باشد نازل نشده است و یهود چنانچه قبلا ذکر شد می گفتند نُؤْمِنُ بِما أُنْزِلَ عَلَيْنا بنا بر این مفاد آیه بیان حسد اهل کتاب و مشرکین و بدخواهی آنان نسبت بمسلمین است.

ما يَوَدُّ بمعنی ما یتمنّی (آرزو نمیکنند) و بمعنی ما یحبّ (دوست نمیدارند) هر دو آمده و من مِنْ أَهْلِ الْكِتابِ بیانیّه است وَ لَا الْمُشْرِكِينَ بحسب لفظ عطف باهل الکتاب است اگر چه بحسب معنی معطوف بر الَّذِينَ كَفَرُوا میباشد أَنْ يُنَزَّلَ در محل نصب است بنا بر مفعول بودن برای «یودّ» و من اول در مِنْ خَيْرٍ مِنْ رَبِّكُمْ بعضی گفتند زائده و برای تأکید و استغراق در نفی است و بهتر اینست که گفته شود بیانیه است و بیان أَنْ يُنَزَّلَ عَلَيْكُمْ را می نماید و من دوم برای ابتداء غایت است و در بعض اخبار خیر بقرآن تفسیر شده و این از باب اظهر مصادیق آنست و با عموم که جمیع خیرات دنیویه و اخرویه باشد منافات ندارد و همچنین رحمت در وَ اللَّهُ يَخْتَصُّ بِرَحْمَتِهِ مَنْ يَشاءُ در خبر منسوب بامیر المؤمنین علیه السّلام و حضرت باقر علیه السّلام تفسیر بنبوت شده که اجلی مصادیق آن است و منافی با عموم رحمت نیست و این جمله رد بر اندیشه باطل آنهاست که توهم میکنند افاضه رحمت الهی بر بندگان بمیل و خواهش آنهاست.

و جمله وَ اللَّهُ ذُو الْفَضْلِ الْعَظِيمِ بمنزله علت و بیان وجه اختصاص برحمت است بهر که بخواهد.

و فضل بمعنی رحمت و بخشش است و شمول آن منوط بقابلیت محل است که هر کس را خدا لایق تفضلات و مراحم خود بداند مورد تفضل قرار می دهد و چون کفار از اهل کتاب و مشرکین لیاقت این مراحم الهی را نداشتند لذا شامل حالشان نشد، و چنانچه متذکر شده ایم نعم و مثوبات الهی همه از روی

تفضل است و ایمان و اخلاق و اعمال صالحه در انسان قابلیت ایجاد می کند و چنانچه در ادعیه وارده دارد «

کل نعمک ابتداء

» همه نعمت های الهی ابتدایی است و در عوض عمل نیست و کسی بواسطه عبادت استحقاق و طلب پیدا نمی کند.

[سوره البقره (۲): آیه ۱۰۶] .... ص : ۱۳۸

ما نَنْسَخْ مِنْ آیَهٍ أَوْ نُنْسِها نَأْتِ بِخَیْرٍ مِنْها أَوْ مِثْلِها أَ لَمْ تَعْلَمْ أَنَّ اللَّهَ عَلی کُلِّ شَیْ ءٍ قَدِیرٌ (۱۰۶)

(ما هر آیتی را تبدیل یا ترک کنیم، بهتر از آن یا همانند آن را می آوریم، آیا نمی دانی که خدا بر هر چیز تواناست) «نسخ» تبدیل چیزی بچیز دیگر است و تناسخ قول باینست که روح انسان پس از مردن بانسان دیگری تعلق گیرد یعنی جنبه ارتباط و تعلق آن تغییر و تبدیل کند و استنساخ عبارت از رونویس کردن از کتاب و نوشته کانّ مکان آن بمکان دیگر تبدیل شده و یا از مقام خارج بکتابت مبدل گردیده و آیه شریفه إِنَّا کُنَّا نَسْتَنْسِخُ ما کُنْتُمْ تَعْمَلُونَ»

یعنی اعمالی را که شما انجام داده اید نسخه آن برداشته میشود تا فردای قیامت برخوانید و در آیه شریفه:

وَ ما أَرْسَلْنا مِنْ قَبْلِکَ مِنْ رَسُولٍ وَ لا نَبِیٍّ إِلَّا إِذا تَمَنَّی أَلْقَی الشَّیْطانُ فِی أُمْنِیَّتِهِ فَیَنْسَخُ اللَّهُ ما یُلْقِی الشَّیْطانُ ثُمَّ یُحْکِمُ اللَّهُ آیاتِهِ «۲» نسخ بمعنی ابطال و ازاله و برطرف کردن است که خداوند القائات شیطانی را برطرف مینماید و بجای آن آیات خود را محکم میکند و مفاد آیه اینست که هر پیغمبری را فرستادیم مقصد و آرزوی او هدایت و ارشاد امت بود ولی شیطان ۱- سوره جاثیه آیه ۲۸ [.....]

۲- سوره حج آیه ۵۱

بواسطه القاء بدوستانش مانع میشد که ایمان بیاورند لکن خداوند القاء شیطان را برطرف نموده و آیات خود را محکم میکند.

أَوْ نُنْسِها از انساء یعنی افعال از نسیان است و انساء و نسیان بمعنی ترک آمده است یعنی آیتی را ترک کنیم و از این معنی آمده است.

نَسُوا اللَّهَ فَنَسِيَهُمْ «۱» و کلام مریم یا لَيْتَنِي مِتُّ قَبْلَ هذا وَ كُنْتُ نَسْياً مَنْسِيًّا «۲» و آیت بمعنی علامت و نشانه چیزی است که دلیل و راهنمای بآن باشد چنانچه آیات الهی چیزهایی است که دلالت بر وجود او یا صفات او از علم و قدرت و حکمت و غیر اینها بنماید مانند جمیع مخلوقات او و هر چه دلالتش بیشتر باشد بزرگتر باشد چنانچه میفرماید لَقَدْ رَأى مِنْ آياتِ رَبِّهِ الْكُبْرى «۳» و از اینجهت پیغمبر اکرم صلّی اللَّه علیه و آله و سلّم و ائمه طاهرین «ع» اکبر آیات الهی هستند زیرا مظهر اتم صفات حق تبارک و تعالی میباشند.

و من در مِنْ آيَةٍ بیانیه است و مصداق ماء شرطیه را بیان میکند یعنی هر آیتی را که ما نسخ یا ترک کنیم آیت بهتر یا همانند آن را بیاوریم و آیت اعم است از آیات کتب الهی و غیرها بنا بر این شامل بردن پیغمبری و بعثت پیغمبر دیگری هم میشود و اطلاق نسخ بر خداوند بمعنی تغییر و تبدیل نظر نیست بلکه مراد بیان انتهای امد منسوخ و تمامیت مدت اوست و قطع نظر از اینکه تبدیل و تغییر نظر بحسب عقل بر خدا محال است (زیرا لازمه تغییر نظر جهل بعواقب امور و مصالح یا مفاسد فعل است و جهل در ساحت ذات حقّ راه ندارد) خود آیه نیز بر این مطلب دلالت دارد زیرا تبدیل بمثل بی حکمت لغو است مگر اینکه گفته شود مدت اولی بنهایت رسیده. ۱- سوره توبه آیه ۶۸

۲- سوره مریم آیه ۲۳

۳- سوره النجم آیه ۱۸

و نسخ گاهی نسبت بوجود شیئی منسوخ است و گاهی نسبت ببعض خصوصیات آن، مثلا نسخ نسبت بشریعتی معنایش اینست که مدت آن شریعت بانتهاء رسیده و زمان شریعت لاحق فرا میرسد و لازم نیست که همه احکام آن شریعت سابق نسخ شود بلکه بعضی احکام آن که بحسب استعداد مردم و زمان مصلحت در تغییر آن است تبدیل میشود.

بنا بر این اگر پیغمبری یا شریعتی یا کتابی و یا وصیّی مدتش منقضی شد خداوند نبیّ دیگر یا شریعت و کتاب و وصی دیگری میگمارد تا حجّت بر بندگان تمام شود.

و از این آیه میتوان بقاء وجود حضرت بقیه اللَّه را استفاده نمود زیرا بنصّ قرآن دین اسلام تا قیامت باقی است و بنصّ اخبار وارده از رسول اکرم ص اوصیاء او منحصر بدوازده نفرند و یازده نفر از آنها در دنیا رحلت نموده لذا لازم است وصی دوازدهم باقی باشد و اگر نه جمله نَأْتِ بِخَيْرٍ مِنْها أَوْ مِثْلِها صادق نیاید.

مطلب دیگر اینکه در اخبار وارد شده که قرآن مشتمل است بر ناسخ و منسوخ، و مراد از نسخ آیات قرآن نه اینست که آیه بکلی از بین برود و حتی قرائت و تلاوت آن منسوخ گردد چنانچه بعضی از مفسرین توهم کرده اند بلکه مراد نسخ حکم مستفاد از آیه است در حالی که آیه در جای خود از نظر قرآنیت و فصاحت و بلاغت و تلاوت و سایر خصوصیات باقی است.

أَ لَمْ تَعْلَمْ أَنَّ اللَّهَ عَلى كُلِّ شَيْ ءٍ قَدِيرٌ خطاب به پیغمبر اکرم صلّی اللَّه علیه و آله و سلّم و استفهام تقریری است یعنی البته میدانی که خدا بر هر چیزی قادر و تواناست چنانچه در مقام استشهاد بشاهدت می گویی مگر نشنیدی فلانی چه گفت یا ندیدی

چه کرد تا شاهد بگوید شنیدم و دیدم و البته تقریر بما بعد نفی است نه ما بعد حرف استفهام.

[سوره البقره (۲): آیه ۱۰۷] .... ص: ۱۴۱

أَ لَمْ تَعْلَمْ أَنَّ اللَّهَ لَهُ مُلْكُ السَّماواتِ وَ الْأَرْضِ وَ ما لَكُمْ مِنْ دُونِ اللَّهِ مِنْ وَلِيٍّ وَ لا نَصِيرٍ (۱۰۷)

(آیا نمیدانی که برای خدا است سلطنت آسمانها و زمین، و یار و یاوری جز خدا برای شما نیست) أَ لَمْ تَعْلَمْ این استفهام نیز نظیر استفهام در آیه قبل است و نکته اینکه از خطاب مفرد بخطاب جمع در وَ ما لَكُمْ عدول نموده اینست که اگر در اینجا «مالک» گفته می شد توهم این بود که برای دیگران یار و یاوری غیر از خدا هست و فقط برای مخاطب که شخص نبی صلّی اللَّه علیه و آله و سلّم باشد یار و یاوری غیر از خدا نیست از اینجهت بصیغه جمع آورده و نکته اینکه در دو مورد اول بصیغه مفرد و خطاب بشخص نبی است شاید این باشد که تقریر از کسی میگیرند که آگاه و عالم و معتقد بما یقرّ به باشد و چون همه مردم بواسطه ضعف ایمان یا عدم ایمان معرفت بعموم قدرت حق و ملکیت مطلقه کلیه او نسبت بهمه سماوات و زمین و آنچه در آسمانها و زمین است ندارند بلکه خود و دیگران را نیز مالک بعض اشیاء می پندارند لذا ممکن است اقرار باین حقایق ننمایند.

و جمعی از مفسرین مخاطب را در آن دو مورد انسان منکر نسخ دانسته و استفهام را انکاری توبیخی مانند أَ وَ لَمْ يَرَ الْإِنْسانُ أَنَّا خَلَقْناهُ مِنْ نُطْفَةٍ «۱» ۱- سوره یس آیه ۷۶

و یا انکاری ابطالی مانند أَ لَمْ نَشْرَحْ لَکَ صَدْرَکَ دانسته اند «۱» و بعضی از آنها این دو جمله را جواب از دو اعتراض که در مورد نسخ ممکن است بشود و یا از طرف یهود اعتراض شده دانسته.

(اول) اینکه هر آیه که از جانب خدا قرار داده میشود دارای مصلحتی از مصالح عباد است که غیر آن چنین مصلحتی را نداشته و اگر آن آیه نسخ شود مصلحت آن از بین میرود و چیز دیگر جای آن را هم نمیگیرد.

(دوم) اینکه اشیایی را که خداوند ایجاد فرمود پس از ایجاد از تحت تصرف و تغییر او خارج میشود و باصطلاح خداوند پس از ایجاد و خلقت عالم دیگر دخل و تصرفی در آن ندارد تا چیزی را نسخ و یا تبدیل کند چنانچه گفتند یَدُ اللَّهِ مَغْلُولَةٌ «۲» از اعتراض اول جواب داده به اینکه خداوند بر همه چیز قادر است و اگر چیزی را که وقتی دارای مصلحت بوده نسخ کند میتواند بهتر از آن یا مثل آن را بیاورد.

و از اعتراض دوم به اینکه خداوند مالک آسمانها و زمین است و هر طوری که بخواهد و اراده او تعلق گیرد در ملکش تصرف میکند.

بَلْ یَداهُ مَبْسُوطَتانِ یُنْفِقُ کَیْفَ یَشاءُ «۳» و کسی و چیزی مانع از تصرفات او نخواهد شد.

وَ ما لَکُمْ مِنْ دُونِ اللَّهِ مِنْ وَلِیٍّ وَ لا نَصِیرٍ ولی بمعنی صاحب اختیار و متصرف در امور است ولایت ذاتیه کلیه مطلقه مختص بخداست و اما غیر خدا ولایت آنها ذاتی نیست بلکه بجعل الهی است و آن دارای مراتبی است یا جزئیه مقیّده است مانند ولایت مجتهد و پدر و جدّ و قیم مجعول از طرف پدر یا جد یا مجتهد ۱- سوره الانشراح آیه ۲

۲- سوره مائده آیه ۶۹

۳- سوره مائده آیه ۶۹

و یا جعلیّه مطلقه کلیه است مانند ولایت حضرت رسالت صلّی اللَّه علیه و آله و سلّم و ائمه اطهار صلوات اللَّه علیهم اجمعین چنانچه از آیه: النَّبِیُّ أَوْلی بِالْمُؤْمِنِینَ مِنْ أَنْفُسِهِمْ «۱» و آیه إِنَّما وَلِیُّکُمُ اللَّهُ وَ رَسُولُهُ وَ الَّذِینَ آمَنُوا الَّذِینَ یُقِیمُونَ الصَّلاهَ وَ یُؤْتُونَ الزَّکاهَ وَ هُمْ راکِعُونَ «۲» استفاده می شود و این مراتب در جای دیگر بیان شده.

و نصیر بمعنی یاور و یاری کننده است و نصرت مطلقه که قدرت بر رفع همه بلیات و آفات و اعانت بر همه امور باشد بالذات مختص بخداست اما نصرت بعضی نسبت ببعض دیگر مانند نصرت مؤمنین از پیغمبر صلّی اللَّه علیه و آله و سلّم و ائمه اطهار «ع» که از آنها تعبیر بانصار میشود اولا- بالذات و بالاستقلال نیست بلکه محتاج باعانت پروردگار است چون انسان در هیچ فعلی استقلال ندارد، و ثانیا جزئی است و بر همه امور و رفع همه آفات و شرور قدرت ندارد، بلکه ممکن بالذات محتاج است و از خود هیچ ندارد و نصرت و یاری او هم بنصرت و یاری خدا و قوت و قدرتی است که خدا باو عنایت میکند و از این آیه استفاده میشود که انسان باید همیشه متوجه بخدا بوده و نظر و امید و توکلش بخدا باشد و نظرش از غیر او هر که و هر چه باشد قطع شود (فانّه فعال لما یشاء و حاکم لما یرید) ۱- سوره احزاب آیه ۶

۲- سوره مائده آیه ۶۰

[سوره البقره (۲): آیه ۱۰۸] .... ص : ۱۴۴

أَمْ تُرِيدُونَ أَنْ تَسْئَلُوا رَسُولَكُمْ كَما سُئِلَ مُوسى مِنْ قَبْلُ وَ مَنْ يَتَبَدَّلِ الْكُفْرَ بِالْإِيمانِ فَقَدْ ضَلَّ سَواءَ السَّبِيلِ (۱۰۸)

(آیا میخواهید از پیغمبرتان سؤال کنید مانند آنچه از موسی پیش از این سؤال شد، و کسی که کفر را بدل ایمان بگیرد پس بتحقیق راه راست را گم کرده است.)

در توضیح مراد از این آیه از تقدیم اموری چند ناگزیریم:

امر اول: در باب معجزه رعایت اموری لازم است (چنانچه در کلم الطیب مجلد اول صفحه ۲۴۹- ۲۵۱ در طی دوازده امر بیان نموده ایم) و از آن جمله اینست که معجزه امری است بر خلاف عادت بشری و قواعد طبیعی و اصول فنی و از اینجهت بخارق عادت از آن تعبیر میشود و بمحالات عقلی مانند (اجتماع نقیضین و ارتفاع نقیضین و نحو اینها و رؤیت حق بچشم ظاهری) تعلق نمیگیرد، زیرا محالات عقلی قابل تحقق وجود نیستند.

و فعلی است از افعال خدا که بر اثبات نبوت مدعی نبوّت صادق بدست او جاری میشود و لازم نیست که همه جا و همه وقت قدرت بر اتیان معجزه داشته باشد بلکه همین اندازه که حجت بر مردم تمام شود و بر صدق نبوت او رسا باشد کافی است اگر چه یک مرتبه باشد.

و خداوند حکیم بمقتضای حکمت و مصلحت آنچه صلاح است و حقیقت و حقانیت دعوی نبی را اثبات میکند در هر زمان بحسب استعداد مردم بدست انبیاء جاری فرموده و لازم نیست که مطابق هوای نفس مردم باشد که هر کس هر چه بخواهد پیغمبر بیاورد و مجلس نبی بتماشاخانه مبدل شده و ملعبه مردم گردد.

امر دوم- قوم موسی و بنی اسرائیل از حضرت موسی غالبا این نحو امور را که یا محال عقلی بوده یا مصلحت در وقوع آنها نبوده تقاضا مینمودند چنان که گفتند أَرِنَا اللَّهَ جَهْرَةً «۱» و گفتند اجْعَلْ لَنا إِلهاً کَما لَهُمْ آلِهَةٌ «۲» و یا گفتند فَلَوْ لا أُلْقِیَ عَلَیْهِ أَسْوِرَةٌ مِنْ ذَهَبٍ أَوْ جاءَ مَعَهُ الْمَلائِکَةُ مُقْتَرِنِینَ «۳» و امثال اینها.

و بواسطه همین تقاضاهای بیجا و بهانه جوییها و زیر بار حق نرفتن دچار عذاب های سخت شدند.

امر سوم- مشرکین قریش و یهود زمان پیغمبر صلّی اللَّه علیه و آله و سلّم نیز از پیغمبر صلّی اللَّه علیه و آله و سلّم بسا چنین تقاضاهایی را می نمودند، چنانچه از آیات سوره اسراء وَ قالُوا لَنْ نُؤْمِنَ لَکَ حَتَّی تَفْجُرَ لَنا مِنَ الْأَرْضِ یَنْبُوعاً، أَوْ تَکُونَ لَکَ جَنَّةٌ مِنْ نَخِیلٍ وَ عِنَبٍ فَتُفَجِّرَ الْأَنْهارَ خِلالَها تَفْجِیراً، الآیات «۴» و سوره فرقان لَوْ لا أُنْزِلَ إِلَیْهِ مَلَکٌ فَیَکُونَ مَعَهُ نَذِیراً، أَوْ یُلْقی إِلَیْهِ کَنْزٌ أَوْ تَکُونُ لَهُ جَنَّةٌ یَأْکُلُ مِنْها الایه «۵» و غیر آنها استفاده میشود.

بنا بر این در این آیه ملامت و توبیخ از آنها شده که اینگونه تقاضاهای بی مورد نکنند که مانند قوم موسی «ع» گرفتار عذاب های سخت و غضب پروردگار شوند.

و ام منفصله و بمعنی بل و همزه استفهام است یعنی بل أ تریدون، و سؤال در اینجا بمعنی توقع و تقاضاست و رسولکم مراد پیغمبر اسلام است.

وَ مَنْ یَتَبَدَّلِ الْکُفْرَ بِالْإِیمانِ این قسمت از آیه دلالت دارد بر اینکه این نوع توقعات و تقاضاهای بیمورد موجب کفر است چنانچه یهود بعد از ایمان ۱- سوره بقره آیه ۵۲

۲- سوره الاعراف آیه ۱۳۴

۳- سوره زخرف آیه ۵۳

۴- آیه ۹۰- ۹۳ [.....]

۵- آیه ۸

بموسی کافر شدند و این کفر کفر ضلالت است که بواسطه آن از جاده مستقیم حق خارج میشوند.

فَقَدْ ضَلَّ سَواءَ السَّبِیلِ ضلّ گاهی بوسیله عن متعدی میشود مثل ضلّ عن الطریق و گاهی بدون آن، مانند ضل الطریق و سواء بمعنی وسط و میانه است و سواء سبیل کنایه از صراط مستقیم است که حد وسط در جمیع امور میباشد و دو طرف آن که افراط و تفریط است هر دو موجب ضلالت و گمراهی است و معنی لم یهتد الی الصراط المستقیم است و ممکن است سواء بمعنی غیر، و الف و لام السبیل برای عهد، و مقصود سبیل حق، و سواء السبیل ظرف باشد یعنی ضل فی غیر سبیل الحق، در غیر راه حق گم شده است، و این وجه بعید است و ممکن است ضل بمعنی جار عن الطریق یعنی مال و عدل عنه، باشد یعنی این چنین اشخاص از راه حق بطرف باطل عدول نموده اند و این معنی بقرینه جمله قبل که وَ مَنْ یَتَبَدَّلِ الْکُفْرَ بِالْإِیمانِ باشد انسب است.

[سوره البقره (۲): آیه ۱۰۹] .... ص: ۱۴۶

وَدَّ کَثِیرٌ مِنْ أَهْلِ الْکِتابِ لَوْ یَرُدُّونَکُمْ مِنْ بَعْدِ إِیمانِکُمْ کُفَّاراً حَسَداً مِنْ عِنْدِ أَنْفُسِهِمْ مِنْ بَعْدِ ما تَبَیَّنَ لَهُمُ الْحَقُّ فَاعْفُوا وَ اصْفَحُوا حَتَّی یَأْتِیَ اللَّهُ بِأَمْرِهِ إِنَّ اللَّهَ عَلی کُلِّ شَیْ ءٍ قَدِیرٌ (۱۰۹)

(آرزو میکنند بسیاری از اهل کتاب که شما را بعد از ایمانتان بکفر برگردانند از روی حسدی که از خودشان نسبت بشما دارند بعد از آنکه حق برای آنان آشکارا شده، پس عفو کنید و درگذشت نمائید تا امر خدا بیاید، همانا خدا بر هر چیز تواناست)

ص: ۱۴۶

«ودّ» بمعنی تمنی است و كَثِيرٌ مِنْ أَهْلِ الْكِتابِ را بعضی از مفسرین یحیی ابن اخطب و برادرش ابی یاسر و یا بکعب بن اشرف، و بعضی بدو نفر دیگر از یهود تعبیر نموده اند ولی صدق کثیر بر اینها درست نیاید مگر باعتبار مرءوسین و همدستان آنها، و کلمه لو در لَوْ يَرُدُّونَكُمْ گفتند مصدریه و بجای ان است زیرا چنانچه از نحاه نقل شده لو بعد از ودّ و یود مصدریه و بدل ان است ولی در جایی که مدخول آن بعید الحصول و یا ممتنع فی نفسه، یا ممتنع بحسب عادت باشد مانند همین مورد و بسیاری از آیات دیگر، و کفارا مفعول دوم یردونکم میباشد و حسدا مفعول له برای ودّ است یعنی این آرزو از روی حسدیست که نسبت بشما دارند و این حسد یا نسبت بنبی اکرم صلّی اللَّه علیه و آله و سلّم است برای آنکه دیدند مردم باو گرویدند و قدرت و سلطنت بر یهود پیدا نمود از اینجهت آرزو میکردند که مسلمین از دور او متفرق شوند و این قدرت و سلطنت از او سلب شود و یا برای این بود که چرا نبوت از میان آنها خارج شد و یا نسبت بمسلمین بود که مورد عنایات و الطاف و نصرت حق واقع شده و بعزت و شرافت و عظمت و قدرت رسیدند و یهود مقهور و ذلیل و خوار گردیدند، و حسد بمعنی اراده زوال نعمت از محسود است اعم از اینکه حاسد این نعمت را برای خود بخواهد یا نخواهد و این از صفات بسیار بد است و آیات و اخبار در ذمّ آن بسیار است که بشمه از آنها در مجلد اول این کتاب صفحه ۳۳۸ اشاره نمودیم و آنچه از مجموع آنها استفاده میشود شخص حسود معترض بخدا و مخالف با قضاء و منکر عدل الهی است و انعام او را بر خلاف حکمت و مصلحت میداند و حسود نه تنها ضرری بمحسود خود نمیتواند برساند بلکه همیشه مغموم و محزون بوده و خودش خودش را می خورد و موجب ارتفاع درجات و ازدیاد حسنات محسود و حبط و از بین رفتن عبادت و حسنات خود میشود.

و قید مِنْ عِنْدِ أَنْفُسِهِمْ ظاهرا اشاره باینست که منشأ این حسد، حقد و عداوت و عصبیت و عناد و رذائل نفسانی که در قلوب یهود مکمون است و منشأ خارجی ندارد، بنا بر این متعلق بحسدا میباشد نه متعلق بودّ چنانچه بعضی مفسرین گفته اند، و بعضی گفتند این جمله ردّ بر یهود است که نسبت معاصی را بخدا میدهند و خداوند در مقام تکذیب آنان میفرماید این حسد منسوب و مستند بخود آنهاست، و این سخن درست نیست زیرا یهود بنصّ قرآن تفویضی هستند قالَتِ الْیَهُودُ یَدُ اللَّهِ مَغْلُولَةٌ «۱» و این عقیده جبریه است.

مِنْ بَعْدِ ما تَبَیَّنَ لَهُمُ الْحَقُّ یعنی این آرزو و تمنای ارتداد مسلمین را بعد از آن میکنند که حق برای آنها ثابت شده و فهمیده اند که رسالت نبی اکرم و دین اسلام از جانب خداوند تبارک و تعالی است و البته تا این معنی برای آنها ثابت نشده باشد جای حسد نیست زیرا حسادت در موقعی صادق آید که به بیند محسودش متنعم بنعمتی است و او تمنای زوال آن را بکند و اگر نعمتی نه بیند حسد موردی ندارد.

فَاعْفُوا وَ اصْفَحُوا حَتَّی یَأْتِیَ اللَّهُ بِأَمْرِهِ مفسرین گفتند این آیه بآیات قتال منسوخ شده مانند قاتِلُوا الَّذِینَ لا یُؤْمِنُونَ بِاللَّهِ وَ لا بِالْیَوْمِ الْآخِرِ الایه «۲» و فَاقْتُلُوا الْمُشْرِکِینَ حَیْثُ وَجَدْتُمُوهُمْ «۳» و خبری در مجمع البیان از حضرت باقر علیه السّلام روایت کرده که فرموده «

لم یؤمر رسول اللَّه صلّی اللَّه علیه و آله و سلّم بقتال و لا اذن له فیه حتی نزل جبرئیل بهذه الایه (اذن للذین یقاتلون بانهم ظلموا) و قلّده سیفا

» ولی ظاهرا مفاد آیه بقرینه حَتَّی یَأْتِیَ اللَّهُ بِأَمْرِهِ نظر باین معنی دارد ۱- سوره مائده آیه ۶۹

۲- سوره توبه آیه ۲۹

۳- سوره التوبه آیه ۵

فعلا که شما مسلمانان از لحاظ عده و عده ضعیف هستید باید نسبت بفلتات حسد اهل کتاب در خورد و گذشت نموده و در مقام تلافی برنیائید تا خداوند قدرت و شوکت بشما عنایت فرماید و حکم جهاد برسد و از آنها انتقام بکشید و خبر مروی از حضرت باقر علیه السّلام نیز بیش از این دلالت ندارد بنا بر این آیه نظیر آیه شریفه وَ لا تَعْجَلْ بِالْقُرْآنِ مِنْ قَبْلِ أَنْ يُقْضى إِلَيْكَ وَحْيُهُ «۱» می باشد و عفو بمعنی ترک مؤاخذه و صفح بمعنی گذشت است و این دو قریب المعنی هستند إِنَّ اللَّهَ عَلى كُلِّ شَيْ ءٍ قَدِيرٌ این جمله در مقام تسلیت و دلداری مسلمین است که خداوند قادر است به اینکه بشما نیرو و قوّت عنایت فرماید و دفع شرّ آنها را از شما بنماید.

[سوره البقره (۲): آیه ۱۱۰] .... ص: ۱۴۹

وَ أَقِيمُوا الصَّلاةَ وَ آتُوا الزَّكاةَ وَ ما تُقَدِّمُوا لِأَنْفُسِكُمْ مِنْ خَيْرٍ تَجِدُوهُ عِنْدَ اللَّهِ إِنَّ اللَّهَ بِما تَعْمَلُونَ بَصِيرٌ (۱۱۰)

(و نماز را بپا دارید و زکاه را بدهید و آنچه از خوبی برای خود پیش میفرستید آن را نزد خدا می یابید همانا خدا بآنچه میکنید بیناست) بعد از آنکه خداوند مسلمین را باعراض از حاسدین اهل کتاب و عدم تعرض و عفو از آنها امر فرمود، باداء فرائض مذهبی و اداء وظائف دینی که در اثر توجه و اهتمام بآنها نیرو و قدرت پیدا نموده و اجتماع و قومیت آنها مستحکم و بالنتیجه بر دشمن پیروز می گردند، امر فرمود و بعنوان نمونه دو رکن اعظم آنها که نماز و زکاه باشد ذکر، و وظائف دیگر را بنحو عموم در ضمن کلمه مِنْ خَيْرٍ گوشزد فرمود این دو رکن اسلامی را مفصلا در ذیل آیه: ۱- سوره طه آیه ۱۱۳

الَّذِينَ يُؤْمِنُونَ بِالْغَيْبِ وَ يُقِيمُونَ الصَّلاةَ وَ مِمَّا رَزَقْناهُمْ يُنْفِقُونَ در اوائل سوره بیان نمودیم.

وَ ما تُقَدِّمُوا لِأَنْفُسِكُمْ مِنْ خَيْرٍ تَجِدُوهُ عِنْدَ اللَّهِ این جمله در عین اینکه مسلمین را بتمام وظائف دینی و خیرات ترغیب و تحریص میکند بمنزله بیان علت برای جمله قبل است یعنی اگر شما بوظائف دینی از اقامه نماز و اداء زکاه و سایر عبادات واجب و مستحبّ قیام کنید بدانید که نزد خدا محفوظ است و آثار و ثمرات و مثوبات دنیوی و اخروی آنها بشما میرسد.

إِنَّ اللَّهَ بِما تَعْمَلُونَ بَصِيرٌ این جمله نیز بیان علت برای جمله قبل است که خود بمنزله بیان علت برای جمله قبلش بود و باصطلاح علت بر علت است یعنی علت اینکه همه اعمال بندگان نزد خدا محفوظ است اینست که بتمام جزئیات کارهای آنان بصیر و بینا و خبیر و داناست و از ظواهر و بواطن و اسرار و ضمائر هر کس مطلع است و در این جمله بشارت به نیکوکاران و انذار به بدکاران است، و ممکن است از این آیه استفاده بطلان حبط و تکفیر را نمود زیرا صریح است که اعمال از بین نمی رود و نتیجه آن به صاحبش می رسد.

[سوره البقره (۲): آیه ۱۱۱] ... ص : ۱۵۱

وَ قالُوا لَنْ یَدْخُلَ الْجَنَّهَ إِلاَّ مَنْ کانَ هُوداً أَوْ نَصاری تِلْکَ أَمانِیُّهُمْ قُلْ هاتُوا بُرْهانَکُمْ إِنْ کُنْتُمْ صادِقِینَ (۱۱۱)

(یهود گفتند داخل بهشت نشود مگر کسی که یهودی باشد و نصاری گفتند داخل بهشت نشود مگر کسی که نصرانی باشد، این آرزوهای ایشانست بگو دلیل خودتان را بیاورید اگر راست می گویید) در آیه ایجاز لطیفی بکار برده شده زیرا تقدیر کلام اینست که:

قالت الیهود لن یدخل الجنه الا من کان یهودیا و قالت النصاری لن یدخل الجنه الا من کان نصرانیا پس هر دو طایفه را جمع نموده و از آنها به «قالوا» تعبیر فرموده و جمله دوم را بنحو ایجاز از جهت وضوحش بکلمه «او نصاری» بیان فرموده است و دلیل بر این معنی اینست که هر یک از این دو طایفه دیگری را بر باطل میدانند چنانچه در دو آیه بعد میفرماید وَ قالَتِ الْیَهُودُ لَیْسَتِ النَّصاری عَلی شَیْ ءٍ الایه و هود اسم جمع برای طایفه یهود است مانند کلمه یهود بقرینه عطف نصاری بر آن که جمع نصرانی است نه آنچه بعضی از مفسرین گفته اند که جمع عائد بمعنی تائب و رجوع کننده بحق است زیرا اطلاق این معنی بر یهود مناسبتی ندارد و نه آنچه بعضی دیگر گفته اند که مصدر است و بر مفرد و جمع اطلاق میشود زیرا اطلاق هود بر مفرد معلوم نیست و مفرد آن یهودی اطلاق شده مانند ما کانَ إِبْراهِیمُ یَهُودِیًّا وَ لا نَصْرانِیًّا «۱» و بعید نیست که هود همان یهود باشد و چون یاء آن زائد است در بعضی موارد ساقط شده باشد و آنچه در قرآن معرف ذکر شده یهود، و آنچه منکر استعمال شده هود است.

و این دعوی اختصاص بیهود و نصاری ندارد بلکه هر صاحب مذهبی نظر ۱- سوره آل عمران آیه ۶۰

به اینکه دین خود را حق و سایر ادیان را باطل میداند لذا خود را اهل نجات و دیگران را اهل عذاب می پندارد، و البته این دعوایی است که اگر مستند بدلیل و برهان باشد قابل قبول و مفید فایده است و گرنه جز آرزوی بیهوده و خیال خامی بیش نیست، و از اینجهت در مقام ردّ یهود و نصاری میفرماید:

قُلْ هاتُوا بُرْهانَكُمْ إِنْ كُنْتُمْ صادِقِينَ یعنی اگر در این دعوی راست گوئید دلیل خود را بیاورید و چنانچه مکرر تذکر داده ایم یهود و نصاری هیچ دلیلی بر حقانیت دین خود ندارند و فقط مدعی تواتر از زمان موسی «ع» و زمان عیسی «ع» تا این زمان هستند و حال آنکه تواتر آنها چندین مرتبه قطع شده و مدرک تورات آنها منتهی بیک نفر میشود که آثار کذب از او ظاهر است و همچنین است حال اناجیل چنانچه مفصلا در کلم الطیب متعرض شده ایم «۱» و امر در «هاتوا» امر تعجیزیست یعنی اتیان برهان برای شما ممکن نیست و از آوردن دلیل عاجزید، و ممکن است آیه شریفه نظر بنکته دیگری داشته باشد که از خصایص اعتقادی یهود و نصاری است و آن اینست که یهود مدعی هستند که آنان هر چه معصیت کنند بجهنم نمیروند جز ایام کمی چنانچه در آیه شریفه است:

وَ قالُوا لَنْ تَمَسَّنَا النَّارُ إِلَّا أَيَّاماً مَعْدُودَةً و نصاری مدعی هستند که حضرت عیسی عوض آنها بجهنم رفت و دیگر آنان بدوزخ نمیروند هر چند معصیت کار باشند و گفتند «فدانا من لعنه الناموس» یعنی عیسی «ع» لعنت ناموس را که مراد تورات است بجای ما قبول کرد، و از این جهت خداوند این اندیشه واهی و موهوم آنان را «امانی» تعبیر فرمود و امانی جمع امنیه بمعنی آرزو است چنانچه گذشت. ۱- مجلد اول صفحه ۲۶۱- ۲۹۸

بَلی مَنْ أَسْلَمَ وَجْهَهُ لِلَّهِ وَ هُوَ مُحْسِنٌ فَلَهُ أَجْرُهُ عِنْدَ رَبِّهِ وَ لا خَوْفٌ عَلَيْهِمْ وَ لا هُمْ يَحْزَنُونَ (۱۱۲)

(آری کسی که اقبال و توجهش را بخدا کند و حال آنکه نیکوکار باشد پس اجر او نزد پروردگارش محفوظ باشد و بیمی بر ایشان نیست و اندوهناک نخواهند بود) این آیه ردّ مقاله یهود و نصاری است و بعد از آنکه در آیه قبل بیان نمود که بمجرد ادعا کسی داخل بهشت نمیشود بلکه باید دلیل و برهان بر صدق مدعای خود داشته باشد و تنها اسم یهودی یا نصرانی سبب دخول جنت نشود و این جز آرزوی باطلی نباشد، در این آیه مناط نجات و دخول بهشت را بیان فرمود به اینکه مناط نجات از خوف و حزن و عذاب آخرت و دخول در امن و راحت و بهشت، یکی ایمان و توجه بخدا است و دیگر نیکوکاری و اطاعت از اوامر و نواهی حق.

کلمه «بلی» یا جواب جمله مقدری است که از سیاق آیه قبل استفاده میشود کانّ گوینده میگوید پس هیچکس داخل بهشت نمیشود؟ جواب میدهد بَلی مَنْ أَسْلَمَ الایه یعنی آری داخل بهشت میشود کسی که مؤمن بخدا و مطیع او باشد و یا ردّ و جواب همان جمله منفی است که در آیه قبل است یعنی:

لَنْ يَدْخُلَ الْجَنَّهَ إِلَّا مَنْ كانَ الایه که مفادش چنین میشود بلی یدخل الجنه من اسلم الایه مانند زَعَمَ الَّذِينَ كَفَرُوا أَنْ لَنْ يُبْعَثُوا قُلْ بَلی وَ رَبِّی لَتُبْعَثُنَّ «۱» و مراد از جمله أَسْلَمَ وَجْهَهُ لِلَّهِ ایمان حقیقی و توجه بحق است یعنی روی دلش را متوجه خدا کند و کار خود را باو واگذارد و بسپارد و در همه امور نظر و توکل ۱- سوره التغابن آیه ۷

و اعتماد و خوف و رجائش باو باشد و بالجمله خود را تسلیم خدا کند نه تسلیم شیطان و هواهای نفسانی و مقصود از وجه توجه و اقبال قلبی است بقرینه اسلم نه توجه ظاهری جسمانی.

و مراد از جمله وَ هُوَ مُحْسِنٌ مطیع و منقاد اوامر و نواهی الهی بودن است و معنی محسن، فاعل فعل حسن است مقابل مسی ء که بمعنی فاعل سیئه و کار قبیح و زشت میباشد و احسان عباره اخرای تقوی و عمل صالح است که در آیات دیگر ذکر شده و برای این طایفه سه خصوصیت ذکر شده.

۱- فَلَهُ أَجْرُهُ عِنْدَ رَبِّهِ که عبارت از همان دخول جنت و رسیدن بفیوضات و نعم اخروی است.

۲- وَ لا خَوْفٌ عَلَيْهِمْ که بشارت بایمنی از عذاب و از بیم و ترس مرگ و عقبات پس از مرگ تا قیامت و مواقف قیامت است.

۳- وَ لا هُمْ يَحْزَنُونَ که بشارت باینست که هیچ غم و اندوهی برای آنها نیست نه بواسطه فوت نعمت و نه اصابه نقمت، و اما کسانی که یکی از این دو امر را دارا نباشند پس اگر مؤمن مسی ء باشند و با ایمان از دنیا بروند اگر چه بالاخره اهل نجاتند ولی اولا از بسیاری از درجات و مقامات بهشت محرومند و ثانیا خوف از سکرات موت و عقبات بعد از آن و مواقف قیامت و غیره برای آنان هست و بالنتیجه این محرومیتها و مخاوف موجب حزن و اندوه آنان هم می باشد و برای مؤمن مسی ء خوف دیگری هم هست و آن خوف زوال ایمان بواسطه معصیت است زیرا گناه و معصیت مضارّ بسیاری دارد که اهم آنها ضعف ایمان تا بحدی که منجر بزوال ایمان و سوء عاقبت میگردد.

و اگر غیر مؤمن ولی محسن و نیکوکار باشند اگر چه اهل نجات نیستند

زیرا شرط نجات و صحت همه اعمال ایمان است ولی موجب تخفیف عذاب آنان میشود و البته کافر مسی ء با کافر محسن در عذاب یکسان نیستند.

[سوره البقره (۲): آیه ۱۱۳] .... ص : ۱۵۵

وَ قالَتِ الْیَهُودُ لَیْسَتِ النَّصاری عَلی شَیْ ءٍ وَ قالَتِ النَّصاری لَیْسَتِ الْیَهُودُ عَلی شَیْ ءٍ وَ هُمْ یَتْلُونَ الْکِتابَ کَذلِکَ قالَ الَّذِینَ لا یَعْلَمُونَ مِثْلَ قَوْلِهِمْ فَاللَّهُ یَحْکُمُ بَیْنَهُمْ یَوْمَ الْقِیامَهِ فِیما کانُوا فِیهِ یَخْتَلِفُونَ (۱۱۳)

(یهود گفتند که نصاری بر چیزی نیستند و نصاری گفتند که یهود بر چیزی نیستند و حال آنکه هر دو گروه کتاب خود را میخوانند، و همچنین گفتند آنهایی که نمیدانند مانند گفتار ایشان، پس خدا در روز قیامت میان آنان حکم فرماید در باره آنچه اختلاف میکنند.

قالَتِ الْیَهُودُ الایه گفتار یهود درباره نصاری از اینجهت بود که یهود نبوت حضرت مسیح را منکر بوده و العیاذ باللّه نسبت ناروا بمسیح و مریم مادر او میدادند لذا مذهب آنان را بر حق نمیدانستند، و اما گفتار نصاری درباره یهود برای این بود که نصاری میگفتند بآمدن مسیح شریعت موسی نسخ شده و باید یهود بدستورات حضرت مسیح «ع» رفتار کنند و حال آنکه یهود نه تنها نبوّت حضرت مسیح «ع» را منکر بودند بلکه چنانچه گذشت نسبت های ناروا هم بمسیح میدادند.

و اما اینکه بعضی از مفسرین گفته اند که نصاری انکار نبوت موسی و کتاب او و تورات را نمودند و طبق آن خبری از ابن عباس نقل کرده اند، کاشف از بی اطلاعی آنهاست زیرا نصاری اسفار تورات و سایر کتب یهود را وحی الهی

میدانند و بعهد قدیم نام نهاده و بجمیع لغات ترجمه و طبع و منتشر نموده اند، چگونه منکر نبوت موسی و کتاب او تورات میشوند؟

وَ هُمْ یَتْلُونَ الْکِتابَ و هر کدام از این دو طایفه کتاب مذهبی خود را خوانده و ملاک دین و نجات میدانند.

کَذلِکَ قالَ الَّذِینَ لا یَعْلَمُونَ مِثْلَ قَوْلِهِمْ مراد از الَّذِینَ لا یَعْلَمُونَ ظاهرا جهال هر قومی باشند نه اینکه اختصاص بمشرکین قریش داشته باشد چنانچه در قرآن از قول قوم نوح درباره مؤمنین بنوح نقل میفرماید:

فَقالَ الْمَلَأُ الَّذِینَ کَفَرُوا مِنْ قَوْمِهِ ما نَراکَ إِلَّا بَشَراً مِثْلَنا وَ ما نَراکَ اتَّبَعَکَ إِلَّا الَّذِینَ هُمْ أَراذِلُنا بادِیَ الرَّأْیِ «۱» و درباره قوم صالح میفرماید قالَ الْمَلَأُ الَّذِینَ اسْتَکْبَرُوا مِنْ قَوْمِهِ لِلَّذِینَ اسْتُضْعِفُوا لِمَنْ آمَنَ مِنْهُمْ أَ تَعْلَمُونَ أَنَّ صالِحاً مُرْسَلٌ مِنْ رَبِّهِ قالُوا إِنَّا بِما أُرْسِلَ بِهِ مُؤْمِنُونَ، قالَ الَّذِینَ اسْتَکْبَرُوا إِنَّا بِالَّذِی آمَنْتُمْ بِهِ کافِرُونَ «۲» و غیر اینها از آیات دیگر.

فَاللَّهُ یَحْکُمُ بَیْنَهُمْ الایه یعنی در روز قیامت بین یهود و نصاری و جاهلین بمقام انبیاء و گروندگان بآنها در مورد اختلافات آنان حکم میفرماید و مقالات باطل را از گفتارهای حق جدا میفرماید و هر که را بجزاء خود میرساند چون روز قیامت روز فصل قضاء و خداوند متعال حاکم و دیان در آن روز است. ۱- سوره هود آیه ۲۹

۲- سوره الاعراف آیه ۷۳

[سوره البقره (۲): آیه ۱۱۴] .... ص : ۱۵۷

وَ مَنْ أَظْلَمُ مِمَّنْ مَنَعَ مَساجِدَ اللَّهِ أَنْ يُذْكَرَ فِيهَا اسْمُهُ وَ سَعى فِي خَرابِها أُولئِكَ ما كانَ لَهُمْ أَنْ يَدْخُلُوها إِلَّا خائِفِينَ لَهُمْ فِي الدُّنْيا خِزْيٌ وَ لَهُمْ فِي الْآخِرَهِ عَذابٌ عَظِيمٌ (۱۱۴)

(و کیست ستمکارتر از آن که از عبادت و یاد خدا در مساجد او جلوگیری میکند و در ویرانی آنها کوشش می نماید، اینان نباید در مساجد داخل شوند مگر در حالی که بیمناک باشند، و برای آنان در دنیا رسوایی و در آخرت عذاب بزرگ است) «من» استفهامیه و مساجد جمع مسجد است و برای مسجد هر چند اطلاقاتی ذکر شده مانند آنچه در آیه شریفه أَنَّ الْمَساجِدَ لِلَّهِ «۱» گفته شده، ولی در اینجا مراد اماکن و معابدی است که برای محل عبادت و نماز و سجود و نحو آن اختصاص داده شده بقرینه جمله وَ سَعى فِي خَرابِها أَنْ يَدْخُلُوها و کلمه فیها.

و برای مساجد در شریعت مقدسه احکام بسیاری تشریع شده از قبیل حرمت تنجیس، وجوب فوری تطهیر، حرمت توقف جنب و حائض و نفساء در آنها مندوب و ممدوح بودن بناء و تعمیر و روشن نمودن و مفروش کردن آنها و دخول با طهارت و اذکار وارده و حرمت هتک و تخریب و دخول کفار و غیر اینها از احکام و خصوصیات دیگر که در کتب فقهیه مذکور است.

و مراد از منع در مِمَّنْ مَنَعَ مَساجِدَ اللَّهِ منع مساجد نیست بلکه منع از ذکر و عبادت در آنهاست زیرا أَنْ يُذْكَرَ فِيهَا اسْمُهُ بدل اشتمال از مساجد ۱- سوره الجن آیه ۱۸

است و معنی و من اظلم ممن منع ذکر اللّه فی المساجد و این اختصاص بمسجد الحرام یا مسجدی که در فناء مکه است یا بیت المقدس ندارد اگر چه مورد نزول مسجد الحرام باشد چنانچه از خبر مروی از حضرت صادق علیه السّلام است و همچنین این حکم اختصاص بکفار قریش یا یهود و نصاری ندارد بلکه شامل هر کسی که مانع عبادت خدا در مساجد شود از کافر و غیر کافر شامل میشود و همچنین اختصاص بزمان نبی صلّی اللّه علیه و آله و سلّم ندارد بلکه این حکم تا قیامت باقی است بلی مورد نزول آیه بقرینه ذیل آن کفار قریش میباشند.

وَ سَعی فِی خَرابِها خرابی مسجد بر چند قسم است، یکی آنکه مسجد را منهدم نموده و از بین ببرند مانند مساجدی که جزو خیابان و جاده کردند و یا تبدیل بخانه و مغازه نمودند، و دیگر آنکه مسلمانان را از دخول در آنها و عبادت منع کنند که بالاخره منجر بخرابی میشود و دیگر آنکه مساجد را مرکز لهو و لعب و کسب و تماشا و امور نامشروع قرار دهند که این بر خلاف دستور شرع و نظر واقف است و از اینجهت بکلمه سعی فی خرابها تعبیر فرمود نه کلمه یخربون، تا اقدام بهر قسم خرابی و بهر وسیله و اسبابی که باشد و لو به چند واسطه شامل شود.

أُولئِکَ ما کانَ لَهُمْ أَنْ یَدْخُلُوها إِلَّا خائِفِینَ جمله اگر چه بصورت خبر و نفی است ولی معنی آن نهی اکید از دخول اینگونه اشخاص که کفار و ساعیان در تخریب مساجدند می باشد و بر مسلمین است که از دخول آنان جلوگیری نمایند.

اما جلوگیری از دخول کفار برای اینکه نجسند و شیئی نجس نباید داخل مسجد شود مخصوصا اگر موجب هتک حرمت آن بشود چنانچه در آیه شریفه میفرماید.

إِنَّمَا الْمُشْرِكُونَ نَجَسٌ فَلا يَقْرَبُوا الْمَسْجِدَ الْحَرامَ «۱» و چون در آیه علت نزدیک نشدن بمسجد الحرام را نجاست آن شمرده لذا شامل تمام نجاسات میشود و از اینجهت ادخال میت مسلم قبل از غسل در مسجد جایز نیست و این حکم اختصاص بمسجد الحرام ندارد بلکه جمیع مساجد را شامل است، ولی در عصر حاضر بلیط بآنها میدهند و برای تماشا و تفریح وارد مساجد میشوند.

و اما جلوگیری از کسانی که مانع از ذکر خدا در مساجد میشوند از باب نهی از منکر و هتک حرمت مسجد و رفع ظلم از مسلمانان است و البته اگر مسلمین باین موضوع اهمیت میدادند و آن را شیوه خود قرار میدادند اگر احیانا و غفله بعضی از این طبقات در مساجد وارد میشدند در کمال خوف و بیم بودند و جمله إِلَّا خائِفِينَ در آیه شریفه اشاره باین معنی است.

لَهُمْ فِي الدُّنْيا خِزْيٌ خزی و خواری دنیا که برای آنهاست یکی عقوبت ظلم است که خدا در دنیا از ظالم و ستمکار انتقام میکشد و او را بمکافات ظلم گرفتار خواهد نمود بویژه این ظلم که اشد انحاء ظلم است و یکی منع مسلمین و اخراج و طرد آنان از مراکز مقدس دینی که خود کمال تحقیر و اهانت بآنهاست وَ لَهُمْ فِي الْآخِرَهِ عَذابٌ عَظِيمٌ عذابهای آخرتی همه آنها بزرگ است ولی اعظم آنها بی اعتنایی حق بآنها است چنانچه میفرماید قالَ اخْسَؤُا فِيها وَ لا تُكَلِّمُونِ «۲» و نیز میفرماید كَلَّا إِنَّهُمْ عَنْ رَبِّهِمْ يَوْمَئِذٍ لَمَحْجُوبُونَ «۳» ۱- سوره توبه آیه ۲۸

۲- سوره المؤمنون آیه ۱۱۰

۳- سوره المطففین آیه ۱۵ [.....]

[سوره البقره (۲): آیه ۱۱۵] ... ص : ۱۶۰

وَ لِلَّهِ الْمَشْرِقُ وَ الْمَغْرِبُ فَأَيْنَما تُوَلُّوا فَثَمَّ وَجْهُ اللَّهِ إِنَّ اللَّهَ واسِعٌ عَلِيمٌ (۱۱۵)

(مشرق و مغرب برای خدا است، پس بهر طرف رو بگردانی آنجا مورد توجه خداست بدرستی که خدا محیط بهمه چیز و دانای بهر قصدی است) لِلَّهِ الْمَشْرِقُ وَ الْمَغْرِبُ ذکر مشرق و مغرب در آیه برای مثال و نمونه است یعنی همه جهات برای خدا و در حیطه علم و قدرت و سلطنت اوست، بقرینه جمله بعد که عموم در همه امکنه و جهات است و مقید بقیدی نشده و می توان گفت مشرق و مغرب دو جهت اضافی است که شامل جمیع جهات میشود زیرا پس از اثبات کرویت زمین و حرکت وضعی آن هر نقطه از نقاط آن مشرق و مغرب است و تنها دو نقطه جنوب و شمال حقیقی از آن مستثنی است و از اینجهت در آیات دیگر نیز این تعبیر شده مانند وَ رَبُّ الْمَشارِقِ «۱» و رَبُّ الْمَشْرِقَيْنِ وَ رَبُّ الْمَغْرِبَيْنِ «۲» و لام للّه لام ملکیه است یعنی همه جهات و نقاط ملک خداست و هیچ مکانی از تحت علم و قدرت و احاطه او بیرون نیست بنا بر این خداوند جسم نیست که در مکانی و جهتی دون سایر امکنه و جهات باشد بلکه بهمه جهات و بجمیع عوالم احاطه دارد، و شاید کلمه واسع اشاره بهمین معنی باشد چنانچه میفرماید:

وَ نَحْنُ أَقْرَبُ إِلَيْهِ مِنْ حَبْلِ الْوَرِيدِ «۳» وَ إِذا سَأَلَکَ عِبادِی عَنِّی فَإِنِّی قَرِيبٌ»

و مراد از احاطه، احاطه جسمی بجسم دیگر نیست بلکه احاطه قیومیت و قدرت است. ۱- سوره و الصافات آیه ۵

۲- سوره الرحمن آیه ۱۷

۳- سوره ق آیه ۱۵

۴- سوره البقره آیه ۱۸۲

و امّا توجّه بکعبه در حال نماز و نحو آن نه برای اینست که خداوند در طرف کعبه باشد بلکه برای احترام کعبه است که بیت اللّه الحرام و قبله مسلمین است، و همچنین توجه ببالا- و بلند کردن دست بطرف بالا- در حال دعا برای این است که نزول برکات از طرف بالاست و از اینجهت در بسیاری موارد قبله شرط نیست مانند نماز در حال حرکت سواره یا پیاده و ذکر و دعا و تلاوت قرآن در غیر صلوه و امثال اینها که استقبال در آن مستحبّ است یا شرط نیست.

و مراد از جمله فَأَیْنَما تُوَلُّوا فَثَمَّ وَجْهُ اللَّهِ اینست که بهر طرف توجه کنید توجه بخداست و از این استفاده میشود که در توجه بخدا قصد و نیت و خلوص لازم است نه جهت و طرف مگر در مواردی که جهت و توجه بطرف مخصوص شرط شده باشد.

و توهم نشود که این آیه بآیه قبله وَ مِنْ حَیْثُ خَرَجْتَ فَوَلِّ وَجْهَکَ شَطْرَ الْمَسْجِدِ الْحَرامِ وَ حَیْثُ ما کُنْتُمْ فَوَلُّوا وُجُوهَکُمْ شَطْرَهُ «۱» منسوخ شده باشد چنانچه بعضی از مفسرین توهم کرده اند زیرا آیه قبله در مقام شرطیه آن در خصوص نماز و ذبیحه و نحو اینهاست منافی با عموم حکم این آیه در سایر موارد نیست، و مراد از علیم احاطه علمی حق بهمه جزئیات و اسرار و ضمائر و بواطن و ظواهر و جمیع جهات است. ۱- سوره البقره آیه ۱۵۱

[سوره البقره (۲): آیه ۱۱۶] .... ص : ۱۶۲

وَ قالُوا اتَّخَذَ اللَّهُ وَلَداً سُبْحانَهُ بَلْ لَهُ ما فِی السَّماواتِ وَ الْأَرْضِ کُلٌّ لَهُ قانِتُونَ (۱۱۶)

(و گفتند خداوند فرزند گرفت، او منزه است (از اینکه فرزند بگیرد) (بلکه آنچه در آسمانها و زمین است برای اوست و همه نسبت باو مطیعند) وَ قالُوا اتَّخَذَ اللَّهُ وَلَداً قائلین باین گفتار هم یهودند که در تورات رائج از آدم بابن اللّه تعبیر کرده اند و در قرآن مجید نقل از آنان نموده و از نصاری که گفتند نَحْنُ أَبْناءُ اللَّهِ وَ أَحِبَّاؤُهُ «۱» وَ قالَتِ الْیَهُودُ عُزَیْرٌ ابْنُ اللَّهِ «۲» و هم نصاری که قائل بتثلیث و بنوت مسیح شدند چنانچه میفرماید وَ قالَتِ النَّصاری الْمَسِیحُ ابْنُ اللَّهِ «۳» و هم طوایفی از مشرکین که گفتند ملائکه دختران خدا هستند چنانچه در آیات شریفه قرآن گفتار آنان را مکرر ذکر فرموده.

و آیا در این آیه مراد همه این طوایف یا بعضی از آنهاست معلوم نیست و مناسباتی که بعضی از مفسرین بواسطه آیات قبل ذکر نموده اند تمام نیست زیرا مراعات نظم و مناسبت در آیات قرآن جز در موارد واضح و روشن درست نیست چنانچه در مقدمه ذکر شد و اما بطلان این گفتار از بدیهیات است و احتیاج باستدلال ندارد، زیرا تولید و تناسل باید از جسم باشد که ماده ای از او منفصل شود و صورت وجودی پیدا کند مانند انسان و حیوانات و نباتات و نحو اینها و چیزی که مجرد از ماده و صورت باشد مانند عقول و نحو آنها قابل تولید و تناسل نیست تا چه رسد بذات مقدس حق که وجود صرف است و ماهیت هم ندارد و همان کلمه «سبحانه» برای ابطال گفتار آنان کافی است که تنزیه وجود حق از همه عیوب و نواقص و احتیاجات است زیرا لازمه تولید، جسمیت و ترکیب ۱- سوره مائده آیه ۲۱

۲- سوره توبه آیه ۳۰

۳- سوره توبه آیه ۳۰

و لازمه ترکیب نقص و احتیاج است و احتیاج از لوازم ممکن است و در ساحت قدس حق راه ندارد و احتیاج باین نیست که بگوئیم جملات بعد یعنی:

بَلْ لَهُ ما فِی السَّماواتِ وَ الْأَرْضِ بَدِیعُ السَّماواتِ وَ الْأَرْضِ برای بطلان گفتار آنان ذکر شده چنانچه عده از مفسرین این دو جمله را بتمحلات زیادی دلیل بر بطلان این گفتار دانسته اند بلکه این دو جمله پس از بطلان گفتار آنان در بیان نسبت موجودات با وجود حق ذکر شده است.

بَلْ لَهُ ما فِی السَّماواتِ وَ الْأَرْضِ بعد از آنکه نسبت تولیدی را از خود سلب نمود بیان فرمود که تمام موجودات امکانیه مملوک و مخلوق پروردگارند و باراده و مشیّت و ایجاد وی موجود شده اند و همه آنها از حیث این نسبت متساوی بوده و خداوند مالک جمیع آنان بملکیت ذاتیه حقیقیه میباشد.

کُلٌّ لَهُ قانِتُونَ قانت بمعنی مطیع و خاضع و مقرّ بعبودیت و قائم و دائم بر طاعت، و مصلی آمده است مانند وَ الْقانِتِینَ وَ الْقانِتاتِ «۱» که بمعنی المطیعین و المطیعات آمده وَ قُومُوا لِلَّهِ قانِتِینَ «۲» که بمعنی قائمین للدعاء یا داعین فی القیام آمده و از این باب است قنوت در نماز که بمعنی دعاء است و شاید آیه اشاره بهمین داشته باشد و أَمَّنْ هُوَ قانِتٌ آناءَ اللَّیْلِ «۳» که بمعنی قائم و مصلی آمده و یا مَرْیَمُ اقْنُتِی لِرَبِّکِ «۴» که بمعنی الزمی الطاعه مع خضوع و خشوع آمده و در این آیه معنی خاضع و مقرّ بعبودیت انسب است زیرا همه موجودات بلسان قال و یا بزبان حال مقرّ بعبودیت و مخلوقیت خویش و معترف بالوهیت و خالقیت حق میباشند و حتی کسانی که کافر و مشرک و منکرند از اقرار باین حقیقت در ضمیر و باطن و بسا علانیه و ظاهر ناگزیرند چنانچه در آیه دیگر می فرماید: ۱- سوره احزاب آیه ۳۵

۲- سوره بقره آیه ۲۳۹

۳- سوره زمر آیه ۱۲

۴- سوره آل عمران آیه ۳۸

وَ لَئِنْ سَأَلْتَهُمْ مَنْ خَلَقَ السَّماواتِ وَ الْأَرْضَ وَ سَخَّرَ الشَّمْسَ وَ الْقَمَرَ لَيَقُولُنَّ اللَّهُ و اما حمل بر معانی دیگر مستلزم این است که عموم کل تخصیص داده شود مثل اینکه گفته اند مراد از کل کسانی هستند که آنان را فرزند خدا گمان کرده اند مانند عزیر و عیسی و فرشتگان، و حال آنکه لفظ کل بقرینه ما فی السموات و الارض افاده عموم میکند اگر گفته شود قانتین اطلاق بر ذوی العقول میشود و از اینجهت مناسب بود بجای کلمه (ما) کلمه (من) تعبیر فرموده باشد چنانچه در آیه دیگر میفرماید إِنْ كُلُّ مَنْ فِي السَّماواتِ وَ الْأَرْضِ إِلَّا آتِي الرَّحْمنِ عَبْداً «۱» پس چرا به (ما) تعبیر فرمود؟ گوئیم بعضی از مفسرین گفته اند که تعبیر به (ما) برای تحقیر است و بعضی گفتند که کلمه (ما) عام است و قانتون خاص ذوی العقول میباشد ولی حقیقت اینست که کلمه ما عام است و (کل له قانتون) نیز عامّ و مصداقش همان مصداق ماء موصوله میباشد و ذوی العقول و غیر ذوی العقول را شامل است زیرا غیر ذوی العقول هم در حدّ خود دارای مرتبه از شعور بوده و اقرار بربوبیّت پروردگار نموده و بتسبیح و تحمید او مشغول میباشند چنانچه قبلا متذکر شدیم و در آیات بسیار تصریح شده.

و اما در سوره مریم که به (من) تعبیر فرموده برای اینست که عبد در عرف لغت بر غیر ذوی العقول اطلاق نمیشود.

[سوره البقره (۲): آیه ۱۱۷] .... ص: ۱۶۴

بَدِيعُ السَّماواتِ وَ الْأَرْضِ وَ إِذا قَضى أَمْراً فَإِنَّما يَقُولُ لَهُ كُنْ فَيَكُونُ (۱۱۷)

(او آفریننده و مبدع آسمانها و زمین است و هر گاه بخواهد چیزی را ایجاد کند همانا مر او را میگوید باش، پس موجود میشود) ۱- سوره مریم آیه ۹۴

بـدیع بمعنی مبـدع است ماننـد نـذیر بمعنی منذر و ابداع بمعنی ایجاد چیزی است بدون سابقه و نقشه و مثال، و بدعت در دین بمعنی احداث چیزی است که در دین نبوده و بدع بمعنی تازه و بی سابقه است در آیه شریفه ما کُنْتُ بِدْعاً مِنَ الرُّسُلِ یعنی من اول رسول و بی سابقه نیستم، انبیاء بسیاری قبل از من آمده اند، و بدیع بمعنی شیئی جدید و صفت تازه نیز آمده است مانند و ادم بدیع فطرتک در دعای استفتاح.

وَ إِذا قَضی أَمْراً قضاء در قرآن بر معانی متعددی اطلاق شده:

۱- اراده و مشیّت چنـانچه بعیـد نیست که در این آیه همین معنی مراد باشـد بقرینه نظیر این آیه إِنَّما قَوْلُنا لِشَیْ ءٍ إِذا أَرَدْناهُ أَنْ نَقُولَ لَهُ کُنْ فَیَکُونُ «۱».

۲- بمعنی اتمام و بپایان رسانیدن است مانند: فَلَمَّا قَضی مُوسَی الْأَجَلَ «۲» یعنی اتمّ.

۳- بمعنی فعل مانند: فَاقْضِ ما أَنْتَ قاضٍ «۳» یعنی فافعل ما انت فاعله.

۴- بمعنی حکم مانند: وَ اللَّهُ یَقْضِی بِالْحَقِّ «۴» یعنی یحکم و از همین باب است قضاوت بمعنی فصل خصومت.

۵- بمعنی اعلام مانند وَ قَضَیْنا إِلی بَنِی إِسْرائِیلَ «۵» یعنی اعلمناهم ۶- بمعنی امر مانند وَ قَضی رَبُّکَ أَلَّا تَعْبُدُوا إِلَّا إِیَّاهُ «۶» یعنی امر ربک ۷- بمعنی خلق و صنع مانند فَقَضاهُنَّ سَبْعَ سَماواتٍ «۷» یعنی خلقهن ۱- سوره النحل آیه ۴۲ [.....]

۲- سوره القصص آیه ۲۹

۳- سوره طه آیه ۷۵

۴- سوره المؤمن آیه ۲۱

۵- سوره اسری آیه ۴

۶- سوره اسری آیه ۲۴

۷- سوره فصلت آیه ۱۱

و قضا در مسئله قضا و قدر بحث طویل الذیلی است که در محل انسبی متعرض خواهیم شد انشاء اللّه و در کلم الطیب مجلّد اول صفحه ۱۷۱ تا ۱۷۸ متذکر شده ایم.

فَإِنَّما یَقُولُ لَهُ کُنْ فَیَکُونُ مراد از قول گفتار لفظی نیست تا اینکه گفته شود خطاب بمعدوم است بلکه کلام الهی فعل او یعنی انشاء و ایجاد اوست که بآن همه موجودات موجود میشوند و توضیح این کلام اینست که افعال الهی مانند افعال بندگان نیست که احتیاج بتصور و تصدیق و عزم و جزم و حرکت عضلات داشته باشد بلکه در آنجا جز ایجاد و موجود شدن چیز دیگری تعقل نمیکنیم، ایجاد همان فعل بمعنای مصدری است که ربط بین موجد (بکسر) و موجد (بفتح) بنفس خود موجود می شود و معنی مشیّت در حدیث:

(خلقت الاشیاء بالمشیّه و المشیّه بنفسها)

همین است و این از صفات فعل است و متکلمین اراده را عبارت از همین ایجاد میدانند و لذا اراده را از صفات فعل می شمارند ولی تحقیق اینست که اراده از صفات ذات و بمعنی علم بصلاح است که منشأ ایجاد می گردد چنانچه حکمت بمعنی علم بمصلحت است که موجب صلاحیت فعل میشود.

ص: ۱۶۶

[سوره البقره (۲): آیه ۱۱۸] ..... ص : ۱۶۷

وَ قالَ الَّذِينَ لا يَعْلَمُونَ لَوْ لا يُكَلِّمُنَا اللَّهُ أَوْ تَأْتِينا آيَةٌ كَذلِكَ قالَ الَّذِينَ مِنْ قَبْلِهِمْ مِثْلَ قَوْلِهِمْ تَشابَهَتْ قُلُوبُهُمْ قَدْ بَيَّنَّا الْآياتِ لِقَوْمٍ يُوقِنُونَ (۱۱۸)

و گفتند کسانی که نمیدانند چرا خدا با ما تکلم نمیکند و یا آیتی بر ما نمی آید، مانند این سخن گفتند کسانی که پیش از اینها بودند دلهای اینان شبیه و نظیر یکدیگر است، ما آیات را برای گروهی که یقین پیدا می کنند بیان نمودیم وَ قالَ الَّذِينَ لا يَعْلَمُونَ مراد از الَّذِينَ لا- يَعْلَمُونَ جهّال از عوام میباشند که موازین نبوت و اقامه معجزه و دلیل را نمیدانند و تصور میکنند که معجزه در تحت اختیار پیغمبر یا اقتراح امت است که هر چه امت بخواهند پیغمبر بتواند اقامه کند در صورتی که آنچه بر خدا لازم است در اقامه حجت و اتمام آن که دیگر بر مردم راه عذری باقی نباشد و همین مقدار که معلوم شود که این مدعای نبوت از جانب حق است کافی است اگر چه بآوردن یک معجزه باشد بلکه بسا احتیاج بمعجزه هم نیست مثل اینکه پیغمبر ثابت النبوه و یا معصوم ثابت العصمه خبر دهد که فلان شخص معین پیغمبر است چنانچه ما مسلمین نبوت انبیاء سلف را از روی اخبار پیغمبر اکرم صلّی اللّه علیه و آله و سلّم و قرآن مجید و اخبار قطعیه از ائمه معصومین معتقدیم و احتیاج باثبات صدور معجزه از آنها نداریم و چنانچه گذشت معجزه بدست خدا است و هر جا موافق حکمت و صلاح امت باشد بدست پیغمبر جاری میسازد و ملعبه دست مردم نیست که هر ساعت هر کس هر چه بخواهد پیغمبر انجام دهد بویژه اموری که خلاف عقل و موازین عقلی باشد.

لَوْ لا يُكَلِّمُنَا اللَّهُ لولا از اداه تخصیص و بمعنی هلا است یعنی چرا خدا با ما تکلم نمیکند، این افراد نادان توهم میکردند که هر کس قابلیت دارد که خدا با او تکلم نماید لذا می گفتند این خدایی که تو پیغمبر و رسول اویی چرا خودش با ما سخن نمیگوید؟ غافل از اینکه بسیاری از انبیاء هم دارای این موهبت نبودند و این خصیصه حضرت موسی (ع) بود چنانچه میفرماید.

إِنَّا أَوْحَيْنا إِلَيْكَ كَما أَوْحَيْنا إِلى نُوحٍ وَ النَّبِيِّينَ مِنْ بَعْدِهِ وَ أَوْحَيْنا إِلى إِبْراهِيمَ وَ إِسْماعِيلَ وَ إِسْحاقَ وَ يَعْقُوبَ وَ الْأَسْباطِ وَ عِيسى وَ أَيُّوبَ وَ يُونُسَ وَ هارُونَ وَ سُلَيْمانَ وَ آتَيْنا داوُدَ زَبُوراً وَ رُسُلًا قَدْ قَصَصْناهُمْ عَلَيْكَ مِنْ قَبْلُ وَ رُسُلًا لَمْ نَقْصُصْهُمْ عَلَيْكَ وَ كَلَّمَ اللَّهُ مُوسى تَكْلِيماً «۱».

و این موهبت بحضرت رسول اکرم صلّی اللَّه علیه و آله و سلّم در شب معراج هم اعطاء شد و شاید در موارد دیگر هم بوده چنانچه در مقدمه در اقسام وحی ذکر شد.

و بالجمله تقاضای تکلم خدا با بشر اگر از قبیل تکلم او با انبیاء باشد هر کسی قابل و لایق این معنی نیست و اگر از طریق عادی باشد، آن هم محال است چنانچه واضح است و کلام خدا بمعنی ایجاد صوت است و چون صوت امر عرضیست محتاج بمعروض است باید در جسمی مثل هوی یا درخت ایجاد شود و بر فرض اینکه ایجاد فرماید در جسمی از کجا می توان فهمید که این کلام خدا است.

أَوْ تَأْتِينا آيَةٌ مفسرین گفتند مراد از آیه، معجزه اقتراحی آنهاست مثل اینکه می گفتند کوه صفا را طلا بگردان و امثال اینها و گرنه آیات معجزات بسیار از پیغمبر خدا صادر شده و مشاهده نموده بودند، ولی بنظر میرسید که سؤال آنها این بوده که خداوند آیتی بآنان عنایت فرماید یعنی هم چنان که به پیغمبر ۱- سوره النساء آیه ۱۶۱

معجزه عنایت فرموده بآنان هم آیتی عنایت فرماید که سبب شود پیغمبر او را تصدیق کنند، زیرا آیه فاعل تَأْتِینا و ضمیر متکلم نا مفعول است یعنی ما را آیتی بیاید چنانچه این معنی مناسب قسمت اول است که لَوْ لا یُکَلِّمُنَا اللَّهُ باشد.

کَذلِکَ قالَ الَّذِینَ مِنْ قَبْلِهِمْ ظاهرا این قسمت اشاره بمقالات بنی اسرائیل است که بحضرت موسی گفتند لَنْ نُؤْمِنَ لَکَ حَتَّی نَرَی اللَّهَ جَهْرَةً «۱» و امثال اینها از توقعات جاهلانه احمقانه.

تَشابَهَتْ قُلُوبُهُمْ دلهای ایشان در قساوت و عناد و حماقت و جهل و دیگر صفات رذیله شبیه بهم است و از این جمله استفاده میشود منشأ این نوع توقعات و سؤالات عناد و عصبیت و فساد اخلاق و زیر بار حق نرفتن است نه اینکه بخواهند حقیقت را کشف نموده و حقانیت پیغمبری برای آنها ثابت شود.

و قَدْ بَیَّنَّا الْآیاتِ لِقَوْمٍ یُوقِنُونَ یعنی ما بمقدار کافی و وافی آیات را بیان نموده و معجزه بدست پیغمبرانمان جاری ساخته ایم که هر کس بخواهد به مقام یقین نائل شود و حقیقت را درک کند بتواند و این مؤید و شاهد بر همان مطلب سابق است که سؤالات آنان از روی حقیقت نبوده و صرفا جنبه بهانه جویی داشته است.

و یقین بالاترین مراتب ایمان است و کسانی که باین مقام نائل شوند بسیار کمند چنانچه از رسول خدا صلّی اللَّه علیه و آله و سلّم روایت شده که فرمود:

من اقل ما اوتیتم الیقین و عزیمه الصبر و من اوتی حظه منهما لم یبال ما فاته من صیام نهار و قیام لیل «۲»

و فرمود:

الیقین الایمان کله «۳» ۱- سوره بقره آیه ۵۲

۲- جامع السعادات صفحه ۶۹

۳- جامع السعادات صفحه ۶۹

و غیر اینها از اخبار دیگری که در جامع السعادات ذکر نموده، و از برای یقین سه مرتبه است: علم الیقین و عین الیقین و حق الیقین، و بیان این مراتب را قبلا متذکر شده ایم «۱»

[سوره البقره (۲): آیه ۱۱۹] ..... ص: ۱۷۰

إِنَّا أَرْسَلْناکَ بِالْحَقِّ بَشِیراً وَ نَذِیراً وَ لا تُسْئَلُ عَنْ أَصْحابِ الْجَحِیمِ (۱۱۹)

(همانا ما ترا بر حق فرستادیم در حالی که مژده دهنده و ترساننده ای، و از یاران دوزخ از تو بازخواست نمیشود) إِنَّا أَرْسَلْناکَ بِالْحَقِّ قید بالحق برای اشعار بحقانیت و درستی رسالت پیغمبر اسلام و مطابق با واقع و موافق با حکمت بودن آنست یعنی پیغمبری تو ثابت و محقق است و هیچ بطلانی در آن راه ندارد و عقائد و اخلاقات و احکامت همه حق و صدق و راست و درست و مشتمل بر صلاح جامعه و سعادت دنیا و آخرت بشر است.

بَشِیراً وَ نَذِیراً نصب این دو کلمه بر حال است و بشیر بمعنی بشارت دهنده بشارت مژده و اخبار باموریست که موجب سرور و شادمانی شود و نذیر بمعنی منذر است و انذار بمعنی ترسانیدن از عواقب اعمال سوء و عذاب الهی است که برای مجرمین آماده نموده است و گاهی بشارت در آیات در اخبار بشر و عذاب هم استعمال میشود مانند فَبَشِّرْهُمْ بِعَذابٍ أَلِیمٍ «۲» و بشارت و انذار بزرگترین عمل انبیاء الهی است که از طرفی اهل ایمان و طاعت و عبادت را بمثوبات و نتایج دنیوی و اخروی که بر اعمال آنان مترتب است آگاه سازند و اهل کفر و معصیت را بر عواقب شوم و نتایج سویی که لازمه ۱- مجلد اول صفحه ۱۳۷

۲- سوره توبه آیه ۳۵

افعال آنهاست مطلع نمایند تا هر که نجات یابد و یا هلاک شود خود راه نجات و یا هلاکت را انتخاب کرده باشد لِيَهْلِكَ مَنْ هَلَكَ عَنْ بَيِّنَهٍ وَ يَحْيى مَنْ حَيَّ عَنْ بَيِّنَهٍ «۱».

وَ لا تُسْئَلُ عَنْ أَصْحابِ الْجَحِيمِ یعنی وظیفه تو تبلیغ و تبشیر و انذار است و بعد از آن مسئولیتی برای تو در قبال کسانی که راه دوزخ را می پیمایند، نیست، و این جمله در مقام تسلیت پیغمبر است که از مخالفت کفار و معاندین اندوهگین نگردد و هم چنان که شأن خدا، ارسال رسل و انزال کتب و جعل احکام و بطور کلی هدایت انام است و بعد از آن هر که مهتدی و مؤمن شود نتیجه اش عاید خودش میگردد و هر که کافر و گمراه گردد وزر و وبالش دامنگیر خودش میشود و بخدا نفع و ضرری نمیرساند چنانچه میفرماید:

إِنَّا هَدَيْناهُ السَّبِيلَ إِمَّا شاكِراً وَ إِمَّا كَفُوراً «۲» وَ أَمَّا ثَمُودُ فَهَدَيْناهُمْ فَاسْتَحَبُّوا الْعَمى عَلَى الْهُدى «۳» شأن و وظیفه تو نیز تبلیغ و انذار و تبشیر است و بعد از آن هر کس بهر طرفی برود خود مسئول آنست، چنانچه وظیفه علماء و دانشمندان، امر بمعروف و نهی از منکر و بیان احکام و تبلیغ و ارشاد و موعظه و نصیحت است و پذیرفتن و نپذیرفتن آن در اختیار مردم است اگر قبول کنند بسعادت خود نائل شده و اگر قبول نکنند خود مسئول و گرفتار عمل خویشند. ۱- سوره انفال آیه ۴۴

۲- سوره الانسان آیه ۲ [.....]

۳- سوره فصلت آیه ۱۶

[سوره البقره (۲): آیه ۱۲۰] ..... ص : ۱۷۲

وَ لَنْ تَرْضی عَنْکَ الْیَهُودُ وَ لا النَّصاری حَتَّی تَتَّبِعَ مِلَّتَهُمْ قُلْ إِنَّ هُدَی اللَّهِ هُوَ الْهُدی وَ لَئِنِ اتَّبَعْتَ أَهْواءَهُمْ بَعْدَ الَّذِی جاءَکَ مِنَ الْعِلْمِ ما لَکَ مِنَ اللَّهِ مِنْ وَلِیٍّ وَ لا نَصِیرٍ (۱۲۰)

(و هرگز یهود از تو راضی نشوند و همچنین نصاری از تو راضی نشوند مگر اینکه از ملت آنان پیروی کنی، بگو همانا هدایت الهی هدایت حقیقی است، و اگر تمایلات آنان را پیروی کنی بعد از آنچه از علم بر تو آمده برای تو از جانب خدا یار و یاوری نیست) از این آیه استفاده میشود که یهود و نصاری توقعات و خواهش هایی از پیغمبر نموده و طمع داشتند که حضرت با آنها مساعدت کند مثل اینکه با آنها صلح و سازش کند و از آنها جزیه نگیرد آیه شریفه در مقام قطع طمع آنهاست که پیغمبر صلّی اللَّه علیه و آله و سلّم مأمور بامر الهی و تابع دستور اوست و پیش خود کاری نمیکند و بفرض اینکه پیغمبر صلّی اللَّه علیه و آله و سلّم با شما مساعدت کند اولا شما مردی هستید که با اینگونه مساعدتها و ملایمات دست از عناد و عصبیت خود بر نمیدارید مگر اینکه تابع ملت شما که ساخته آراء و اهواء شماست بگردد، و ثانیا از ولایت حق بیرون میرود و نصرت خدا شامل حالش نمیگردد.

و نظیر اینست که آنچه مشرکین از پیغمبر صلّی اللَّه علیه و آله و سلّم توقع داشتند که ما را یک سال به بت پرستی بگذار و مقرر فرمای که ما بتها را بدست خود نشکنیم و در نماز از رکوع و سجود ما را معاف بدار و آیه شریفه: وَ إِنْ کادُوا لَیَفْتِنُونَکَ عَنِ الَّذِی أَوْحَیْنا إِلَیْکَ الی قوله إِذاً لَأَذَقْناکَ ضِعْفَ الْحَیاهِ وَ ضِعْفَ الْمَماتِ ثُمَّ لا تَجِدُ لَکَ عَلَیْنا نَصِیراً «۱» در این مورد نازل شد. ۱- سوره اسری آیه ۷۵- ۷۷

قُلْ إِنَّ هُدَى اللَّهِ هُوَ الْهُدى هدى اللَّه كنايه از قرآن نازل بر پيغمبر صلّى اللَّه عليه و آله و سلّم و دين اسلام است الْهُدى عبارت از راه حق و طريق نجات است يعنى تنها دين اسلام راه سعادت و طريق نجات است و از حصرى كه از ضمير فصل استفاده ميشود معلوم ميگردد كه ملت آنان (يهود و نصارى) از هدايت و راه سعادت خالى است و از جمله وَ لَئِنِ اتَّبَعْتَ أَهْواءَهُمْ استفاده ميشود كه ملت آنان ساخته و پرداخته هواهاى نفسانى آنها و خالى از علم است.

ما لَكَ مِنَ اللَّهِ مِنْ وَلِيٍّ وَ لا نَصِيرٍ من اول متعلق بمحذوف و من دوم تسويه براى تأكيد نفى است يعنى ما لك ولى و لا نصير يحميك و يمنعك من اللَّه يار و ياورى نيست براى تو كه جلوگيرى كند و حمايت كند از پيش آمدهاى خدايى

[سوره البقره (۲): آيه ۱۲۱] ..... ص: ۱۷۳

الَّذِينَ آتَيْناهُمُ الْكِتابَ يَتْلُونَهُ حَقَّ تِلاوَتِهِ أُولئِكَ يُؤْمِنُونَ بِهِ وَ مَنْ يَكْفُرْ بِهِ فَأُولئِكَ هُمُ الْخاسِرُونَ (۱۲۱)

(كسانى كه بايشان كتاب داديم و كتاب را آن طوريكه سزاوار آنست تلاوت ميكنند اينان بكتاب ايمان دارند و كسانى كه بآن كافر ميشوند پس اينان خود زيان كارانند) اين آيه شريفه از چند جهت مورد بحث است: اول اينكه مراد از الَّذِينَ آتَيْناهُمُ الْكِتابَ يَتْلُونَهُ حَقَّ تِلاوَتِهِ چه كسانى هستند، دوم اينكه مراد از كتاب چيست؟ سوم اينكه مقصود از حق تلاوت كدام است و ما نخست اخبارى كه در ذيل آيه وارد شده متذكر شده و سپس ببيان آن ميپردازيم.

در كافى از حضرت صادق عليه السّلام روايت كرده در تفسير آيه شريفه فرموده

(هم الأئمه)

مراد از الَّذِينَ آتَيْناهُمُ الايه امامانند و در مجمع البيان و تفسير

عیاشی از حضرت صادق علیه السّلام روایت شده که فرمود:

(انّ حق تلاوته هو الوقوف عند ذکر الجنه و النار یسال فی الاولی و یستعیذ من الاخری)

در مورد ذکر جنت مسئلت میکند و در ذکر نار استعاذه میکند.

و در ارشاد دیلمی از آن حضرت روایت نموده که فرمود:

(یرتلون آیاته و یتفقهون به و یعملون باحکامه و یرجون وعده و یخافون وعیده و یعتبرون بقصصه و یأتمرون باوامره و ینتهون بنواهیه ما هو و اللّه حفظ آیاته و درس حروفه و تلاوه سوره و درس اعشاره و اخماسه حفظوا حروفه و اضاعوا احکامه و انّما هو تدبر آیاته و العمل باحکامه)

قال تعالی کِتابٌ أَنْزَلْناهُ إِلَیْکَ مُبارَکٌ لِیَدَّبَّرُوا آیاتِهِ شمرده میخوانند و بمعانی آن پی میبرند و باحکامش عمل میکنند و بوعده هایش امیدوارند و از وعیدهایش ترسانند و از قصه های پیشینیان عبرت میگیرند و اوامر آن را امتثال میکنند و نواهی آن را اجتناب میکنند بخدا قسم نیست مراد از حق تلاوت مجرد حفظ آیات یا درس کلماتش یا قرائت سور آن یا درس عشرها و خمس های آن قراء فقط حفظ عبارات کردند ولی باحکامش عمل نکردند و جز این نیست که حق تلاوت تدبر آیات او است و عمل باحکامش سپس استشهاد فرمود بآیه شریفه کتاب الایه.

و اما اموری که از آیه شریفه بضمیمه این اخبار استفاده می شود عبارت است از چند امر:

۱- مراد از الَّذِینَ آتَیْناهُمُ الْکِتابَ عموم کسانی هستند که قرآن را آن طوریکه سزاوار تلاوت آنست تلاوت میکنند به بیانی که در خبر منقول از ارشاد ذکر شده و اما تفسیر بائمه هدی (ع) از باب بیان مصداق است زیرا این خانواده اتمّ مصادیق آیه شریفه هستند.

۲- از مجموع این اخبار استفاده میشود که مراد از کتاب، قرآن مجید است

نه تورات یا انجیل، بلکه استشهاد حضرت بآیه شریفه، کِتابٌ أَنْزَلْناهُ إِلَیْکَ صریح در این معنی است بنا بر این قول بعضی از مفسرین که گفتند مراد از کتاب انجیل، و مراد از الَّذِینَ آتَیْناهُمُ الْکِتابَ آن عده از نصاری حبشه و شامند که با جعفر بمدینه آمدند و همچنین قول بعضی دیگر که گفتند مراد از کتاب تورات و مراد از کسانی که بآنها کتاب دادیم عبد اللَّه سلام و یاران او میباشند درست نیست برای اینکه مستند صحیحی برای این گفتار نیست، و استناد بمراعات نظم آیات هم مردود است زیرا چنانچه مکرر گفته ایم مراعات نظم در آیات قرآن معتبر نیست.

۳- در ذیل حدیث اخیر، حق تلاوت را بتدبر در آیات و عمل باحکام قرآن تفسیر مینماید و بآیه شریفه کِتابٌ أَنْزَلْناهُ إِلَیْکَ مُبارَکٌ لِیَدَّبَّرُوا آیاتِهِ «۱» استشهاد میفرماید که صریح است بر اینکه غرض اصلی از انزال قرآن تدبر در آیات آنست و در صدر حدیث حق تلاوت که تدبر در آیات قرآن است بامور هشتگانه تفسیر نموده: ترتیل در قرآن (شمرده تلاوت نمودن) فهم معانی، عمل باحکام و امیدواری بوعده ها، ترسیدن از وعیدها، عبرت گرفتن از قصص و حکایات، اطاعت اوامر و ترک نواهی آن ۴- مراد از جمله ما هو و اللَّه حفظ آیاته تا اضاعوا حدوده تعریض بکسانی است که صرفا بقرائت ظاهری و تجوید آن اکتفاء نموده و تعداد آیات و حروف آن را حفظ میکنند ولی حدود و احکام آن را ضایع میسازند، و این امور اگرچه در حدّ خود دارای فضیلت است لکن حق تلاوت نیست و اگر با تدبر در آیات قرآن توأم نباشد فایده ندارد.

۵- مراد از «

وقوف عند ذکر الجنه و النار

» که در حدیث دوم است اینست که ۱- سوره ص آیه ۲۸

نزد آیاتی که راجع به بهشت و نعم آنست توقف کند و از خدا مسئلت نماید که او را باعمالی که موجب نیل به بهشت و نعم آنست موفق گرداند و نزد آیاتی که راجع بدوزخ و عذابهای آنست توقف کند و بخدا پناه برد و مسئلت نماید که او را از آن نجات دهد و متذکر شود وسائل نیل به بهشت چیست انجام دهد و اموری که اسباب گرفتاری و دخول در عذابهای الهی است چه چیزهایی است، از آنها اجتناب نماید. بعد از توجه باین اموری که ذکر شد تفسیر آیه از همه جهات آن بخوبی واضح و روشن میگردد.

أُولئِکَ یُؤْمِنُونَ بِهِ مرجع ضمیر ظاهرا همان کتاب است که عبارت از قرآن باشد و ارجاع ضمیر برسول بنحو استخدام وجهی ندارد و ایمان بقرآن در حقیقت ایمان بهمه عقاید از توحید و عدل و نبوت و امامت و معاد و جمیع ضروریات دین و آنچه انبیاء آورده و ائمه بیان فرموده اند میباشد، و از این جمله استفاده میشود که حق تلاوت خاصّ اهل ایمان است و سایر فرق و مذاهب از این معنی بی بهره اند، و مخفی نماند که صدق کلی از یک جانب است یعنی هر که حق تلاوت را رعایت کند مؤمن بقرآن است ولی چنین نیست که هر که مؤمن بقرآن باشد حق تلاوت را مراعات می نماید.

وَ مَنْ یَکْفُرْ بِهِ فَأُولئِکَ هُمُ الْخاسِرُونَ خسران و زیان دنیا و آخرت از برای آن کسانی است که بقرآن کافر باشند و این کفر بقرآن اعم است از اینکه بهمه قرآن یا ببعض آیات آن ایمان نداشته باشند و معنی خسران را قبلا متذکر شده ایم

[سوره البقره (۲): آیه ۱۲۲] .... ص : ۱۷۷

یا بَنِی إِسْرائِیلَ اذْکُرُوا نِعْمَتِیَ الَّتِی أَنْعَمْتُ عَلَیْکُمْ وَ أَنِّی فَضَّلْتُکُمْ عَلَی الْعالَمِینَ (۱۲۲)

این آیه شریفه در ابتداء بیان احوال بنی اسرائیل ذکر شده و تفسیرش بیان گردید و در علت تکرار آن وجوهی گفته شده:

۱- مبالغه و تأکید و لزوم شکر و اطاعت خداوند ۲- نظر ببعد بین دو آیه برای اتمام حجت و تأکید در تذکر تکرار فرموده ۳- برای ختم حالات بنی اسرائیل و ربط ببدء و آغاز آنها تکرار شده ۴- تکرار امر بتذکر برای تکرار نعمت بوده است و آنچه میتوان در اینموضوع متذکر شد اینکه آیات مکرره در قرآن بسیار است چه در سوره واحده مانند سوره الرحمن و سوره المرسلات و چه در سور متعدده مانند قصص انبیاء و اوصاف جنت و نار و نعم و عذاب آنها و البته این تکرارات در هر موردی حاوی حکم و مصالحی است که تتبع آنها بی اشکال نیست و بسا تخرس بغیب و من عندی است و در بسیاری از موارد، موقع نزول مختلف بوده و هر یک در موقع خود مناسب بلکه لازم بوده است و اللَّه العالم

[سوره البقره (۲): آیه ۱۲۳] .... ص : ۱۷۷

وَ اتَّقُوا یَوْماً لا تَجْزِی نَفْسٌ عَنْ نَفْسٍ شَیْئاً وَ لا یُقْبَلُ مِنْها عَدْلٌ وَ لا تَنْفَعُها شَفاعَهٌ وَ لا هُمْ یُنْصَرُونَ (۱۲۳)

نظیر این آیه شریفه نیز با اندک اختلافی در الفاظ آن گذشت مثل اینکه در آیه شریفه وَ لا یُقْبَلُ مِنْها شَفاعَهٌ بود و در اینجا وَ لا تَنْفَعُها شَفاعَهٌ و در آنجا وَ لا یُؤْخَذُ مِنْها عَدْلٌ بود و در اینجا وَ لا یُقْبَلُ مِنْها عَدْلٌ میباشد و مثل تأخیر

عـدل بر شـفاعت در آیه سابقه و تقدیم عدل بر شـفاعت در این آیه و گرنه مطلب یکی است و تفسیر آن همان است که بیان شد.

[سوره البقره (۲): آیه ۱۲۴] ..... ص : ۱۷۸

وَ إِذِ ابْتَلی إِبْراهِیمَ رَبُّهُ بِکَلِماتٍ فَأَتَمَّهُنَّ قالَ إِنِّی جاعِلُکَ لِلنَّاسِ إِماماً قالَ وَ مِنْ ذُرِّیَّتِی قالَ لا یَنالُ عَهْدِی الظَّالِمِینَ (۱۲۴)

(و یاد کن زمانی را که ابراهیم را پروردگارش بکلماتی آزمایش نمود پس آن کلمات را باتمام رسانیـد، خداونـد فرمود همانا ترا پیشوای مردم قرار دادم ابراهیم گفت از ذریه من هم پیشوا قرار ده، فرمود عهد امامت من بستمکاران نمیرسد.

کلام در تفسیر این آیه شریفه در چند مقام است:

(مقـام اول در تفسـیر الفـاظ آیه) اذ ظرف زمـان ماضـی و متعلق بمحـذوف است یعنی و اذکر إذ ابتلی و ابتلاء بمعنی اختبـار و امتحان است، و امتحان الهی نه برای کشف باطن و حقیقت است زیرا خداونـد عالم السر و الخفیات بوده و از سـرائر و ضـمائر هر کس آگاه است بلکه برای اثبات و اظهار باطن شخص ممتحن «بفتح حاء» برای خود و دیگران است.

إِبْراهِیمَ اسم پیغمبر بزرگواری است که پدر اسـحق و اسـمعیل بوده و نسب قریش و بنی اسرائیل باو منتهی میشود و قرآن اعتناء بسیار بشأن این پیغمبر داشته و او را بسیار عظیم الشأن معرفی نموده چنانچه مذکور خواهد شد.

و در این کلمه (اذ) بین قراء اختلاف است و چهار لغت در آن گفته انـد بلکه آیه را باین لغات مختلفه قرائت نموده اند ولی بنا بر مسلک ما در تفسیر

همان قرائت سیاهی معتبر است و ابراهیم مفعول ابتلی و فاعل آن ربّه می باشد.

بکلمات مفسرین در تفسیر کلمات اختلاف نموده بعضی از جنس اقوال دانسته و برخی از جنس افعال، و اخباری از ابن عباس و غیره ذکر نموده اند که نزد ما معتبر نیست و ما اخباری را که از ائمه اطهار در این مورد رسیده ذکر خواهیم نمود.

فَأَتَمَّهُنَّ بعضی فاعل اتمّ را ربّه دانسته و جمله إِنِّی جاعِلُکَ لِلنَّاسِ إِماماً الی آخر را تفسیر کلمات ذکر نموده اند ولی مشهور فاعل اتمّ را ابراهیم گفته اند و مراد از اتمام کلمات خوب در آمدن از جمیع امتحانات الهی و کاملا عمل نمودن بآنهاست.

قالَ إِنِّی جاعِلُکَ لِلنَّاسِ إِماماً خداوند پروردگار ابراهیم فرمود که من ترا پیشوا و مقتدای مردم قرار دادم (چون مراتب کمال را پیمودی و از بوته امتحان درست بیرون آمدی) از این جمله استفاده میشود که اولاـ جعل امامت بدست خداست و بشر را نمیرسد که امام و پیشوا برای خود انتخاب کند و ثانیا اعطاء این مقام بهرکسی شایسته نیست و تا مراحل کمال عبودیت را نه پیماید و بدرجات عالیه انسانیت نائل نشود خلعت امامت بر قامت او پوشیده نشود و ثالثا مقام امامت بالاترین مقامات است زیرا ابراهیم پس از آنکه دارای مقام نبوت و رسالت و اولو العزمی و خلت شد بمقام امامت نائل گردید و امام بطور اطلاق پیشوایی و مقتدائیست و همه امور را شامل میشود و ذکر کلمه للناس قبل از آن مفید اینست که این پیشوایی بر همه افراد انسان حتی انبیاء و اولیاء است و همه موظفند که از ابراهیم متابعت نمایند باندازه که پیغمبر اسلام صلّی اللّه علیه و آله و سلّم که از ابراهیم

افضل است مأمور بمتابعت از ملت ابراهیم میشود ثُمَّ أَوْحَیْنا إِلَیْکَ أَنِ اتَّبِعْ مِلَّهَ إِبْراهِیمَ حَنِیفاً «۱» قالَ وَ مِنْ ذُرِّیَّتِی مراد از ذریّه اولاد طاهرین حضرت ابراهیم یعنی اسمعیل و اسحق و احفاد طاهرین آنهاست چنانچه ظاهر در این معنی است اخبار مانند خبری که در کافی از عبد العزیز بن مسلم از حضرت رضا (ع) روایت نموده «۲» و غیر آن بر این معنی دلالت دارد و مصداق اتمّ و اکمل آن حضرت محمد صلّی اللَّه علیه و آله و سلّم و اوصیای طاهرین اوست چنانچه در چند آیه بعد از آن میفرماید رَبَّنا وَ اجْعَلْنا مُسْلِمَیْنِ لَکَ وَ مِنْ ذُرِّیَّتِنا أُمَّهً مُسْلِمَهً لَکَ الی ان قال رَبَّنا وَ ابْعَثْ فِیهِمْ رَسُولًا مِنْهُمْ یَتْلُوا عَلَیْهِمْ آیاتِکَ وَ یُعَلِّمُهُمُ الْکِتابَ وَ الْحِکْمَهَ وَ یُزَکِّیهِمْ «۳» و همچنین خبر سابق الذکر بر این معنی دلالت دارد.

قالَ لا یَنالُ عَهْدِی الظَّالِمِینَ مراد از عهد خدا همان امامت است و ظالم اعم است از ظلم بحق که شرک و کفر و ضلالت باشد یا ظلم بغیر که انواع آزار و تجاوزات را شامل میشود و ظلم بنفس که فسق و فجور و مطلق معاصی باشد بنا بر این هر غیر معصومی ظالم است و عهد خدا و امامت تنها بمعصومین میرسد و غیر معصوم از این فیض محروم است.

علاوه بر اینکه این مقام منیع بحضرت ابراهیم بعد از اتمام کلمات و تحصیل قابلیت داده شده و در ذریه او نیز بکسانی که واجد قابلیت بوده و مدارج کمال عبودیت و بندگی را پیموده باشند اعطاء میشود.

«مقام دوم» در ذکر اخبار وارده در تفسیر کلمات و غیره:

در مجمع البیان از تفسیر علی بن ابراهیم از حضرت صادق علیه السّلام روایت ۱- سوره النحل آیه ۱۲۴

۲- کتاب الحجه صفحه ۱۹۸- ۲۳۰ طبعه جدیده

۳- سوره البقره آیه ۱۲۷

نموده که فرمود

(انه ما ابتلاه اللّه به فی نومه من ذبح ولده اسمعیل ابی العرب فاتمها ابراهیم و عزم علیها و سلم لامر اللّه تعالی فلما عزم قال اللّه ثوابا له لمّا صدق و عمل بما امره اللّه انی جاعلک للناس اماما ثمّ انزل اللّه علیه الحنیفیه و هی الطهاره و هی عشره اشیاء خمسه منها فی الرأس و خمسه منها فی البدن فامّا التی فی الرأس فاخذ الشارب و اعفاء اللحی و طمّ الشعر و السواک و الخلال و امّا التی فی البدن فحلق الشعر من البدن و الختان و تقلیم الاظفار و الغسل من الجنابه و الطهور بالماء فهذه الحنیفیه الظاهره التی جاء بها ابراهیم فلم تنسح و لا تنسح الی یوم القیمه و هو قوله وَ اتَّبَعَ مِلَّهَ إِبْراهِیمَ حَنِیفاً.

و نیز در مجمع البیان از ابو جعفر ابن بابویه از مفضل روایت نموده که گفت از حضرت صادق علیه السّلام سؤال کردم مراد از این کلمات چیست فرمود:

«هی الکلمات التی تلقاها آدم من ربه فتاب علیه و هو انه قال یا ربّ اسئلک بحق محمد و علی و فاطمه و الحسن و الحسین الّا تبت علی فتاب اللّه علیه انه هو التواب الرحیم فقلت له یا بن رسول اللّه فما یعنی بقوله فاتمهن قال اتمهن الی القائم اثنی عشر اماما تسعه من ولد الحسین قال فقلت له یا بن رسول اللّه اخبرنی من قول اللّه و جعلها کلمه باقیه فی عقبه قال یعنی بذلک الامامه جعلها اللّه فی عقب الحسین الی یوم القیمه فقلت له فکیف صارت الامامه فی ولد الحسین دون ولد الحسن و هما جمیعا ولدا رسول اللّه و سبطاه و سیدا شباب اهل الجنه فقال انّ موسی و هارون نبیّان مرسلان اخوان فجعل اللّه النبوه فی صلب هارون دون صلب موسی و لم یکن لاحد ان تقول لم فعل اللّه ذلک و ان الامامه خلافه اللّه لیس لاحد ان یقول لم جعلها اللّه فی صلب الحسین دون صلب الحسن لان اللّه تعالی هو الحکیم فی افعاله لا یسئل عما یفعل و هم یسئلون

» و از صدوق قدس سره در مجمع کلام

طویلی نقل نموده و کلمات را باموری چند تفسیر نموده و از برای هر یک استشهاد بآیه نموده که حاصل و خلاصه آنها اینست.

۱- معرفت بتوحید و تنزیه حق تعالی إِنِّی وَجَّهْتُ وَجْهِیَ لِلَّذِی فَطَرَ السَّماواتِ وَ الْأَرْضَ حَنِیفاً وَ ما أَنَا مِنَ الْمُشْرِکِینَ ۲- یقین قوله تعالی وَ کَذلِکَ نُرِی إِبْراهِیمَ مَلَکُوتَ السَّماواتِ وَ الْأَرْضِ وَ لِیَکُونَ مِنَ الْمُوقِنِینَ ۳- «شجاعت، قوله تعالی فَجَعَلَهُمْ جُذاذاً إِلَّا کَبِیراً لَهُمْ ۴- حلم قوله تعالی إِنَّ إِبْراهِیمَ لَحَلِیمٌ أَوَّاهٌ مُنِیبٌ ۵- سخاوت هَلْ أَتاکَ حَدِیثُ ضَیْفِ إِبْراهِیمَ الْمُکْرَمِینَ ۶- عزلت و کناره گیری از بستگان خود بواسطه شرک بخدا، قوله تعالی وَ أَعْتَزِلُکُمْ وَ ما تَدْعُونَ مِنْ دُونِ اللَّهِ ۷- دفع سیئه بحسنه لَئِنْ لَمْ تَنْتَهِ لَأَرْجُمَنَّکَ وَ اهْجُرْنِی مَلِیًّا قالَ سَلامٌ عَلَیْکَ سَأَسْتَغْفِرُ لَکَ رَبِّی ۸- امر بمعروف و نهی از منکر یا أَبَتِ لِمَ تَعْبُدُ ما لا یَسْمَعُ وَ لا یُبْصِرُ

الآیات ۹- محنت در نفس بواسطه القاء او در آتش قُلْنا یا نارُ کُونِی بَرْداً وَ سَلاماً عَلی إِبْراهِیمَ ۱۰- محنت در اولاد در قضیه ذبح اسمعیل یا بُنَیَّ إِنِّی أَری فِی الْمَنامِ أَنِّی أَذْبَحُکَ ۱۱- محنت در اهل ۱۲- صبر بر سوء خلق ساره ۱۳- کوچک دانستن نفس خود وَ لا تُخْزِنِی یَوْمَ یُبْعَثُونَ ۱۴- زلفه و تقرب بخدا ما کانَ إِبْراهِیمُ یَهُودِیًّا وَ لا نَصْرانِیًّا الایه ۱۵- جمع شروط طاعت إِنَّ صَلاتِی وَ نُسُکِی وَ مَحْیایَ وَ مَماتِی لِلَّهِ رَبِّ الْعالَمِینَ ۱۶- استجابت دعاء رَبِّ أَرِنِی کَیْفَ تُحْیِ الْمَوْتی ۱۷- اصطفاء وَ لَقَدِ اصْطَفَیْناهُ فِی الدُّنْیا ۱۸- اقتداء انبیاء باو وَ وَصَّی بِها إِبْراهِیمُ بَنِیهِ وَ یَعْقُوبُ ۱۹- خیر عاقبت وَ إِنَّهُ فِی الْآخِرَهِ لَمِنَ الصَّالِحِینَ ۲۰- حنیفیه ثُمَّ أَوْحَیْنا إِلَیْکَ أَنِ اتَّبِعْ مِلَّهَ إِبْراهِیمَ حَنِیفاً

و از کافی کلینی از حضرت صادق علیه السّلام روایت شده بنا بر نقل المیزان که فرمود:

«انّ اللَّه عز و جل اتخذ ابراهیم عبدا قبل انّ یتخذ نبیا و ان اللَّه اتخذه نبیا قبل ان یتّخذه رسولا و انّ اللَّه اتّخذه رسولا قبل ان یتخذه خلیلا- و ان اللَّه اتخذه خلیلا قبل ان یتخذه اماما فلمّا جمع له الاشیاء قال انی جاعلک للناس اماما قال علیه السّلام فمن عظمها فی عین ابراهیم قال و من ذریتی قال لا ینال عهدی الظالمین قال (ع) لا یکون السفیه امام التقی

» و همین مضمون را بطریق دیگر نیز نقل نموده، و از مفید قدس سره از حضرت صادق علیه السّلام نیز نقل شده و از کلینی ره از حضرت باقر (ع) هم نقل شده، و از شیخ مفید از درست و هشام از ائمه (ع) نقل کرده که فرمود:

«قد کان ابراهیم نبیا و لیس بامام حتی قال اللَّه تبارک و تعالی انّی جاعلک للناس اماما قال و من ذریتی فقال اللَّه تبارک و تعالی لا ینال عهدی الظالمین من عبد صنما او وثنا او مثالا لا یکون اماما

» و از امالی شیخ طوسی و مناقب ابن المغازلی از ابن مسعود از پیغمبر صلّی اللَّه علیه و آله و سلّم روایت شده که در این آیه از قول خداوند فرمود «

من سجد لصنم دونی لا اجعله اماما

و سپس پیغمبر صلّی اللَّه علیه و آله و سلّم فرمود «

و انتهت الدعوه الی و الی اخی علی لم یسجد احدنا لصنم قطّ

» و از تفسیر عیاشی از صفوان جمال روایت کرده در تفسیر فَأَتَمَّهُنَّ که فرمود: فاتمهن بمحمد و علی و الأئمه من ولد علی فی قول اللَّه تعالی ذریه بعضها من بعض «مقام سوم» در شرح مفاد اخبار: از اخبار مذکوره اموری چند استفاده میشود:

۱- اختلاف اخبار مذکوره در تفسیر کلمات ممکن است از اینجهت باشد که در آنها بیان مصادیق کلمات شده و از حیث عموم معنی شامل همه این مصادیق میشود و ممکن است در بعضی موارد حمل بر معنی باطنی شود زیرا چنانچه گذشت قرآن دارای هفتاد بطن است.

۲- ابتلاء ابراهیم در موارد متعدده موجب قابلیت افاضه مقام امامت باو گردید و این ابتلاء هم بجان بود در القاء او در آتش و هم بفرزند بود در امر بذبح اسمعیل و هم بگذشت از مال بود در ندای جبرئیل که گفت:

«سبوح قدوس ربنا و ربّ الملائکه و الروح

» و هم بترک عیال و اولاد بود در ساکن نمودن در وادی مکّه رَبَّنا إِنِّی أَسْکَنْتُ مِنْ ذُرِّیَّتِی بِوادٍ غَیْرِ ذِی زَرْعٍ و هم بگذشت عشیره بود وَ أَعْتَزِلُکُمْ وَ ما تَدْعُونَ مِنْ دُونِ اللَّهِ و هم بپافشاری در توحید بود بشکستن بتها و هم بدعا و انابه و تضرع بود إِنَّ إِبْراهِیمَ لَحَلِیمٌ أَوَّاهٌ مُنِیبٌ و هم بتوسل به پیغمبر اکرم صلّی اللَّه علیه و آله و سلّم و خاندان او بود و بالجمله ابتلاء او بجمیع وظائف عبودیت بود تا قابل مقام امامت گردید و از اینجهت تفسیر کلمات بهر کدام از این امتحانات صحیح است.

۳- حضرت ابراهیم واجد چهار مقام بود عبودیت، نبوت، رسالت، و امامت، و مراد از عبودیت قهریّه ذاتیه که جمیع افراد بشر نسبت بحق دارند و همه مخلوق و مملوک و تحت تصرف و اراده و مشیت او هستند، نیست بلکه مراد عبودیت اختیاری است که از خود هیچ اراده نداشته و قلب او ظرف اراده حق و اراده او تابع اراده حق است.

(لا یشاءون الا ان یشاء اللَّه) و درجه اعلای این عبودیت را پیغمبر اکرم (ص) دارا بود (اشهد ان محمدا عبده و رسوله) و سپس ائمه طاهرین و انبیاء و اولیاء ثم الامثل فالامثل، و مقام نبوت مقام وحی الهی و الهام ملکی و ارتباط با ملکوت

عالم است وَ كَذلِكَ نُرِی إِبْراهِیمَ مَلَكُوتَ السَّماواتِ وَ الْأَرْضِ و مقام رسالت، مأموریت بدعوت و ارشاد و هدایت و تبلیغ احكام و دلالت بمعرفت حق و وظائف بندگی و سایر شئون پیغمبری است، و مراد از امامت مقتدایی نسبت بمردم است و البته هر پیغمبری این مقام را دارا بوده لكن محدود بمردمی بوده كه مأمور بدعوت و ارشاد آنان بوده و امامت حضرت ابراهیم (ع) امامت مطلقه كلیه بر جمیع افراد بشر بوده است.

۴- دعای حضرت ابراهیم كه درخواست امامت در ذریه اش باشد مصداق اتم آن كه امامت مطلقه كلیه باشد در حق پیغمبر اسلام صلّی اللَّه علیه و آله و سلّم و خاندان گرام او ائمه طاهرین مستجاب شد ولی انبیاء بنی اسرائیل و سایر انبیاء از ذریّه ابراهیم دارای مقام امامت تامه بر جمیع افراد بشر نبودند و امامت آنها تنها بر قومی كه مأمور بدعوت آنان بودند میبود.

۵- كسی كه معصوم نباشد و اندكی ظلم و گناهی در دوران زندگیش مرتكب شده باشد قابل مقام امامت نیست تا چه رسد بكسانی كه سالهای دراز عبادت صنم و وثن نموده باشند كه ولایت بر فرزند خود هم ندارند تا چه رسد بولایت بر افراد امّت.

وَ إِذْ جَعَلْنَا الْبَيْتَ مَثابَةً لِلنَّاسِ وَ أَمْناً وَ اتَّخِذُوا مِنْ مَقامِ إِبْراهِيمَ مُصَلًّى وَ عَهِدْنا إِلى إِبْراهِيمَ وَ إِسْماعِيلَ أَنْ طَهِّرا بَيْتِيَ لِلطَّائِفِينَ وَ الْعاكِفِينَ وَ الرُّكَّعِ السُّجُودِ (۱۲۵)

(و یاد کنید زمانی را که خانه کعبه را برای مردم مرجع و محل امن قرار دادیم و از مقام ابراهیم نماز گاهی بگیرید، و سفارش نمودیم بابراهیم و اسمعیل که خانه مرا برای طواف کنندگان و ساکنان حرم و رکوع و سجود کنندگان پاک و مطهر سازید) وَ إِذْ جَعَلْنَا عطف بر إِذِ ابْتَلى و متعلق بمحذوف است یعنی و اذکروا اذ جعلنا و مراد از جعل در (جعلنا) جعل تشریعی است که اشاره بامر بحج باشد که مفاد آیه شریفه وَ لِلَّهِ عَلَى النَّاسِ حِجُّ الْبَيْتِ مَنِ اسْتَطاعَ إِلَيْهِ سَبِيلًا «۱» و آیه شریفه وَ إِذْ بَوَّأْنا لِإِبْراهِيمَ مَكانَ الْبَيْتِ، الی قوله تعالی وَ أَذِّنْ فِي النَّاسِ بِالْحَجِّ الایه»

میباشد، و مقصود جعل تکوینی نیست چنانچه بعضی از مفسرین گمان کرده اند و در توجیه آن محتاج بوجوه غیر مناسبه شده اند، و مراد از البیت کعبه معظمه است نه مسجد الحرام و نه حرم و نه مکّه، بقرینه ذیل آیه أَنْ طَهِّرا بَيْتِيَ لِلطَّائِفِينَ زیرا بیت مطاف است و در آیه شریفه سوره حج که اشاره شد نیز این مفاد موجود است علاوه بر اینکه ظاهر لفظ بیت همان کعبه است، و در اخبار وارده از ائمه اطهار (ع) نیز بیت بکعبه تفسیر بآنچه شده چنانچه. ۱- سوره آل عمران آیه ۹۱

۲- سوره حج آیه ۲۸

و «مثابه» اسم مکان از ثواب بمعنی رجوع است و مفسرین گفتند مراد رجوع بمکه است مرّه بعد مرّه و ثیب نیز از همین ماده است و آن زنی است که مکرر وطی شده باشد ولی ظاهر اینست که چون بیت باید محل رفت و آمد مسلمین جیلا بعد جیل باشد و هر سال باید عده از مسلمانان بخانه کعبه مشرف شوند و آنجا را خالی نگذارند که موجب نزول عذاب میشود چنانچه صریح اخبار است لذا فرموده «بیت را برای مردم مثابه قرار دادیم» و این معنی مناسب با جعل تشریعی است که مفاد آن وجوب است و معلوم است که بر هر کس یک مرتبه بیشتر واجب نیست.

و مراد از «ناس» جمیع افراد بشر از مسلم و کافر است که حکم با شرائط مقرره بر همه واجب است.

و (امنا) عطف بر مثابه است که مفعول جعل است همان جعل تشریعی یعنی واجب است بر هر کسی که این شرافت را برای کعبه حفظ کند و هر کس در آنجا مأمون باشد حتی اگر جانی محکوم بقتل بمسجد الحرام پناه برد تا از حرم خارج نشود نمیتوان او را مجازات نمود و حتی حیوانات فی الجمله باید از تعدی مصون باشند.

و چنانچه متذکر شدیم مراد جعل تکوینی نیست زیرا بسیاری قتل و خونریزی ها در حرم واقع شده که با جعل تکوینی منافات دارد مانند قصه حجاج با ابن زبیر و نحو اینها.

(وَ اتَّخِذُوا) فعل امر و معطوف بر (اذکروا) مقدّر است که قبل از (إِذْ جَعَلْنَا الْبَيْتَ) تقدیر گرفته شد و همین قرائت سیاهی است نه بفتح خاء معجمه چنانچه بعضی قرائت نموده و فعل ماضی گرفته اند.

(مِنْ مَقامِ إِبْراهِيمَ) مراد از مقام ابراهیم همان مقام معروف است که

الاـن نماز طواف در آن گـذارده میشود نه اینکه مراد مسـجد الحرام یا مکه باشـد که بعضـی از مفسـرین گمان کرده انـد و در اخبار ائمه اطهار بهمان مقام معروف تفسیر شده و در همه آنها تصـریح شده که آن موضـعی است که حضـرت ابراهیم (ع) بر سنگ ایستاد و جای پای او در سنگ اثر کرد.

«مصـلی» یعنی محل صـلوه و نماز و مقصود از محل نماز قرار دادن مقام ابراهیم اینست در جهت موقف او نماز گذارده شود و مـذهب امـامیه طبق اخبـار وارده از ائمه طـاهرین اینست که نمـاز واجب است خلف مقـام یـا در یمین و یسـار آن بقـدر امکان گزارده شود چنانچه در رسائل مناسک و کتب فقهیه مذکور است.

وَ عَهِدْنا إِلى إِبْراهِيمَ وَ إِسْماعِيلَ أَنْ طَهِّرا بَيْتِيَ یعنی عهد و پیمان گرفتیم یا امر کردیم ابراهیم و اسـمعیل را که خانه مرا پاکیزه کنیـد و مراد از تطهیر همـان تطهیر از نجاسـات و کثافـات است نه از اصـنام و بتها زیرا در زمان ابراهیم و اسـمعیل بتی در کعبه نبوده که خانه را از آن پاک کننـد و اضافه بیت بخداوند برای تشـریف و احترام کعبه است که محلّ عبادت از طواف و نماز و غیره است چنانچه مساجد را خانه های خدا می نامند و از قلب مؤمن بحرم خدا تعبیر شده است.

لِلطَّائِفِينَ وَ الْعاكِفِينَ وَ الرُّكَّعِ السُّجُودِ طائفین یعنی حجاج و معتمرین که برای طواف حـج و عمره یا طواف های مسـتحبه بآنجا تشـرّف پیدا میکنند و مراد از عاکفین کسانی هسـتند که بمنظور اعتکاف در مسجد الحرام در آنجا اقامت میکنند نه اینکه مراد مقیمان در مکّه باشـند، و رکع جمع راکع و السـجود جمع ساجـد است چنانچه گفته انـد که هر فعلی که مصـدرش باین وضـع باشـد جـایز است جمـع برای فاعـل آورد مثـل قعـود و رکـوع و سـجود و مراد نمازگزاراننـد نه اینکه خصوص رکوع و سـجود مقصود باشد و از اینجهت با واو عاطفه ذکر

نشده بلکه بدون فاصله حرف عطف مذکور گردیده.

اخبار وارده: از کافی و تهذیب و تفسیر عیاشی از حضرت صادق علیه السّلام نقل کرده اند که سؤال شد از کسی که دو رکعت نماز طواف را در مقام ابراهیم فراموش کرد؟ فرمود اگر در مکه است برود نزد مقام ابراهیم بجای آورد و استشهاد فرمود باین آیه وَ اتَّخِذُوا مِنْ مَقامِ إِبْراهِيمَ مُصَلًّى و اگر از شهر کوچ کرده است امر نمیکنیم او را که برگردد.

و از این حدیث استفاده میشود که مراد از مقام ابراهیم همین مقام معروف است چنانچه ذکر شد.

و از کافی از حضرت صادق علیه السّلام روایت شده که فرمود خداوند عز و جل در کتابش میفرماید طَهِّرا بَيْتِيَ لِلطَّائِفِينَ وَ الْعاكِفِينَ وَ الرُّكَّعِ السُّجُودِ «

فلینبغی للعبد ان لا یدخل مکّه الا و هو طاهر قد غسل عرقه و الاذی و تطهّر

» و از این حدیث استفاده میشود که مراد طهارت از نجاسات و کثافات و تعبیر به ینبغی برای استحباب دخول مکه با طهارت است از جهت احترام خانه.

و از تفسیر قمی از حضرت صادق علیه السّلام حدیث مفصلی در شرح قصه حضرت ابراهیم و ساره و هاجر و اسمعیل نقل کرده که خلاصه ترجمه آن اینست که «چون هاجر اسمعیل را زائید ساره سخت اندوهناک شد برای اینکه فرزندی نزائیده بود و باین سبب ابراهیم را آزرده و اندوهناک مینمود ابراهیم بخدا شکایت نمود، خطاب رسید که زن مانند دنده انسان کج است اگر بخواهی راست کنی میشکند و اگر رها کنی از آن برخوردار میشوی، و امر شد که هاجر و اسمعیل را از نزد ساره ببرد، عرض کرد پروردگارا آنان را کجا ببرم؟ خطاب شد بحرم من و محل امن من و اول بقعه که در زمین آفریدم که مکّه باشد پس ابراهیم هاجر و اسمعیل را از شام بزمین مکه برد و در موضع بیت فرود آورد

و چون با ساره عهد کرده بود که پیاده نشود مراجعت نمود هاجر گفت آیا ما را در این زمین که نه همدم و کشت و آبی هست میگذاری و میروی؟ ابراهیم فرمود خدایی که مرا امر نموده شما را در این مکان گذارم شما را کفایت میکند، و هنگامی که در مراجعت از مکه بکوه ذی طوی رسید عرض کرد رَبَّنا إِنِّی أَسْکَنْتُ مِنْ ذُرِّیَّتِی بِوادٍ غَیْرِ ذِی زَرْعٍ عِنْدَ بَیْتِکَ الْمُحَرَّمِ رَبَّنا لِیُقِیمُوا الصَّلاهَ فَاجْعَلْ أَفْئِدَهً مِنَ النَّاسِ تَهْوِی إِلَیْهِمْ وَ ارْزُقْهُمْ مِنَ الثَّمَراتِ لَعَلَّهُمْ یَشْکُرُونَ و چون روز بلند شد اسمعیل تشنه گردید هاجر در طلب آب بطرف صفا رفت و در وادی بین صفا و مروه سرابی در نظرش جلوه نمود گمان کرد آب است و بطرف آن از کوه فرود آمد وقتی بمروه رسید اسمعیل از نظر او غائب شد باز برگشت تا بصفا رسید و هفت مرتبه بین صفا و مروه سعی نمود و در مرتبه هفتم که بمروه رسید دید آب از زیر دو پای اسمعیل ظاهر شد برگشت و اطراف آن را رمل جمع نمود تا آب ایستاد و از اینجهت آن چشمه را زمزم نام نهادند و طائفه جرهم در ذی المجاز و عرفات فرود آمده بودند وقتی دیدند طیور و وحوش بر آبی اجتماع نموده اند بدنبال آن آمده و دیدند زنی با بچه ای زیر سایه درختی پهلوی چشمه نشسته از او پرسیدند شما کیستید؟ گفت من مادر بچه ابراهیم خلیل الرحمن و این پسر اوست خداوند امر فرموده که ما را در اینجا فرود آورد اجازه خواستند که در نزدیکی آنها منزل کنند گفت اجازه با ابراهیم است و چون روز سوم ابراهیم بزیارت آنها آمد هاجر جریان را باو عرض کرد و او اجازه داد پس آنها خیمه های خود را در آن نزدیکی نصب کرده و با آنها مأنوس شدند و چون اسمعیل براه افتاد طایفه جرهم هر کدام یک گوسفند و دو گوسفند باو بخشیدند و هاجر و اسمعیل بوسیله آنها امرار معاش مینمودند تا اینکه اسمعیل بحدّ بلوغ رسید، خداوند ابراهیم را امر فرمود که خانه او را بنا کند، و جبرئیل

موضع آن را معین نمود و ابراهیم بنا نمود و حجر الاسود را در موضع خود نهاد و دو باب برای خانه قرار داد دری بطرف مشرق و دری بطرف مغرب که آن را مستجار مینامند و سقف آن را از درخت پوشانید و هاجر کسای خود را بر در آن آویخت پس چون از بنا فارغ شدند ابراهیم و اسمعیل حج بجای آوردند و روز هشتم ذی حجه جبرئیل نازل شد و گفت آب بردارید زیرا در منی و عرفات آب نیست و لذا این روز ترویه نامیده شد و سپس آنان را بمنی برد و شب را آنجا بیتوته نمودند و ابراهیم چون از بنای خانه فارغ شد عرض کرد رَبِّ اجْعَلْ هذا بَلَداً آمِناً وَ ارْزُقْ أَهْلَهُ مِنَ الثَّمَراتِ مَنْ آمَنَ مِنْهُمْ الایه حضرت صادق فرمود یعنی آنان را از ثمرات قلوب برخوردار فرما یعنی محبت آنان را در دل مردم قرار ده تا با آنها انس بگیرند.

[سوره البقره (۲): آیه ۱۲۶] .... ص: ۱۹۱

وَ إِذْ قالَ إِبْراهِيمُ رَبِّ اجْعَلْ هذا بَلَداً آمِناً وَ ارْزُقْ أَهْلَهُ مِنَ الثَّمَراتِ مَنْ آمَنَ مِنْهُمْ بِاللَّهِ وَ الْيَوْمِ الْآخِرِ قالَ وَ مَنْ كَفَرَ فَأُمَتِّعُهُ قَلِيلًا ثُمَّ أَضْطَرُّهُ إِلى عَذابِ النَّارِ وَ بِئْسَ الْمَصِيرُ (۱۲۶)

(و یاد کنید زمانی را که ابراهیم گفت پروردگارا این شهر را محل امن قرار ده و اهل آن را از ثمرات روزی ده، آن کسانی از آنان که ایمان بخدا و روز واپسین آورده اند، خداوند فرمود و کسی که کافر شود، آنان را نیز از نعمت های خود برای مدت کمی برخوردار نموده و سپس بجانب عذاب آتش می کشانم و عذاب آتش بد محل بازگشتی است) (و اذ) معطوف به (اذ جعلنا) در آیه قبل است و جمله رَبِّ اجْعَلْ هذا بَلَداً آمِناً

گفتار حضرت ابراهیم و دعای او درباره اهل مکه است و مفاد «اجعل» همان جعل تشریعی است که ذکر شد، و چون در آیه قبل خداوند فرمود ما بیت را محل امن قرار دادیم. بنظر میرسد که حضرت ابراهیم در دعای خود این شرافت را برای شهر مکه درخواست نمود که همان حدّ حرم باشد.

وَ ارْزُقْ أَهْلَهُ مِنَ الثَّمَراتِ مراد از ثمرات جمیع فواکه و میوه ها بلکه هر چیزی است که عنوان ثمره بر آن صادق آید و در حدیث سابق که بثمرات القلوب یعنی محبت مردم نسبت بآنها تفسیر شده از باب بیان مصداق است و شاهد بر این معنی، کلام حضرت باقر است چنانچه در مجمع البحرین روایت کرده که فرمود «

ان الثمرات تحمل علیهم من الاقطار و قد استجاب اللّه له حتی لا توجد فی بلاد المشرق و المغرب ثمره لا توجد فیها حتی انه توجد فیها فی یوم واحد فواکه ربیعیه و صیفیه و خریفیه و شتاییه

» مَنْ آمَنَ مِنْهُمْ بِاللَّهِ وَ الْيَوْمِ الْآخِرِ این جمله برای تخصیص دعاء ابراهیم (ع) باهل ایمان بخدا و روز جزا است زیرا اهل بلد شامل مؤمن و کافر هر دو میشود و دعاء در حق غیر مؤمن روا نیست مگر اینکه طلب هدایت و ارشاد و دلالت بحق باشد.

قالَ وَ مَنْ كَفَرَ فَأُمَتِّعُهُ قَلِيلًا این کلام در استجابت دعای ابراهیم (ع) است کانّ خدا میفرماید من دعای ترا مستجاب نمودم و رزق خود را در این دنیا بمؤمنین اختصاص نمیدهم بلکه مؤمن و کافر هر دو از نعم دنیوی برخوردار میشوند، ولی کسانی که کافر باشند مدت کمی در این دنیا از نعمت های من بهرمند شده پس از بدرود این زندگانی چند روزه بعذاب الهی ابدی معذب خواهند شد و به بیچارگی و درماندگی گرفتار خواهند گردید.

ثُمَّ أَضْطَرُّهُ إِلى عَذابِ النَّارِ وَ بِئْسَ الْمَصِيرُ اضطره یعنی آخذه قهرا،

آنها را از روی قهر و غلبه میگیریم و بعذاب آتش میکشانیم و در چنگال عذاب گرفتار مینمائیم و این مفاد اضطرار است و عذاب آتش بد محل بازگشتی برای آنان است زیرا اگر تمام عمر دنیا را زنده باشند و از نعم دنیوی برخوردار شوند در مقابل عذاب ابدی قیامت ارزش ندارد چون آن بالاخره فانی و زائل و این دائم و باقی است بلکه تمام دنیا و نعم آن مقابل یک ساعت از عذاب جهنم نخواهد بود چنانچه در آیه ۶ و ۳۹ عذاب قیامت مفصلا بیان شد.

[سوره البقره (۲): آیه ۱۲۷] ..... ص : ۱۹۳

وَ إِذْ يَرْفَعُ إِبْراهِيمُ الْقَواعِدَ مِنَ الْبَيْتِ وَ إِسْماعِيلُ رَبَّنا تَقَبَّلْ مِنَّا إِنَّكَ أَنْتَ السَّمِيعُ الْعَلِيمُ (۱۲۷)

و یاد کنید زمانی را که ابراهیم و اسمعیل پایه های خانه کعبه را برافراشتند و گفتند پروردگار ما از ما قبول کن همانا تو شنوا و دانایی قواعد جمع قاعده بمعنی اساس و پی و اصل است که بر او بناء گذارده میشود و قواعد در هر علمی عبارت از اصولی است که فروع و مسائل بر آنها مبتنی و از آنها متفرع میشود مثلاً قواعد فقهیه عبارت از مطالب کلیه است که فروع فقهیه بر آنها مترتب میشود و از همین جهت آنها را علم اصول فقه میگویند چون اصل نیز بمعنی پایه و اساس است و از کلمه یرفع ممکن است استفاده کرد که قواعد بیت قبل از ابراهیم بوده و وی مأمور برفع آنها شده یعنی بناء جدار و بالا بردن پی ها چنانچه مستفاد از بعض اخبار وارده از ائمه (ع) است، و در بعضی اخبار دارد که حضرت آدم خانه کعبه را بناء نمود و اول کسی بود که حج بجای آورد چنانچه در مجمع البیان نقل کرده و از حضرت باقر علیه السّلام روایت نموده که خداوند خانه بر چهار ستون در زیر عرش قرار داد و آن را بیت الضراح نام نهاد

و فرشتگان را امر کرد که برگرد آن طواف کنند و آن بیت المعمور است که در قرآن یاد شده و سپس ملائکه را امر فرمود که در روی زمین خانه بنا کنند که اهل زمین برگرد آن طواف نمایند.

بلکه این معنی «بنای کعبه قبل از ابراهیم» از آیه شریفه نیز استفاده میشود إِنَّ أَوَّلَ بَيْتٍ وُضِعَ لِلنَّاسِ لَلَّذِی بِبَكَّةَ مُبارَكاً «۱» زیرا مسلما قبل از ابراهیم بناهای بسیاری در عالم بود و اگر ابراهیم بانی اولی بیت باشد اولیتی برای کعبه نسبت بسائر ابنیه نیست جز اینکه گفته شود مراد اول بیت از جهت وضع برای عبادت است.

و نیز آیه شریفه رَبَّنا إِنِّی أَسْكَنْتُ مِنْ ذُرِّيَّتِی بِوادٍ غَيْرِ ذِی زَرْعٍ عِنْدَ بَيْتِكَ الْمُحَرَّمِ «۲» بر این معنی دلالت دارد زیرا بیت الحرام قبل از سکنی دادن ذریه اش بوده که این دعا را نموده.

وَ إِسْماعِيلُ عطف بر ابراهیم است که او هم مأمور برفع قواعد بیت بوده و شاید نکته اینکه اسمعیل را بعد از ذکر مفعول عطف نموده و نفرمود وَ إِذْ يَرْفَعُ إِبْراهِيمُ الْقَواعِدَ مِنَ الْبَيْتِ وَ إِسْماعِيلُ این باشد که ابراهیم مأمور بالاصاله و اسمعیل مأمور بالتبع بوده چنانچه در خبر دارد «

كان ابراهيم يبنى و اسمعيل يناوله الحجر

» و اگر بآن طرز بیان مینمود بر شرکت هر دو بالسویه دلالت میکرد، و در مجمع البیان از حضرت باقر علیه السّلام روایت نموده که فرمود «

انّ اسمعيل اول من شقّ لسانه بالعربيه و كان ابوه يقول و هما يبنيان هاى ابن اى اعطنى حجرا فيقول له اسمعيل يا ابت هاك حجرا فابراهيم يبنى و اسمعيل يناوله الحجر

»

۱- سوره آل عمران آیه ۹۰

۲- سوره ابراهیم آیه ۴۰

رَبَّنا تَقَبَّلْ مِنَّا این جمله مقول قول ابراهیم و اسمعیل است و ترک فعل و فاعل قول در کلام بواسطه وضوح آنست و نظیر این در آیات شریفه بسیار است مانند آیه شریفه وَ الْمَلائِکَهُ یَدْخُلُونَ عَلَیْهِمْ مِنْ کُلِّ بابٍ سَلامٌ عَلَیْکُمْ «۱» یعنی یقولون سلام علیکم، و مانند وَ الْمَلائِکَهُ باسِطُوا أَیْدِیهِمْ أَخْرِجُوا أَنْفُسَکُمُ «۲» یعنی یقولون اخرجوا انفسکم و از این جمله استفاده میشود که بنای آنها عبادت بوده که تقاضای قبول نموده اند نه اینکه برای سکونت و استفاده شخصی باشد إِنَّکَ أَنْتَ السَّمِیعُ الْعَلِیمُ سمیع در اینجا بمعنی اجابت کننده دعا است و چنانچه سابقا تذکر داده شده سمیع و بصیر دارای دو معنی است یکی بمعنی شنوا و بینا و دیگر (سمیع) بمعنی اجابت کننده و ترتیب اثر دهنده بر سخن و (بصیر) خبیر و وارد بامور است یعنی البته تو اجابت کننده ای دعای ما را و آگاه باسرار و نیات ما هستی و میدانی که این عمل را ما فقط بقصد امتثال امر تو انجام داده و غرضی جز تقرب بتو و توقعی جز قبول آن نداریم.

[سوره البقره (۲): آیه ۱۲۸] .... ص: ۱۹۵

رَبَّنا وَ اجْعَلْنا مُسْلِمَیْنِ لَکَ وَ مِنْ ذُرِّیَّتِنا أُمَّهً مُسْلِمَهً لَکَ وَ أَرِنا مَناسِکَنا وَ تُبْ عَلَیْنا إِنَّکَ أَنْتَ التَّوَّابُ الرَّحِیمُ (۱۲۸)

پروردگار ما، ما دو نفر را نسبت بخودت مسلم قرار ده و همچنین از ذریت ما امّت مسلمی برای خود قرار ده و وظایف عبادی و یا مواضع عبادت را بما نشان ده و بر ما بازگشت نمای «توبه ما را بپذیر» بدرستی که تو بسیار توبه پذیرنده و بخشاینده ای «ربنا» دنباله دعای حضرت ابراهیم و اسمعیل است و در تفسیر مسلم در کلمات مفسرین وجوهی ذکر شده. ۱- سوره رعد آیه ۲۳

۲- سوره انعام آیه ۹۳

۱- مراد از اسلام اعتقاد بجمیع عقائد حقّه است و هر چند ابراهیم و اسمعیل معتقد بودند ولی ثبات و استمرار بر آن را درخواست مینمودند چنانچه در اهْدِنَا الصِّراطَ الْمُسْتَقِیمَ گفته شد.

۲- مراد از اسلام خلوص در عبادت و توجه بمبدء است چنانچه در آیه دیگر میفرماید:

إِنِّی وَجَّهْتُ وَجْهِیَ لِلَّذِی فَطَرَ السَّماواتِ وَ الْأَرْضَ حَنِیفاً «۱» ۳- مراد از اسلام مطلق اطاعت و امتثال نسبت بجمیع اوامر الهی است.

ولی آنچه بنظر میرسد اینست که مراد از مسلم در اینجا صاحب مقام تسلیم است که فوق مقام رضا و توکل و صبر است زیرا صبر عبارت از تحمل مشاق عبادت و ترک معصیت و بلا میباشد بدون اینکه بیتابی و ناسپاسی کند و توکل واگذار نمودن کارها بخداست یعنی مطابق دستور او رفتار کند و اعتماد باو نماید و رضا موافقت طبع و میل با مشیت و اراده حق است یعنی هر چه خدا برای او بخواهد خوشنود باشد و تسلیم اینست که خودی در میان نه بیند و میلی در نفس نیابد بلکه خود و اراده و میل خود را فانی در اراده حق به بیند و بمرتبه وَ ما تَشاؤُنَ إِلَّا أَنْ یَشاءَ اللَّهُ «۲» برسد و این مقام خاصان درگاه احدیت و مقربان پیشگاه ربوبیّت میباشد و لذا حضرت ابراهیم و اسمعیل این مقام را از خداوند برای خود و بعض از ذریه خود مسئلت مینمایند زیرا که من در وَ مِنْ ذُرِّیَّتِنا أُمَّةً مُسْلِمَةً لَکَ برای تبعیض است و شامل جمیع ذریه نمیشود چون میدانند همه ذریه آنها لایق این مقام نبوده و بآن نخواهند رسید و میان آنها مشرکان و بت پرستان و ستمکاران میباشند چنانچه در آیه دیگر فرموده: ۱- سوره انعام آیه ۷۹

۲- سوره دهر آیه ۳۰ [.....]

قالَ وَ مِنْ ذُرِّیَّتِی قالَ لا یَنالُ عَهْدِی الظَّالِمِینَ «۱» و از تفسیر عیاشی از زبیری از حضرت صادق علیه السّلام است که مراد از امه محمّد و خصوص بنی هاشم است، و از سؤال راوی و جواب حضرت استفاده میشود که مراد حضرت از بنی هاشم خصوص خاندان عصمت و طهارت است زیرا راوی میپرسد «فما الحجه فی امّه محمّد انهم اهل بیته الذین ذکرت دون غیرهم» و حضرت در جواب او استشهاد باین آیات و آیه وَ اجْنُبْنِی وَ بَنِیَّ أَنْ نَعْبُدَ الْأَصْنامَ و آیه فَمَنْ تَبِعَنِی فَإِنَّهُ مِنِّی «۲» میفرماید که تطهیر آنان را از شرک و عبادت اصنام و هر گونه ضلالتی درخواست می نماید و این معنی جز نسبت بخاندان طاهرین از بنی هاشم صدق نمیکند زیرا سایر بنی هاشم با سایر امت چندان تفاوتی ندارند.

وَ أَرِنا مَناسِکَنا مناسک جمع منسک، اسم زمان یا مکان از نسک، و یا اسم مصدر بمعنی نسک است و اصل نسک بمعنی طریقه و روش عبادت و عمل است و در آیه دیگر میفرماید: لِکُلِّ أُمَّهٍ جَعَلْنا مَنْسَکاً هُمْ ناسِکُوهُ «۳» یعنی برای هر گروهی طریقه قرار دادیم که مشی کنند، و نیز می فرماید إِنَّ صَلاتِی وَ نُسُکِی وَ مَحْیایَ وَ مَماتِی لِلَّهِ رَبِّ الْعالَمِینَ «۴» و ظاهرا در این آیه مراد از مناسک بمناسبت مورد مناسک حج است که یا امکنه شریفه از مطاف و صفا و مروه و عرفات و مشعر و منی و یا اعمال و افعال حج مثل احرام و طواف و نماز طواف و سعی و وقوف بمشعر و عرفات و رمی جمرات و سایر وظایف حج باشد و ممکن است مراد جمیع وظایف دینی و اعمال عبادی باشد چون جمع مضاف افاده عموم میکند.

وَ تُبْ عَلَیْنا توهم نشود که حضرت ابراهیم و اسمعیل معصیتی از آنها صادر شده باشد که از خداوند طلب قبولی توبه کنند زیرا انبیاء معصوم بوده و ۱- سوره بقره آیه ۱۱۸

۲- سوره ابراهیم آیه ۳۸- ۳۹

۳- سوره الحج آیه ۶۶

۴- سوره الانعام آیه ۱۶۳

هیچگونه معصیتی نه کبیره و نه صغیره از آنها صادر نمیشود بلکه چون بنده بهر مقامی برسد باید خود را در پیشگاه احدیت کوچک و ذلیل و مقصر در انجام عبادت آن طوریکه سزاوار حق است بداند و از اینجهت تقاضای قبول توبه کند چنانچه منسوب بنبی صلّی اللَّه علیه و آله و سلّم است که در مقام مناجات عرض میکند «

ما عرفناک حق معرفتک و ما عبدناک حق عبادتک

» و آیات شریفه قرآن و ادعیه وارده از ائمه طاهرین مشحون از این نوع عبارات است.

إِنَّکَ أَنْتَ التَّوَّابُ الرَّحِیمُ تواب یعنی بسیار توبه پذیرنده و بصیغه مبالغه ذکر شده برای اینکه دلالت بر کثرت قبولی توبه نماید که هر چند معصیت بزرگ و بسیار باشد باز اگر بسوی خدا بازگشت شود توبه او پذیرفته میشود زیرا مغفرت حق اعظم از آنست و معنی رحیم در ذیل تفسیر بسمله گذشت.

[سوره البقره (۲): آیه ۱۲۹] ..... ص: ۱۹۸

رَبَّنا وَ ابْعَثْ فِیهِمْ رَسُولاً مِنْهُمْ یَتْلُوا عَلَیْهِمْ آیاتِکَ وَ یُعَلِّمُهُمُ الْکِتابَ وَ الْحِکْمَهَ وَ یُزَکِّیهِمْ إِنَّکَ أَنْتَ الْعَزِیزُ الْحَکِیمُ (۱۲۹)

(پروردگار ما پیغمبری از ایشان در میانشان برانگیزان که آیات تو را بر آنان بخواند و کتاب بآنان بیاموزد و آنان را تزکیه کند همانا تو البته غالب و دانایی) «ربنا» این قسمت تتمه دعاء ابراهیم و اسمعیل است درباره ذریه مسلمه که ذکر شد و مراد از رسول پیغمبر اکرم صلّی اللَّه علیه و آله و سلّم محمد بن عبد اللَّه صلّی اللَّه علیه و آله و سلّم است چون از ذریه ابراهیم و اسمعیل پیغمبری جز او نبوده و انبیاء بنی اسرائیل از ذریه اسحق و یعقوب بوده اند و لذا در حدیث از آن حضرت وارد شده چنانچه در

مجمع است «

انا دعوه ابی ابراهیم و بشارت عیسی

» و مراد از بشارت عیسی بشارتی است که در آیه شریفه در سوره صف ذکر شده:

وَ مُبَشِّراً بِرَسُولٍ یَأْتِی مِنْ بَعْدِی اسْمُهُ أَحْمَدُ.

یَتْلُوا عَلَیْهِمْ آیاتِکَ مراد آیات شریفه قرآن است بقرینه کلمه یتلوا، و آیاتک جمع مضاف است و افاده عموم میکند و کسانی که همه آیات شریفه بجمیع خصوصیات آنها از ناسخ و منسوخ، محکم و متشابه، مجمل و مبین خاص و عام، مطلق و مقید، حقیقت و مجاز، و شأن نزول و مورد، بر آنان تلاوت شده امیر المؤمنین علیه السّلام و خاندان طاهرین او میباشند و این نیز مؤید اینست که مراد از امت مسلمه این خاندان میباشند.

وَ یُعَلِّمُهُمُ الْکِتابَ وَ الْحِکْمَهَ تعلیم کتاب غیر از تلاوت است و شامل تفسیر و تأویل و علم ببطون آن می شود و دانستن قرآن بجمیع این خصوصیات نیز از خصایص این خاندان است چنانچه در خبر است «

انما یعرف القرآن من خوطب به

» و مراد از حکمت، علم بمصالح و مفاسد است و علم این خاندان بحکم و مصالح فردی و اجتماعی واضح است.

وَ یُزَکِّیهِمْ تزکیه بمعنی تطهیر از شرک و کفر و ضلالت و اخلاق رذیله و صفات خبیثه و معاصی کبیره و صغیره است و مرتبه اعلای آن عصمت است که مفاد آیه شریفه إِنَّما یُرِیدُ اللَّهُ لِیُذْهِبَ عَنْکُمُ الرِّجْسَ أَهْلَ الْبَیْتِ وَ یُطَهِّرَکُمْ تَطْهِیراً «۱» میباشد و این نیز از خصایص این خاندان میباشد و این نیز مؤید دیگری بر اثبات مدعا میباشد.

و هر گاه اشکال شود به اینکه اولا پیغمبر اسلام صلّی اللَّه علیه و آله و سلّم مبعوث بر کافه جن و انس تا دامنه قیامت بوده و وجهی برای اختصاص امت باین خاندان نیست و ثانیا ۱- سوره احزاب آیه ۳۳

در آیات دیگر نیز این خصوصیات برای پیغمبر صلّی اللَّه علیه و آله و سلّم برای عموم است ذکر شده بطوری که تخصیص در آن درست نیاید مانند آیه شریفه هُوَ الَّذِی بَعَثَ فِی الْأُمِّیِّینَ رَسُولًا مِنْهُمْ یَتْلُوا عَلَیْهِمْ آیاتِهِ وَ یُزَکِّیهِمْ وَ یُعَلِّمُهُمُ الْکِتابَ وَ الْحِکْمَهَ وَ إِنْ کانُوا مِنْ قَبْلُ لَفِی ضَلالٍ مُبِینٍ «۱» و آیه شریفه لَقَدْ مَنَّ اللَّهُ عَلَی الْمُؤْمِنِینَ إِذْ بَعَثَ فِیهِمْ رَسُولًا مِنْ أَنْفُسِهِمْ یَتْلُوا عَلَیْهِمْ آیاتِهِ وَ یُزَکِّیهِمْ وَ یُعَلِّمُهُمُ الْکِتابَ وَ الْحِکْمَهَ وَ إِنْ کانُوا مِنْ قَبْلُ لَفِی ضَلالٍ مُبِینٍ «۲» جواب گوئیم اولا- کسانی که از ذریه حضرت ابراهیم و اسمعیل نباشند و همچنین کسانی که از ذریه آنها بوده و ایمان نیاورده اند قطعا از مورد آیه خارج هستند زیرا می فرماید وَ مِنْ ذُرِّیَّتِنا أُمَّهً مُسْلِمَهً لَکَ باقی می مانند مؤمنین از ذریه اسمعیل و آنها نیز جز خاندان طاهرین از بنی هاشم با این شواهد و قرائن و اخبار وارده از مورد آیه خارج می شوند.

و اما ذکر این خصایص برای امیین (اهل مکّه) یا عموم مؤمنین ضرر بمورد خاص آن نمی زند زیرا این امور ذی مراتب است و مرتبه اعلی آنها مخصوص این خاندان است مانند سایر صفات حسنه.

و ثانیا امّت بمعنی طائفه و گروه است چنانچه در آیه شریفه میفرماید:

قِیلَ یا نُوحُ اهْبِطْ بِسَلامٍ مِنَّا وَ بَرَکاتٍ عَلَیْکَ وَ عَلی أُمَمٍ مِمَّنْ مَعَکَ «۳» که از قوم نوح تعبیر بامتها (بصیغه جمع) به اینکه نوح مبعوث بر همه آنها بوده و باصطلاح همه امت نوح بوده اند، بلکه بسا اطلاق بر فرد هم میشود مانند آیه شریفه إِنَّ إِبْراهِیمَ کانَ أُمَّهً قانِتاً لِلَّهِ «۴» بنا بر این دائره امّت سعه و ضیق دارد و هر جا بمناسبت مقام مراد معلوم میگردد ۱- سوره الجمعه آیه ۳

۲- سوره آل عمران آیه ۱۸۵

۳- سوره هود آیه ۴۸

۴- سوره النحل آیه ۱۲۰

إِنَّکَ أَنْتَ الْعَزِیزُ الْحَکِیمُ برای عزیز چند معنی ذکر شده است بمعنی قلت وجود آمده چنانچه گفته میشود «هذا الشی ء عزیز الوجود» و بمعنی شریف و محترم استعمال میشود چنانچه میگویند فلان عزیز، و بمعنی قهر و غلبه است مقابل زبونی و خفت، و بمعنی قدرت و قوت و دقت در کار (ریزه کاری) نیز آمده است و بجمیع این معانی اطلاق آن بر خدا رواست.

و حکیم از صفات ذات و حکمت از شئون علم است و بمعنی علم بمصالح و مفاسد امور میباشد.

[سوره البقره (۲): آیه ۱۳۰] ..... ص: ۲۰۱

وَ مَنْ یَرْغَبُ عَنْ مِلَّهِ إِبْراهِیمَ إِلاَّ مَنْ سَفِهَ نَفْسَهُ وَ لَقَدِ اصْطَفَیْناهُ فِی الدُّنْیا وَ إِنَّهُ فِی الْآخِرَهِ لَمِنَ الصَّالِحِینَ (۱۳۰)

(و کیست که اعراض کند از ملت ابراهیم مگر کسی که خود را سفیه نموده و هر آینه بتحقیق او را در دنیا برگزیدیم و همانا در آخرت از شایستگان است) مَنْ یَرْغَبُ من استفهامیه است و استفهام انکاری است که مفاد آن نفی است یعنی لا یرغب، و رغبت بمعنی میل است اگر بکلمه (فی) متعدی شود و بمعنی اعراض و بی میلی است اگر بکلمه «عن» متعدی شود مانند همین مورد، و ملت عبارت از دین و شریعت و مذهب است که خداوند توسط انبیاء برای بندگان بیان میفرماید و گاهی بنحو مجاز بر مذاهب باطله هم اطلاق میشود.

و بعد از آنکه خداوند در آیات قبل راه و روش حضرت ابراهیم را بیان فرمود و مرتبه خلوص او را در مقام عبادت و دعاء و خدمت بنوع ذکر نمود در مقام پیروزی از آن حضرت میفرماید وَ مَنْ یَرْغَبُ عَنْ مِلَّهِ إِبْراهِیمَ إِلَّا مَنْ سَفِهَ نَفْسَهُ یعنی لازمه رشد عقلی و مقتضی خرد هر خردمند و عاقلی اینست که از ملت ابراهیم

و راه و روش او پیروی کند و جز اشخاص سفیه و احمق و کم شعور از ملّت او اعراض نمیکنند.

و سفیه بر کسی اطلاق میشود که رشد عقلی نداشته باشد که منافع و مضار خود را تشخیص دهد ولی بحد جنون نرسد که رفع تکلیف شود و در آیه شریفه میفرماید وَ لا تُؤْتُوا السُّفَهاءَ أَمْوالَكُمُ الایه «۱» و درباره یتامی میفرماید فَإِنْ آنَسْتُمْ مِنْهُمْ رُشْداً فَادْفَعُوا إِلَيْهِمْ أَمْوالَهُمْ «۲» و سفیه بر دو قسم است:

سفیه قاصر، و آن کسی است که ذاتا دارای شعور و رشد عقلی نباشد و مراد از سفیه در آیه نساء این قسم است، و سفیه باین معنی لازم است، سفیه مقصر، و آن کسی است که بواسطه نرفتن از پی معرفت و تحصیل رشد و کمال بواسطه جهالت یا عناد و عصبیت، خود را سفیه نموده باشد و از اینجهت پرده و حجابی روی عقل و ادراک ذاتی خود کشیده و حقایق را درک نمیکند و سفیه باین معنی متعدی است و سفیه در آیه شریفه از این قسم است.

وَ لَقَدِ اصْطَفَيْناهُ فِي الدُّنْيا اصطفاء از ماده صفوه بمعنی برگزیدن یعنی خالص و پاکیزه چیزی را از میان ردی و پست آن برگرفتن است و خداوند در میان بندگان خود انبیاء و اولیاء را برگزیده زیرا در مقام بندگی خالص بوده و از جهت عقائد و اخلاق و افعال هیچ شایبه ای نداشته اند.

وَ إِنَّهُ فِي الْآخِرَةِ لَمِنَ الصَّالِحِينَ صالح اگر صفت شخص واقع شود بمعنی کسی است که لیاقت و صلاحیت فیوضات الهیه و نعم غیر متناهیه و درجات عالیه و رحمت خاصه حق را داشته باشد و اگر صفت عمل واقع شود یعنی عملی که موجب کرامت و لیاقت و صلاحیت انسان برای افاضات و تفضلات الهی شود و این ۱- سوره النساء آیه ۴

۲- سوره النساء آیه ۵

قسمت اجابت دعای حضرت ابراهیم است که می گوید رَبِّ هَبْ لِی حُکْماً وَ أَلْحِقْنِی بِالصَّالِحِینَ «۱»

[سوره البقره (۲): آیه ۱۳۱] ..... ص: ۲۰۳

إِذْ قالَ لَهُ رَبُّهُ أَسْلِمْ قالَ أَسْلَمْتُ لِرَبِّ الْعالَمِینَ (۱۳۱)

(چون که پروردگار او مر او را گفت که تسلیم شو، ابراهیم گفت نسبت به پروردگار جهانیان تسلیم شدم) «اذ» برای تعلیل است نسبت بجمله قبل که علت اصطفاء حضرت ابراهیم و صلاحیت او را در آخرت بیان می کند، و پیداست که خطاب «اسلم» بحضرت ابراهیم بعد از نیل بمقام نبوت بوده که مورد وحی واقع شده نه آنچه بعض از مفسرین توهم نموده اند که این امر زمانی بود که از غار بیرون آمد و در ستاره و ماه و آفتاب نگریست و از حدوث آنها و احتیاج بمحدث گفت:

إِنِّی وَجَّهْتُ وَجْهِیَ لِلَّذِی فَطَرَ السَّماواتِ وَ الْأَرْضَ حَنِیفاً وَ ما أَنَا مِنَ الْمُشْرِکِینَ «۲» زیرا این توهم از وجوهی فاسد است.

۱- انبیاء و اوصیاء از همان اوان صباوت بلکه در عالم روحانیت دارای مراتب ایمان و اسلام و معارف الهی بوده چنانچه حضرت عیسی (ع) در گهواره میگوید إِنِّی عَبْدُ اللَّهِ آتانِیَ الْکِتابَ وَ جَعَلَنِی نَبِیًّا «۳» و در باره حضرت یحیی (ع) می فرماید: وَ آتَیْناهُ الْحُکْمَ صَبِیًّا «۴» و سه نفر از ائمه طاهرین (حضرت جواد و هادی و بقیه اللَّه) در حال صباوت بر مسند امامت جلوس فرمودند، بنا بر این طرفه العینی خارج از اسلام نبودند که بعد از آن اسلام بیاورند. ۱- سوره الشعراء آیه ۸۳

۲- سوره انعام آیه ۸۷

۳- سوره مریم آیه ۲۹ [.....]

۴- سوره مریم آیه ۱۱

۲- سوق کلام مشعر است بر اینکه این خطاب بحضرت ابراهیم از طریق وحی بوده و قبل از اسلام بلکه بمجرد اسلام کسی قابل وحی نمی شود.

۳- چنانچه گذشت «اذ» برای تعلیل است و قبول اسلام نمودن حضرت ابراهیم سبب اصطفاء و صلاحیت او در آخرت بوده و مجرد اسلام نمیتواند علّت اصطفاء و صالحیت در آخرت باشد.

بنا بر این وجوه مراد از اسلام همان مقام تسلیم صرف نسبت باراده الهی است که عالیترین مراتب اسلام است چنانچه در ذیل آیه شریفه:

رَبَّنا وَ اجْعَلْنا مُسْلِمَیْنِ لَکَ بیان شد و همین مقام است که منشأ اصطفاء و صلاحیت می باشد.

و اما وجه رجوع از خطاب بغیبت در کلام حضرت ابراهیم، که در جواب عرض نکرد اسلمت لک، بلکه گفت اسلمت لرب العالمین بعضی گفتند برای اظهار فروتنی و ذلت و خشوع بوده که خود را قابل تخاطب ندانسته است ولی این وجه بنظر درست نیاید زیرا افتخار انبیاء در تخاطب با خدا است چنانچه آیات قرآنی مشحون از این قسمت است بلکه ممکن است علت این باشد که چون در خطاب الهی بابراهیم متعلق اسلم ذکر نشده و نفرمود اسلم لی، تا ابراهیم عرض کند اسلمت لک بلکه بوضوحش گذارده شده کانّ فرموده اسلم للّه ربّ العالمین و ابراهیم نیز در جواب عرض کرده اسلمت لربّ العالمین

[سوره البقره (۲): آیه ۱۳۲] ..... ص : ۲۰۵

وَ وَصَّی بِها إِبْراهِیمُ بَنِیهِ وَ یَعْقُوبُ یا بَنِیَّ إِنَّ اللَّهَ اصْطَفی لَکُمُ الدِّینَ فَلا تَمُوتُنَّ إِلاَّ وَ أَنْتُمْ مُسْلِمُونَ (۱۳۲)

(و ابراهیم و یعقوب فرزندانشان را بمله حنیفه سفارش نمودند و گفتند ای فرزندان من همانا خداوند برای شما دین اسلام و حنیفه را انتخاب فرموده پس نمیرید مگر در حالی که مسلمان باشید) وصیت در لغت بمعنی پیوستن چیزی بغیر است چنانچه در کلمات اصحاب ذکر شده و در جواهر بعهد تفسیر نموده و ظاهر اینست که نظر او بوصیه مصطلح است و معنی عام وصیت سفارش و اندرز و نصیحت و قرار داد و معاهد و نحو اینها است چنانچه در آیات شریفه است: یُوصِیکُمُ اللَّهُ فِی أَوْلادِکُمْ «۱» وَ وَصَّیْنَا الْإِنْسانَ بِوالِدَیْهِ «۲» و وَ لَقَدْ وَصَّیْنَا الَّذِینَ أُوتُوا الْکِتابَ مِنْ قَبْلِکُمْ وَ إِیَّاکُمْ أَنِ اتَّقُوا اللَّهَ «۳» و «شَرَعَ لَکُمْ مِنَ الدِّینِ ما وَصَّی بِهِ نُوحاً وَ الَّذِی أَوْحَیْنا إِلَیْکَ وَ ما وَصَّیْنا بِهِ إِبْراهِیمَ وَ مُوسی وَ عِیسی أَنْ أَقِیمُوا الدِّینَ وَ لا تَتَفَرَّقُوا الایه «۴» و غیر اینها از آیات دیگر و در مرجع ضمیر بها از ابن عباس نقل شده که کلمه اخلاص است که مفاد آیه قبل میباشد ولی ظاهر اینست که مرجع ضمیر مله باشد که در آیه قبل است یعنی ابراهیم و یعقوب فرزندان خود را بملت حنیفه سفارش نمودند، و یعقوب عطف بر ابراهیم است و تقدیر اینست که و وصی بها یعقوب بنیه ایضا و یعقوب فرزند اسحاق پسر ابراهیم بوده و جمله یا بنی الخ موصی بها یعنی امری است که ابراهیم و یعقوب فرزندان خود را بآن وصیت نمودند و مراد از دین، دین اسلام بمعنی عامّ آنست چنانچه میفرماید إِنَّ الدِّینَ عِنْدَ اللَّهِ الْإِسْلامُ «۵» ۱- سوره نساء آیه ۱۲

۲- سوره عنکبوت آیه ۷

۳- سوره نساء آیه ۱۳۰

۴- سوره شوری آیه ۱۱

۵- سوره آل عمران آیه ۱۷

فَلا تَمُوتُنَّ إِلَّا وَ أَنْتُمْ مُسْلِمُونَ اگر گفته شود با اینکه موت امر غیر اختیاری است چگونه متعلق نهی قرار گرفته؟ در جواب گوئیم بازگشت این نهی بامر اختیاری است و تقدیر اینست که «الزموا الاسلام لئلا یقع موتکم الّا فی هذا الحال» یعنی همیشه ملازم مسلمانی باشید تا اینکه مرگ نیابد شما را مگر در حال مسلمانی.

و اما موت نسبت بحیوه نباتی و حیوانی امر عدمی است یعنی زوال قوه نمو و انبات و زوال بخار متصاعد از قلب عبارت از موت نباتی و حیوانی است ولی نسبت بحیوه انسانی عبارت از انتقال از نشئه به نشئه یی دیگر است و تفصیل این مطلب را در کلم الطیب متذکر شده ایم «۱»

[سوره البقره (۲): آیه ۱۳۳] ..... ص: ۲۰۶

أَمْ كُنْتُمْ شُهَداءَ إِذْ حَضَرَ يَعْقُوبَ الْمَوْتُ إِذْ قالَ لِبَنِيهِ ما تَعْبُدُونَ مِنْ بَعْدِي قالُوا نَعْبُدُ إِلهَكَ وَ إِلهَ آبائِكَ إِبْراهِيمَ وَ إِسْماعِيلَ وَ إِسْحاقَ إِلهاً واحِداً وَ نَحْنُ لَهُ مُسْلِمُونَ (۱۳۳)

(بلکه آیا شما حاضر بودید هنگامی که یعقوب مشرف بمرگ بود پس فرزندان خود را گفت که چه چیز را از بعد من پرستش میکنید؟ گفتند خدای تو و خدای پدران تو ابراهیم و اسمعیل و اسحق را که خدای واحد است عبادت میکنیم و ما نسبت باو تسلیم شوندگانیم) «ام» برای اضراب و انکار است و ظاهر اینست که خطاب بیهود باشد و آیه ردّ بر ادعایی است که آنان می نموده اند و حال آنکه علمی به آن ۱- مجلد سوم ص ۴۸- ۵۰

نداشته و حاضر و شاهد نبوده اند، و شهداء جمع شاهد بمعنی حاضر است.

ما تَعْبُدُونَ مِنْ بَعْدِی ما برای استفهام است و شاید وجه اینکه ما استفهامیه که برای غیر ذوی العقول است آورده و من استفهامیه نیاورده، این باشد که اکثر معبودهای اهل ضلال غیر ذوی العقول بوده اند و شاید وجهش این باشد که ما شامل هر دو یعنی ذوی العقول و غیر آنها میشود.

نَعْبُدُ إِلهَکَ وَ إِلهَ آبائِکَ إِبْراهِیمَ وَ إِسْماعِیلَ وَ إِسْحاقَ در آیه اطلاق اب بر عم شده است زیرا اسمعیل عموی یعقوب بوده و تعبیر پدر از او شده است و این حجتی است برای ما درباره آزر که عموی ابراهیم بوده و باین عنایت از او به اب تعبیر مینموده چنانچه در محل خود متذکر خواهیم شد.

إِلهاً واحِداً نصب الها بر حال است برای مفعول نعبد، و این قسمت برای دفع توهمی است که ممکن است روی دهد که اله یعقوب غیر اله آباء باشد چنانچه عبده اوثان الهه متعدده اتخاذ مینمودند.

وَ نَحْنُ لَهُ مُسْلِمُونَ مسلمون بمعنی تسلیم شوندگان نسبت باوامر الهی است یعنی علاوه بر اینکه او را پرستش می کنیم پرستش و عبادت ما مطابق با دستورات و شرایعی است که بوسیله پیغمبران الهی بما ابلاغ میشود و ما نسبت بآن اوامر و شرایع سر تسلیم فرود آورده و از پیش خود و مطابق هوای نفس خود عملی انجام نمیدهیم.

[سوره البقره (۲): آیه ۱۳۴] ..... ص : ۲۰۸

تِلْکَ أُمَّهٌ قَدْ خَلَتْ لَها ما کَسَبَتْ وَ لَکُمْ ما کَسَبْتُمْ وَ لا تُسْئَلُونَ عَمَّا کانُوا یَعْمَلُونَ (۱۳۴)

(اینها گروهی بودند که گذشتند و هر چه کردند نتیجه اش برای خودشان میباشد و آنچه شما میکنید نتیجه اش هم برای خودتان میباشد و از آنچه آنان میکردند از شما سؤال نمیشود.)

تِلْکَ أُمَّهٌ اشاره باولاد یعقوب و دوازده سبط بنی اسرائیل است و امّت بمعنی جماعت و طائفه و جیل است.

قَدْ خَلَتْ یعنی مضت از دنیا گذشتند، لَها ما کَسَبَتْ یعنی آنچه از خوبی و بدی اطاعت و معصیت مرتکب شدند نتیجه آن عاید خودشان می شود چنانچه در آیه شریفه میفرماید فَمَنْ یَعْمَلْ مِثْقالَ ذَرَّهٍ خَیْراً یَرَهُ وَ مَنْ یَعْمَلْ مِثْقالَ ذَرَّهٍ شَرًّا یَرَهُ «۱» تعبیر بلام برای اینست که شامل نفع و ضرر هر دو میشود بر خلاف علی که اختصاص بضرر دارد.

وَ لَکُمْ ما کَسَبْتُمْ یعنی شما امت پیغمبر آخر الزمان نیز هر عملی از خوب و بد بکنید نتیجه اش عاید خودتان میگردد.

وَ لا تُسْئَلُونَ عَمَّا کانُوا یَعْمَلُونَ یعنی شما مسئول کارهای آنان نمیباشید چنانچه آنان مسئول کارهای شما نمیباشند بلکه هر کس مسئول کار خودش میباشد چنانچه مفاد آیات شریفه بسیار است مانند:

وَ لا تَزِرُ وازِرَهٌ وِزْرَ أُخْری «۲» و وَ لا تَکْسِبُ کُلُّ نَفْسٍ إِلَّا عَلَیْها «۳» و کُلُّ نَفْسٍ بِما کَسَبَتْ رَهِینَهٌ «۴» و غیر اینها از آیات دیگر.

۱- سوره الزلزال آیه ۷- ۸

۲- سوره الانعام آیه ۱۶۴

۳- سوره الانعام آیه ۱۶۴

۴- سوره المدثر آیه ۳۸

(اشکال) در اخباری چند از پیغمبر اکرم صلّی اللّه علیه و آله و سلّم و حضرت صادق علیه السّلام وارد شده که اهل کتاب و نصاب فدای شیعیان علی علیه السّلام شده و بازاء آنها بجهنم میروند و حال آنکه صریح این آیات بلکه برهان عدل بر خلاف آنست! (جواب) برهان عدل اقتضاء میکند که حق مظلوم از ظالم گرفته شود در مرحله اول اگر ظالم حسناتی دارد در عوض ظلمی که بمظلوم نموده حسنات وی را باو دهند و اگر حسناتی ندارد سیئات مظلوم را بر او بار کنند و اگر ظالم حسناتی ندارد و مظلوم نیز سیئاتی ندارد سیئات دوستان و بستگان مظلوم را بر ظالم حمل کنند، و چون اهل کتاب و نصاب بر پیغمبر صلّی اللّه علیه و آله و سلّم و اوصیاء طاهرین او ظلم نموده و نه آنها حسناتی دارند و نه اینان سیئاتی لذا خداوند عادل سیئات دوستان و شیعیان این خاندان را بر آنان حمل نموده و آنان را معذب بعذاب مضاعف میگرداند و تفصیل این مطلب را در کلم الطیب متذکر شده ایم»

نکته دیگر که این آیه بآن اشاره دارد ردّ بر یهود است که آنان میگفتند بیشتر انبیاء خدا از بنی اسرائیل بوده اند و از بنی اسمعیل کسی جز محمد صلّی اللّه علیه و آله و سلّم دعوت نبوت ننموده و این را باعث افتخار خود میشمردند.

آیه در جواب آنها میگوید که خوبی و صلاح آنان مربوط بخودشان بوده و برای شما باعث افتخار نمیشود و نتیجه آن عاید شما نمیگردد بلکه آنچه بشما میرسد نتیجه عمل خودتان میباشد و اگر عناد و لجاج و عصبیت بورزید بعقوبت آن گرفتار میشوید چنانچه در سوره مریم بعد از ذکر مقام ابراهیم و اسحق و یعقوب و موسی و هارون و اسمعیل و ادریس و سایر انبیاء میفرماید: فَخَلَفَ مِنْ بَعْدِهِمْ خَلْفٌ أَضاعُوا الصَّلاةَ وَ اتَّبَعُوا الشَّهَواتِ فَسَوْفَ يَلْقَوْنَ غَيًّا «۲» ۱- مجلد سوم ص ۲۲۷- ۲۲۸

۲- سوره مریم آیه ۶۰

[سوره البقره (۲): آیه ۱۳۵] ..... ص : ۲۱۰

وَ قالُوا کُونُوا هُوداً أَوْ نَصاری تَهْتَدُوا قُلْ بَلْ مِلَّهَ إِبْراهِیمَ حَنِیفاً وَ ما کانَ مِنَ الْمُشْرِکِینَ (۱۳۵)

(و گفتند یهودی یا نصرانی باشید تا هدایت یابید، بگو بلکه پیروی میکنیم ملت ابراهیم را که بر دین حق است و از مشرکین نمیباشد) وَ قالُوا یعنی «قالت الیهود کونوا هودا و قالت النصاری کونوا نصاری» و این تفصیل از کلمه «او» استفاده میشود یعنی هر کدام از این دو طایفه بدین خود دعوت مینمودند و هدایت یافتن را منوط به پیروی از دین خود میدانند.

و در وجه تسمیه پیروان موسی بیهود و هود و همچنین پیروان مسیح به نصاری در ذیل آیه شریفه إِنَّ الَّذِینَ آمَنُوا وَ الَّذِینَ هادُوا اشاره شد و در مجمع البحرین از حضرت صادق علیه السّلام روایت کرده که فرمود «

سمّی قوم موسی الیهود لقوله تعالی انا هدنا الیک

» و این جمله مقول قول موسی (ع) در آیه شریفه است وَ اکْتُبْ لَنا فِی هذِهِ الدُّنْیا حَسَنَهً وَ فِی الْآخِرَهِ إِنَّا هُدْنا إِلَیْکَ الایه «۱» و نیز از حضرت صادق علیه السّلام روایت نموده: «

سمّی النصاری نصاری لقول عیسی من انصاری الی اللّه

» و این اشاره بآیه شریفه است فَلَمَّا أَحَسَّ عِیسی مِنْهُمُ الْکُفْرَ قالَ مَنْ أَنْصارِی إِلَی اللَّهِ الایه «۲» تَهْتَدُوا مجزوم است بجهت اینکه جزای شرط مقدّر است که مستفاد از جمله قبل میشود یعنی (ان کنتم هودا او نصاری تهتدوا) و این دعوی یهود و نصاری ادعایی است بدون شاهد و دلیل، زیرا کفریات و ضلالاتی که در کتب دینی خود درباره خدا و انبیاء او داده اند از نسبت دادن عجز و جهل و کذب بخدا و نسبت معاصی بزرگ و حتی شرک و بت پرستی بانبیاء و قول بالوهیت و پسر خدا ۱- سوره الاعراف آیه ۱۵۵ [.....]

۲- سوره آل عمران آیه ۴۵

بودن مسیح و امثال اینها، برهان واضحی بر کذب ادعاء آنهاست و ما در کلم الطیب در مجلد اول مفصلا درباره این دو مذهب بحث نموده ایم «۱» قُلْ بَلْ مِلَّهَ إِبْراهِیمَ حَنِیفاً ظاهرا عامل در مله همان کونوا باشد که از جمله قبل استفاده میشود و مله منصوب بنزع خافض باشد و تقدیر چنین است قل یا محمد بل کونوا علی مله ابراهیم حنیفا تهتدوا بگو ای پیغمبر صلّی اللَّه علیه و آله و سلّم بلکه بر ملت حنیف ابراهیم باشید تا هدایت یابید و بعضی از مفسرین گفته اند تقدیر بل اتبعوا مله ابراهیم و یا نتبع مله ابراهیم میباشد، و مراد از ملت ابراهیم همان ملت اسلام است و دین مقدس اسلام مأخوذ از ابراهیم میباشد چنانچه در آیه شریفه میفرماید ثُمَّ أَوْحَیْنا إِلَیْکَ أَنِ اتَّبِعْ مِلَّهَ إِبْراهِیمَ حَنِیفاً «۲» و حنیف بمعنی مستقیم و مایل بطرف حق است و دین مستقیم دینی است که کمترین اعوجاج و انحراف از حق و حقیقت در اعتقادات و دستورات اخلاقی و احکام آن یافت نشود و احکام آن موافق حکمت و مصلحت باشد و این خاصیت تنها در دین اسلام است.

وَ ما کانَ مِنَ الْمُشْرِکِینَ این جمله تعریض بر یهود و نصاری است که تصریحا و یا تلویحا برای خدا شریک قائل شده اند چنانچه یهود گفتند عزیر پسر خدا است و نصاری گفتند عیسی پسر خدا است بلکه در کلمات خود الوهیت را متشکل از اب و ابن و روح القدس میدانند و این سه اقنوم را در عین اینکه سه است یکی میدانند و نیز در تضاعیف کلمات تورات مطالب شرک آمیز بسیار است مثل اینکه در قصه آدم و خوردن از درخت عقل از قول خدا مینویسد: ۱- ص ۲۷۴- ۲۸۹

۲- سوره النحل آیه ۱۲۴

«اگر از درخت حیات بخورد یکی مانند ما میشود» و همچنین در تورات خدا را خدای موسی و موسی را خدای هارون و هارون را خدای فرعون دانسته، و امثال اینها و حال آنکه ابراهیم و اسمعیل و اسحق و یعقوب و اسباط بر دین توحید و یکتا پرستی بوده و اولاد خود را بتوحید وصیت مینمودند چنانچه در آیات قبل بیان شد و چه بسیار آیات شریفه قرآن در شأن ابراهیم و توصیف یکتا پرستی او و احتجاج با مشرکین و عبده اصنام وارد شده بلکه حضرت ابراهیم پرچمدار توحید بوده و همه مراتب آن را طی نموده و امتحانات الهی از وی در این باره در کتب اخبار مسطور است و در مجمع البیان در ذیل آیه شریفه:

قُلْنا یا نارُ کُونِی بَرْداً وَ سَلاماً عَلی إِبْراهِیمَ «۱» از حضرت صادق علیه السّلام روایت کرده که فرمود:

«لمّا اجلس ابراهیم فی المنجنیق و ارادوا ان یرموا به فی النار اتاه جبرئیل (ع) فقال السلام علیک یا ابراهیم و رحمه اللَّه و برکاته أ لک حاجه قال امّا الیک فلا الخبر

» و البته پیداست که حضرت ابراهیم (ع) در مرتبه توحید بچه پایه رسیده که یک چنین موقعیت حساسی از اظهار حاجت بغیر خدا دوری میجوید و جز خدا کسی مورد نظر و توجه او نیست. ۱- سوره الانبیاء آیه ۶۹

[سوره البقره (۲): آیه ۱۳۶] ..... ص : ۲۱۳

قُولُوا آمَنَّا بِاللَّهِ وَ ما أُنْزِلَ إِلَيْنا وَ ما أُنْزِلَ إِلى إِبْراهِيمَ وَ إِسْماعِيلَ وَ إِسْحاقَ وَ يَعْقُوبَ وَ الْأَسْباطِ وَ ما أُوتِيَ مُوسى وَ عِيسى وَ ما أُوتِيَ النَّبِيُّونَ مِنْ رَبِّهِمْ لا نُفَرِّقُ بَيْنَ أَحَدٍ مِنْهُمْ وَ نَحْنُ لَهُ مُسْلِمُونَ (۱۳۶)

(بگوئید ایمان آوردیم بخدا و آنچه بما فرود آمد و آنچه بر ابراهیم و اسمعیل و اسحق و یعقوب و اسباط نازل شد، و آنچه بموسی و عیسی داده شد و آنچه به پیمبران از جانب پروردگارشان عطا گردید، ما بین هیچیک از پیغمبران فرق نمیگذاریم «و همه را مأمور از جانب خدا میدانیم» و نسبت بخدا تسلیم شدگانیم) قُولُوا امر و ظاهر در وجوب است بلکه بقرائن مقامیه نصّ در وجوب میباشد و این امر در اینجا دلیل است بر وجوب اقرار بجمیع عقائد حقه، و اگر چه بنا بر تحقیق، نفس اعتقاد در صورتی که انکار و جحود در بین نیست در تحقق ایمان کافی است ولی اقرار، امر واجبی است و موجب اجراء احکام اسلام و دلیل بر ثبوت اعتقاد است مادامی که قطع بخلاف آن حاصل نشود.

آمَنَّا بِاللَّهِ این اقرار نخستین اصل دین است بلکه پایه جمیع عقائد ایمان بخداست و آن عبارت از اعتقاد بوجود واجب الوجود مستجمع جمیع کمالات و منزه از جمیع نقائص و احتیاجات و اعتقاد بوحدانیت او در ذات و صفات و خصال؟

و اعتقاد به اینکه جز او کسی و چیزی سزاوار پرستش نیست، و همه کارهای او از روی حکمت و مصلحت بوده و کار زشت و قبیح و خلاف مصلحت از او صادر نمیشود که معنی عدل است.

وَ ما أُنْزِلَ إِلَيْنا مراد از این جمله چیزهایی است که برای مسلمین نازل

شده از قرآن مجید و احکام و وظائف دینی و امور اخلاقی و اعتقادی که بآیات قرآن و اخبار متواتره و ضرورت دین و مذهب و براهین عقلیه ثابت و محقق شده وَ ما أُنْزِلَ إِلی إِبْراهِیمَ وَ إِسْماعِیلَ وَ إِسْحاقَ وَ یَعْقُوبَ اموری که بانبیاء سلف نازل شد بر دو قسم است یک قسمت اموری که همیشه باقی بوده و قابل نسخ نیست مانند امور اعتقادی و اصول اخلاقی و بسیاری از اعمال عبادی که اصل آن در همه ادیان بوده و قسم دیگر اموری است که در ادیان سابقه بوده ولی در دین اسلام نسخ شده مانند بسیاری از خصوصیات و فروع اعمال عبادی.

و البته ایمان به اینکه همه آنچه به پیغمبران سلف نازل شده از جانب خدا بوده و آنان مأمور از جانب پروردگار بوده اند لازم است اگر چه در مرحله عمل باید پیرو پیغمبر اسلام و دستورات و سنن آن بزرگوار باشیم و آنچه از اخبار استفاده میشود برای ابراهیم دو وصی بوده یکی اسمعیل که بر بنی اسمعیل و طائفه عرب مأمور بوده و دارای اوصیایی بوده و دین ابراهیم تا زمان بعثت پیغمبر اسلام باقی بوده و آباء گرام او بر دین آن حضرت بوده اند.

و دیگر اسحق و پس از آن یعقوب که بر بنی اسرائیل مبعوث بوده اند و این رشته ادامه داشته تا زمان موسی و پس از آن تا زمان عیسی (ع) «و الاسباط» یعقوب دوازده پسر داشته که اسامی آنها بنا بر نقل مجمع البیان یوسف، بن یامین، روبیل، یهودا، شمعون، بالون، دان، قهاب، یشجر، لاوی تفتابی و جاد بوده است و بعضی از مفسرین عامه گفته اند مراد از اسباط اولاد یعقوبند و همه دارای مقام نبوت بوده اند، ولی بنا بر مذهب شیعه غیر یوسف و بن یامین هیچکدام لیاقت نبوت را نداشته اند برای آن ظلمی که درباره یوسف انجام داده و دروغی که به یعقوب گفتند که اینها منافی با عصمت است که اولین شرط نبوت و وصایت و امامت میباشد اگر چه بعد از توبه اهل نجات و سعادت شده اند مضافا به اینکه سبط اطلاق بر اولاد بلا واسطه نمیشود

و آنچه از آیات و اخبار استفاده میشود تنها یوسف دارای مقام نبوت بوده و بن یامین هم دلیلی بر نفی یا اثبات نبوت او نیست و هر یک از دوازده نفر اولاد و احفادی آورده اند که طائفه بنی اسرائیل را تشکیل دادند و اولاد هر یک از آنها به سبط نامیده شدند و همه بر دین حضرت ابراهیم بوده و تا زمان موسی در میان آنها انبیاء و اوصیاء بسیاری بودند که مراد از اسباط این دسته از انبیاء که از اولاد و احفاد یعقوب بوده اند میباشد.

وَ ما أُوتِیَ مُوسی وَ عِیسی مراد از آنچه بموسی داده شد تورات واقعی اصلی و از آنچه به عیسی داده شد انجیل حقیقی اصلی است نه این تورات و انجیل محرّف که در دست یهود و نصاری است که ساحت قدس موسی و عیسی (ع) از آنها مبرّاء است وَ ما أُوتِیَ النَّبِیُّونَ مِنْ رَبِّهِمْ مراد از نبیون عموم پیغمبرانی است که در آیه ذکر نشده چه انبیاء قبل از ابراهیم مانند آدم، شیث، نوح، هود، صالح و چه انبیاء بعد او مانند داود، سلیمان، زکریا، یحیی و غیر اینها و از این جملات استفاده میشود که ایمان بانبیاء سلف و تصدیق آنها از آدم تا خاتم لازم و جزء معتقدات شخص مسلمان میباشد.

لا نُفَرِّقُ بَیْنَ أَحَدٍ مِنْهُمْ یعنی در مواردی که همه مأمور از جانب پروردگار و مجری دستورات او میباشند و تصدیق و ایمان بهمه آنها لازم است تفاوتی ندارد ولی در مورد شرافت و فضیلت مختلف میباشند چنانچه صریح آیه شریفه است تِلْکَ الرُّسُلُ فَضَّلْنا بَعْضَهُمْ عَلی بَعْضٍ «۱» وَ نَحْنُ لَهُ مُسْلِمُونَ مفاد و مقصود از این جمله در آیات قبل بیان شد ۱- سوره بقره آیه ۲۵۴

[سوره البقره (۲): آیه ۱۳۷] ..... ص : ۲۱۶

فَإِنْ آمَنُوا بِمِثْلِ ما آمَنْتُمْ بِهِ فَقَدِ اهْتَدَوْا وَ إِنْ تَوَلَّوْا فَإِنَّما هُمْ فِی شِقاقٍ فَسَیَکْفِیکَهُمُ اللَّهُ وَ هُوَ السَّمِیعُ الْعَلِیمُ (۱۳۷)

(پس اگر ایمان آوردند بمانند آنچه شما بآن ایمان آوردید بتحقیق هدایت یافته اند و اگر اعراض نموده و رو گردانیدند همانا ایشان در مقام معاندت مخالفت میباشند و بزودی خداوند ترا از ایشان کفایت می کند و او شنوا و داناست فَإِنْ آمَنُوا مراد از ضمیر جمع یهود و نصاری هستند که در آیه قبل ذکر شد و پس از ابطال قول آنها که هدایت را در یهودیت و نصرانیت می پنداشتند و اثبات اینکه هدایت در پیروی از ملت ابراهیم و دین حنیف اسلام است و توضیح و تشریح مبانی دین حنیف خطاب بمسلمین نموده که اگر یهود و نصاری بمانند آنچه شما بآن ایمان دارید، ایمان بیاورند هدایت می یابند نه آنچه خود توهم نموده اند.

و بعضی از مفسرین گمان کرده اند که کلمه باء در بمثل زائد است یعنی فَإِنْ آمَنُوا بِمِثْلِ ما آمَنْتُمْ بِهِ و بعضی گمان کرده اند کلمه مثل زائد است ولی هر دو گمان درست نیست برای اینکه اولا چنان که باز تذکر داده ایم کلمه زائد در قرآن نیست و ثانیا باید دانست که مفهوم کلی بکلیت خود موجود نمیشود بلکه وجود او بوجود اشخاص است که گفته اند «الشی ء ما لم یتشخص لم یوجد» مثلا مفهوم کلی انسانیت در ضمن افراد آن یافت میشود بنا بر این افراد هر مفهومی عین یکدیگر نیستند بلکه در حقیقت آن مفهوم مثل یکدیگرند و همین نحو صفات و ملکات هر فردی عین صفات و ملکات فرد دیگر نیست بلکه مشابه آنست مثلا ایمان زید مثل ایمان عمرو است اگر چه در حقیقت و مفهوم کلی ایمان

یکی است چنانچه حقیقت و مفهوم کلی انسانیت یکی است، لذا می گوییم اگر کلمه مثل در آیه زائد باشد کانّ تقدیر چنین میشود «فان کان ایمانهم ایمانکم» و حال آنکه مقصود اینست که اگر ایمان آنان مانند ایمان شما باشد نه عین ایمان شما، بنا بر این کلمه مثل لازم است «و امّا «باء» چون متعلق کلمه امنو است و نمیشود گفت امنت اللَّه و الرسول و ما انزل اللَّه الیه و نحو ذلک بلکه باید گفت امنت باللَّه و بالرسول و بما انزل اللَّه لذا کلمه باء هم لازم میباشد.

فَقَدِ اهْتَدَوْا این جمله در جواب کلام یهود و نصاری است که هدایت در ایمان باین امور است نه یهودیت و نصرانیت.

وَ إِنْ تَوَلَّوْا فَإِنَّما هُمْ فِی شِقاقٍ یعنی اگر اینان اعراض نموده و باین امور ایمان نیاورده و بهمان طریقه باطل باقی ماندند همانا در مقام شقاق و معاندت میباشند و اصل شقاق بمعنی از سویی رفتن است خلاف سویی که دیگری میرود، و دوئیت و جدایی و معاندت و مخالفت و خصومت و منازعه و امثال اینها از لوازم این معنی است.

فَسَیَکْفِیکَهُمُ اللَّهُ این جمله وعده نصرت بنبی اکرم صلّی اللَّه علیه و آله و سلّم است و این یکی از معجزات باهرات قرآن است که با وجود قلّت عدد مسلمین و کمی مال و قدرت جنگی آنها و کثرت مشرکین و یهود و نصاری و قوّت و قدرت آنها، خداوند وعده نصرت و کفایت شرّ آنان را به پیغمبر اکرم صلّی اللَّه علیه و آله و سلّم داد و پس از اندک زمانی این وعده الهی وقوع یافت و مسلمین بر همه آنها چیره و غالب گردیدند.

وَ هُوَ السَّمِیعُ الْعَلِیمُ و خداوند بگفتار و تبانیهای آنان دانا و از بواطن آنها و مکر و حیله و تزویرشان آگاه است.

صِبْغَهَ اللَّهِ وَ مَنْ أَحْسَنُ مِنَ اللَّهِ صِبْغَهً وَ نَحْنُ لَهُ عابِدُونَ (۱۳۸)

(این ایمان رنگ آمیزی الهی است و کیست که از جهت رنگ آمیزی نیکوتر از خدا باشد «چه رنگی نیکوتر از رنگ خدایی است» و ما مر او را پرستندگانیم) صبغه بمعنای نوع از صبغ بمعنی رنگ زدن و صبّاغ بمعنی رنگ زن است و رنگ دارای معنی وسیعی است که از رنگ ظاهری به انواع و اقسام آن تا رنگهای باطنی از ایمان و عقائد و صفات و اخلاق و ملکات را شامل میشود که گفته اند (الالفاظ موضوع للمعانی العامّه) گفته میشود فلانی رنگ ایمان و یا رنگ کفر بخود گرفته و امثال اینها، و مراد از صبغه در آیه همان ایمان بمطالب مذکوره در دو آیه قبل است و اضافه آن بخدا یا از قبیل اضافه بفاعل است یعنی این رنگ ایمان را پروردگار عالم بمؤمنین زده است و او برای مؤمنین انتخاب نموده که إِنَّ الدِّينَ عِنْدَ اللَّهِ الْإِسْلامُ «۱» و البته رنگی را که خدا انتخاب کند بهترین رنگها است.

وَ مَنْ أَحْسَنُ مِنَ اللَّهِ صِبْغَهً و یا از قبیل اضافه انتسابیه مانند کلمه اللّه و روح اللّه و نحو اینها، یعنی رنگ ایمان منتسب بخداست و رنگی که منتسب بخدا باشد بهترین رنگهاست، از رنگهای دیگری که منتسب به شیطان و هوای نفس و نحو اینها میباشد چنانچه میفرماید أَ فَرَأَيْتَ مَنِ اتَّخَذَ إِلهَهُ هَواهُ «۲» و میفرماید وَ مَنْ أَضَلُّ مِمَّنِ اتَّبَعَ هَواهُ بِغَيْرِ هُدىً مِنَ اللَّهِ «۳» و نصب صبغه یا برای اینست که بدل از ملت ابراهیم است یا مفعول مطلق محذوف العامل که بفاعل خود اضافه شده است. ۱- سوره آل عمران آیه ۱۷

۲- سوره الفرقان آیه ۴۵

۳- سوره القصص آیه ۵۰

یعنی هذا الایمان المذکور صبغه صبغنا اللّه بها، و جمله وَ مَنْ أَحْسَنُ مِنَ اللَّهِ صِبْغَةً بمنزله تعلیل برای جمله اول است یعنی چون خدا بهترین صباغ و رنگ الهی بهترین صبغه است، ما باین صبغه رنگ زده شده ایم و جمله وَ نَحْنُ لَهُ عابِدُونَ نتیجه مرتب بر آنست یعنی چون ما رنگ الهی بخود گرفته ایم تنها او را پرستش میکنیم نه شیطان و هوای نفس را

[سوره البقره (۲): آیه ۱۳۹] .... ص: ۲۱۹

قُلْ أَ تُحاجُّونَنا فِی اللَّهِ وَ هُوَ رَبُّنا وَ رَبُّکُمْ وَ لَنا أَعْمالُنا وَ لَکُمْ أَعْمالُکُمْ وَ نَحْنُ لَهُ مُخْلِصُونَ (۱۳۹)

(بگو آیا با ما احتجاج میکنید درباره خدا و حال آنکه پروردگار ما و شماست و نتیجه اعمال ما برای ما و نتیجه اعمال شما برای شماست و ما نسبت باو اخلاص دارندگانیم) أَ تُحاجُّونَنا محاجه و احتجاج بمعنی استدلال متخاصمین و حجت آوردن بر اثبات حقانیت خود و ابطال دیگر است، یعنی هر یک از دو خصم بر دیگری اقامه دلیل بنماید و ظاهرا خطاب بیهود و نصاری است که نسبت بقرب بخدا ادعاهایی داشته و باصطلاح آنها را دلیل بر قرب خود بخدا میدانند چنانچه شمه از آنها ذکر شد مثل اینکه گفتند نَحْنُ أَبْناءُ اللَّهِ وَ أَحِبَّاؤُهُ «۱» و یا گفتند لَنْ یَدْخُلَ الْجَنَّهَ إِلَّا مَنْ کانَ هُوداً أَوْ نَصاری «۲» و گفتند لَنْ تَمَسَّنَا النَّارُ إِلَّا أَیَّاماً مَعْدُودَهً «۳» و یا اینکه بر ما منّ و سلوی نازل شد و بسیاری از انبیاء از بنی اسرائیل بودند و امثال اینها. ۱- سوره المائده آیه ۲۱

۲- سوره بقره آیه ۱۰

۳- سوره بقره آیه ۷۴

و یا آنچه نصاری درباره مسیح و نزول روح القدس بر مریم و بدون پدر بودن مسیح و زنده کردن مردگان و شفا دادن بیماران و زنده شدن او پس از مصلوب و مدفون شدن و بآسمان رفتن و نحو اینها گفتند.

ولی با این وصف آیه همه مذاهب باطله را شامل می شود و مورد مخصص آیه نمی گردد.

فِی اللَّهِ یعنی در انتساب بخدا و مقام قرب باو، وَ هُوَ رَبُّنا وَ رَبُّکُمْ یعنی از جهت انتساب بپروردگار همه مساوی و یکسانیم زیرا او آفریدگار و پروردگار همه و حیات و روزی دهنده بهمه است و جمله مخلوقات از کوچک و بزرگ، از ذره اتم تا بزرگترین کرات جوی و از عقل مجرد تا هیولای محض در جنب قدرت او مساوی بوده و همه دست نیاز بدرگاه بی نیاز او دراز نموده و محتاج افاضه او میباشند، بنا بر این از جهت انتساب فرقی بین مخلوقات نیست وَ لَنا أَعْمالُنا وَ لَکُمْ أَعْمالُکُمْ یعنی هر کسی جزای عمل خود را می بیند اگر خوبی کند نتیجه اش عاید خودش میگردد و اگر بدی نماید نکبتش دامنگیر خودش می شود (الناس مجزیون باعمالهم ان خیرا فخیر و ان شرا فشر) وَ نَحْنُ لَهُ مُخْلِصُونَ یعنی امتیاز ما بر شما اهل کتاب اینست که ما شریک و عدیلی برای خدا قائل نیستیم و در مقام عبادت نسبت باو خالص بوده جز او را پرستش نمیکنیم و با صدای بلند فریاد میزنیم لا اله الا اللّه و نه تنها در مقام عبادت شریک برای خدا قرار نمیدهیم بلکه در مقام ذات و صفات و افعال موحّد بوده جز او کسی را واجب الوجود و قدیم ندانسته و صفات او را عین ذات او دانسته و مؤثری در عالم سوای او نمیدانیم، بر خلاف شما که کتب مقدسه تان پر از کلمات و سخنان شرک و کفر آمیز بوده و شما یهود مدت بسیاری در شرک و بت پرستی بسر برده و شما نصاری مسیح را خدا و پسر خدا دانسته و باسم او و روح القدس و اب تعمید میدهید

[سوره البقره (۲): آیه ۱۴۰] ..... ص: ۲۲۱

أَمْ تَقُولُونَ إِنَّ إِبْراهِيمَ وَ إِسْماعِيلَ وَ إِسْحاقَ وَ يَعْقُوبَ وَ الْأَسْباطَ كانُوا هُوداً أَوْ نَصارى قُلْ أَ أَنْتُمْ أَعْلَمُ أَمِ اللَّهُ وَ مَنْ أَظْلَمُ مِمَّنْ كَتَمَ شَهادَةً عِنْدَهُ مِنَ اللَّهِ وَ مَا اللَّهُ بِغافِلٍ عَمَّا تَعْمَلُونَ (۱۴۰)

(و یا می گویید همانا ابراهیم و اسمعیل و اسحق و یعقوب و انبیاء از اولاد یعقوب یهودی یا نصرانی بودند؟ بگو آیا شما داناترید یا خدا؟ و چه کسی ستمکارتر از آنست که شهادتی را که از خدا نزد اوست کتمان کند؟ و خداوند از آنچه میکنید غافل نیست) أَمْ تَقُولُونَ ام معادل همزه استفهام در آیه قبل است أَ تُحَاجُّونَنا فِي اللَّهِ و «او» برای تردید بین گفتار دو طایفه است یعنی یهود میگفتند ابراهیم و پیغمبران بعد از او یهودی بودند و نصاری میگفتند نصرانی بودند، و این گفتار از این دو طایفه اگر مبنی بر اینست که ابراهیم و انبیاء بعد از او تابع شریعت موسی یا عیسی بوده اند کذب آن واضح است زیرا قبل از موسی و عیسی شریعت آنان تشریع نشده بود تا کسی تابع آن باشد و اگر مرادشان اینست که ابراهیم بر همان تشریعی بود که موسی و عیسی بر آن بودند یعنی ابراهیم و انبیاء بعد از او با موسی و انبیاء بنی اسرائیل بنا بر قول یهود بر یک شریعت بودند و همچنین بنا بر قول نصاری آنها با عیسی بر یک شریعت بودند، این گفتار آنان نیز از جهاتی باطل است زیرا اولا اساس شریعت ابراهیم بر توحید و یکتا پرستی بوده و این تورات رایجی که فعلا نسبت بموسی میدهند و سایر کتب عهد قدیم و این اناجیل رایجی که نسبت بمسیح میدهند و سایر کتب عهد جدید مشحون از نسبت شرک و بت پرستی بانبیاء بنی اسرائیل از قبیل سلیمان و غیره بلکه نسبت گوساله پرستیدن و درست

کردن گوساله بحضرت هارون و عهد جدید آن مشتمل بر شرک و نسبت الوهیت و بنوت بمسیح و مشتمل بر قول بتثلیث است.

و ثانیا بنا بر قول یهود موسی صاحب شریعت و کتاب جدید و اولو العزم بوده و همچنین مسیح بنا بر قول نصاری و این دعوی منافی با اولو العزمی است و اگر گفته شود همین نقض بمسلمین نیز وارد است که میگویند ابراهیم و اسمعیل و یعقوب و اسباط بر اسلام بودند و طبق آیات قبل ابراهیم و یعقوب بفرزندان خود سفارش میکنند که جز بر دین اسلام نمیرند، جواب گوئیم اسلام یک معنی عامّ و جامعی است که تمام انبیاء الهی از آدم تا خاتم بر آن بوده و بآن دعوت نموده اند و آن عبارت از یک رشته اعتقادات واقعی است از خدا شناسی و توحید و عدل و نبوت و ولایت و معاد و از یک رشته احکام و سنن از نماز و روزه و زکاه و حج و جهاد و امر بمعروف و نهی از منکر و دستورات معاملات و معاشرات، و از یک رشته اصول اخلاق و دستورات اخلاقی، تنها بوسیله انبیاء اولو العزم بعض از خصوصیات و جزئیات احکام طبق مصالح زمان و اشخاص تغییری نموده که از آن بنسخ تعبیر میشود و مراد از آیات قرآن که میگوید انبیاء بر دین اسلام بوده اند این معنی است نه معنی اصطلاحی خاص آن که بوسیله پیغمبر اسلام صلّی اللَّه علیه و آله و سلّم تشریع شده مانند آیه شریفه إِنَّ الدِّینَ عِنْدَ اللَّهِ الْإِسْلامُ «۱» و آیه وَ مَنْ یَبْتَغِ غَیْرَ الْإِسْلامِ دِیناً فَلَنْ یُقْبَلَ مِنْهُ «۲» و بسیاری از آیات دیگر.

قُلْ أَ أَنْتُمْ أَعْلَمُ أَمِ اللَّهُ اگر بگویند ما از خدا داناتریم که کفر محض و دروغ آشکار است و اگر بگویند خدا داناتر است پس باید مدرکی از جانب خدا بر اینکه انبیاء قبل از موسی بر مذهب یهود و یا بر مذهب نصاری بوده اند بیاورند و چون چنین مدرکی حتی در کتب رائج خود ندارند بر انبیاء دروغ بسته ۱- سوره آل عمران آیه ۱۷

۲- سوره آل عمران آیه ۷۹

و کتمان شهادت الهی را نموده اند که فرموده همه آنها بر اسلام بودند.

وَ مَنْ أَظْلَمُ مِمَّنْ كَتَمَ شَهادَةً عِنْدَهُ مِنَ اللَّهِ این شهادتی را که کتمان نمودند یا شهادت الهی است به اینکه ابراهیم و انبیاء بعد از او بر اسلام بوده و سفارش و وصیت باین معنی مینموده اند چنانچه در آیات قبل ذکر شد، و یا شهادت به اینکه ابراهیم و انبیاء بعد از او و موسی و عیسی خبر به بعثت پیغمبر اسلام و اینکه او خاتم پیغمبران است داده چنانچه در آیات قبل ذکر شد و در کتب عهدین نیز مذکور است، و از این آیه استفاده میشود که کتمان شهادت بویژه در امر دین بزرگترین ظلم است هم نسبت بخود کتمان کننده که خود را مستحق عذاب ابدی میکند و هم نسبت بدین و پیغمبران الهی که دین آنان را پایمال میکند و هم نسبت بسایرین از متابعین خود که آنان را در ضلالت و گمراهی می اندازد و از این جهت یکی از معاصی کبیره بوده و آیات و اخبار بسیار در مذمّت آن وارد شده است.

وَ مَا اللَّهُ بِغافِلٍ عَمَّا تَعْمَلُونَ غفلت عبارت از عدم توجّه است و سهو، خروج از قوه ذاکره، و نسیان، خروج از قوه حافظه میباشد و لذا در مورد غفلت و سهو باندک توجه متذکر میشویم ولی در مورد نسیان بسا کمال توجه میشود و مطلب بنظر نمی آید و این عوارض از خواص بشر غیر معصوم است لکن ذات اقدس حق تبارک و تعالی که علمش عین ذات او و غیر متناهی است و احاطه بجمیع موجودات دارد و عالم بجزئیات اعمال آنها از ظاهری و باطنی میباشد، از این عوارض عری و بری است بلکه معصومین از انبیاء و اولیاء نیز از این عوارض مصون و محفوظ میباشند.

[سوره البقره (۲): آیه ۱۴۱] ..... ص : ۲۲۴

تِلْکَ أُمَّهٌ قَدْ خَلَتْ لَها ما کَسَبَتْ وَ لَکُمْ ما کَسَبْتُمْ وَ لا تُسْئَلُونَ عَمَّا کانُوا یَعْمَلُونَ (۱۴۱)

(اینان گروهی بودند که گذشتند و هر چه کردند نتیجه اش برای خودشان می باشد و آنچه شما می کنید نیز نتیجه اش برای خودتان می باشد و از آنچه آنان می کردند از شما سؤال نمیشود) عین این آیه در چند آیه قبل گذشت و تفسیر آن ذکر گردید تنها در وجه تکرار آن مفسرین وجوهی ذکر نموده اند چنانچه در مجمع البیان از قول مفسرین سه وجه ذکر نموده و در المیزان نیز وجه رابعی متذکر شده لکن هیچ یک از این وجوه بنظر تمام نیست و آنچه از سیاق آیات استفاده میشود اینست که چون در آیات قبل از آیه اولی خداوند شمه از شئون انبیاء مانند ابراهیم و یعقوب را متذکر شد و این بسا موجب میشود که یهود و نصاری سوء استفاده نموده و بگویند اینها آباء ما هستند و بآنها افتخار نمایند خداوند برای دفع دخل میفرماید مقام و شأن و خوبی آنها مربوط بخودشان بوده و اولاد ناخلف و لجوج و معاند از آن بهره نمی برد.

و آیات قبل از آیه ثانیه چون در مورد ابطال دعاوی یهود و نصاری بوده که انبیاء را یهودی یا نصرانی میپنداشته و با مسلمین محاجه مینمودند خداوند پس از ابطال این دعاوی به بیانی که ذکر شد میفرماید آنان هر چه و هر که بودند مربوط بشما نیست و شماها گرفتار اعمال خود و مسئول آنها میباشید.

[سوره البقره (۲): آیه ۱۴۲] ..... ص : ۲۲۴

سَیَقُولُ السُّفَهاءُ مِنَ النَّاسِ ما وَلاَّهُمْ عَنْ قِبْلَتِهِمُ الَّتِی کانُوا عَلَیْها قُلْ لِلَّهِ الْمَشْرِقُ وَ الْمَغْرِبُ یَهْدِی مَنْ یَشاءُ إِلی صِراطٍ مُسْتَقِیمٍ (۱۴۲)

(سفیهان از مردم بزودی میگویند چه چیزی ایشان را از قبله که بر آن بودند برگردانید؟ بگو مشرق و مغرب برای خداست هر که را بخواهد براه راست هدایت مینماید)

سَیَقُولُ السُّفَهاءُ مِنَ النَّاسِ معنی سفیه در ذیل آیه شریفه أَلا إِنَّهُمْ هُمُ السُّفَهاءُ «۱» گذشت و خداوند در این آیه خبر میدهد که سفیهان از مردم میگویند که چه چیز سبب شد که مسلمانان تغییر قبله دادند و توهم نشود که مراد آیه این باشد که هر که سفیه است این اعتراض را میکند (چون سفهاء جمع محلی بالف و لام است و افاده عموم میکند) بلکه مراد اینست که هر که چنین اعتراضی نماید سفیه بوده و از رشد عقلی عاری است زیرا این شخص اگر میداند این دستور از جانب خداست بعد از معرفت خدا و دانستن اینکه خداوند عالم حکیم همه کارهای او مطابق حکمت و مصلحت است اعتراض باو معنی ندارد و همچنین است اعتراض به پیغمبر، زیرا بعد از ثبوت نبوت او و اینکه کارهای او از روی وحی و مطابق دستور حق است جای اعتراض باو نیست بنا بر این شخص معترض یا در مقام معرفت بخدا و پیغمبر او کوتاه است و یا از روی عناد این اعتراض را می نماید و هر دو از نظر قرآن سفیه میباشند زیرا اولی رشد عقلی نداشته و دومی خود را بسفاهت زده وَ مَنْ یَرْغَبُ عَنْ مِلَّهِ إِبْراهِیمَ إِلَّا مَنْ سَفِهَ نَفْسَهُ «۲» بلی ممکن است از وجه حکمت این حکم سؤال شود و البته این سؤال غیر از اعتراض است و برای آن دو وجه است، یکی ظاهری و آن امتحان مسلمین است چنانچه در آیه بعد میفرماید إِلَّا لِنَعْلَمَ مَنْ یَتَّبِعُ الرَّسُولَ مِمَّنْ یَنْقَلِبُ عَلی عَقِبَیْهِ و شرح آن بیاید و دیگر باطنی که عبارت از منع تشبه بکفار است زیرا یکی از احکام اسلامی منع تشبّه بکفار لزوما یا تنزیها باختلاف موارد آن میباشد و مادامی که پیغمبر صلّی اللَّه علیه و آله و سلّم در مکه بودند کعبه بتکده و مرکز ۱- مجلد اول ص ۳۹۲ [.....]

۲- سوره بقره آیه ۱۲۴

بتهای مشرکین و مجمع آنها بود اگر روی بکعبه نماز میگذارد تشبّه بآنها بود و بعد از آنکه بمدینه هجرت فرمود نیز تا چندی بطرف بیت المقدس نماز می گذاردند ولی چون مدینه مرکز یهود بود و آنها نیز بطرف بیت المقدس متوجه میشدند، پیغمبر صلّی اللَّه علیه و آله و سلّم تشبّه بآنها را خوش نمیداشت و منتظر دستور الهی بود چنانچه از آیه شریفه قَدْ نَری تَقَلُّبَ وَجْهِکَ فِی السَّماءِ استفاده میشود (چنانچه شرحش بیاید) لذا امر شد که متوجه بمکّه شوند.

و همین علت تشبّه است که نماز مقابل صور ذی روح و لباس مصور و آتش و هنگام طلوع و غروب آفتاب کراهت دارد زیرا اندک تشبّه بعبده اصنام و شمس است و همچنین در بسیاری از احکام دیگر ما وَلَّاهُمْ عَنْ قِبْلَتِهِمُ الَّتِی کانُوا عَلَیْها گوینده و طرز سؤال نشان میدهد که اولا از روی اعتراض بوده نه از جهت فهم حکمت آن برای اینکه سؤال را نسبت بسفهاء میدهد و ثانیا سؤال کننده از مسلمانان نبوده بقرینه ضمیر غائب در وَلَّاهُمْ و قِبْلَتِهِمُ و کانُوا چه اگر از مسلمین بود به ولینا و قبلتنا و کنا تعبیر میشد، و بعضی از مفسرین گفتند مراد از سفهاء مشرکین مکه اند و بعضی گفتند مراد جهودان مدینه اند و بعضی گفتند منافقین بودند ولی از جهت ارتباط آیه بآیات قبل و طبق روایت احتجاج معلوم میشود که یهود بودند و از ذیل روایت مجمع البیان از تفسیر قمی از حضرت صادق علیه السّلام که میفرماید فقالت الیهود و السفهاء ما وَلَّاهُمْ عَنْ قِبْلَتِهِمُ الَّتِی کانُوا عَلَیْها شاید استفاده شود که قائل باین سخن یهود و مشرکین قریش و یا یهود و منافقین مدینه بوده اند زیرا سفهاء را بر یهود عطف نموده اند.

قُلْ لِلَّهِ الْمَشْرِقُ وَ الْمَغْرِبُ این جمله جواب اعتراض است یعنی بگو خداوند مالک مشرق و مغرب است و در جهتی دون جهت دیگر نیست بلکه بجمیع جهات

احاطه دارد فَأَيْنَما تُوَلُّوا فَثَمَّ وَجْهُ اللَّهِ و بهر جهتی حکمتش اقتضاء کند و مصلحت ایجاب نماید مکلفین را بآن جهت امر میکند بایستند و آنچه بآن حکم میکند منظورش هدایت مردم بصراط مستقیم است.

يَهْدِي مَنْ يَشاءُ إِلى صِراطٍ مُسْتَقِيمٍ راه راست و طریق سعادت همان اطاعت و تسلیم در برابر اوامر پروردگار است و هر که قابل هدایت و لایق کمال و سعادت باشد بعد از معرفت بمقام ربوبی و اینکه همه احکام و دستورات او موافق حکمت و صلاح است و بعد از معرفت بمرتبه رسالت و اینکه آنچه میگوید از جانب پروردگار است دست از چون و چرا و اعتراض برمیدارد و در مقابل امر پروردگار تسلیم میشود و خداوند سبل هدایت و ابواب سعادت را بروی او میگشاید.

[سوره البقره (۲): آیه ۱۴۳] ..... ص : ۲۲۷

وَ كَذلِكَ جَعَلْناكُمْ أُمَّةً وَسَطاً لِتَكُونُوا شُهَداءَ عَلَى النَّاسِ وَ يَكُونَ الرَّسُولُ عَلَيْكُمْ شَهِيداً وَ ما جَعَلْنَا الْقِبْلَةَ الَّتِي كُنْتَ عَلَيْها إِلاَّ لِنَعْلَمَ مَنْ يَتَّبِعُ الرَّسُولَ مِمَّنْ يَنْقَلِبُ عَلى عَقِبَيْهِ وَ إِنْ كانَتْ لَكَبِيرَةً إِلاَّ عَلَى الَّذِينَ هَدَى اللَّهُ وَ ما كانَ اللَّهُ لِيُضِيعَ إِيمانَكُمْ إِنَّ اللَّهَ بِالنَّاسِ لَرَؤُفٌ رَحِيمٌ (۱۴۳)

(و همچنین شما را امت وسط قرار دادیم برای اینکه گواهان بر مردم باشید و پیغمبر بر شما گواه باشد، و قبله قرار ندادیم آن قبله را که تو بر آن میباشی مگر برای اینکه بدانیم و جدا کنیم کسی را که پیروی پیغمبر را میکند از کسی که برمیگردد بر پشت پای خود «از دین برمیگردد» و همانا این تحویل قبله گران بود مگر بر کسانی که خدای آنان را هدایت نمود، و خدا ایمان «عمل» شما را ضایع نمیکند همانا خداوند نسبت بمردم رءوف و مهربان است)

وَ كَذلِكَ جَعَلْناكُمْ أُمَّةً وَسَطاً ظاهر اینست که این جمله تا «شهیدا» آیه مستقله باشد و مربوط بآیه قبله و جمله آیه بعد نباشد چنانچه در بعض مصاحف هم آیه مستقله شمرده شده و بالغ بر ده حدیث از امیر المؤمنین و حضرت باقر و حضرت صادق (ع) در کافی و تفسیر عیاشی و غیر آنها از صفّار و غیره روایت شده که مراد از امّت وسط ائمه طاهرین میباشند و با این تظافر اخبار احتیاج بتمحلات بعض از مفسرین که میخواهند آیه را بآیات قبله مرتبط کنند نیست بلکه ممکن است این آیه نیز مانند آیه الْيَوْمَ أَكْمَلْتُ لَكُمْ دِينَكُمْ الایه که جزو آیات راجعه بحرمت اکل اقسام حیوانات قرار داده شده با اینکه هیچ ارتباطی با آنها ندارد و مانند آیه إِنَّما يُرِيدُ اللَّهُ لِيُذْهِبَ عَنْكُمُ الرِّجْسَ أَهْلَ الْبَيْتِ الایه که جزو آیات راجعه بنساء نبی شمرده شده با اینکه کمال منافات را با آنها دارد، از روی تعمد مخالفین جزو آیات قبله قرار داده شده باشد بنا بر این خطاب در آیه به ائمه طاهرین است و چنانچه گذشت لفظ امّت در اصل عبارت از گروهی است که وحدت نسبی داشته باشند و از باب توسعه بر اهل یک ملت اطلاق میگردد و وسط بمعنی عدل و راه مستقیم است که بین دو طرف افراط و تفریط باشد و امّت وسط یعنی گروهی که در جمیع شئون فردی و اجتماعی دارای روش مستقیمی بوده و بطرف افراط و تفریط منحرف نشوند و این خاصه معصومین یعنی ائمه طاهرین میباشد که از هر جهت در حد وسط بوده اند امّا از حیث اعتقادات: درباره خدا معتقد بتوحید بوده که حدّ وسط بین انکار وجود حق و شرک است و معتقد بعین ذات بودن صفات ربوبی که حدّ وسط بین زیاده صفات و انکار اصل صفات است که منسوب ببعض حکماء میباشد و در باب عدل معتقد باختیار که حد وسط بین جبر و تفویض است و در باب نبوت قائل بعصمت انبیاء که حد وسط بین غلو و انکار نبوت است، و در

امامت قائل بشئونی برای امامند که حدّ وسط بین غلوّ و انکار امامت است و در معاد معتقد بمعاد جسمانی و روحانی بوده که حدّ وسط بین انکار معاد و مذهب بعض عرفاست و همچنین حدّ وسط بین قول بمعاد جسمانی تنها و معاد روحانی صرف است امّا از حیث اخلاق: متخلّق بجمیع اخلاق فاضله و صفات پسندیده بوده اند که حدّ وسط بین افراط و تفریط در اخلاق است مثلا ملکه شجاعت حدّ وسط بین تهور و جبن و علم حدّ وسط بین جربزه و جهل، و سخاوت حدّ وسط بین اسراف و بخل، و تواضع حدّ وسط بین تکبر و ذلت و همچنین سایر اخلاق امّا از حیث اعمال: دارای مقام عصمت بوده و کوچکترین عملی که بر خلاف موازین شرع و عقل باشد از آنها صادر نمیشده و در شئون زندگی جنبه روح و جسم هر دو را رعایت نموده و از رهبانیت و دست کشیدن از مظاهر زندگی و از توغل در مادیت منع نموده اند و بالجمله در جمیع شئون حیاتی دارای مرتبه عدل بوده و قدمی بر غیر موازین شرع و عقل بر نداشته اند، لِتَكُونُوا شُهَداءَ عَلَى النَّاسِ تا اینکه گواه بر اعمال مردم باشید، این موهبتی است که خداوند بخاندان عصمت و طهارت داده که آنان را امّت وسط و برگزیده خود قرار داده و علم و احاطه بآنها عنایت فرموده برای اینکه گواه اعمال امت در روز قیامت باشند چنانچه مضمون بسیاری از اخبار و زیارات مخصوصا مواضعی از زیارت جامعه بر این معنی ناطق است.

و نمیشود خطاب در آیه متوجه جمیع امّت باشد زیرا قرائنی در آیه و بیرون از آیه هست که خطاب را تخصیص ببعض میدهد که از آن جمله است.

۱- تعریفی و تفسیری که برای امّت وسط شده که برگزیده و عدل از هر جهت باشد با همه امت مطابقت نمیکند زیرا در میان امّت افراد فاسق و منحرف از

صراط مستقیم و طاغی و سرکش و بالاخره مجرم و عاصی بسیار بوده و می باشند.

۲- امّت وسط باید شاهد بر اعمال مردم باشند و بنا بر فرمایش حضرت صادق (ع) چگونه میشود کسی که در دنیا شهادت او بر یک صاع از خرما قبول نیست در محضر امم گذشته شهادت دهد و شهادتش قبول شود «۱».

۳- اگر مراد از امّت وسط جمیع امّت باشند و مراد از ناس نیز همه آنها باشند اتحاد شاهد و مشهود علیه لازم آید با اینکه نص آیه مغایرت است ۴- شاهد باید ناظر اعمال و افعال مردم باشد تا بتواند شهادت دهد و کسانی که جاهل بافعال عباد باشند چگونه میتوانند شهادت دهند پس باید کسانی باشند که خداوند در آیه شریفه قُلِ اعْمَلُوا فَسَيَرَى اللَّهُ عَمَلَكُمْ وَ رَسُولُهُ وَ الْمُؤْمِنُونَ «۲» آنان را در ردیف خود و رسول خود قرار داده ۵- در اخبار وارده از ائمه طاهرین و مبینان قرآن امت وسط بائمه اطهار تفسیر شده چنانچه گذشت و لام در لِتَكُونُوا برای غایت است و از آن استفاده میشود که غرض از امّت وسط قرار دادن ائمه این بوده که ناظر و شاهد افعال باشند و از آیات دیگر و اخبار استفاده میشود که در قیامت شهود بسیارند که از آن جمله اعضاء بدن انسان از چشم و گوش و دست و پا و غیره است که بر افعال صادره از خود شهادت میدهند، و رقیب و عتید و کرام الکاتبین و قرآن و مساجد ۱-

فی تفسیر العیاشی عن الصادق (ع) فی قوله تعالی لِتَكُونُوا الایه فان ظننت ان اللَّه عنی بهذه الایه جمیع اهل القبله من الموحدین افتری ان من لا تجوز شهادته فی الدنیا علی صاع من تمر یطلب اللَّه شهادته یوم القیمه و یقبلها منه بحضره جمیع الامم الماضیه کلا الخبر

۲- سوره توبه آیه ۱۰۶

و امکنه و زمانها و ساعات شب و روز و غیر اینها و بالاتر از همه ذات اقدس پروردگار میباشد.

وَ یَکُونَ الرَّسُولُ عَلَیْکُمْ شَهِیداً و پیغمبر اکرم صلّی اللَّه علیه و آله و سلّم درباره ائمه اطهار شهادت میدهد که بامر امامت قیام کرده و بوظایف محوله بخود رفتار نموده اند و نه تنها رسول خدا شاهد بر ائمه هدی است بلکه شاهد بر جمیع شهداء امم گذشته نیز می باشد چنانچه در آیه شریفه میفرماید فَکَیْفَ إِذا جِئْنا مِنْ کُلِّ أُمَّهٍ بِشَهِیدٍ وَ جِئْنا بِکَ عَلی هؤُلاءِ شَهِیداً «۱» و از این آیات استفاده میشود که پیغمبر اکرم و ائمه اطهار حیات و مماتشان یکسان است و ارواح مقدسه آنها احاطه بهمه جهان دارد و مظهر اتمّ صفات پروردگار می باشند و بر طبق این معنی اخبار بسیار وارد شده است.

وَ ما جَعَلْنَا الْقِبْلَهَ الَّتِی کُنْتَ عَلَیْها ما، نافیه و جعل تکلیف است یعنی واجب نکردیم توجه به قبله را و احتیاج بتقدیر نیست چون قبله موضوع حکم و مورد تکلیف فعل مکلف است و پیداست که مراد فعل مترتب بر این موضوع میباشد مانند حُرِّمَتْ عَلَیْکُمْ أُمَّهاتُکُمْ «۲» که مراد وطی امهات است و مانند إِنَّما الْخَمْرُ وَ الْمَیْسِرُ وَ الْأَنْصابُ وَ الْأَزْلامُ رِجْسٌ مِنْ عَمَلِ الشَّیْطانِ «۳» که مراد شرب خمر است و مانند إِنَّما حَرَّمَ عَلَیْکُمُ الْمَیْتَهَ وَ الدَّمَ وَ لَحْمَ الْخِنْزِیرِ «۴» که مقصود اکل میته است و امثال اینها و قبله مکان یا شیئی است که انسان مقابل خود قرار میدهد و در این آیه مراد کعبه معظمه است نه بیت المقدس که بسیاری از مفسرین بقرینه کُنْتَ عَلَیْها گمان کرده اند، ببیان اینکه «کنت» فعل ماضی است و قبله که ۱- سوره النساء آیه ۴۰

۲- سوره النساء آیه ۷۷

۳- سوره المائده آیه ۹۲

۴- سوره البقره آیه ۱۶۸

در زمان ماضی پیغمبر اکرم صلّی اللّه علیه و آله و سلّم متوجه آن بوده بیت المقدس است، ولی این قرینه دلیل بر مدعای آنان نیست زیرا در مقام خود ثابت شده که زمان مأخوذ در معنی فعل نیست و فعل حدثی است که دلالت بوقوع یا صدور یا حلول یا لا وقوع میکند و فعل ماضی چون اخبار از وقوع است ناچار باید وقوع، تحقق پیدا کند اگر چه لحظه قبل از اخبار باشد تا اخبار از آن صحیح باشد و این مقدار از وقوع در مورد توجه بکعبه قبل از نزول آیه محقق شده بود، و لذا احتیاج بتصرف در معنی جعل بتحول و نحو آن نیست.

إِلَّا لِنَعْلَمَ مَنْ يَتَّبِعُ الرَّسُولَ مِمَّنْ يَنْقَلِبُ عَلى عَقِبَيْهِ علم الهی ذاتی است و چیزی بر او پوشیده نیست تا بآزمایش معلوم گردد و اما اینکه در این آیه و نظائر آن بعد از ذکر یک حکم امتحانی میفرماید «ما این کار را کردیم تا بدانیم مطیع و مخالف کیست؟» در بیان مقصود از این علم مفسرین وجوهی ذکر نموده اند و بهترین وجه گفتار سید مرتضی ره است که فرموده مراد از آن علم پیغمبر و پیروان او از مسلمانان مقصود است زیرا پیش از تحویل قبله تنها خدا میدانست که تابع و معترض کیست و با تحویل قبله همه دانستند که چه کسی از رسول خدا پیروی میکند و چه کسی بر پشت پای خود برمی گردد و عقب بمعنی پاشنه پاست و انقلاب بر عقبین کنایه از اعراض و ارتداد است و از این جمله استفاده میشود که جماعتی برای تحویل قبله از اسلام برگشتند و از متابعت از رسول دست برداشتند و ظاهرا آنها جماعتی از یهود بوده که بظاهر مسلمان شده بودند وَ إِنْ كانَتْ لَكَبِيرَةً إِلَّا عَلَى الَّذِينَ هَدَى اللَّهُ ظاهر اینست که مرجع ضمیر کانت قبله باشد و مراد تحویل آن است و ان مخففه از مثقله است و کبیره بمعنی ثقیله و گران است یعنی و بتحقیق این تحویل قبله گران و سنگین بود مگر برای کسانی که هدایت الهی شامل حال آنان شده بود و این گران بودن

شاید برای این بوده که تحویل قبله اولین نسخ در شریعت اسلام است و کسانی که قوه ایمان نداشته برای آنها گران بوده ولی کسانی که دارای قوه ایمان بوده اند میدانستند که هر چه پیغمبر میکند امر خداوند و مطابق حکمت و مصلحت است و بجا و بموقع است و حقیقت هدایت همین است که اثر آن اهتداء و بمقصد رسیدن است ولی هدایتی که در قلب تأثیر نکند و انسان بآن مهتدی نشود کانّ هدایت نیست و لذا هدایت را خداوند بمؤمنین و متقین تخصیص داده.

وَ ما کانَ اللَّهُ لِیُضِیعَ إِیمانَکُمْ این قسمت از آیه اشاره باینست که گمان نکنید تحویل قبله از روی تغییر رأی و اختلاف نظر باشد تا موجب شود که اعمال سابقه شما مانند نماز و ذبیحه و نحو اینها که بطرف بیت المقدس انجام داده اید باطل و ضایع گردد بلکه اعمال شما بطرف بیت المقدس بموقع خود صحیح بوده و اینک بطرف کعبه صحیح است حتی نمازی که دو رکعت آن بطرف بیت المقدس و دو رکعت رو بکعبه خوانده شده صحیح و قابل قبول است، چون بنا بر اخبار تحویل قبله در وسط نماز ظهر در حال جماعت بوده است، و کلمه ایمان در این آیه عام و شامل جمیع وظائف دینی میشود که اعظم آنها نماز است و لذا در اخبار بنماز تفسیر شده چنانچه در کافی «۱» و تفسیر عیاشی از ابو عمرو زبیری روایت کرده اند که میگوید از حضرت صادق علیه السّلام پرسیدم «

ایها العالم اخبرنی ایّ الاعمال افضل عند اللَّه؟ قال ما لا یقبل اللَّه شیئا الا به، فقلت و ما هو؟ قال الایمان باللّه الذی لا اله الا هو اعلی الاعمال درجه و اشرفها منزله و اسناها حظا، قال قلت اخبرنی عن الایمان أقول هو و عمل ام قول بلا عمل؟ فقال الایمان عمل کله و القول بعض ذلک العمل الخبر

» این خبر بسیار مفصل است و حضرت در آن به بسیاری ۱- کتاب الایمان و الکفر باب فی ان الایمان مبثوث لجوارح البدن کلها مجلد الثانی ص ۳۳

از آیات قرآن برای اثبات اینکه ایمان، عمل قلب و اعضاء و جوارح است استشهاد نموده که از آن جمله باین آیه است میفرماید «

و قال فیما فرض اللَّه علی الجوارح من الطهور و الصلاه بها و ذلک انّ اللَّه عز و جل لما صرف نبیّه الی الکعبه عن البیت المقدس فانزل اللَّه عز و جل وَ ما کانَ اللَّهُ لِیُضِیعَ إِیمانَکُمْ إِنَّ اللَّهَ بِالنَّاسِ لَرَؤُفٌ رَحِیمٌ فسمی الصلاه ایمانا

» و مراد از عمل (چنانچه از متن خبر معلوم میگردد) عام است و شامل عمل قلب که اعتقاد باشد و عمل لسان که اقرار است و عمل جوارح میشود و چنانچه از ذیل حدیث استفاده میشود این مرتبه ایمان کامل است، میفرماید «

فمن لقی اللَّه عز و جل حافظا لجوارحه موفیا کل جارحه من جوارحه ما فرض اللَّه عز و جل علیها لقی اللَّه عز و جل مستکملا لایمانه و هو من اهل الجنه

» بنا بر این منافات ندارد با اینکه حقیقت ایمان همان ایمان قلبی باشد چنانچه در اوائل سوره گذشت.

إِنَّ اللَّهَ بِالنَّاسِ لَرَؤُفٌ رَحِیمٌ همانا خداوند نسبت بمردم با رأفت و مهربانی رفتار میکند و این قسمت اشاره باین است که مصالح و حکم و احکام الهی راجع بمکلفین است و خداوند تبارک و تعالی از روی رأفت و مهربانی بمردم آنها را جعل میفرماید که از آن جمله همین تحویل قبله است.

[سوره البقره (۲): آیه ۱۴۴] ..... ص : ۲۳۵

قَدْ نَری تَقَلُّبَ وَجْهِکَ فِی السَّماءِ فَلَنُوَلِّیَنَّکَ قِبْلَهً تَرْضاها فَوَلِّ وَجْهَکَ شَطْرَ الْمَسْجِدِ الْحَرامِ وَ حَیْثُ ما کُنْتُمْ فَوَلُّوا وُجُوهَکُمْ شَطْرَهُ وَ إِنَّ الَّذِینَ أُوتُوا الْکِتابَ لَیَعْلَمُونَ أَنَّهُ الْحَقُّ مِنْ رَبِّهِمْ وَ مَا اللَّهُ بِغافِلٍ عَمَّا یَعْمَلُونَ (۱۴۴)

(بتحقیق ما گردانیدن روی تو را در آسمان می بینیم، پس البته تو را رو بقبله میگردانیم که آن را می پسندی و خوشنودی تو در آنست پس روی خود را جانب مسجد الحرام بگردان، و هر کجا باشید روی خود را بطرف مسجد الحرام بگردانید، و همانا اهل کتاب میدانند که این کار حق و از جانب پروردگارشان میباشد و خداوند از آنچه می کنند غافل نیست قَدْ نَری تَقَلُّبَ وَجْهِکَ فِی السَّماءِ تقلب وجه در سماء، اشاره بحالت درخواست و توقع و انتظار وحی است، و از این معلوم میگردد که پیغمبر اکرم صلّی اللَّه علیه و آله و سلّم قبل از نزول این آیه انتظار چنین حکمی را داشته و بلکه در مقام دعا و درخواست بوده است.

و بطوری که از ذیل همین آیه استفاده میگردد اهل کتاب میدانستند و در صفات نبی خوانده بودند که بدو قبله نماز میگزارد، و جایی که اهل کتاب این را بدانند، مسلما خود پیغمبر صلّی اللَّه علیه و آله و سلّم هم میدانست که قبله تغییر خواهد کرد و از این جهت منتظر وحی و زمان تغییر بود و توجه بطرف آسمان از روی همین انتظار بود علاوه بر اینکه در مراتب نزول قرآن متذکر شده ایم که مرتبه اولیه نزول آن بروح مقدس نبوی بوده و پیغمبر قبل از نزول بوسیله

روح الامین عالم بآیات قرآن بوده، بنا بر این قبل از نزول آیه، آن را میدانسته و منتظر مرتبه آخری نزول بوسیله جبرئیل امین بوده است.

فَلَنُوَلِّيَنَّكَ قِبْلَةً تَرْضاها خوشنودی و رضایت رسول اکرم صلّی اللَّه علیه و آله و سلّم باستقبال کعبه از جهت مزایایی است که برای کعبه میباشد زیرا کعبه اولین خانه است که برای عبادت مردم وضع شد و مطابق بیت المعمور که برای طواف ملائکه است این خانه برای طواف اهل ارض قرار داده شد و آدم ابو البشر آن را طواف نمود و حضرت ابراهیم و اسمعیل آن را بنا نمودند و مأمن الهی و محل انجام حج و عمره قرار داده شد و غیر اینها از مزایای دیگر و از اینجهت مرضی پیغمبر بود و این خوشنودی حضرت دلالت ندارد بر اینکه نسبت باستقبال بیت المقدس نارضایتی و کراهتی داشته باشد بلکه چون مورد تعییر و سرزنش یهود قرار گرفته بودند و یهود استقبال بطرف بیت المقدس را حجتی برای خود میدانستند لذا تشبّه بآنها را خوش نمیداشت و منتظر دستور بود.

فَوَلِّ وَجْهَكَ شَطْرَ الْمَسْجِدِ الْحَرامِ در این قسمت از آیه، نخست خطاب به پیغمبر اکرم صلّی اللَّه علیه و آله و سلّم میفرماید که روی خود را بجانب مسجد الحرام بگردان و سپس خطاب بهمه مسلمانان نموده که هر کجا هستید رو بکعبه بگردانید و نکته اینکه در این جمله و جمله قبل خطاب افرادی و در جمله بعد خطاب جمعی است اینست که پیغمبر اکرم را جبرئیل در حال نماز مأمور شد بطرف کعبه بگرداند چنانچه از کلمه نولینک نیز استفاده میشود و خطاب فَوَلِّ وَجْهَكَ اگر چه تکلیف است ولی در حال برگردانیدن جبرئیل بوده، چنان که اگر به بینید کسی بر خلاف قبله نماز میگذارد او را بطرف قبله میگردانید و در همین حال می گویید بطرف قبله بگرد، ولی مسلمانان مأمور شدند که خود برگردند و شطر بمعنی قسمتی از شیئی است و مراد از شَطْرَ الْمَسْجِدِ الْحَرامِ یک قسمت

از خانه خدا است که همان کعبه باشد و این دلیل واضحی است که قبله عین کعبه است و تمام مسجد قبله نیست نه بر شخص نزدیک و نه بر دور زیرا میفرماید.

وَ حَیْثُ ما کُنْتُمْ فَوَلُّوا وُجُوهَکُمْ شَطْرَهُ و کلمه حیثما شامل همه نقاط زمین از ادنی تا اقصی اماکن آن میگردد و در اینجا چند اشکال تولید میگردد.

۱- زمین کروی است و توجه بکعبه در همه نقاط زمین ممکن نیست و جواب از این اشکال اینست که مراد از توجه بکعبه اینست که اگر خطی روی کره زمین از مقام نماز گذار از جلو او کشیده شود بکعبه تماس یابد.

۲- برای شخص دور اگر اندک انحرافی و لو یک درجه پیدا شود بسا مقدار زیادی از کعبه منحرف می گردد چنانچه این امر در خط آهن و خیابانهای مستقیم مشاهده میشود.

جواب اینکه مراد از وجه و وجوه در آیه تمام وجه نیست بلکه معقول هم نمیباشد زیرا وجه هم مدوّر و حدّ اقل ربع دائره سر است و اگر از این ربع دائره از هر جزء آن خطی کشیده شود هر چه این خطوط طولانی تر شود فاصله بین آنها زیادتر میگردد و بسا بین خط اول با خط آخر صد فرسخ فاصله شود و چطور ممکن است جمیع این خطوط بکعبه تماس پیدا کند؟

بنا بر این کافی است یکی از این خطوط بجزیی از کعبه برخورد نماید و این امر مسلما تا ده درجه انحراف از طرف یمین و یسار تحقق پیدا میکند، و لذا احتیاجی نیست به اینکه گفته شود جهت کعبه مراد است یا مطلق حرم برای بعید قبله است و اگر در بعض اخبار حرم قبله گرفته شده شاید نظر بدرک سائل که نمیتوانسته این مطلب را درک کند و از طرفی ائمه عالم باین جهت بوده که اگر متوجه بحرم گردد مسلما یکی از این خطوط مذکوره بکعبه اصابت می کند.

۳- بچه طریق میتوان علم باصابت پیدا نمود و لو بهمین اندازه که ذکر کردید؟

جواب: در هیئت علائمی برای تعیین قبله ذکر شده که موجب علم یا ظنّ قوی باصابت میگردد و لذا تحری واجب است یعنی هر چه بیشتر ممکن میشود لازم است تحصیل نماید و علائمی در شرع از طریق اخبار ذکر شده مانند مساجد و قبور مسلمین، و قطب نما و قبله نما نیز برای این امر کافی است اگر درجه انحراف از جنوب را تعیین نماید مانند قبله نمای رزم آراء و غیر آن.

وَ إِنَّ الَّذِينَ أُوتُوا الْكِتابَ لَيَعْلَمُونَ أَنَّهُ الْحَقُّ مِنْ رَبِّهِمْ چنانچه گذشت اهل کتاب بتوسط اخبار انبیاء و کتب خود میدانستند که این پیغمبر قبله او کعبه خواهد بود و یا بواسطه معجزات آن حضرت نبوت و حقانیت او بر آنها ثابت و محقق شده بود و بعد از ثبوت این امر میدانستند هر چه میگوید و میکند صدق و حق است ولی از روی عناد و عصبیت انکار مینمودند.

وَ مَا اللَّهُ بِغافِلٍ عَمَّا يَعْمَلُونَ معنی غفلت و تفسیر این جمله گذشت.

[سوره البقره (۲): آیه ۱۴۵] ..... ص: ۲۳۸

وَ لَئِنْ أَتَيْتَ الَّذِينَ أُوتُوا الْكِتابَ بِكُلِّ آيَةٍ ما تَبِعُوا قِبْلَتَكَ وَ ما أَنْتَ بِتابِعٍ قِبْلَتَهُمْ وَ ما بَعْضُهُمْ بِتابِعٍ قِبْلَةَ بَعْضٍ وَ لَئِنِ اتَّبَعْتَ أَهْواءَهُمْ مِنْ بَعْدِ ما جاءَكَ مِنَ الْعِلْمِ إِنَّكَ إِذاً لَمِنَ الظَّالِمِينَ (۱۴۵)

(و اگر هر نشانه و آیه برای کسانی که کتاب بآنها داده شده بیاوری، قبله ترا پیروی نمیکنند و تو نیز قبله آنان را پیرو نیستی و بعض از اهل کتاب نیز پیرو قبله بعض دیگر نیستند، و اگر هواهای نفسانی آنان را

پیروی کنی بعد از آنکه علم برای تو آمده است در این هنگام از ستمکاران خواهی بود) وَ لَئِنْ أَتَيْتَ بعد از آنکه مکرر در آیات شریفه قرآن بیان فرمود که اهل کتاب بویژه یهود حقانیت اسلام و پیغمبری حضرت محمد صلّی اللَّه علیه و آله و سلّم برای آنها ثابت و مکشوف گردید و باوصاف و خصوصیات او را میشناسند و می دانند این همان پیغمبری است که انبیاء آنها بشارت بآمدن او دادند و مع ذلک بواسطه قساوت قلب و از روی لجاج و عناد و عصبیت او را انکار نمودند، در این آیه کان خاطر پیغمبر را از جانب یهود و اهل کتاب آسوده نموده می فرماید اگر هزاران معجزه برای اهل کتاب اقامه نمایی آنان ترا متابعت نمیکنند بویژه در امر قبله که از قبله آنان بقبله اعراب و بنی اسمعیل رو گردانیده هرگز با تو موافقت نخواهند کرد.

و معلوم است که پیغمبر اکرم صلّی اللَّه علیه و آله و سلّم بعد از آنکه حکمی از جانب خدا بر او نازل شد دیگر محال است آن را رها کند و لذا پیغمبر اکرم نیز قبله آنان را دیگر پیروی نخواهد کرد.

و نیز معلوم است که یهود و نصاری بواسطه اختلافات شدیدی که بین آنهاست قبله یکدیگر را متابعت نخواهند نمود که مثلا نصاری بطرف قبله یهود و یا یهود بطرف قبله نصاری که در جانب مشرق بعنوان محل تولد مسیح است عبادت کنند.

وَ لَئِنِ اتَّبَعْتَ أَهْواءَهُمْ الایه این قسمت بدو مطلب نظر دارد یکی آنکه یهود و نصاری بعد از آنکه نسخ شریعت آنها و حقانیت اسلام برای آنان ثابت و محقق شد دیگر دنبال نمودن و مجادله روی قبله سابق خود از روی هوی و خود خواهی است و دیگر اینکه هر که برای او ثابت و معلوم گردد که آنها از

روی هوی و عصبیت قومی روی قبله خود اصرار میورزند و متابعت آنها را بکند مسلما بنفس خود و در حق خود ظلم و ستم نموده است.

و تهدید در این آیه خطاب به پیغمبر قطع طمع یهود است مانند آیه:

لَئِنْ أَشْرَكْتَ لَيَحْبَطَنَّ عَمَلُكَ «۱» که برای قطع طمع مشرکین میباشد.

[سوره البقره (۲): آیه ۱۴۶] ..... ص: ۲۴۰

الَّذِينَ آتَيْناهُمُ الْكِتابَ يَعْرِفُونَهُ كَما يَعْرِفُونَ أَبْناءَهُمْ وَ إِنَّ فَرِيقاً مِنْهُمْ لَيَكْتُمُونَ الْحَقَّ وَ هُمْ يَعْلَمُونَ (۱۴۶)

(کسانی که آنان را کتاب دادیم پیغمبر اسلام را میشناختند چنانچه پسران خود را می شناسند و همانا گروهی از اهل کتاب حق را می پوشانند در حالی که می دانند) از تفسیر علی بن ابراهیم از حضرت صادق علیه السّلام روایت شده که فرمود «

نزلت هذه الایه فی الیهود و النصاری یقول اللَّه تبارک و تعالی الذین آتیناهم الکتاب یعرفونه یعنی یعرفون رسول اللَّه کما یعرفون ابناءهم لان اللَّه عز و جل قد انزل علیهم فی التوراه و الانجیل و الزبور صفه محمد و صفه اصحابه و مهاجرته و هو قول اللَّه تعالی محمد رسول اللَّه و الذین آمنوا معه اشداء علی الکفار رحماء بینهم تریهم رکعا سجّدا یبتغون فضلا من اللَّه و رضوانا سیماهم فی وجوههم من اثر السجود ذلک مثلهم فی التوراه و مثلهم فی الانجیل کزرع الایه «۲» و هذه صفه رسول اللَّه فی التوراه و صفه اصحابه فلمّا بعثه اللَّه عز و جل عرفه اهل الکتاب کما قال جل جلاله فَلَمَّا جاءَهُمْ ما عَرَفُوا كَفَرُوا بِهِ «۳».

وَ إِنَّ فَرِيقاً مِنْهُمْ لَيَكْتُمُونَ الْحَقَّ وجه اینکه تعبیر بفریق فرموده یا ۱- سوره زمر آیه ۵۶

۲- سوره الفتح آیه ۲۹

۳- سوره البقره آیه ۸۷

برای اینست که علماء اهل کتاب را منظور داشته زیرا آنان حق بر ایشان ثابت شده و باز کتمان میکنند ولی عوام آنها که خبر از کتاب ندارند انکار آنها از روی جهل است و مؤید این وجه جمله وَ هُمْ یَعْلَمُونَ است، و یا برای اینست که بعضی از اهل کتاب ایمان آورده و بعد از آنکه حق بر ایشان روشن شد کتمان نمودند.

[سوره البقره (۲): آیه ۱۴۷] ..... ص: ۲۴۱

الْحَقُّ مِنْ رَبِّکَ فَلا تَکُونَنَّ مِنَ الْمُمْتَرِینَ (۱۴۷)

(حق از جانب پروردگار تو است پس از شک کنندگان مباش) میزان حق و باطل همین است، آنچه از جانب پروردگار باشد حق است زیرا از روی حکمت و مصلحت و بمقتضای عدل است و آنچه از روی هوی و هوس و القاء شیاطین و قیاس و استحسان باشد باطل است و طریق تشخیص آن آیات قرآن و اخباری که بطور قطع از پیغمبر و ائمه اطهار صادر شده و براهین عقلیه قطعیّه می باشد.

و البته پس از آنکه بیکی از این طریق سه گانه ثابت شد که از جانب پروردگار است دیگر جای شک در آن نیست اگر چه پی بحکمت و مصلحت آن نبرد و یا مطابق نظریه او نباشد زیرا اجتهاد مقابل نصّ غلط است.

و خطاب در آیه اگر چه متوجه بنبی اکرم است لکن مقصود امّت است زیرا ساحت قدس نبی و مقام عصمت او مانع از شک است چنانچه اکثر خطاب های قرآن از این قبیل است.

[سوره البقره (۲): آیه ۱۴۸] ..... ص : ۲۴۲

وَ لِكُلٍّ وِجْهَةٌ هُوَ مُوَلِّيها فَاسْتَبِقُوا الْخَيْراتِ أَيْنَ ما تَكُونُوا يَأْتِ بِكُمُ اللَّهُ جَمِيعاً إِنَّ اللَّهَ عَلى كُلِّ شَيْ ءٍ قَدِيرٌ (۱۴۸)

(و برای هر امّتی قبله است که خداوند آنان را بطرف آن گردانیده و یا برای هر گروهی روشی است که خود بطرف آن روش میروند پس نسبت بخوبیها سبقت بگیرید و بشتابید هر کجا باشید خداوند همه شما را میآورد و جمع میکند همانا خدا بر همه چیز تواناست) لِكُلٍّ وِجْهَةٌ هُوَ مُوَلِّيها

اکثر مفسرین که ملاحظه نظم و سیاق آیات را میکنند این آیه را نیز از آیات قبله می شمارند و چنین تفسیر مینمایند که وجهه بمعنی ما یتوجه علیه یعنی قبله میباشد و مرجع ضمیر هو خداست و مفاد آیه اینست که هر امّتی قبله دارد که خداوند آنان را بطرف آن گردانیده و بآن امر فرموده است بنا بر این نزاع و مشاجره در این باره را کوتاه نموده و بخوبی ها مبادرت کنید.

ولی ظاهر آیه اینست که وجهه بمعنی طریقه و مشی است و مرجع ضمیر هو لفظ کل است یعنی هر کس دارای طریقه و مسلکی است که او رو آورنده بآن روش و سیر کننده آن مسلك است و این آیه نظیر آیه شریفه:

قُلْ كُلٌّ يَعْمَلُ عَلى شاكِلَتِهِ «۱» میباشد و در مجمع البحرین شاکلته را بمعنی طریقه دانسته و در بعض اخبار بنیت تفسیر شده یعنی هر کس مطابق نیت و اندیشه خود کار میکند چنانچه در خبر وارد شده «

انّما الاعمال بالنیات

» و این معنی با فاء تفریع در جمله اسْتَبِقُوا الْخَيْراتِ

مناسبت دارد زیرا خطاب بمسلمین است که چون هر کس روشی را اتخاذ نموده شما مبادرت بخیرات ۱- سوره بنی اسرائیل آیه ۸۶

را پیشه و روش خود گردانید. و این اشکال که (الخیرات) جمع محلّی بالف و لام و مفید عموم و شامل همه خوبیها از واجبات و مستحبات میشود، و امر دراسْتَبِقُوا

ظاهر در وجوب است و وجوب استباق اولا با استحباب سازش ندارد و ثانیا استباق بجمیع مستحبات از وسع انسان خارج است) مرتفع میشود به اینکه امر دراسْتَبِقُوا

امرار شادی است نه مولوی یعنی بحکم عقل بر انسان لازم است بخیرات بشتابد هر قدر که میتواند.

ْنَ ما تَکُونُوا یَأْتِ بِکُمُ اللَّهُ جَمِیعاً

ظاهر آیه اشاره بجمع نمودن مردم در روز قیامت است که یوم الجمع میباشد ولی در اخبار بسیار از ائمه اطهار این جمله بجمع نمودن اصحاب خاص حضرت مهدی از اطراف زمین برای قیام با آن حضرت تفسیر شده چنان که از تفسیر عیاشی از حضرت صادق علیه السّلام روایت شده که فرمود «

نزلت هذه الایه فی اصحاب القائم و انّهم المفتقدون من فرشهم لیلا فیصبحون بمکّه و بعضهم یسیر فی السحاب نهارا نعرف اسمه و اسم ابیه و حلیته و نسبه» «۱»

و این معنی با عموم لفظ و کثرت مصادیق آن منافاتی ندارد.

و در بعض اخبار است که مراد جمع شدن همه شیعیان حضور حضرت مهدی است چنانچه از تفسیر عیاشی و در مجمع البیان از حضرت رضا علیه السّلام روایت کرده که فرمود

ذلک و اللَّه ان لو قام قائمنا یجمع اللَّه جمیع شیعتنا من جمیع البلدان، انّ اللَّه علی کل شی ء قدیر

» خداوند بر جمع مردم برای حشر قیامت و بر جمع اصحاب مهدی نزد او بطرفه العین و بر هر چیزی قادر است. ۱- تفسیر الصافی مجلد اول ص ۱۵۰ و در تفسیر برهان دوازده خبر از ائمه (ع) در این مورد روایت نموده و در منتخب الاثر متجاوز از بیست خبر روایت کرده است.

وَ مِنْ حَيْثُ خَرَجْتَ فَوَلِّ وَجْهَكَ شَطْرَ الْمَسْجِدِ الْحَرامِ وَ إِنَّهُ لَلْحَقُّ مِنْ رَبِّكَ وَ مَا اللَّهُ بِغافِلٍ عَمَّا تَعْمَلُونَ (۱۴۹) وَ مِنْ حَيْثُ خَرَجْتَ فَوَلِّ وَجْهَكَ شَطْرَ الْمَسْجِدِ الْحَرامِ وَ حَيْثُ ما كُنْتُمْ فَوَلُّوا وُجُوهَكُمْ شَطْرَهُ لِئَلَّا يَكُونَ لِلنَّاسِ عَلَيْكُمْ حُجَّةٌ إِلَّا الَّذِينَ ظَلَمُوا مِنْهُمْ فَلا تَخْشَوْهُمْ وَ اخْشَوْنِي وَ لِأُتِمَّ نِعْمَتِي عَلَيْكُمْ وَ لَعَلَّكُمْ تَهْتَدُونَ (۱۵۰)

(و از هر جهت بیرون شدی پس روی خود را بجانب مسجد الحرام بگردان و همانا این امر البته حق و از جانب پروردگار است و خداوند از آنچه میکنید غافل نیست و از هر طرف بیرون شدی روی خود را بطرف مسجد الحرام برگردان و هر کجا باشید روی خودتان را بجانب مسجد الحرام برگردانید برای اینکه مردم را بر شما حجتی نباشد جز آنان که ستم نمودند، پس از ایشان نترسید و از من بترسید و برای اینکه نعمت خود را بر شما تمام کنم و شاید شما راه یابید) وَ مِنْ حَيْثُ خَرَجْتَ این حکم را خداوند تبارک و تعالی در سه آیه بیان فرموده یکی در آیه سابقه (آیه ۱۴۴) و دیگر در این دو آیه، و مفسرین وجوهی برای آن ذکر نموده اند «۱» و فخر رازی پنج وجه برای آن بیان نموده و آنچه ۱- فی تفسیر الصافی قیل کرر الحکم لتعدد علله فانه تعالی ذکر للتحویل ثلاث علل تعظیم الرسول ابتغاء لمرضاته، و جری العاده الالهیه علی ان یولی اهل کل مله و صاحب دعوه جهه یستقبلها و یتمیز بها، و دفع حجج المخالفین، و قرن بکل علة معلولها کما یقرن المدلول بکل واحد من دلائله تقریبا و تقریرا [.....]

بنظر میآید و اللّه اعلم. اینست که آیه سابقه برای اتمام علاماتی است که در کتب انبیاء سلف برای معرفی این پیغمبر ذکر شده بود که عبارت از نماز خواندن بدو قبله باشد و تا این حکم نیامده بود میگفتند این آن پیغمبری نیست که ما اوصاف او را دیده ایم اگر چه بعد از آن هم ایمان نیاوردند ولی راه عذر برای آنها بسته شده و این نکته از جمله وَ إِنَّ الَّذِینَ أُوتُوا الْکِتابَ لَیَعْلَمُونَ أَنَّهُ الْحَقُّ مِنْ رَبِّهِمْ استفاده میشود.

و آیه دوم برای بیان اثبات همیشگی قبله دوم یعنی کعبه است که این قبله مانند قبله سابق (قبله بودن آن) موقت و محدود نیست بلکه الی الابد ثابت و محقق است مانند شریعت محمدی که تا قیامت باقی است بر خلاف شرایع سابقه که مدتش محدود و موقت بوده است و این نکته از جمله وَ إِنَّهُ لَلْحَقُّ مِنْ رَبِّکَ استفاده میشود زیرا حق بمعنی ثابت و غیر قابل زوال است.

و آیه سوم وعده میدهد که تشریع این حکم بمنظور اتمام نعمت است و این وعده در آیه شریفه الْیَوْمَ أَکْمَلْتُ لَکُمْ دِینَکُمْ وَ أَتْمَمْتُ عَلَیْکُمْ نِعْمَتِی وَ رَضِیتُ لَکُمُ الْإِسْلامَ دِیناً «۱» انجاز شده است و بیان این مطلب اینست که موضوع اکمال دین و اتمام نعمت الهی یعنی ولایت امیر المؤمنین و ائمه طاهرین مقدماتی داشته که از آن جمله همین تشریع قبله است زیرا کعبه خانه است که حضرت ابراهیم و اسمعیل بناء نموده و در حین بناء از خدا درخواست کرده که از ذریه او امه مسلمه قرار دهد، از اینجهت باید مردم متوجه این خانه شده و اهمیت آن را دریابند.

و مقدمه دیگر فتح مکه بوده که در سوره فتح بیان نموده و وعده اتمام نعمت را داده إِنَّا فَتَحْنا لَکَ فَتْحاً مُبِیناً لِیَغْفِرَ لَکَ اللَّهُ ما تَقَدَّمَ مِنْ ذَنْبِکَ وَ ما تَأَخَّرَ وَ یُتِمَّ نِعْمَتَهُ عَلَیْکَ برای اینکه خانه خدا را از بتها و ارجاس پاک نموده و برای ۱- سوره المائده آیه ۶

حج عمومی آماده سازد مقدمه دیگر حج عمومی پیغمبر صلّی اللّه علیه و آله و سلّم بوده که از آن بحجه الوداع تعبیر شده که همه مسلمین از اطراف جمع شوند و پس از اتمام مراسم حج امر مهم ولایت که صراط مستقیم دین حنیف و اسّ اساس دین و مایه اکمال و اتمام شرع مبین است بمردم ابلاغ شود و این وعده الهی صورت تحقق پذیرد.

لِئَلَّا یَکُونَ لِلنَّاسِ عَلَیْکُمْ حُجَّةٌ این علت دیگری است که برای تحویل قبله بطرف کعبه بیان میفرماید که قطع حجت اهل کتاب باشد زیرا اهل کتاب یکی از علامات پیغمبر موعود را نماز خواندن بدو قبله میدانستند و تا تحویل قبله نشده بود می گفتند این آن پیغمبر موعود نیست و این تحویل احتجاج آنان را دفع نمود.

و اگر گفته شود این حجت در آیه اولی (آیه ۱۴۴) بیان شد و سبب تکرار چیست؟ جواب گوئیم در آیه اولی این مطلب ذکر شد که اهل کتاب میدانند این تحویل قبله حق و این همان پیغمبر موعود است و در این آیه یکی از علل تحویل قبله که رفع احتجاج اهل کتاب باشد متذکر میگردد و از این جهت تکرار نیست.

إِلَّا الَّذِینَ ظَلَمُوا مِنْهُمْ مفاد این استثناء این نیست که ظالمین از اهل کتاب بعد از تحویل قبله باز حجتی بر مسلمین داشته باشند بلکه استثناء منقطع است یعنی عدم انقطاع عذر ظالمین از اهل کتاب نه از باب اینست که حجّتی داشته باشند بلکه بواسطه اینست که دنبال هوای نفس و شهوت ریاست و جاه طلبی میباشند و از این جهت اگر هزارها دلیل برای آنان اقامه شود از مخاصمه و مخالفت دست بر نخواهند داشت و هم بخود ظلم میکنند که خود را مستحق عذاب ابدی مینمایند و هم بدیگران که در مقام اضلال آنان بر میآیند و هم بمسلمانان که در صدد آزار و اذیت آنان میباشند.

فَلا تَخْشَوْهُمْ وَ اخْشَوْنِی پس شما از آنان نترسید زیرا آنها ستمکارند و خداوند دفع شر آنان را خواهد نمود ولی از خدا بترسید و در مقام مخالفت اوامر او مباشید که گرفتار عقوبات دنیوی و عذاب ابدی خواهید شد.

وَ لِأُتِمَّ نِعْمَتِی عَلَیْکُمْ وَ لَعَلَّکُمْ تَهْتَدُونَ فائده دیگر این حکم اینست که خداوند میخواهد نعمت خود را بر شما تمام کند چنانچه بیانش گذشت و فائده سوم که بعد از قطع حجت اهل کتاب و تمامیت نعمت است هدایت یافتن است یعنی مسلمانان در صراط مستقیم ولایت که سعادت دنیا و آخرت آنان را تأمین میکند قرار گرفته تا بمقصد و غایت مطلوب نائل شوند و لعلّ برای بیان غرض است و رجاء نسبت بمقام تخاطب یا بملاحظه مخاطبین است نه اینکه خداوند عاقبت کار بر او نامعلوم باشد که بطور ترجی بیان فرماید چنانچه این مطلب در موارد دیگر تذکر داده شده.

[سوره البقره (۲): آیه ۱۵۱] .... ص: ۲۴۷

کَما أَرْسَلْنا فِیکُمْ رَسُولاً مِنْکُمْ یَتْلُوا عَلَیْکُمْ آیاتِنا وَ یُزَکِّیکُمْ وَ یُعَلِّمُکُمُ الْکِتابَ وَ الْحِکْمَهَ وَ یُعَلِّمُکُمْ ما لَمْ تَکُونُوا تَعْلَمُونَ (۱۵۱)

(چنانچه در میان شما پیغمبری از شما فرستادیم که آیات ما را بر شما تلاوت کند و شما را تزکیه کند و کتاب و حکمت بشما بیاموزد و آنچه نمیدانستید بشما تعلیم دهد) کَما أَرْسَلْنا کاف برای تشبیه و ما مصدریه است و معنی اینست که «انعامنا علیکم بجعل البیت قبله کارسالنا فیکم رسولا چنانچه انعام کردیم بر شما به اینکه کعبه را قبله شما قرار دادیم تا هدایت شوید همین طور در میان شما پیغمبری فرستادیم که از انواع هدایت او بهره مند شوید.

فیکم ممکن است خطاب بامّه مسلمه باشد بقرینه رَبَّنا وَ ابْعَثْ فِیهِمْ رَسُولًا مِنْهُمْ یَتْلُوا عَلَیْهِمْ آیاتِکَ الایه چنانچه در تفسیر این آیه بیان شد و یا مخاطب قریش و یا جمیع عرب و یا همه امّت باشند و در هر صورت پیغمبر اکرم صلّی اللَّه علیه و آله و سلّم از میان آنها بوده است.

یَتْلُوا عَلَیْکُمْ آیاتِنا تفسیر این جملات سه گانه در ذیل تفسیر آیه:

رَبَّنا وَ ابْعَثْ فِیهِمْ رَسُولًا مِنْهُمْ الایه گذشت «۱» وَ یُعَلِّمُکُمْ ما لَمْ تَکُونُوا تَعْلَمُونَ یعنی شما را تعلیم میدهد آنچه را که از غیر طریق تعلیمات او راهی برای فرا گرفتن آنها نداشتید و این جمله شامل جمیع معارف اسلامی از اصول و فروع میشود که اگر تعالیم عالیه پیغمبر اسلام و خاندان گرام او نبود بشر در وادی ضلالت و تیه جهالت بسر میبرد چنانچه در دوران جاهلیت بود.

[سوره البقره (۲): آیه ۱۵۲] ..... ص: ۲۴۸

فَاذْکُرُونِی أَذْکُرْکُمْ وَ اشْکُرُوا لِی وَ لا تَکْفُرُونِ (۱۵۲)

(مرا یاد کنید تا شما را یاد کنم و برای من شکر گزار باشید و کفران نکنید) فاء برای تفریع است یعنی چون این نعمت ها را بشما عنایت کردیم پس مرا یاد کنید و شکر گزار باشید و ذکر بمعنی بیاد خدا و متوجه او بودن در جمیع حالات از نعمت و بلا- و صحت و مرض و غنا و فقر و غیر اینها است که در همه حال خدا را فراموش نکنید و متوجه اوامر و نواهی او باشید و حقیقت ذکر همین معنی است و ذکر لسانی فرع بر آن و برای تلقین بنفس و تحصیل این مرتبه است أَذْکُرْکُمْ بیان فایده ذکر و جزاء آنست و یاد کردن خدا بتفضل و انعام ۱- سوره بقره آیه ۱۲۸

و افاضه خیرات و رفع بلیات و توفیق بر اعمال صالحه و نیل بسعادت و نجات از هلاکت است.

وَ اشْکُرُوا لِی وَ لا تَکْفُرُونِ شکر، عبارت است از شکر لسانی که بزبان انسان خدا را سپاس کند و شکر جوارحی که اعضاء و جوارح خود و هر نعمتی که خدا باو داده در مورد خود و برای همان غرضی که خدا باو عنایت فرموده صرف نماید، و شکر قلبی که همه نعمت ها را از جانب خدا بداند وَ ما بِکُمْ مِنْ نِعْمَهٍ فَمِنَ اللَّهِ «۱» و واقعا خود را از اداء شکر نعمتهای الهی عاجز بداند و کفران نعمت اینست که نعمت الهی را در غیر غرض الهی صرف کند که موجب عذاب الهی و از دست رفتن نعمت اوست چنانچه می فرماید: لَئِنْ شَکَرْتُمْ لَأَزِیدَنَّکُمْ وَ لَئِنْ کَفَرْتُمْ إِنَّ عَذابِی لَشَدِیدٌ «۲»

[سوره البقره (۲): آیه ۱۵۳] ..... ص : ۲۴۹

یا أَیُّهَا الَّذِینَ آمَنُوا اسْتَعِینُوا بِالصَّبْرِ وَ الصَّلاهِ إِنَّ اللَّهَ مَعَ الصَّابِرِینَ (۱۵۳)

(ای کسانی که ایمان آوردید کمک بخواهید بصبر و نماز، همانا خدا با صبر کنندگان است) یا أَیُّهَا الَّذِینَ آمَنُوا خطاب بجمیع مؤمنین است که در رأس آنها امیر المؤمنین و ائمه طاهرین هستند چنانچه در اخبار بسیاری وارد شده مانند روایت برهان از ابن عباس از پیغمبر اکرم صلّی اللَّه علیه و آله و سلّم که فرمود «

ما انزل اللَّه آیه فیها یا ایها الذین امنوا الّا و علیّ راسها و امیرها

» و نیز از عکرمه از ابن عباس نقل میکند ما انزل اللَّه آیه فی القرآن یقول فیها یا ایها الذین امنوا الا کان علی بن ابی طالب شریفها و امیرها». ۱- سوره نحل آیه ۵۵

۲- سوره ابراهیم آیه ۷

و البته هر چه ایمان کاملتر و مراتب آن بالاتر باشد شمول آیه نسبت بآن واضحتر و ظاهرتر است.

وَ اسْتَعِينُوا امر ارشادی است زیرا بنده در همه امور محتاج باعانت حق جلّ و علا- است چه در امور اختیاریه چون فاعل بالاستقلال نیست اگر چه فاعل بالاختیار است و چه در امور خارج از اختیار، زیرا فقیر صرف است و دست احتیاجش از هر طرف دراز و بکمک و اعانت پروردگار نیازمند است.

و اعانت حق محل قابل میخواهد و قابلیت بدو چیز محقق میگردد یکی صبر و تحمل در مکاره دهر و مصائب و شدائد روزگار، زیرا که هر چند صبر تلخ است ولی عاقبت میوه شیرین و پر منفعت در بر خواهد داشت و چنانچه فرموده اند «

الصبر مفتاح الفرج

» و همچنین صبر بر مشقت و زحمت عبادت و تحصیل معارف و اخلاق فاضله و صبر بر کفّ نفس از شهوات و لذائذ معاصی و هواهای نفسانی چنانچه امیر مؤمنان در صفات پرهیزکاران میفرماید: «

صبروا ایاما قلیله اعقبتهم راحه طویله

» و تفسیر صبر در این آیه بروزه و جهاد از باب بیان مصداق است و دیگر نماز است که بالاترین وسیله توجه بمبدء و تقرب بحق و استمداد و استعانت از مبدء فیض است.

و بعضی صلوه را در این آیه بدعا تفسیر نموده و ما اهمیت دعا را در ذیل آیه وَ يُقِيمُونَ الصَّلاةَ بیان داشتیم «۱» و بعضی بفرائض و نوافل بلکه صلواه مبتدئه تفسیر نموده اند چنانچه در باره هر یک از این معانی اخباری هم وارد شده و از تفسیر عیاشی از فضیل از حضرت باقر روایت شده که فرمود «

یا فضیل بلغ من لقیت من موالینا عنا السلام و قل لهم انی اقول انی لا اغنی عنکم من اللّه شیئا الا بورع فاحفظوا السنتکم و کفوا ایدیکم ۱- مجلد اول ص ۱۸۵

و علیکم بالصبر و الصلاه انّ اللّه مع الصابرین».

و مراد از معیت خدا با صابرین، نصرت و اعانت و توفیق و ارشاد و هدایات خاصه و افاضه خیرات و دفع بلیات و انجاح مقاصد و سایر تفضلات اوست که شامل حال صابرین میشود و بالاتر از همه اجر و مثوبت اخروی است که درباره آنها می فرماید إِنَّما یُوَفَّی الصَّابِرُونَ أَجْرَهُمْ بِغَیْرِ حِسابٍ «۱».

[سوره البقره (۲): آیه ۱۵۴] ..... ص: ۲۵۱

وَ لا تَقُولُوا لِمَنْ یُقْتَلُ فِی سَبِیلِ اللَّهِ أَمْواتٌ بَلْ أَحْیاءٌ وَ لکِنْ لا تَشْعُرُونَ (۱۵۴)

(و نگوئید درباره کسانی که در راه خدا کشته شده اند مردگانند بلکه آنان زندگانند ولی شما درک نمیکنید لِمَنْ یُقْتَلُ فِی سَبِیلِ اللَّهِ کشته شدن در راه خدا شامل حال کسانی است که در میدان حرب در رکاب پیغمبر یا امام یا نائب خاص امام شهید شده باشند و همچنین شامل میشود هر کسی را که در راه اسلام و ترویج دین شهید گردد و شأن نزول آیه اگر چه شهداء بدر میباشد ولی مورد مخصص نیست و عموم کشته شدگان در راه خدا مانند ائمه طاهرین علیهم السلام و اصحاب و زراری آنها و علماء و مؤمنین را شامل میگردد.

بلکه این امر یعنی حیات بعد از موت که عبارت از حیات برزخی است اختصاص شهداء ندارد و آیه هر چند متعرض حال آنها است ولی باصطلاح اثبات شیئی نفی ما عدا نمیکند مثلا اگر گفته شود زید عادل است لازمه اش این نیست که عدالت منحصر باو بوده و عادل دیگری نباشد بلکه ممکن است هزاران عادل دیگر باشند و باصطلاح اهل کلام دلالت بر مفهوم ندارد باین معنی که غیر زید عادل نیست. ۱- سوره الزمر آیه ۱۳

بنا بر این، آیه حیات بعد از موت یعنی حیات برزخی را برای شهداء اثبات میکند و طبق آیات و اخبار بسیار این زندگی در عالم برزخ برای همه مؤمنین میباشد که ارواح آنان بعد از مفارقت از بدن در قالبی شبیه این بدن قرار گرفته و در آن عالم متنعم هستند تا قیامت بر پا شود و همچنین ارواح کفار بعد از مفارقت از بدن بقالب مثالی تعلق گرفته و در عالم برزخ معذب خواهند بود چنانچه میفرماید حَتَّی إِذا جاءَ أَحَدَهُمُ الْمَوْتُ قالَ رَبِّ ارْجِعُونِ لَعَلِّی أَعْمَلُ صالِحاً فِیما تَرَکْتُ کَلَّا إِنَّها کَلِمَهٌ هُوَ قائِلُها وَ مِنْ وَرائِهِمْ بَرْزَخٌ إِلی یَوْمِ یُبْعَثُونَ «۱» و در مجمع از تهذیب مسندا از یونس بن ظبیان نقل میکند که گفت خدمت حضرت صادق نشسته بودم فرمود مردم درباره ارواح مؤمنین چه میگویند عرض کردم میگویند در حوصله مرغهای سبز در قندیلهای عرشند، فرمود:

«سبحان اللَّه المؤمن اکرم علی اللَّه من ان یجعل روحه فی حوصله طائر خضر یا یونس المؤمن اذا قبضه اللَّه صیر روحه فی قالب کقالبه فی الدنیا فیأکلون و یشربون فاذا قدم علیهم القادم عرفهم بتلک الصوره التی کانت فی الدنیا

» و نیز ابو بصیر روایت میکند که گفت از حضرت صادق علیه السّلام سؤال کردم از ارواح مؤمنین فرمود: «

فی الجنه علی صور ابدانهم لو رأیته لقلت فلان

» و غیر اینها از آیات و اخبار دیگر بَلْ أَحْیاءٌ حیات بر چهار قسم است: حیات نباتی، حیات حیوانی، حیات انسانی، حیات ایمانی:

حیات نباتی عبارت از همان قوه رشد و نموّ است که مشترک بین نباتات و حیوان و انسان میباشد و موت آن زوال این قوه است و حیات حیوانی نیرویی است که بواسطه آن حس و حرکت ارادی واقع میشود و آن مشترک بین حیوان و انسان ۱- سوره المؤمنون آیه ۱۰۱

است و موت آن زوال این نیرو است، و حیات انسانی عبارت از قوه تعقل و ادراک کلیات است که بواسطه آن از حیوان امتیاز یافته و این نیرو بواسطه آن روح مجرد و نفس ناطقه انسانی است که مدبّر این بدن است و موت آن قطع تدبیر و تعلق او از این بدن میباشد ولی زوال و نابودی برای آن نیست و پس از قطع علاقه از این بدن باقی است تا پس از حشر ابدان باز بآن تعلق گیرد و امّا حیات ایمانی عبارت از آرامش دل و اطمینان نفس و روشنی قلب است که در اثر ایمان و معرفت بخدا برای مؤمن پیدا میشود که در پرتو آن در روح و راحت و انبساط و لذت زیست نموده و آلام و مکاره و مصائب دنیا برای او ایجاد خوف و ناراحتی و تزلزل و اضطراب نمیکند زیرا اعتماد و توجه او بمبدئی است که جز خیر و جمیل از او صادر نمیشود و این همان حیات طیبه است که می فرماید:

مَنْ عَمِلَ صالِحاً مِنْ ذَکَرٍ أَوْ أُنْثی وَ هُوَ مُؤْمِنٌ فَلَنُحْیِیَنَّهُ حَیاةً طَیِّبَةً «۱» و نیز میفرماید یا أَیُّهَا الَّذِینَ آمَنُوا اسْتَجِیبُوا لِلَّهِ وَ لِلرَّسُولِ إِذا دَعاکُمْ لِما یُحْیِیکُمْ «۲» و حکماء می گویند الفاظ موضوع است برای معانی عامه و مدار صدق لفظ بر معنی، اشتمال آن بر غایت و اثر متوقع از آن است مثلا سراج (چراغ) وضع شده برای هر چیزی که در تاریکی از آن استضائه شود پس هر چه دارای این اثر و غایت باشد اطلاق این لفظ بر آن صحیح است هر چند از لحاظ شکل و ماده و سایر خصوصیات متفاوت باشد.

و حیات هم معنی عامی است که عبارت از ظهور آثار متوقعه از آنست و باین معنی اطلاق بر ذات حق جلّ و علا هم میشود اللَّهُ لا إِلهَ إِلَّا هُوَ الْحَیُّ الْقَیُّومُ «۳» یعنی ذاتی که آثار علم و قدرت از او ظاهر و هویداست و از این جهت گفتند حیات ۱- سوره النحل آیه ۹۹

۲- سوره الانفال آیه ۲۴

۳- سوره آل عمران آیه ۲

خدا، عین علم و قدرت اوست و ذات عالم و قادر البته حیّ است بنا بر این هر جا آثار این معنی باشد اطلاق این لفظ درست است ولی لازم نیست که نوع آن و خصوصیات و کیفیات آن همه جا و در همه عوالم یکسان باشد بلکه در هر عالمی مناسب آن عالم است و لذا حیات در عالم برزخ برای شهداء و سایر افراد از سنخ همان عالم خواهد بود و از اینجهت افراد این عالم با حواس که از سنخ این عالم است نمیتوانند آن را درک کنند، وَ لکِنْ لا تَشْعُرُونَ و شعور، ادراک اولیه است که مسبوق بجهل باشد و لذا اطلاق بر خداوند نمیشود و بعضی گفتند شعور توجه بلطائف و دقائق امور است و از اینجهت شاعر را شاعر گفتند چون متوجه بدقائق و لطائف معانی است و البته عموم مردم و حتی بسیاری از اهل ایمان مستشعر بحیات شهداء نیستند و حیات برزخی را درک نمی کنند.

[سوره البقره (۲): آیه ۱۵۵] ..... ص : ۲۵۴

وَ لَنَبْلُوَنَّكُمْ بِشَیْ ءٍ مِنَ الْخَوْفِ وَ الْجُوعِ وَ نَقْصٍ مِنَ الْأَمْوالِ وَ الْأَنْفُسِ وَ الثَّمَراتِ وَ بَشِّرِ الصَّابِرِینَ (۱۵۵)

(و البته آزمایش می کنیم شما را بچیزی از ترس و گرسنگی و کم شدن از مالها و جان ها و میوه ها و صبر کنندگان را مژده بده) وَ لَنَبْلُوَنَّكُمْ از بلا- یبلو بمعنی اختیار و آزمایش نمودن و در شدت و سختی و ناملایمات قرار دادن است و چون دنیا دار تزاحم و تصادم و حوادث و مصائب و ناملایمات است، انسان دائما در معرض این بلیات و مورد اختیار و آزمایش میباشد امیر المؤمنین علیه السّلام در نهج البلاغه میفرماید:

«دار بالبلاء محفوفه و بالقدر موصوفه

» و بلیات و شدائد این دنیا از دو قسم

بیرون نیست، یک قسم ناملایماتی است که انسان بسوء اختیار و از روی جهالت و حماقت و اشتباه کاری و خیالات واهی متوجه خود میگرداند این قسمت از بلاها جز بدبختی دنیا و گرفتاری آخرت چیزی ندارد خَسِرَ الدُّنْیا وَ الْآخِرَهَ ذلِکَ هُوَ الْخُسْرانُ الْمُبِینُ «۱».

و یک قسمت بلیاتی است که از جانب خدا و لازمه حیات این دنیاست و مورد آیه شریفه اینگونه بلاها میباشد و اینگونه بلاها البته دارای حکمت و مصلحت بوده و فوائدی در بر دارد که به برخی از آنها که بفهم ما می رسد اشاره می گردد:

۱- اکثر اینگونه بلیّات اگر چه بظاهر بلاء و شدت است ولی در حقیقت تفضل و نعمت است مانند مداوای مریض و معالجه و تحت عمل آوردن او که هر چند بظاهر برای او ناملایم و سخت است لکن وسیله شفا و راحت اوست چنانچه در حدیث قدسی است

انّ من عبادی من لا یصلحه الا الفقر فلو اغنیته لافسده ذلک، الحدیث.

۲- بسیاری از اخلاق حمیده و صفات حسنه در نتیجه ابتلاء ببلیات و گرفتار شدن بمصایب و ناملایمات حاصل و کامل میشود مانند صبر و رضا و تسلیم و حلم و غیر اینها و باصطلاح اینها تأدیب حق برای تربیت خلق است مانند فرمانده سپاهی که سربازان را بکارهای سخت و امور شاقه وامیدارد برای اینکه ورزیده و کار آزموده گردند.

۳- موجب توجه بنده بخدا می گردد و غفلتی را که غالبا در اثر متنعم بودن برای انسان حاصل میشود برطرف میکند و انسان را بدعا و بسیاری از عبادات و تحصیل علم که در نعمت برای او میسر نمیشود موفق میگرداند. ۱- سوره الحج آیه ۱۱

۴- اختبار و امتحان است که بر خود بنده و دیگران حدّ معرفت و مقام او معلوم می گردد.

۵- بسیاری از بلاها موجب مثوبت اخروی است که گفتند «

مراره الدنیا حلاوه الاخره و حلاوه الدنیا مراره الاخره

» ۶- عقوبت دنیوی معاصی است چنانچه می فرماید ما أَصابَکُمْ مِنْ مُصِیبَهٍ فَبِما کَسَبَتْ أَیْدِیکُمْ وَ یَعْفُوا عَنْ کَثِیرٍ «۱» ۷- موجب غفران گناهان و کفاره معاصی است چنانچه مفاد بسیاری از اخبار است و همچنین مکافاتی است که باعث عبرت و تنبیه دیگران و رسانیدن حق بصاحبان حق و انتقام از ظالم می گردد و بسیاری از حکمتهای دیگر که از فهم و ادراک بشر خارج است.

بِشَیْ ءٍ مِنَ الْخَوْفِ شیئی بطور ابهام بلای الهی را اشعار می دارد و بعد بواسطه من بیانیه انواع آن بیان میشود و نوع بلاها را خداوند در این آیه در تحت پنج چیز بیان فرموده:

۱- خوف، و آن شامل جمیع اقسام آن که عنوان بلاء بر او صادق است می گردد مانند خوف از زوال نعمت، خوف از نزول بلیات و بوجهی، خوف از مرگ قبر، عالم برزخ و عذاب، خوف از ستمگر و ظالم و امثال اینها.

اما خوف از خدا و سوء عاقبت و از گناه و عذاب الهی که ممدوح و آیات و اخبار در مدح آن وارد شده از این عنوان خارج است زیرا بهترین نعمت و موهبتی است از جانب خدا به بنده عطا میشود چنانچه میفرماید:

وَ لِمَنْ خافَ مَقامَ رَبِّهِ جَنَّتانِ «۲» ۱- سوره الشوری آیه ۲۹

۲- سوره الرحمن آیه ۴۶

و حدّ این خوف اینست که بیأس نرسد که از فعل طاعت مانع گردد چنانچه حدّ رجاء اینست که بایمن شدن از عذاب الهی نرسد که این هر دو «یاس من روح اللَّه و امن من مکر اللَّه» از گناهان کبیره است.

۲- جوع: و همچنین است عطش، و گرسنگی و تشنگی اگر از مسامحه بنده در تحصیل معاش باشد مستند بخود اوست و از مورد آیه خارج است ولی اگر بواسطه تهی دستی یا ظلم ستمکاران باشد مورد آیه است و اگر از جهت زهد در دنیا و ریاضت مشروعه باشد از عنوان بلاء بیرون است.

۳- نقص اموال که شامل سرقت مال یا اخذ ظالم، آفت زراعت، کسر تجارت خرابی بیوت، از بین رفتن مال بواسطه زلزله یا سیل یا حریق و نحو اینها میگردد امّا انفاقات واجبه مانند خمس و زکاه و نفقه واجب النفقه و همچنین انفاقات مستحبه از صدقه و احسان و غیره از جهتی از عنوان بلا خارج است هر چند از جهت اینکه وسیله امتحان و اختبار است عنوان بلاء بمعنی آزمایش بر آنها صادق است.

۴- نقص انفس: که شامل تلفات نفوس در اثر تصادمات و غرق و هدم و حرق و قتل و امراض جسمانی و از دست دادن اولاد و بستگان و همچنین نقص بعضی از اعضاء مانند کوری و کری و قطع بعض از اعضاء و جوارح و نحو اینها میگردد.

و اما شهادت در راه دین و موت طبیعی برای مؤمنین مانند انفاقات واجبه و مستحبه از جهتی خارج و از جهتی داخل در عنوان بلاست.

۵- نقص ثمرات: اگر مراد از ثمرات، فواکه و اشجار و حبوب و نباتات باشد از باب عطف خاصّ بعامّ است زیرا اموال شامل ثمرات هم میشود و اگر مراد ثمرات میوه های دل که عبارت از اولاد است باشد، انفس شامل آن می گردد و باز از قبیل عطف خاص بعام است و اگر مراد مطلق فوائد و نتائجی است که بر

افعال و اعمال مترتب میگردد نسبتش با اموال و انفس عموم من وجه است.

و بعضی از مفسرین گفتند آیه برای استنهاض مسلمین بجهت قتال است و خبر میدهد آنان را که بسا در معرکه قتال چنین مصائب و بلیاتی رخ میدهد و کسی برحمت و هدایت حق و سعادت نائل میشود که در قبال آن صبر ورزد و گفتند در آیه قبل که ذکر حیات مقتولین در راه خدا شده تلویحی باین معنی هست ولی در خود آیه دلیلی بر این معنی نیست و خبری نیز در این مورد بدست نیامده بلی در بعضی اخبار وارد شده که آیه درباره زمان قبل از ظهور قائم است لکن در خود آن اخبار تصریح شده که این تأویل آیه است، بنا بر این وجهی برای اختصاص آیه نیست و عموم آن باقی است، اما چون مخاطب مؤمنین میباشند، کفار و معاندین از مورد آیه بیرونند.

وَ بَشِّرِ الصَّابِرِينَ بعد از آنکه در دو آیه قبل امر بصبر فرمود و بیان نمود که خدا با صبر کنندگان است خطاب به پیغمبر اکرم صلّی اللَّه علیه و آله و سلّم فرمود به اینکه صبر کنندگان را مژده ده که صلوات و رحمت و هدایت پروردگار شامل حال آنان خواهد بود و آیات و اخبار بسیار در فضیلت صبر وارد شده که در ذیل آیه وَ اسْتَعِينُوا بِالصَّبْرِ وَ الصَّلاةِ متذکر شده ایم «۱» و از برای صبر اقسامی است که هر کدام باسم خاصی بیان می شود مثلا- صبر در جنگ شجاعت است، صبر بر کف نفس از محرمات تقوی، صبر از شهوات، عفت، صبر بر فضول عیش زهد، و صبر بر زحمت عبادات، طاعت و صبر بر ترک شبهات ورع و صبر بر اذاعه سر، کتمان است الی غیر ذلک از اقسام آن.

و از این بیان معنی این کلام که صبر رأس ایمان است ظاهر می گردد زیرا اکثر اخلاق حمیده از نتائج صبر است و خود صبر ثمره ایمان است. ۱- مجلد ثانی ص ۱۹ [.....]

[سوره البقره (۲): آیه ۱۵۶] ..... ص : ۲۵۹

الَّذِينَ إِذا أَصابَتْهُمْ مُصِيبَةٌ قالُوا إِنَّا لِلَّهِ وَ إِنَّا إِلَيْهِ راجِعُونَ (۱۵۶)

(کسانی که هر گاه مصیبتی بآنان میرسد میگویند همانا ما برای خدا و مملوک خدا هستیم و بسوی او بازگشت میکنیم) «الذین» کلمه موصول صفت است برای صابرین که در آیه قبل ذکر شد و اصابت بمعنی اصطکاک و برخورد دو چیز با یکدیگر است و مصیبت در اصطلاح عرف بلائی است که بر انسان وارد میگردد اگر چه بحسب معنی اولی مطلق شیئی اصابت کننده است ولی بحسب استعمال مکروهی است که بر انسان اصابت نماید و مراد از مصیبت در آیه شریفه مصائب پنجگانه است که در آیه قبل بیان شد و کانه خداوند مردم را نسبت به برخورد با مصائب دو دسته فرموده:

دسته اول که مورد بشارت و مشمول صلوات و رحمت پروردگارند صابرین میباشند که وقتی مصیبتی بر آنان وارد میشود کلمه استرجاع میگویند، و دسته دیگر که از مفهوم آیه معلوم می گردد کسانی هستند که در برخورد با مصائب بی صبری و بی تابی نموده و بکلمات نابجا و ناروا و کفر آمیز که کاشف از ضعف ایمان یا عدم آنست لب گشوده و البته اینان از مورد بشارت آیه بیرونند.

إِنَّا لِلَّهِ وَ إِنَّا إِلَيْهِ راجِعُونَ این جمله در اصطلاح کلمه استرجاع نامیده شده و مستحبّ است که انسان هنگام ورود مصیبتی بآن تکلم کند و معلوم است که مقصود تلقین معنی آن بنفس و تحقق بحقیقت آنست و معنی این کلمه چنانچه مستفاد از اخبار است اینست که انسان اقرار و اعتراف کند به اینکه مملوک پروردگار است و بداند که اختیار ملک با مالک است و هر گونه تصرفی بخواهد میکند که این قسمت مفاد جمله اول است و مفاد جمله دوم اشاره بعدم بقاء دنیاست که انسان بداند این دار دار ممر است و آنچه بحسب ظاهر هم مالک است بالاخره از او سلب خواهد شد و همه و همه بسوی مالک حقیقی که خداوند است بازگشت

خواهند نمود چنانچه از کافی از امیر المؤمنین علیه السّلام روایت شده که فرمود:

«اما قولک انّا للّه اقرار منک بالملک و اما قولک انا الیه راجعون اقرار منک بالهلاک

» و نیز از خصایص سید رضی ره از آن حضرت روایت شده «

انّ قولنا انا للّه اقرار منا بالملک و قولنا انا الیه راجعون اقرار منا بالهلاک» «۱»

و از این کلمه از دو جهت لزوم صبر بر مصائب استفاده میشود: اول اینکه بلیات و مصائبی که از جانب حق وارد میشود تصرف مالک الملوک و صاحب اختیار حقیقی در مملوک خود است و مملوک را نمیرسد که اعتراض یا اظهار نظر یا حکم بر خلاف کند:

عَبْداً مَمْلُوکاً لا یَقْدِرُ عَلی شَیْ ءٍ «۲» دوم اینکه ثبات و بقایی برای این دنیا و ما یملک آن و نعم و بلیات آن نیست و بسرعت هر چه تمامتر همه زائل و فانی میگردد بنا بر این زوال نعمتی و اصابه مصیبت تحمّل آن آسان میگردد.

عرفاء و برخی از حکماء که قائل بوحدت وجودند این جمله از آیه را چنین تفسیر میکنند که ما از وجود حق منشعب شده ایم و گرفتار ماهیت گردیده و پس از القاء ماهیت بهمان وجود ملصق میشویم چنانچه مولوی گوید:

چون که بی رنگی اسیر رنگ شد «۳» موسیی با موسیی در جنگ شد

چون به بیرنگی رسی کان داشتی «۴» موسی و فرعون دارند آشتی

و در جای دیگر میگوید:

پس عدم گردم عدم چون ارغنون گویدم کانّا الیه راجعون

و این سخن قطع نظر از اینکه کفر و ضلالت و باطل و مزخرف است زیرا وجود ۱- با توجه به اینکه تمام مطابق حکمت و مصلحت است

۲- سوره النحل آیه ۷۷

۳- یعنی وجود گرفتار ماهیت گردید

۴- یعنی وقتی ماهیات از میان برداشته شوند و به بیرنگی اولی برسی

عینی ذاتی چه نسبتی با وجود ظلی تبعی دارد «این التراب و ربّ الارباب» و علاوه بر اینکه تفسیر برأی جایگاهش در آتش است با مفاد آیه منافات دارد زیرا مفاد آیه اینست که ما ملک خدائیم و از برای خدائیم زیرا لام آن برای اختصاص و ملکیت است و نگفته- «انا من اللّه» تا جای این توهم فاسد باشد.

[سوره البقره (۲): آیه ۱۵۷] ..... ص: ۲۶۱

أُولئِکَ عَلَیْهِمْ صَلَواتٌ مِنْ رَبِّهِمْ وَ رَحْمَهٌ وَ أُولئِکَ هُمُ الْمُهْتَدُونَ (۱۵۷)

(اینان صلوات پروردگار و رحمت او بر ایشان خواهد بود و اینان خود هدایت یافتگانند) اولئک اشاره بصابرینی است که صفت آنان را در آیه قبل بیان فرمود و در این آیه نتیجه شکیبایی و پاداش صبرشان را ذکر میفرماید و اگر در فضیلت صبر تنها همین آیه بود کافی بود زیرا همه خیرات دنیوی و اخروی را شامل است چنانچه در برهان از حضرت صادق علیه السّلام در ضمن حدیثی روایت کرده که فرمود خداوند میفرماید

اعطیته ثلاث خصال لو اعطیت واحده منهنّ ملائکتی رضوا بها ثم تلا هذه الایه

خصلت اولی که برای صابرین در این آیه ذکر فرموده «صَلَواتٌ مِنْ رَبِّهِمْ» میباشد و چنانچه در ذیل آیه وَ یُقِیمُونَ الصَّلاهَ گذشت «۱» صلوه بمعنی اراده خیر است و صلوات که جمع آنست شامل جمیع خیرات دنیوی و اخروی میشود و معلوم است مراد از اراده در باب اراده حق انفکاک پذیر نیست.

خصلت دوم «رحمه» است و در باب شمول رحمت دو چیز لازم است یکی از جهت فاعل که تامّ الفاعلیه باشد و چنانچه معلوم است و در آیات بسیار تصریح شده ۱- مجلد اول ص ۱۵۳

رحمت حق همه چیز را فرا گرفته «وَ رَحْمَتِی وَسِعَتْ کُلَّ شَیْ ءٍ» «۱» «رَبَّنا وَسِعْتَ کُلَّ شَیْ ءٍ رَحْمَةً وَ عِلْماً «۲» و دیگر از جهت قابل که باید استعداد و قابلیت رحمت را دارا شود و چنانچه از این آیه استفاده میشود صابر بواسطه صبر خود را قابل رحمت حق نموده پس وقتی فاعل تام الفاعلیه و قابل تام القابلیه شد جمیع انحاء رحمت حق شامل حال او میشود خصلت سوم اهتداء است که در جمله وَ أُولئِکَ هُمُ الْمُهْتَدُونَ بیان شده و اهتداء بمعنی قبول هدایت است یعنی اینان بجمیع نعم الهیه از نعم دینیه مانند ایمان و تقوی و اخلاق حمیده و نعم دنیویه که اهمّ آنها اطمینان نفس و عدم تشویش خاطر است و نعم اخرویه که بهشت و روح و ریحان باشد هدایت یافته و نائل میشوند.

[سوره البقره (۲): آیه ۱۵۸] ..... ص: ۲۶۲

إِنَّ الصَّفا وَ الْمَرْوَةَ مِنْ شَعائِرِ اللَّهِ فَمَنْ حَجَّ الْبَیْتَ أَوِ اعْتَمَرَ فَلا جُناحَ عَلَیْهِ أَنْ یَطَّوَّفَ بِهِما وَ مَنْ تَطَوَّعَ خَیْراً فَإِنَّ اللَّهَ شاکِرٌ عَلِیمٌ (۱۵۸)

(همانا صفا و مروه از نشانه های خداست پس هر که حجّ خانه خدا و یا عمره بجای آورد گناهی نیست بر او که بر صفا و مروه طواف کند و هر که نیکویی بجای آورد محققا خداوند قدردان و داناست) صفا و مروه نام دو کوه است در مکه و سعی بین صفا و مروه یکی از اعمال حج و عمره است و آن هفت شوط است که از صفا شروع و بمروه ختم میگردد به این طریق که چهار مرتبه از صفا بطرف مروه و سه مرتبه از مروه بصفا میروند و وقتش بعد از طواف کعبه و نماز طواف است و در عمره باید در حال احرام سعی کنند و پس از سعی تقصیر نموده و محلّ شوند و در حج باید در حالی که محلّ میشوند انجام دهند ۱- سوره اعراف آیه ۱۵۵

۲- سوره مؤمن آیه ۷

چون اعمال عمره پنج چیز است: احرام، طواف، نماز طواف، سعی بین صفا و مروه و تقصیر و بعد از تقصیر محلّ میشوند و اعمال حج عبارتند از احرام، وقوف بعرفات وقوف بمشعر، رمی جمره عقبی، ذبح، تقصیر، و سپس محلّ میشوند و بقیه اعمال را بجای میآورند که طواف حج و نماز طواف، سعی بین صفا و مروه، بیتوته دو شب (۱۱- ۱۲) در منی و رمی جمرات ثلاث، طواف نساء، نماز طواف، توقف در منی «روز دوازدهم تا ظهر و رمی جمرات ثلاث در روز سیزدهم در بعض موارد و تفصیل آن در فقه در باب مناسک حج مذکور است.

و سرّ حکمت سعی بین دو کوه صفا و مروه را بعضی گفتند چون هاجر در طلب آب یا در طلب انیس که رفع وحشت از او شود هفت مرتبه از اینکوه بآن کوه رفت این عمل تشریع گردید چنانچه هر دو مستفاد از اخبار است و ممکن است یکی از حکم آن اشاره بصحرای قیامت و سرگردانی و حیرانی مردم را در طلب پناهگاه و راه نجاتی باشد که از اینطرف بآنطرف میروند و میدوند و نمی یابند.

و اصل صفا بمعنی سنگ نرم و سخت و مروه بمعنی سنگ سپید درخشان و یا سنگ بسیار سخت است.

«مِنْ شَعائِرِ اللَّهِ» شعائر جمع شعیره بمعنی علامت و نشانه است و شعائر اللَّه یعنی چیزهایی که نشانه دین و ایمان بخداست بنا بر این هر چه نشانه و علامت دین و ایمان باشد جزو شعائر الهی است و از همین قبیل است مشعر الحرام و تمام مقامات حج و اماکن مشرفه و مجالس موعظه و بیان احکام و فضائل خاندان پیغمبر و مساجد و اعیاد و سوگواریها همه از شعائر دین است و تعظیم شعائر مذهبی ممدوح بلکه در بسیار از موارد لازم و نشانه تقوی است چنانچه میفرماید

وَ مَنْ يُعَظِّمْ شَعائِرَ اللَّهِ فَإِنَّها مِنْ تَقْوَى الْقُلُوبِ «۱» فَمَنْ حَجَّ الْبَيْتَ أَوِ اعْتَمَرَ کسی که حجّ خانه خدا کند یا عمره انجام دهد چه حجّ واجب باشد که باستطاعت یا نذر و یا نیابت و نحو اینها واجب شده باشد و چه حجّ مستحبّ و چه عمره مفرده باشد و چه عمره تمتع.

فَلا جُناحَ عَلَيْهِ أَنْ يَطَّوَّفَ بِهِما جناح بمعنی گناه است و نفی جناح افاده تجویز و ترخیص میکند و تعبیر باین عبارت با اینکه سعی بین صفا و مروه لازم و واجب است برای دفع توهم حذر است چنانچه در حدیثی که مجمع البیان از حضرت صادق علیه السّلام روایت کرده میفرماید: «

و ان المسلمین کانوا یظنون ان السعی بین الصفا و المروه شیئی صنعه المشرکون فانزل اللَّه إِنَّ الصَّفا وَ الْمَرْوَةَ مِنْ شَعائِرِ اللَّهِ الایه

» و در حدیث دیگر دارد که مشرکین بتی در صفا نصب کرده بودند بنام اساف و بتی در مروه بنام نائله و در موقع سعی آنها را لمس میکردند، و پیغمبر اکرم صلّی اللَّه علیه و آله و سلّم در عمره القضا با مشرکین شرط کرد که در موقع سعی مسلمین بتها را بردارند و چون پیغمبر و مسلمین سعی نمودند آنها را برگردانیدند و مردی از مسلمین هنوز سعی ننموده بود و توهم کرد که دیگر سعی لازم نیست، این آیه نازل شد.

و نظیر این در مورد قصر است که میفرماید وَ إِذا ضَرَبْتُمْ فِی الْأَرْضِ فَلَيْسَ عَلَيْكُمْ جُناحٌ أَنْ تَقْصُرُوا مِنَ الصَّلاةِ «۲» که مسلمانان توهم نمودند که در مسافرت و در مورد خوف لازم است نماز را تمام کنند این آیه نازل شد و ترخیص قصر را بیان نمود با اینکه بنا بر مذهب شیعه لازم است ۱- سوره الحج آیه ۳۳

۲- سوره النساء آیه ۱۰۲

و طواف و تطوف بمعنی دور چیزی گردیدن است مانند طواف حول البیت و تعبیر از سعی بین صفا و مروه بتطوف، باعتبار اینست که سعی کننده رفت و آمد میکند کانّه دور میزند ولی سعی اعمّ است از ذهاب و ایاب و ذهاب تنها و از این جهت تعبیر بطواف احسن و افصح است.

وَ مَنْ تَطَوَّعَ خَيْراً تطوع از طوع بمعنی طاعت است و تطوع خیر، بمعنی عمل خوبی را از روی طوع انجام دادن است از اینجهت گفتند تطوع در مورد عمل مندوب استعمال میشود بنا بر این ظاهر اینست که مراد از تطوع خیر سعی بین صفا و مروه است که در حج و عمره مستحبی انجام میشود زیرا حج و عمره مستحبّ هم بدون سعی صحیح نیست.

و مراد خصوص سعی بین صفا و مروه نمیباشد زیرا دلیل بر استحباب آن مستقلا از نظر اخبار و فتاوی علماء نداریم و همچنین مراد از تطوع خیر اتیان بجمیع خیرات و طاعات نمیباشد زیرا مناسبت با جملات آیه ندارد.

فَإِنَّ اللَّهَ شاكِرٌ عَلِيمٌ جواب جمله شرط است و تعبیر بشاکر از باب لطف و عنایت است و گرنه کسی نعمتی بخدا نمی دهد و نفعی از اعمال کسی عاید خدا نمیشود که شکر و قدردانی آن را بجای آورد. یعنی خداوند باعمال بندگان جزای نیکو میدهد و عالم بافعال آنهاست و هیچ فعلی را بدون جزاء نمیگذارد و عمل خیری در پیشگاه او از بین نمیرود.

[سوره البقره (۲): آیه ۱۵۹] ..... ص: ۲۶۵

إِنَّ الَّذِينَ يَكْتُمُونَ ما أَنْزَلْنا مِنَ الْبَيِّناتِ وَ الْهُدى مِنْ بَعْدِ ما بَيَّنَّاهُ لِلنَّاسِ فِي الْكِتابِ أُولئِكَ يَلْعَنُهُمُ اللَّهُ وَ يَلْعَنُهُمُ اللَّاعِنُونَ (۱۵۹)

(محققا کسانی که آنچه را از نشانه های آشکارا و هدایت که نازل کرده ایم

می پوشانند بعد از آنکه برای مردم آن را در کتاب بیان نمودیم، آنان را خدای لعنت میکند و از رحمت خود دور میسازد و لعنت کنندگان آنان را نیز لعنت می کنند).

إِنَّ الَّذِینَ یَکْتُمُونَ کتمان بمعنی اخفاء و پوشانیدن آن چیزی است که حق و واقع باشد و انکار و ترک اظهار آن است، و کتمان بسا واجب و یا مستحبّ است و آن کتمان سرّ است که بحسب موارد آن واجب یا مستحبّ میگردد مانند کتمان سرّ برادران دینی و کتمان سرّ ائمه اطهار علیهم السّلام و تقیّه، و اخبار در مدح آن بسیار وارد شده و اذاعه و فاش نمودن سرّ که ضد کتمان است بسیار مذموم و بسا موجب قتل نفوس و افساد بین مسلمانان و بسا موجب قتل امام علیه السّلام میگردد و در سفینه البحار از حضرت امیر المؤمنین علیه السّلام روایت کرده که فرمود «

جمع خیر الدنیا و الاخره فی کتمان السرّ و مصادقه الاخیار و جمع الشرّ فی الاذاعه و مؤاخات الاشرار

» و از حضرت صادق علیه السّلام روایت کرده که فرموده «

نفس المهموم لظلمنا تسبیح و همّه لنا عباده و کتمانه لسرّنا جهاد فی سبیل اللّه

» و کتمان بسا حرام و کبیره بلکه موجب کفر و خلود در عذاب میگردد و آن کتمان علم است در جایی که اظهار آن واجب باشد و مورد تقیه هم نباشد چنانچه از حضرت عسکری علیه السّلام از حضرت امیر المؤمنین علیه السّلام از رسول خدا صلّی اللّه علیه و آله و سلّم روایت کرده که فرمود:

«من سئل عن علم فکتمه حیث یجب اظهاره و تزول عنه التقیه جاء یوم القیمه ملجما بلجام النار

» و مورد آیه شریفه از این قبیل است.

ما أَنْزَلْنا مِنَ الْبَیِّناتِ وَ الْهُدی مراد از بینات ادله و براهینی است که خداوند از راه توسط انبیاء و ائمه برای مردم بیان فرموده و معجزات و خوارق عاداتی است که از آنها صادر شده، و مراد از هدی، علوم و احکام و قوانینی

است که برای سعادت بشر در دنیا و آخرت توسط انبیاء و کتب آسمانی و اخبار معصومین بیان نموده است و آیه اگرچه شأن نزول آن در مورد یهود و نصاری است که صفات رسول را که در کتب انبیاء سلف دیده بودند و مانند روز روشن برای آنها معلوم شده بود که این همان پیغمبری است که موسی و عیسی و سایر انبیاء خبر داده اند کتمان نموده و منکر شدند، ولی مورد مخصّص نیست و آیه عامّ و شامل هر کسی است که ما انزل اللّه را کتمان کند.

مِنْ بَعْدِ ما بَيَّنَّاهُ لِلنَّاسِ فِي الْكِتابِ بعد از آنکه در کتاب برای مردم بیان نمودیم و این کتاب اعم از تورات و انجیل و زبور و قرآن و صحف انبیاء سلف است و کتمان آنچه خدا در کتاب بیان نموده یا باین است که در دسترس مردم قرار ندهند و برای مردم اظهار نکنند چنانچه دأب یهود بوده و یا تحریف و توجیه و تأویل نمایند چنانچه یهود و نصاری نسبت ببشارات نبوه پیغمبر اسلام صلّی اللّه علیه و آله و سلّم و مخالفین نسبت بآیات داله بر خلافت و امامت امیر المؤمنین علیه السّلام نمودند.

أُولئِكَ يَلْعَنُهُمُ اللَّهُ وَ يَلْعَنُهُمُ اللَّاعِنُونَ لعن بمعنی طرد و ابعاد و دور نمودن از رحمت است در مقابل صلوه که بمعنی اراده خیر و قرب برحمت است و مراد از لاعنون کسانی هستند که از جانب خدا مأمور و مأذون بلعن کردن میباشند مانند ملائکه و انبیاء و اولیاء و مؤمنین، و چون در مورد لعن بنصّ اخبار بسیار محقق شده که لعن مؤمن جایز نیست، از این آیه استفاده میشود که کتمان ما انزل اللّه موجب کفر می شود که مستحق لعن می گردد چنانچه از آیه بعد هم می توان استفاده نمود بواسطه استثنایی که ذکر مینماید.

[سوره البقره (۲): آیه ۱۶۰] ..... ص : ۲۶۸

إِلاَّ الَّذِینَ تابُوا وَ أَصْلَحُوا وَ بَیَّنُوا فَأُولئِکَ أَتُوبُ عَلَیْهِمْ وَ أَنَا التَّوَّابُ الرَّحِیمُ (۱۶۰)

(مگر کسانی که توبه نمودند و اصلاح گذشته نمودند و آنچه را خداوند نازل فرموده بود بیان نمودند پس بر ایشان برحمت خود بازگشت میکنیم و من توبه پذیرنده و بخشاینده هستم) إِلَّا الَّذِینَ تابُوا استثناء از لعن درباره کتمان کنندگان است که با سه شرط از این لعنت خارج میشوند:

۱- توبه و پشیمانی از کتمانهای گذشته و حقیقت توبه همان ندامت است چنانچه پیغمبر اکرم صلّی اللَّه علیه و آله و سلّم فرموده: «

کفی فی التوبه الندم

» ۲- اصلاح ضررهایی که در اثر کتمان متوجه شده از اضلال مردم و اضرار بآنان و غیره که باید تدارک شود.

۳- تبیین آنچه کتمان نموده باین معنی که حقیقت را بیان کند و دیگر کتمان ننماید.

و از این آیه استفاده میشود که توبه مرتد قبول است زیرا مفاد آیه اینست که انسان بکتمان نمودن حقیقت کافر و مستحق لعن و عذاب میگردد و بتوبه از کفر و استحقاق لعن بیرون میآید و تفسیر کلمه تاب و بیان توبه و همچنین تفسیر تواب و رحیم در ضمن بیان کلمه استغفار گذشت «۱»

[سوره البقره (۲): آیه ۱۶۱] ..... ص : ۲۶۸

إِنَّ الَّذِینَ کَفَرُوا وَ ماتُوا وَ هُمْ کُفَّارٌ أُولئِکَ عَلَیْهِمْ لَعْنَهُ اللَّهِ وَ الْمَلائِکَهِ وَ النَّاسِ أَجْمَعِینَ (۱۶۱) (۱) مجلد اول صفحه ۱۸۰

(محققا کسانی که کافر شدنـد و مردنـد در حالی که کافر بودنـد، لعنت خـدا و ملائکه و مردم همگی بر آنان خواهد بود) این آیه شریفه بمنزله استثناء از استثناء است یعنی کسانی که توبه کرده و اصلاح نمودند (و ما انزل اللّه) را بیان داشتند از مورد لعن بیروننـد بشـرط اینکه در این عالم توبه کرده و تدارک نمایند اما کسانی که قبل از موت موفق بتوبه نشوند و با حال کفر از دنیا برونـد مورد لعن خـدا و ملائکه و همه مردم خواهنـد بود و لو در حین موت یا بعد از موت یا در قیامت پشـیمان شوند که برای آنها سودی نخواهد بود و مسـلما همه کفار در روز قیامت نادم میشوند و یکی از اسـماء قیامت یوم الحسـره و الندامه است ولی این توبه و ندامت نتیجه ای نخواهد داشت و این مطلب مفاد بسیاری از آیات شریفه است مانند آیه شریفه وَ لَیْسَتِ التَّوْبَهُ لِلَّذِینَ یَعْمَلُونَ السَّیِّئـاتِ حَتَّی إِذا حَضَـرَ أَحَـدَهُمُ الْمَوْتُ قـالَ إِنِّی تُبْتُ الْـآنَ وَ لَا الَّذِینَ یَمُوتُونَ وَ هُمْ کُفَّارٌ «۱» و آیه شـریفه آلْآنَ وَ قَدْ عَصَیْتَ قَبْلُ «۲» که درباره توبه فرعون است و غیر اینها از آیات دیگر.

کلمه اجمعین تأکیـد برای الناس است و عموم مردم را شامل میشود و لـذا این اشـکال توهم میشود که عموم مردم کفار را لعن نمیکنند زیرا بسیاری از مردم کافرند و کفار که خودشان را لعنت نمیکنند؟

و جواب از اشکال اینست که اولا مفاد این آیه با آیه قبل متفاوت است زیرا در آیه قبل اخبار از لعن خدا و لاعنین است و مفاد این آیه انشاء است یعنی لعنت خـدا و ملائکه و همه مردم بر اینان باد خواه لعنت بکننـد یا نکنند و ثانیا لعن بمعنی طرد و تبعید از رحمت حق است و عمده آن در قیامت است زیرا در دنیا ۱- سوره النساء آیه ۲۲

۲- سوره یونس آیه ۹۱

رحمت رحمانی حق شامل حال کفار هم میشود، و فردای قیامت حتی خود کفار یکدیگر را لعن میکنند چنانچه صریح آیه شریفه است وَ یَلْعَنُ بَعْضُکُمْ بَعْضاً «۱» و ثالثا کفر بمعنی ستر حق است و این خوی زشت و بدی است که همه عقلا- آن را مذموم میدانند مانند ظلم و بخل و کبر و سایر اخلاق رذیله بنا بر این کفار هم کفر را مذموم دانسته و کافر را مذمت میکنند و اختلاف در مصداق است بنا بر این کافر هم کفار را لعن میکند اگر چه خود و هم کیشان خود را کافر نمیداند، و شاید مفاد حدیث شریفی که از حضرت باقر (ع) در اغلب کتب مانند مجمع و جامع و سفینه نقل کرده اند که فرمود: «

ان اللعنه اذا خرجت من فی صاحبها ترددت بینها فان وجدت مساغا و الا رجع الی صاحبها

» همین باشد، زیرا مساغ لعن کافر است و اگر صاحب لعن کافر باشد بخودش برمیگردد.

و نکته دیگر که از این آیه استفاده میشود اینست که قبولی توبه وجوب عقلی ندارد بلکه وجوب آن از باب وعده خدا که تخلف آن محال است و وعده خدا مربوط بقبل از موت است.

[سوره البقره (۲): آیه ۱۶۲] ..... ص: ۲۷۰

خالِدِینَ فِیها لا یُخَفَّفُ عَنْهُمُ الْعَذابُ وَ لا هُمْ یُنْظَرُونَ (۱۶۲)

(در حالی که اینان در دوزخ جاودانند و عذاب از آنان تخفیف داده نمیشود و مورد نظر خدا واقع نمیشوند) خالِدِینَ فِیها مرجع ضمیر فیها را بعضی گفتند لعنت است که در آیه سابق مذکور میباشد ولی ظاهر اینست که ضمیر راجع بجهنم است و اگر چه ذکر جهنم در آیه سابق نشده ولی مفاد آن معلوم میگردد کانّه میفرماید: ۱- سوره العنکبوت آیه ۲۴

اولئک علیهم لعنت اللّه و الملائکه و الناس اجمعین یدخلون فی جهنم خالدین فیها لا یُخَفَّفُ عَنْهُمُ الْعَذابُ این جمله ردّ بر کسانی است که قائلند اهل عذاب پس از مدتی طبیعت آنها آتشی شده و دیگر از عذاب رنج نمیبرند و این عقیده مخالف صریح آیات و اخبار است مانند همین آیه و آیه شریفه:

کُلَّما نَضِجَتْ جُلُودُهُمْ بَدَّلْناهُمْ جُلُوداً غَیْرَها لِیَذُوقُوا الْعَذابَ «۱» و غیر اینها چنانچه در ذیل آیه شریفه وَ لَهُمْ عَذابٌ عَظِیمٌ مفصلا بیان گردید «۲» وَ لا هُمْ یُنْظَرُونَ بعضی گفتند ینظرون از انظار بمعنی مهلت دادن است یعنی مهلت توبه بآنها داده نمیشود و بعضی گفتند فتره در عذاب ندارند و مستمرا معذب خواهند بود و بعید نیست که مراد از نظر بمعنی توجه و نگاه رحمت باشد یعنی اینان مورد لطف الهی قرار نمیگیرند چنانچه در آیه شریفه میفرماید:

أُولئِکَ لا خَلاقَ لَهُمْ فِی الْآخِرَهِ وَ لا یُکَلِّمُهُمُ اللَّهُ وَ لا یَنْظُرُ إِلَیْهِمْ یَوْمَ الْقِیامَهِ «۳»

[سوره البقره (۲): آیه ۱۶۳] .... ص : ۲۷۱

وَ إِلهُکُمْ إِلهٌ واحِدٌ لا إِلهَ إِلَّا هُوَ الرَّحْمنُ الرَّحِیمُ (۱۶۳)

(و معبود شما معبود یکتاست و نیست معبودی جز او که صاحب رحمت عامّ و خاصّ است) این آیه در مقام بیان توحید است و در اثبات توحید خداوند دانشمندان مسالکی اتخاذ و ادله اقامه نموده اند حکماء از طریق لزوم ترکیب که متعدد باید دارای ما به الاشتراک و ما به الامتیاز باشد و از اینجهت ترکیب لازم می آید و ترکیب با واجب الوجودی منافات دارد. متکلمین از طریق قاعده تمانع ۱- سوره النساء آیه ۵۹ [.....]

۲- مجلد اول ص ۲۸۲- ۳۰۱

۳- سوره آل عمران آیه ۷۱

بتقریراتی مختلفی که نموده اند و دیگران از راه وحدت نظام عالم و تفصیل این ادله را در کلم الطیب بیان نموده ایم «۱» و در اینجا فقط بذکر حدیثی که جامع ترین احادیث در باب توحید است اکتفاء میکنیم در تفسیر برهان از صدوق ره بسند متصل بهانی که از اصحاب امیر المؤمنین است نقل میکند «

قال ان اعرابیا قام یوم الجمل الی امیر المؤمنین (ع) أ تقول ان اللّه واحد قال فحمل الناس الیه و قالوا یا اعرابی ما تری ما فیه امیر المؤمنین من تقسم القلب فقال امیر المؤمنین (ع) دعوه فان الذی یریده الاعرابی هو الذی نریده من القوم، ثم قال یا اعرابی ان القول فی ان اللّه واحد علی اربعه اقسام:

فوجهان منها لا یجوز ان علی اللّه عز و جل و وجهان یثبتان فیه فاما اللذان لا یجوز ان علیه فقول القائل واحد یقصد به باب الاعداد فهذا ما لا یجوز لانّ من لا ثانی له لا یدخل فی باب الاعداد اما تری انه کفر من قال انّه ثالث ثلاثه و قول القائل الواحد من الناس یرید به النوع من الجنس فهذا ما لا یجوز علیه لانه تشبیه جل ربنا عن ذلک و تعالی، و امّا الوجهان اللذان یثبتان فیه فقول القائل هو واحد لیس له فی الاشیاء شبه کذلک ربنا و قول القائل انه ربنا احدی المعنی یعنی به انّه لا ینقسم فی وجود و لا عقل و لا وهم کذلک ربنا عز و جل

» شرح حدیث: وحدت را امیر المؤمنین (ع) در این حدیث بچهار قسم تقسیم نموده:

وحدت عددی، وحدت نوعی، وحدت بمعنی بی همتایی و وحدت بمعنی بساطت و دارای جزء و ترکیب نبودن، و دو قسم اول را از خدا سلب، و دو قسم دیگر را برای او ثابت نموده است.

واحد عددی چیزی است که تحت شماره در آید و چیزی که شبیه و نظیر نداشته ۱- مجلد اول ص ۱۰۰- ۱۲۰

باشد در شماره نخواهد آمد و شاید مراد از عبارتی که در زبان عوام است:

«یکی بود و یکی نبود» همین باشد.

و واحد نوعی فردی است از نوع که با افراد دیگر در آن مشترک باشد یا نوعی که با انواع دیگر از حیث جنس مشترک باشند مانند فردی از افراد انسان و نوعی از انواع حیوان و نحو آن و این نیز بر خدا روا نیست زیرا هر فردی با افراد دیگر وجه مشارکتی در نوع خود دارند و همچنین هر نوعی با انواع دیگر ما به الاشتراکی دارند بنا بر این ترکیب لازم آید و ترکیب با واجب الوجودی سازگار نباشد.

و امّا واحد بمعنی بی همتا و کسی که شبیه و نظیر و عدیل و مثل و مانندی ندارد، معنایی است که بر خدا رواست و همچنین واحد باین معنی که بسیط است و هیچ قسم ترکیبی در ذات او راه ندارد نه ترکیب خارجی مانند ترکیب اجسام که از اجزاء متشتته مرکب شده اند و نه ترکیب ذهنی مانند ترکیب انواع که از جنس و فصل مرکب شده اند و نه ترکیب و همی مانند اجناس عالیه که از آنها ببسائط تعبیر میکنند و از وجود و ماهیت مرکب شده اند یعنی وجود آنها غیر ذات آنهاست زیرا خداوند وجود او عین ذات اوست یعنی او صرف وجود و وجود محض است و از اینجهت ضدّی برای او نیست چون ضدّ وجود یا عدم است یا ماهیت و عدم که عدم است و ماهیت هم بالذات معدوم است «الماهیه من حیث ذاته لیس و من علته ایس» بنا بر این ضدی برای وجود محض تعقل نمی شود و جواب شبهه ابن کمونه هم از اینجا معلوم میگردد زیرا تعقل دوئیت در وجود محض نمیشود تا بتوان دو هویت مختلف بتمام ذات تصور نمود و تفصیل آن در کلم الطیب ذکر شده «۱». ۱- مجلد اول ص ۱۰۴

و در این آیه شریفه تعبیر بواحد فرموده و در سوره توحید باحد و ممکن است فرق بین احد و واحد این باشد که احد بمعنی احدی الذات و مبرا بودن از ترکیب باشد و واحد بمعنی یکتا و بی همتا و بی شریک باشد و بقیه کلمات آیه در ضمن آیات سابقه بیان شد.

[سوره البقره (۲): آیه ۱۶۴] .... ص: ۲۷۴

إِنَّ فِی خَلْقِ السَّماواتِ وَ الْأَرْضِ وَ اخْتِلافِ اللَّیْلِ وَ النَّهارِ وَ الْفُلْکِ الَّتِی تَجْرِی فِی الْبَحْرِ بِما یَنْفَعُ النَّاسَ وَ ما أَنْزَلَ اللَّهُ مِنَ السَّماءِ مِنْ ماءٍ فَأَحْیا بِهِ الْأَرْضَ بَعْدَ مَوْتِها وَ بَثَّ فِیها مِنْ کُلِّ دَابَّةٍ وَ تَصْرِیفِ الرِّیاحِ وَ السَّحابِ الْمُسَخَّرِ بَیْنَ السَّماءِ وَ الْأَرْضِ لَآیاتٍ لِقَوْمٍ یَعْقِلُونَ (۱۶۴)

(محققا در آفرینش آسمانها و زمین و آمد و شد شب و روز و کشتی هایی که در دریا حرکت میکنند برای اینکه بمردم سود برسانند و آنچه از آب باران خداوند از آسمان فرود میآورد و زمین را بعد از مردنش بواسطه آن زنده میسازد و هر جنبنده را در زمین پراکنده می نماید و در گردش بادها و ابر که بین زمین و آسمان مسخر است هر آینه نشانه هایی است برای گروهی که تعقل میکنند) در تفسیر این آیه در چند مقام بحث میشود:

مقام اول در اثبات صانع- دانشمندان در اثبات صانع چند مسلک اتخاذ نموده اند:

۱- مسلک عرفاء و جماعتی از محققین و مفاد بعض آیات و اخبار است که میگویند وجود حق تبارک و تعالی احتیاج بدلیل ندارد زیرا معرف باید از معرف

اجلی و دلیل از مدلول اظهر باشد و چیزی از وجود اجلی و اظهر نیست تا بتواند دلیل و معرف او باشد و ادله که بیان شده برای تنبیه غافل است. در آیه شریفه میفرماید أَ فِی اللَّهِ شَکٌّ فاطِرِ السَّماواتِ وَ الْأَرْضِ «۱» و حضرت سید الشهداء (ع) در دعاء عرفه عرض میکند «

أ یکون لغیرک من الظهور ما لیس لک حتی یکون هو المظهر لک متی غبت حتی تحتاج الی دلیل یدل علیک و متی بعدت حتی تکون الآثار هی التی توصل الیک عمیت عین لا تراک

» ۲- مسلک حکماء است که از راه امکان و وجوب ثابت میکنند که ممکن الوجود در وجود خود محتاج بموجد است.

۳- مسلک متکلمین است که از راه حدوث و قدم ثابت میکنند که هر حادثی محتاج بمحدث است و محدث نیز اگر حادث باشد باز محتاج بمحدث است تا منتهی بقدیم گردد و گرنه دور یا تسلسل لازم آید.

۴- روش مستفاد از آیات شریفه و اخبار آل اطهار است که از آثار پی بمؤثر و از مصنوع پی بصانع و از مخلوق پی بخالق بردن است و همه این روشها در حدّ خود تمام است ولی روش چهارم از جهاتی امتیاز دارد:

۱- احتیاج بترتیب مقدمات و استلزام دور و تسلسل و بطلان آن ندارد که از فهم عموم مردم خارج باشد و تنها خواص درک کنند بلکه هر ذی شعوری درک میکند که هیچ اثری بدون مؤثر و هیچ مصنوعی بدون صانع نمیشود ۲- این روش در عین اینکه صانع و واجب الوجود را اثبات میکند صفات او را نیز از علم و قدرت و حیات و حکمت و کبریایی و عظمت ثابت می نماید ولی آن ادله تنها وجود واجب الوجود را اثبات میکند.

و بزرگترین و بهترین دلیل در مخلوقات که حکمت خالق را اثبات میکند ۱- سوره ابراهیم آیه ۱۹

نظام جملی موجودات است که همگی بر وفق حکمت مرتب و منظم گردیده و هر چیزی بجای خود قرار داده شده و سر مویی از نظام مقرره تخلف نمیکند و ممکن است انسان عامی گاهی بنظر سطحی اوضاع غیر منظمی به بیند، گاهی باران میآید گاهی نمیآید، وقتی گرم و وقتی سرد میشود موقعی باد میوزد و گاهی هوا آرام است، یکی مریض و دیگری صحیح، یکی فقیر و دیگری غنی، بعضی عزیز، بعضی ذلیل، گروهی زشت و جماعتی زیبا و هکذا حالات مختلفی که در عالم و موجودات پیدا میشود بنظرش نامنظم جلوه کند ولی بنظر دقیق اگر متوجه شود همه بجا و بر وفق نظام و حکمت است و مثل چنین شخصی مانند طفلی است که برای تماشا بکارخانه مفصلی رفته و وضع آن را مشاهده میکند کار. گاههای مختلف کارگرهای مختلف، مواد مختلف. محصولات مختلف و بسا چیزهای در هم ریخته را مشاهده میکند و متحیر شده از خود یا دیگری همی سؤال میکند و بسا اعتراض مینماید ولی شخص وارد و مهندس عالیرتبه که در آن کارخانه میرود هر چیزی را بجای خود و همه را مطابق نقشه و فائده ای که از آن ملحوظ بوده ملاحظه می نماید.

مقام دوم در شرح کلمات آیه: سماوات جمع سماء و مراد سماوات سبع است که در بسیاری از آیات تصریح شده و اصل سماء بمعنی علو و طرف بالا- است و اطلاق شده بر این فضاء وسیعی که هیچکس جز علام الغیوب انتهای آن را نمیداند و خالق متعال این فضای پهناور را هفت قسمت قرار داده و هر قسمتی از آن را یک سماء نامیده بجهت خصوصیات و امتیازاتی که هر قسمتی دارا بوده از حیث اوضاع و مخلوقات و غیره و طبق آیه شریفه:

إِنَّا زَيَّنَّا السَّماءَ الدُّنْيا بِزِينَةٍ الْكَواكِبِ «۱» تمام این منظومه های ۱- سوره الصافات آیه ۶

شمسی و ستارگان و کهکشانها که ممکن است بحسّ یا تلسکوپها و غیره مشاهده نمود همه راجع بآسمان اول است زیرا میفرماید: ما آسمان نزدیکتر را بستارگان زینت دادیم.

و اما سایر قسمتها و خصوصیات آنها تا کنون از دسترس علم بشر بیرون بوده جز مقداری که از ناحیه وحی و اخبار معصومین رسیده که درک حقیقت آنها نیز مقدور نبوده مانند بیت المعمور، سدره المنتهی، جنه المأوی، کرسی عرش و نحو اینها و از ظاهر آیه شریفه وَسِعَ کُرْسِیُّهُ السَّماواتِ وَ الْأَرْضَ «۱» و بعض اخبار استفاده میشود که کرسی بر آسمانها احاطه دارد و همچنین عرش اعظم بر کرسی و همه آسمانها محیط است و بالاخره فضا هر چند بسیار وسیع و پهناور است بحدی که وسعت آن از حیطه علم بشر خارج بوده ولی متناهی است زیرا مخلوق است و مخلوق غیر متناهی معقول نیست.

و ارض- در قرآن تعبیر بجمع و تصریح بسبع نشده مگر در آیه شریفه اللَّهُ الَّذِی خَلَقَ سَبْعَ سَماواتٍ وَ مِنَ الْأَرْضِ مِثْلَهُنَّ «۲» هر گاه مراد از مثلیت همانندی در عدد باشد، ولی این آیه نیز صراحت ندارد و ممکن است مماثلت در جهات دیگر باشد زیرا در مماثلت ادنی مشابهت کافی است لکن در اخبار و ادعیه تصریح بارضین سبع شده مانند ذکر وارد در قنوت و نحو آن، و ممکن است مراد از ارضین سبع این زمین ما و شش زمین دیگر در منظومه های شمسی دیگر باشد و اللَّه اعلم.

وَ اخْتِلافِ اللَّیْلِ وَ النَّهارِ مراد از اختلاف یا قرار دادن شب از پس (خلف) روز و روز از پس شب است و یا مراد اختلاف آنهاست در طول و قصر باختلاف فصول که در اثر قرب و بعد خورشید بسمت الرأس حاصل میشود. ۱- سوره بقره آیه الکرسی

۲- سوره الطلاق آیه ۱۲

وَ الْفُلْكِ الَّتِی تَجْرِی فِی الْبَحْرِ بِما یَنْفَعُ النَّاسَ قرار دادن کشتی را از آیات خدا شناسی با اینکه بحسب ظاهر از مصنوعات دست بشر است ممکن است بدو جهت باشد: اول اینکه مصنوعات بشر اگر چه بدست او ساخته و برای انتفاع از آن آماده میگردد ولی اگر دقت شود بوسیله بشر تنها تغییر شکل و ترکیب و تالیفی حاصل میشود ولی ایجاد مواد آن و قرار دادن خواص آن و اعطاء فکره قدرت ببشر همه از قدرت کامله حق است که اگر پای یکی از آنها لنگ شود کار بشر مختل میگردد.

و دیگر اینکه مصنوعات بشر در عین حال که فعل او و در تحت اراده و اختیار اوست مستند بپروردگار عالم و خالق و آفریدگار جهان است و بشر در انجام کاری در این عالم مانند سایر اسباب و وسائطی است که خداوند در نظام این عالم قرار داده که بقاء ذات و فعل آنها باراده و اختیار حق تبارک و تعالی است و مسبب الاسباب و موجد و مؤثر حقیقی اوست و این کلام با فاعل مختار بودن بشر منافات ندارد چنانچه توضیح آن در صفحات این کتاب ذکر شده است وَ ما أَنْزَلَ اللَّهُ مِنَ السَّماءِ مِنْ ماءٍ مراد از سماء جهت بالا است چنانچه گذشت و باران بوسیله بخاراتی است که از دریا متصاعد شده و در فضای بالا متراکم میگردد و بصورت ابر در آمده و بتوسط باد در اطراف زمین منتشر می گردد و در اثر اصطکاک با یکدیگر تولید رعد و برق نموده و بالاخره در اثر تنزل درجه حرارت تبدیل بآب و متقاطر شده و بصورت باران فرود میآید و یا منجمد شده و بصورت برف و تگرگ نازل میشود و بواسطه باران گیاهها روئیده شده و جنبنده ها در زمین منتشر میشوند چنانچه میفرماید:

فَأَحْیا بِهِ الْأَرْضَ بَعْدَ مَوْتِها وَ بَثَّ فِیها مِنْ کُلِّ دَابَّةٍ و همه باراده و مشیت پروردگار و قدرت و حکمت اوست.

وَ تَصْرِيفِ الرِّياحِ تصريف رياح گرديدن آنها از سويى بسوى ديگر است و اصل پيدايش باد بواسطه اينست كه هوا در اثر حرارت منبسط شده و از وزن آن كم ميگردد و سردى و رطوبت ذرات آن متراكم و سنگين ميگردد، روى اين اصل در دو نقطه مجاور اختلاف حاصل شده و هواى سنگين متوجه قسمت سبك شده و توليد باد مينمايد، و از براى بادها خواصى است مانند اينكه هوا را تلطيف نموده و ميكروبها را برطرف ميسازد، ابرها را منتشر مينمايند در درياها امواج توليد ميكند، بعضى از آنها خاصيت تلقيح داشته و درختان را آبستن ميكند و بعضى عقيم بوده كه غالبا در مورد عذاب نازل شده و خرابى ها و هلاكت هاى اقوام گذشته بواسطه آنها بوده.

وَ السَّحابِ الْمُسَخَّرِ بَيْنَ السَّماءِ وَ الْأَرْضِ پيدايش ابر بيان شد و مراد از تسخير آن در ميان آسمان و زمين مقهور بودن در حركت و باريدن آنها باراده و مشيّت حق تبارك و تعالى است.

لَآياتٍ لِقَوْمٍ يَعْقِلُونَ اين آياتى كه ذكر شد نشانه وجود و قدرت و حكمت پروردگار است براى كسانى كه تعقل كنند و عقل خود را بكار بيندازند سعدى ميگويد:

برگ درختان سبز در نظر هوشيار هر ورقش دفترى است معرفت كردگار

و الّا اگر كسى تعقل نكند و چون كر و كور از آيات الهى بگذرد بحال او سودى نمى بخشد و از اين جمله استفاده ميشود كه منكر صانع يا عقل ندارد و يا عقل خود را بكار نمى اندازد و يا اينكه آن را لگد كوب اميال و شهوات نفسانى نموده است.

مقام سوم: آياتى كه خداوند در اين آيه براى خداشناسى ذكر فرموده از باب نمونه است نه اينكه آيات الهى منحصر باينها باشد زيرا آيات حق و

آثار قدرت و حکمت او زیاده بر این است که بتوان احصاء نمود «و فی کل شیئی له آیه، تدل علی انه واحد» و از اینجهت امام الموحدین میفرماید:

«ما رأیت شیئا الّا و رأیت اللّه قبله و بعده و معه

» تنها معرفت و رشد عقلی و فکری لازم است که انسان در هر چیز آیات حق را مشاهده کند و وجود پروردگار و صفات او از علم و قدرت و حکمت و کبریایی و عظمت او را دریابد.

[سوره البقره (۲): آیه ۱۶۵] .... ص : ۲۸۰

وَ مِنَ النَّاسِ مَنْ یَتَّخِذُ مِنْ دُونِ اللَّهِ أَنْداداً یُحِبُّونَهُمْ کَحُبِّ اللَّهِ وَ الَّذِینَ آمَنُوا أَشَدُّ حُبًّا لِلَّهِ وَ لَوْ یَرَی الَّذِینَ ظَلَمُوا إِذْ یَرَوْنَ الْعَذابَ أَنَّ الْقُوَّهَ لِلَّهِ جَمِیعاً وَ أَنَّ اللَّهَ شَدِیدُ الْعَذابِ (۱۶۵)

(و بعضی از مردم کسانی هستند که امثال و اضدادی از غیر خدا اتخاذ نموده و آنان را مانند دوست داشتن خدا دوست میدارند و کسانی که ایمان آوردند دوستی آنان نسبت بخدا شدیدتر است و اگر به بینند کسانی که ستم نمودند هنگامی که عذاب را می بینند، اینکه همه قوت و توانایی از آن خداوند است و اینکه خدا سخت عذاب کننده است) این آیه درباره کسانی است که بوجود حق و بخدایان دیگری که بزعم خود مثل او میدانند معتقد میباشند (مانند نصاری که عیسی و روح القدس را در خدایی خدا شریک میدانند) زیرا ندّ بمعنی مثل است تا ممثل نباشد مثل معنی ندارد بنا بر این شامل منکرین خدا نیست و همچنین مشرکینی را که می گویند.

ما نَعْبُدُهُمْ إِلَّا لِیُقَرِّبُونا إِلَی اللَّهِ زُلْفی شامل نمیشود زیرا اینان بتها را مخلوق خدا میدانند و تنها برای تقرب بخدا عبادت آنها را مینمایند و همچنین شامل عبده

شمس و کواکب و نحو اینها نیز نمیشود برای اینکه آنان نیز اینها را مخلوق خدا ولی مؤثر در عالم میدانند، بنا بر این تنها شامل کسانی میشود که در عرض خدا خدایانی قائل هستند و عبادت آنها را در عرض عبادت خدا میدانند و از اینجهت به «من» تبعیضیه تعبیر فرمود، و محبت آنها را هم در عرض محبت خدا می پندارند يُحِبُّونَهُمْ كَحُبِّ اللَّهِ و معلوم است کسی که مثل برای خدا فرض کند خدا را نشناخته و محبت او نسبت بخدا محبّت ناقصی است و امّا مؤمن بخدا که ذات مقدس حق را از همه عیوب و نواقص منزه و او را واجب الوجود و مستجمع جمیع کمالات و صفاتش را عین ذات میداند و شریک و عدیل و مثل و مانندی برای او نه در ذات و نه در صفات و نه در افعال و عبادت قائل نیست محبتش نسبت بحق بیشتر و شدیدتر است بلکه هر چه را دوست دارد برای دوستی خدا و اطاعت اوامر اوست حتی پیغمبران و اوصیاء و اولیاء و مؤمنین و پدر و مادر و اقارب را برای خدا دوست میدارد، از اینجهت میفرماید وَ الَّذِينَ آمَنُوا أَشَدُّ حُبًّا لِلَّهِ وَ لَوْ يَرَى الَّذِينَ ظَلَمُوا إِذْ يَرَوْنَ الْعَذابَ جواب لو در آیه محذوف است و (ان القوه للّه) مفعول یری است و أَنَّ اللَّهَ شَدِيدُ الْعَذابِ عطف به مفعول است و معنی اینست که اگر ستمکاران یعنی کسانی که شریک و ندّ برای خدا قائل شدند بمفاد إِنَّ الشِّرْكَ لَظُلْمٌ عَظِيمٌ یا مطلق ستمکاران از ظالمین بنفس و غیره.

موقعی که عذاب الهی را مشاهده میکنند به بینند که همه قوّه و قدرت و نیرو برای خداست و کسانی را که شریک خدا قرار داده ضعیف و عاجز و ذلیل حق هستند و به بینند که خدا سخت عذاب کننده است هر آینه از گمراهی و اشتباه خود دست برمیدارند و برای خدا شریک قائل نمیشوند.

و شدید صفت خداست یعنی سخت شکنجه دهنده چنانچه می فرماید:

اعْلَمُوا أَنَّ اللَّهَ شَدِيدُ الْعِقابِ وَ أَنَّ اللَّهَ غَفُورٌ رَحِيمٌ «۱» و در دعای افتتاح است «

انک انت ارحم الراحمین فی موضع العفو و الرحمه و اشدّ المعاقبین فی موضع النکال و النقمه

» و صفت عذاب هم واقع میشود چنانچه میفرماید إِنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا بِآياتِ اللَّهِ لَهُمْ عَذابٌ شَدِيدٌ وَ اللَّهُ عَزِيزٌ ذُو انْتِقامٍ «۲» و مرحوم مجلسی در حق الیقین از امیر المؤمنین (ع) روایت کرده که فرمود «برای اهل جهنم نقب ها در میانه آتش زده و پاهای ایشان را زنجیر و دستها در گردن غل، و بر بدنها پیراهنها از مس گداخته و حبه ها از آتش پوشانیده و درهای جهنم بر روی آنها بسته و هرگز نسیمی بر آنها داخل نشود و غمّ از آنها برطرف نگردد و پیوسته عذابشان شدید و عقابشان تازه و جدید است نه خانه خراب میشود و نه عمر بسر میآید از مالک درخواست کنند که از خدا بخواهد عمر آنان پایان یابد جواب گوید شما همیشه اینجا هستید.

[سوره البقره (۲): آیه ۱۶۶] ..... ص : ۲۸۲

إِذْ تَبَرَّأَ الَّذِينَ اتُّبِعُوا مِنَ الَّذِينَ اتَّبَعُوا وَ رَأَوُا الْعَذابَ وَ تَقَطَّعَتْ بِهِمُ الْأَسْبابُ (۱۶۶)

(هنگامی که بیزاری میجویند کسانی که پیروی شدند از کسانی که پیروی آنان را نمودند، و عذاب را مشاهده نمودند و همه اسباب از آنها بریده شد) «اذ» بدل یا عطف بیان از إِذْ يَرَوْنَ الْعَذابَ در آیه قبل است «و تبرء» از برائت بمعنی بیزاری و دوری جستن از چیزی است و از همین باب است برائت ذمّه از دین و برائت خدا و رسول از مشرکین در سوره برائه أَنَّ اللَّهَ بَرِی ءٌ مِنَ الْمُشْرِكِينَ وَ رَسُولُهُ و برائت شیطان از مطیع خود در روز قیامت إِنِّی بَرِی ءٌ مِنْكَ «۳» و برائت ۱- سوره المائده آیه ۹۸

۲- سوره آل عمران آیه ۳

۳- سوره حشر آیه ۱۶

از اعداء دین و مخالفین که از ارکان ایمان در باب تولی و تبری است، و مراد در این آیه بیزاری جستن رؤسای کفار از تابعین خودشان است در روز قیامت، و الَّذِینَ اتُّبِعُوا متبوعان و رؤساء میباشند که آنها را متابعت و پیروی می کردند الَّذِینَ اتَّبِعُوا پیروان و متابعت کنندگان، و این اظهار برائت در موقعی است که عذاب را مشاهده میکنند.

وَ رَأَوُا الْعَذابَ الف و لام العذاب ممکن است برای عهد و اشاره بآن عذابی باشد که مخصوص ائمه کفر و رؤسای مشرکین است زیرا عذاب آنان سخت تر از عذاب دیگران است برای اینکه علاوه بر عقاب کفر و اعمال ناشایسته خویش، در عذاب متابعین و پیروان خود هم شریکند چه کسانی که در زمان خود از ایشان پیروی نموده و چه کسانی که بعد از آنان روش ایشان را تعقیب کرده باشند چنانچه از نبی اکرم صلّی اللَّه علیه و آله و سلّم روایت شده «

من سنّ سنه سیئه کان له وزرها و وزر من عمل بها الی یوم القیمه» «۱»

و در ذیل آیه شریفه مَنْ قَتَلَ نَفْساً بِغَیْرِ نَفْسٍ أَوْ فَسادٍ فِی الْأَرْضِ فَکَأَنَّما قَتَلَ النَّاسَ جَمِیعاً «۲» از ائمه طاهرین (ع) روایت شده که مراد از قتل نفس اضلال و گمراه نمودن مردم است و بنا بر این تأویل عقاب اضلال بسیار بزرگ است و از اینجهت رؤسای کفار در قیامت از متابعین خود بیزاری جسته و سلب تابعیت میکنند.

وَ تَقَطَّعَتْ بِهِمُ الْأَسْبابُ ممکن است اشاره بآن اسبابی باشد که در دنیا برای آنان فراهم بود از قوّه و قدرت و عده و عده و مال و منال که هر کاری میخواستند میکردند و هر ظلم و تعدی که مینمودند رادعی نداشتند ولی اینک دست آنها از همه این اسباب کوتاه است و اولی اینست که الف و لام آن برای ۱- ج ۱۵ بحار ص ۱۸۱

۲- سوره مائده آیه ۳۵

استغراق باشد تا عموم اسباب را شامل شود یعنی همه اسباب نجات از آنها گرفته و هیچ چاره و راه نجاتی برای آنان نیست.

[سوره البقره (۲): آیه ۱۶۷] ..... ص : ۲۸۴

وَ قالَ الَّذِینَ اتَّبَعُوا لَوْ أَنَّ لَنا کَرَّهً فَنَتَبَرَّأَ مِنْهُمْ کَما تَبَرَّؤُا مِنَّا کَذلِکَ یُرِیهِمُ اللَّهُ أَعْمالَهُمْ حَسَراتٍ عَلَیْهِمْ وَ ما هُمْ بِخارِجِینَ مِنَ النَّارِ (۱۶۷)

(پس کسانی که پیروی میکردند میگویند کاش میشد که برای ما برگشتی بود تا از شما بیزاری جوییم چنانچه شما از ما بیزاری جستید، این چنین خداوند کارهای آنان را که اسباب حسرت بر ایشان است بآنان ارائه میدهد و اینان از آتش بیرون رونده نیستند) لَوْ أَنَّ لَنا کَرَّهً این قسمت مقاله تابعین است که میگویند اگر برای ما برگشتنی بود از این رؤساء بیزاری می جستیم و دیگر اطاعت آنها را نمیکردیم، و آنان را بخود وامیگذاردیم همین طور که اینان از ما بیزاری جستند و ما را بخود واگذاردند و لو برای تمنّی است و کرّه بمعنی رجوع و بازگشت است.

کَذلِکَ یُرِیهِمُ اللَّهُ أَعْمالَهُمْ حَسَراتٍ عَلَیْهِمْ یعنی روز قیامت اعمال آنان را اسباب حسرتشان قرار دادیم چه آن روز یوم الحسره و الندامه است و اسباب حسرت در آن روز بسیار است، از آن جمله است عقوبت معاصی که چه اندازه سخت و طاقت فرساست و هیچیک از آنها از قلم نیفتاده و در نامه اعمال ثبت گردیده است.

یا وَیْلَتَنا ما لِهذَا الْکِتابِ لا یُغادِرُ صَغِیرَهً وَ لا کَبِیرَهً إِلَّا أَحْصاها وَ وَجَدُوا ما عَمِلُوا حاضِراً «۱» دیگر مثوبات و مقامات عالیه است که بواسطه ترک عبادات از واجب و مستحبّ از دست داده است. ۱- سوره الکهف آیه ۴۷ [.....]

دیگر مسامحه در ازاله اخلاق رذیله که موجب انحطاط از مراتب انسانی و دخول در زمره بهائم و سباع و شیاطین است و دیگر کوتاهی در تخلق باخلاق حمیده و فضائل انسانی است که او را از مصاحبت و حشر با انبیاء و اولیاء و مقربان محروم گردانیده و دیگر کوتاهی در صرف اموال و قوی و سایر نعم الهی در مصارف خیر و صلاح است بویژه اگر مالی را در تحصیل آن زحمت کشیده و خود در خیرات صرف ننموده ولی وارث صالحی داشته که آن مال را در مصارف خیریه صرف نموده و در قیامت از مثوبات آن بهره مند گردیده و این محروم شده و حسرت آن برایش مانده است چنانچه اخباری باین مضمون از ائمه (ع) رسیده و دیگر دوری جستن از معاشرت با انبیاء و اولیاء و علماء و اخذ ننمودن احکام دین و معارف الهی از آنها و معاشرت با فساق و فجار و متابعت آنهاست که مورد آیه است و غیر اینها از اسباب حسرت و ندامت که در قیامت است.

وَ ما هُمْ بِخارِجِینَ مِنَ النَّارِ این قسمت یکی از ادله خلود است که بیان آن در ذیل آیه خَتَمَ اللَّهُ عَلی قُلُوبِهِمْ وَ عَلی سَمْعِهِمْ وَ عَلی أَبْصارِهِمْ غِشاوَةٌ وَ لَهُمْ عَذابٌ عَظِیمٌ گذشت «۱»

[سوره البقره (۲): آیه ۱۶۸] ..... ص : ۲۸۵

یا أَیُّهَا النَّاسُ کُلُوا مِمَّا فِی الْأَرْضِ حَلالاً طَیِّباً وَ لا تَتَّبِعُوا خُطُواتِ الشَّیْطانِ إِنَّهُ لَکُمْ عَدُوٌّ مُبِینٌ (۱۶۸)

(ای مردم بخورید از آنچه در زمین است در حالی که حلال و پاکیزه است و گامهای شیطان را پیروی نکنید که او برای شما دشمن آشکارایی است) یا أَیُّهَا النَّاسُ خطاب شامل جمیع افراد بشر است بواسطه عموم «الناس» و ۱- مجلد اول ص ۲۸۳

چون پیغمبر اسلام صلّی اللّه علیه و آله و سلّم مبعوث بکافه انام است و همه محکوم باحکام او میباشند و کلمه «کلوا» اگر چه امر است و امر ظاهر در وجوب میباشد ولی در این مقام مفادش مجرد ترخیص است زیرا در مقام توهم حذر است و امر در چنین موردی مفید اباحه میباشد علاوه بر اینکه قرائن حالیه، داخلیه و خارجیه همه مؤیّد بلکه معین این معنی است، و من در مِمَّا فِی الْأَرْضِ تبعیضیه است یعنی از بعض چیزهایی که در زمین است بخورید زیرا همه چیزهای زمینی قابل اکل نیست «حلالا» حال است از ما موصوله یعنی در حالی که آنچه در زمین حلال است و اختلاف شد که آیا اصل در اشیاء اباحه یا حذر است یعنی مقتضای اصل اولی اباحه است مگر آنکه منعی از طرف شارع برسد و یا اینکه حذر است مگر اینکه ترخیصی برسد و این اختلاف چندان ثمره علمی ندارد زیرا از آیات و اخبار مسلم و مبرهن شده که اصل ثانوی بر حلّیت جمیع اشیاء است تا منعی وارد شود.

مانند همین آیه و آیه شریفه قُلْ لا أَجِدُ فِی ما أُوحِیَ إِلَیَّ مُحَرَّماً عَلی طاعِمٍ یَطْعَمُهُ إِلَّا أَنْ یَکُونَ مَیْتَةً الایه «۱» «طیبا» حال بعد از حال است و طیّب بمعنی گوارا و ملایم طبع انسان است که خداوند همه مأکولات از حبوبات و فواکه و حیوانات حلال گوشت و لبنیات و غیر اینها را پاکیزه و ملایم طبیعت آدمی قرار داده مگر اینکه عارضه از مرض و نحو آن برای انسان عارض شود و مقابل طیب خبیث است یعنی چیز پلید که منافر طبع باشد و خلقت خبائث برای خوردن نشده بلکه فوائدی دیگر در آنها ملحوظ بوده و از اینجهت اکل آنها حرام شده چنانچه میفرماید:

وَ یُحِلُّ لَهُمُ الطَّیِّباتِ وَ یُحَرِّمُ عَلَیْهِمُ الْخَبائِثَ «۲» ۱- سوره الانعام آیه ۱۴۶

۲- سوره الاعراف آیه ۱۵۶

و برای اکل، اطلاق دیگری است و آن مطلق تصرف است چنانچه در آیه شریفه است لا تَأْكُلُوا أَمْوالَكُمْ بَيْنَكُمْ بِالْباطِلِ إِلَّا أَنْ تَكُونَ تِجارَةً عَنْ تَراضٍ مِنْكُمْ «۱» یعنی اموالتان را در میان خودتان بباطل صرف نکنید.

و همچنین برای طیّب و خبیث اطلاقات دیگری است مثل اینکه بر مؤمن و کافر و عادل و فاسق و معصوم و غیر معصوم و خوش خلق و بد خلق و خوش بو و بد بو و نحو اینها اطلاق میشود مانند آیه شریفه الْخَبِيثاتُ لِلْخَبِيثِينَ وَ الْخَبِيثُونَ لِلْخَبِيثاتِ وَ الطَّيِّباتُ لِلطَّيِّبِينَ وَ الطَّيِّبُونَ لِلطَّيِّباتِ «۲» وَ لا تَتَّبِعُوا خُطُواتِ الشَّيْطانِ خطوات جمع خطوه بمعنی گام است یعنی قدم جای قدم شیطان نگذارید و دنبال او نروید و از او پیروی ننمائید و مراد از خطوات شیطان اموری است که مطابق غرض و مقصد شیطان و خلاف غرض الهی باشد و از خطوات شیطان که مورد آیه است اینست که انسان بعض محللات الهی را بر خود حرام کند مانند ریاضات باطله که بعض صوفیه دارند مثلا مأکولات حیوانی را نمی خورند یا آمیزش با زنان را بر خود حرام میکنند و یا رهبانیت اختیار میکنند و امثال اینها و اخبار بسیاری در تفسیر خطوات باین معنی و مذمت آن وارد شده چنانچه در برهان نقل کرده که حضرت باقر بطارق که قسم خورده بود بر طلاق و عتق و نذر فرمودند «

یا طارق انّ هذا من خطوات الشیطان

» و نیز روایت کرده که حضرت صادق علیه السّلام درباره کسی که قسم خورد بر ترک عملی که فعلش بهتر است فرمود «

انّما ذلک من خطوات الشیطان

» «و حضرت رسول اکرم صلّی اللَّه علیه و آله و سلّم درباره عده از صحابه که بنحوی ترک لذائذ دنیا را نموده بودند فرمود:

«ما بال اقوام من اصحابی لا یأکلون اللحم و لا یشمون الطیّب و لا یأتون النساء» ۱- سوره النساء آیه ۳۳

۲- سوره نور آیه ۲۶

«اما انّی اکل اللحم و اشم الطیب و اتی النساء فمن رغب عن سنتی فلیس منی» «۱»

و همچنین خوردن چیزهایی که حرام است و امروزه متداول شده است از خطوات شیطان است بلکه چنانچه اشاره شد مطلق معاصی و ارتکاب فحشاء و منکرات و قبایح عقلیه و عرفیه همه از خطوات شیطان است و نباید از آنها پیروی نمود چنانچه می فرماید إِنَّمَا الْخَمْرُ وَ الْمَیْسِرُ وَ الْأَنْصابُ وَ الْأَزْلامُ رِجْسٌ مِنْ عَمَلِ الشَّیْطانِ فَاجْتَنِبُوهُ «۲».

إِنَّهُ لَکُمْ عَدُوٌّ مُبِینٌ عداوت شیطان با اولاد آدم آشکارا و هویداست چنانچه خودش قسم یاد کرده فَبِعِزَّتِکَ لَأُغْوِیَنَّهُمْ أَجْمَعِینَ إِلَّا عِبادَکَ مِنْهُمُ الْمُخْلَصِینَ «۳» و نیز گفته ثُمَّ لَآتِیَنَّهُمْ مِنْ بَیْنِ أَیْدِیهِمْ وَ مِنْ خَلْفِهِمْ وَ عَنْ أَیْمانِهِمْ وَ عَنْ شَمائِلِهِمْ وَ لا تَجِدُ أَکْثَرَهُمْ شاکِرِینَ «۴» و خداوند درباره او می فرماید وَ لَقَدْ صَدَّقَ عَلَیْهِمْ إِبْلِیسُ ظَنَّهُ فَاتَّبَعُوهُ إِلَّا فَرِیقاً مِنَ الْمُؤْمِنِینَ «۵» و دشمنی او با آدم و زوجه اش و بیرون کردن آنها را از بهشت واضح ترین برهان بر عداوت او با آدم و اولاد اوست.

[سوره البقره (۲): آیه ۱۶۹] ..... ص: ۲۸۸

إِنَّما یَأْمُرُکُمْ بِالسُّوءِ وَ الْفَحْشاءِ وَ أَنْ تَقُولُوا عَلَی اللَّهِ ما لا تَعْلَمُونَ (۱۶۹)

(همانا شیطان شما را ببدی و اعمال زشت امر می کند و به اینکه بگوئید بر خدا آنچه را نمی دانید) امر شیطان بمعنی ظاهر امر که طلب ما فوق از ما دون باشد نیست بلکه بمعنی وسوسه است که عبارت از خطور در قلب باشد که منشأ اولیه فعل اختیاری است و ۱- سفینه و برهان

۲- سوره المائده آیه ۹۲

۳- سوره ص آیه ۸۳

۴- سوره الاعراف آیه ۱۶

۵- سوره سبأ آیه ۱۹

از آن بخیال سوء تعبیر میکنیم، در مقابل الهام ملک که آنهم خطور قلبی است و بخیال خیر تعبیر میشود و در اینجا ممکن است چند سؤال یا اشکال بشود:

۱- ارتباط شیطان با انسان و ورود او در قلب انسان بچه نحو است؟

۲- چگونه ممکن است یک نفر با میلیونها افراد بشر که در اطراف عالم اند در زمان واحد تماس بگیرد و هر یک را بنحوی اغواء نماید.

۳- آیا این تسلط شیطان بر افراد انسان از جانب خداوند حکیم خلاف حکمت و عدل نیست؟

و جواب از این سؤالات یا اشکالات اینست که؟

اولا- مراد از قلب، روح انسانی است که جوهر مجرد از ماده و صورت است نه قلب صنوبری جسمانی، و ارتباط شیطان و وسوسه او نسبت بانسان و همچنین الهام ملائکه چون جنبه روحانی دارد از اینجهت بوسائل مادی و جسمانی نمیتوان تشخیص داد ولی آثار وسوسه و الهام در روح انسان نمایان است اما چون وسوسه شیطان و وساوس نفسانی انسان که منشأ آن قوه واهمه است در طول یکدیگرند و در عرض هم نیستند بسا انسان همه را مستند بخود میداند و متوجه وسوسه شیطان نمیگردد در حالی که او مراقب و مترصد انسان و آدمی او را نمی بیند و متوجه او نیست چنانچه در قرآن می فرماید إِنَّهُ یَراکُمْ هُوَ وَ قَبِیلُهُ مِنْ حَیْثُ لا تَرَوْنَهُمْ «۱» او با گروهش شما را می بینند بطوری که شما آنها را نمی بینید بنا بر این ارتباط دو شیئی روحانی و مجرد مانع و محظوری ندارد.

و ثانیا شیطان دارای افراد و اعوان بسیار است چنانچه از آیه شریفه:

إِنَّهُ یَراکُمْ هُوَ وَ قَبِیلُهُ الا یه و آیات و اخبار بسیار استفاده میشود بلکه طبق بعضی آیات و اخبار افراد آنها بیشتر از افراد انسانند چنانچه از آیه شریفه: ۱- سوره الاعراف آیه ۲۶

یا مَعْشَرَ الْجِنِّ قَدِ اسْتَکْثَرْتُمْ مِنَ الْإِنْسِ «۱» استفاده میشود زیرا شیاطین از طایفه جنّ میباشند و همچنین درباره صدقه از حضرت صادق علیه السّلام روایت شده که فرمود «

فانّها تفک بین لحی سبعمائه شیطان» «۲»

علاوه بر اینکه احاطه شیطان از قبیل احاطه ملک است و اینگونه تزاحمات و موانع در امور مادّی و جسمانی مانند افراد بشر است.

«و ثالثا» شیطان تسلطی بر افراد بشر بطوری که آنان را ملزم باعمال زشت کند ندارد بلکه عمل او وسوسه و خطور در قلب است و به هیچ وجه سلب اختیار از انسان نمی نماید منتهی الامر نفوس شریره و دلهای ناپاک باختیار خود دنبال وسوسه او میروند چنانچه خودش می گوید: ما کانَ لِی عَلَیْکُمْ مِنْ سُلْطانٍ إِلَّا أَنْ دَعَوْتُکُمْ فَاسْتَجَبْتُمْ لِی فَلا تَلُومُونِی وَ لُومُوا أَنْفُسَکُمْ «۳» و وجود او در عالم کبیر مانند وجود قوه واهمه در عالم صغیر (انسان) است و همان فوائدی که بر وجود قوه واهمه در انسان مترتب است بر وجود شیطان در عالم نیز مترتب میباشد.

بِالسُّوءِ وَ الْفَحْشاءِ سوء بمعنی بدی و اسائه بمعنی بد کردن و سیئه بمعنی عمل بد است و بدی عمل یا بواسطه قبح ذاتی عقلی است مانند ظلم و بسیاری از رذائل اخلاق و یا بواسطه قبح شرعی است مانند نوع معاصی، و بسا بدی عمل بواسطه زشتی آن در نظر عرف است که از اینگونه اعمال بکارهای خلاف مروت تعبیر میکنند و فحشاء بر عمل زشتی است که زشتی آن واضح و هویدا و عظیم باشد و زشتی آن از حد در گذرد از اینجهت زنا را فحشاء و زناکار را فاحشه گویند و کسی که کلام زشت و رکیک از او صادر شود او را فحاش گویند.

و نسبت بین سوء و فحشاء عموم و خصوص مطلق است یعنی هر فحشایی بد است ولی ممکن است عمل بدی بحدّ فحشاء نرسد. ۱- سوره انعام آیه ۱۲۸

۲- جامع السعادات ص ۱۲۸

۳- سوره ابراهیم آیه ۲۷ [.....]

وَ أَنْ تَقُولُوا عَلَى اللَّهِ ما لا تَعْلَمُونَ نسبت دادن چیزی بخدا که از طریق عقل و شرع ثابت نشده باشد افتراء و کذب بر خداست و بدعت که بمعنی زیاد کردن چیزی در دین است که از دین نباشد از این قبیل است و مبدع از نظر شرایع الهی کافر و مستوجب آتش است و آیات و اخبار در مذمت و نکوهش و عقوبت اهل بدعت بسیار وارد شده و در کافی از حضرت صادق علیه السّلام از حضرت رسول خدا صلّی اللّه علیه و آله و سلّم روایت کرده که فرمود «

کل بدعه ضلاله و کل ضلاله فی النار

» و در سوره یونس می فرماید قُلْ آللَّهُ أَذِنَ لَكُمْ أَمْ عَلَى اللَّهِ تَفْتَرُونَ وَ ما ظَنُّ الَّذِينَ يَفْتَرُونَ عَلَى اللَّهِ الْكَذِبَ يَوْمَ الْقِيامَهِ «۱» و نهی شدید شده از گفتار بدون علم و در کافی از حضرت صادق علیه السّلام روایت کرده که فرمود «

انهاک عن خصلتین فیها هلاک الرجال انهاک ان تدین اللّه بالباطل و تفتی الناس بما لا تعلم» «۲»

و در فرائد در باب هفتم در ضمن حدیثی که قضات را تقسیم می نماید از جمله اهل آتش میشمارد «

رجل قضا بالحق و هو لا یعلم

» که حتی مجرد عدم علم در قضاوت و لو مطابق با واقع باشد سبب دخول در آتش است و حتی در روز روزه اگر بطور جزم چیزی را بخدا و رسول نسبت دهد و حال آنکه نمیداند جزو کذب بر خدا و رسول و امام است و سبب بطلان روزه اش میشود.

[سوره البقره (۲): آیه ۱۷۰] .... ص: ۲۹۱

وَ إِذا قِيلَ لَهُمُ اتَّبِعُوا ما أَنْزَلَ اللَّهُ قالُوا بَلْ نَتَّبِعُ ما أَلْفَيْنا عَلَيْهِ آباءَنا أَ وَ لَوْ كانَ آباؤُهُمْ لا يَعْقِلُونَ شَيْئاً وَ لا يَهْتَدُونَ (۱۷۰)

(و هر گاه بایشان گفته شود که پیروی کنید آنچه را خدای نازل کرده، گویند بلکه ما پیروی میکنیم آنچه را پدران خود را بر آن یافتیم، آیا اگر پدران ایشان ۱- سوره یونس آیه ۶۰

۲- کافی باب النهی عن القول بغیر علم

چیزی را تعقل نمیکردند و هدایت نیافته بودند باز از آنان پیروی میکنند) «اذا قیل» قائل پیغمبران الهی و مؤمنین بآنان هستند که از وظائف مهمه آنها ارشاد و هدایت است و مرجع ضمیر در لهم همه کفار و مشرکینند و وجهی برای اختصاص ببعضی دون بعض دیگر ندارد.

«اتبعوا» امر ارشادی است یعنی بحکم عقل پیروی دستورات الهی لازم است مانند امر در أَطِيعُوا اللَّهَ وَ أَطِيعُوا الرَّسُولَ که اعمال مولویت در آن نشده و جز مثوبات و یا عقوبات احکام و تکالیف چیزی بر موافقت یا مخالفت آن مترتب نیست.

ما أَنْزَلَ اللَّهُ کلمه ما دارای عموم و شامل قرآن و همه احکام و دستورات الهی از واجب و مستحبّ و معاملات و غیره میشود بلکه شامل همه کتب آسمانی و دستورات الهی است زیرا این سخن همه انبیاء و جواب همه منکرین آنها است قالُوا بَلْ نَتَّبِعُ ما أَلْفَيْنا عَلَيْهِ آباءَنا جواب کفار است که حاضر بپیروی دستورات الهی نبودند و الفی بمعنی صادف و وجد است چنانچه در آیه شریفه:

وَ أَلْفَيا سَيِّدَها لَدَى الْبابِ «۱» بمعنی صادفا تفسیر شده و در این آیه بمعنی وجدنا است یعنی ما طریقه را که آباء و اجدادمان را بر آن یافتم تعقیب میکنیم و توجهی بسخن شما نداریم و این همان تقلید از روی عصبیت قومی است که قرآن کریم بشدّت آن را تقبیح و مذمت نموده است زیرا مقام مقامی است که عقل میتواند از روی برهان و دلیل حقیقت را دریابد بالاخص بعد از آنکه به بیان انبیاء و معجزات آنها معلوم و مبرهن گردید که طریقه آباء و اجدادشان فاسد و باطل بوده است دیگر تقلید از آنها نشانه بیخردی است از اینجهت دانشمندان اسلامی میگویند در ۱- سوره یوسف آیه ۲۵

اصول اعتقادات تقلید روا نیست بلکه باید از راه دلیل و برهان عقائد مذهبی را پذیرفت و امّا در فروع دین چون تحقیق از روی دلیل برای همه افراد بشر میسر نیست بحکم عقل باید از اهل خبره یعنی کسانی که همّ خود را صرف استنباط احکام شرعی نموده و دارای روح پاکی و فضیلت هستند تقلید و پیروی نمود یعنی مجتهد مطلق عادل حیّ اعلم بشرائط مقرره که در کتب فقهیه مسطور است.

أَ وَ لَوْ کانَ آباؤُهُمْ لا یَعْقِلُونَ شَیْئاً همزه برای استفهام تقریری و واو برای عطف و لو برای شرط است و تقدیر اینست که أ یتبعون آبائهم و لو کانوا لا یعقلون شیئا آیا پیروی پدرانشان را می کنند و اگر چه آنان چیزی را تعقل نمیکردند و مراد از لا یعقلون اینست که جاهل بودند نه اینکه عقل نداشتند و متعلق جهل معارف و احکام الهی است که پدران آنان از آنها دور بودند و شیئا نکره در سیاق نفی و مفید عموم است و از آن استفاده میشود که آباء آنها بکلی از شرایع الهی عاری بودند و حتی یهود از دستورات موسی و احکام تورات و نصاری از دستورات عیسی و انجیل او برکنار بودند و اعمال و وظائفی که بین آنها معمول بوده اختراعات و بدعتهایی بوده که مطابق هوی و میل خود جعل نموده اند.

وَ لا یَهْتَدُونَ اهتداء بمعنی راه یافتن و هدایت پذیرفتن است یعنی اگر پدران آنان در مقام استعلام بر نیامده و راه را نیافته و هدایت هادیان را نپذیرفته باشند باز دنبال آنان میروند و از این جمله استفاده میشود که هدایت الهی در هر عصر و زمانی بوده منتهی الامر اکثر مردم از آنان اعراض داشته و هدایت آنان را نمی پذیرفته اند چنانچه امیر المؤمنین علی علیه السّلام در نهج البلاغه می فرماید «

اللهم بلی لا تخلو الارض من قائم للّه بحجه امّا ظاهرا مشهورا او خائفا مغمورا

» بلکه بقاء دنیا بواسطه بقاء حجّت است «

لو خلت الارض عن الحجه لساخت باهلها

»

[سوره البقره (۲): آیه ۱۷۱] ..... ص : ۲۹۴

وَ مَثَلُ الَّذِینَ کَفَرُوا کَمَثَلِ الَّذِی یَنْعِقُ بِما لا یَسْمَعُ إِلاَّ دُعاءً وَ نِداءً صُمٌّ بُکْمٌ عُمْیٌ فَهُمْ لا یَعْقِلُونَ (۱۷۱)

(و مثل تو نسبت بکافران مانند کسی است که چهارپایان را صدا میکند بچیزی که آن چهار پا جز صدا چیزی نمی شنود یعنی تنها صدایی بگوش او میخورد بدون اینکه چیز دیگری را تعقل کند، اینها کران و گنگان و کورانند پس اینان تعقل نمیکنند) ینعق صدایی است که راعی چهار پایان را میزند برای راندن یا توقف آنان حیوان صدا را میشنود ولی معنی آن را درک نمی کند و بسیار دیده میشود مخصوصا در رعایا که با حیوانات مانند گاو و گوسفند و شتر و اسب و استر و الاغ کلماتی میگویند مثل اینکه با آدم تکلم می کنند و آنها آن صدا را میشنوند ولی معانی آن کلمات را درک نمیکنند خداوند در این آیه مثل کفار را بچهار پایان زده که سخن پیغمبر را میشنوند و آیات قرآن را استماع میکنند ولی توجهی بآنها نداشته و ترتیب اثر نمیدهند، نه دعوت او را اجابت میکنند و نه از نصایح او پند میگیرند و نه از انذار او بیمی بخود راه میدهند گویا پیغمبر خدا با چهارپایان تکلم میکند اینان ابواب تعقل را بروی خود بسته اند نه میشنوند و نه جواب می دهند و نه می بینند.

صُمٌّ بُکْمٌ عُمْیٌ شرح این جمله در ذیل آیه شریفه: صُمٌّ بُکْمٌ عُمْیٌ فَهُمْ لا یَرْجِعُونَ گذشت «۱» فَهُمْ لا یَعْقِلُونَ یعنی اینان تعقل و تدبر و تفکر نمیکنند و عواقب وخیمه کفر و اعمال ناشایسته خود را متوجه نیستند و راه سعادت دنیا و آخرت خود را ۱- مجلد اول ص ۴۲۱

در نیافته انـد از اینجهت اجابت دعوه پیغمبر و امتثال اوامر الهی را نمیکننـد در برهان از هشام از حضـرت موسـی بن جعفر علیه السّلام روایت کرده که فرمود «

ان اللَّه تبارک و تعالی بشّـر اهل العقل و الفهم فی کتابه فقال فَبَشِّرْ عِبادِ الَّذِینَ یَسْـتَمِعُونَ الْقَوْلَ فَیَتَّبِعُونَ أَحْسَنَهُ، الی ان قال: و ذم الذین لا یعقلون فقال: وَ إِذا قِیلَ لَهُمُ اتَّبِعُوا ما أَنْزَلَ اللَّهُ، الایه و قال: مَثَلُ الَّذِینَ کَفَرُوا، الایه

» [سوره البقره (۲): آیه ۱۷۲] ..... ص: ۲۹۵

یا أَیُّهَا الَّذِینَ آمَنُوا کُلُوا مِنْ طَیِّباتِ ما رَزَقْناکُمْ وَ اشْکُرُوا لِلَّهِ إِنْ کُنْتُمْ إِیَّاهُ تَعْبُدُونَ (۱۷۲)

(ای کسانی که گرویده اید بخورید از چیزهای پاکیزه که ما بشما روزی داده ایم و خدا را شکر گزاری کنید اگر او را پرستش مینمائید) یا أَیُّهَا الَّذِینَ آمَنُوا انصراف خطاب از عموم ناس بخصوص مؤمنین از باب تلطف و عنایت خاصه حق تبارک و تعالی نسبت بآنها و اشعار باینست که مقصود اصلی و اولی از ایجاد طیبات و نعم الهی برخورداری مؤمنین از آنهاست و بهره برداری کفـار و معانـدین ثانیا و بالعرض است چنانچه غرض از اصل خلقت بشـر، پیـدایش مؤمنین از انبیاء و اولیاء و پیروان واقعی آنها بوده که در این عـالم و عـالم دیگر بنعم الهی متنعم شونـد چنـانچه مفـاد بسـیاری از اخبـار و ادعیه و زیـارت مخصوصا زیارت جامعه است.

«کلوا» امر در اینجـا ظـاهر در ترخیص است و تعریض بر کسـانی است که خود را از خوردن طیبـات محروم میکننـد و رهبانیت اختیار مینمایند و در حدیث از معصوم است که فرمود:

(ان اللَّه یحبّ ان یؤخذ برخصه کما یؤخذ بغرائمه)

و از حضرت هادی علیه السّلام روایت شده که فرمود: «

ان اللَّه یغضب علی من لا یقبل رخصه» «۱»

مِنْ طَیِّباتِ ما رَزَقْناکُمْ تعبیر به «من» تبعیضیه برای اینست که خوردن همه طیبات بلکه رسیدن بهمه آنها مقدور نیست یعنی هر مقدار که مایل باشید و در دسترس شما گذارده شود، و تعبیر به طیبات در اینجا برای تعریض بر نهی از خبائث نیست زیرا مقام مناسبت ندارد بلکه در مقام امتنان و تفضل است که می فرماید مأکولات شما را مطابق حکمت و مصلحت، طیّب و پاکیزه قرار دادیم تا از آنها لذت ببرید و ملایم طبع شما باشد و موجب شود که منعم خود را سپاسگزار باشید و تعبیر به «رزقناکم» نیز برای اظهار تلطف و ازدیاد شکر است زیرا با این تعبیر مخاطب بی درنگ متوجه منعم میشود بر خلاف «رزقتم» که این خصوصیات را ندارد و این جمله بمنزله بیان علّت برای جمله بعد است که و اشکروا باشد.

وَ اشْکُرُوا لِلَّهِ شکر منعم بحکم عقل لازم و واجب است و بنص آیه شریفه لَئِنْ شَکَرْتُمْ لَأَزِیدَنَّکُمْ «۲» موجب مزید نعمت می شود و برای شکر اقسامی است:

۱- شکر قلبی باین معنی که قلبا معتقد باشد که همه نعم از جانب حق و مستند باوست و باسباب ظاهریه از مال و جاه، علم و قدرت، مقام و منصب، رئیس و مشتری و سایر وسائل مستند نداند و مثل اکثر مردم نباشد که بزبان اظهار کنند که همه نعمت ها مستند بحق است ولی در باطن مستند باین امور بدانند و چون موقع آزمایش پیش آید و مانند قارون باو گفته شود (أَحْسِنْ کَما أَحْسَنَ اللَّهُ إِلَیْکَ) ۱- سفینه البحار ص ۵۱۷

۲- سوره ابراهیم آیه ۷

باطن خود را ظاهر ساخته و بگوید إِنَّما أُوتِیتُهُ عَلی عِلْمٍ عِنْدِی «۱» ۲- شکر عملی باین معنی که هر نعمتی را برای آن غرضی که خداوند عنایت فرموده صرف کند.

۳- شکر لسانی که بزبان اظهار امتنان و قدردانی نماید.

۴- شکر جوارحی باین معنی که خدا را عبادت و پرستش کند، نماز و روزه و سایر فرائض و مستحبات را بجای آورد مخصوصا سجده شکر کند که در اخبار فضیلت بسیار برای آن ذکر شده و در پنج مورد مستحبّ شمرده شده:

در مورد افاضه نعمت و رفع بلا و تذکر نعم سابقه و دفع بلیّات سابقه و در مورد موفقیت بعبادت، و تفصیل شکر در ذیل آیه شریفه: الْحَمْدُ لِلَّهِ رَبِّ الْعالَمِینَ گذشت «۲» إِنْ کُنْتُمْ إِیَّاهُ تَعْبُدُونَ مفاد این قضیه شرطیه این نیست که اگر او را عبادت نمیکنید شکر او هم لازم نیست بلکه این شرط از باب ترغیب و تحریص مؤمنین بشکر گزاری خداست یعنی شما که بخدا و منعم حقیقی خودتان ایمان آورده اید و تنها او را پرستش میکنید لازمه این ایمان شما اینست که شکر گزار او باشید و از مثل شما انتظار نمیرود که کفران نعمت کنید، اما کفار و مشرکین اگر شکر گزاری نمیکنند برای اینست که اولا بخدای ایمان نیاورده و او را منعم حقیقی نمیدانند و ثانیا غیر خدا را مؤثر دانسته و پرستش میکنند و ثالثا بر فرض شکر گزاری کنند برای آنها فائده ندارد زیرا لازمه قبول عبادت و شکر حق ایمان باو است. ۱- سوره القصص آیه ۷۷

۲- مجلد اول ص ۹۷

[سوره البقره (۲): آیه ۱۷۳] ..... ص : ۲۹۸

إِنَّما حَرَّمَ عَلَيْكُمُ الْمَيْتَةَ وَ الدَّمَ وَ لَحْمَ الْخِنْزِيرِ وَ ما أُهِلَّ بِهِ لِغَيْرِ اللَّهِ فَمَنِ اضْطُرَّ غَيْرَ باغٍ وَ لا عادٍ فَلا إِثْمَ عَلَيْهِ إِنَّ اللَّهَ غَفُورٌ رَحِيمٌ (۱۷۳)

(همانا بر شما خداوند حرام نمود مردار و خون و گوشت خوک و آنچه صدا بلند شود بجهت او برای غیر خدا، پس کسی که مضطر شود در حالی که سرکش و متجاوز نباشد پس گناهی بر او نیست، محققا خداوند آمرزنده و مهربان است) «انّما» از ادات حصر است و دلالت دارد بر اینکه محرمات منحصر در این چهار چیز است (مردار، خون، گوشت خوک و ذبایحی که برای بتها میشود) و از اینجهت اشکال شده که محرمات شرعیه بسیار است و وجه انحصار آنها در این چهار چیز است؟ بعضی گفتند مراد محرّم الاکل از اشیاء است و بعضی گفتند مراد محرّم الاکل از حیوانات است ولی هیچیک از این دو گفتار صحیح نیست زیرا محرم الاکل از اشیاء بسیار است و همچنین حیوانات غیر مأکول اللحم و اجزاء غیر مأکول از حیوانات مأکول اللحم بسیار است.

و تحقیق در جواب اینست که انحصار راجع به طیّبات مذکور در آیه قبل است و چون امور مذکوره در این آیه بنظر عموم مردم طیب ملائیم با طبع است (اگر چه بحسب واقع از خبائث است) می فرماید همه طیبات قابل اکل خوردن آنها جایز است مگر این چهار چیز.

«المیته» میته مقابل مذکی است یعنی هر حیوانی که بمیرد و شرائط تذکیه در آن نباشد خواه بموت حتف انف (مردن طبیعی) باشد یا انحاء دیگر و شرائط تذکیه چند چیز است:

۱- اسلام ذبح کننده ۲- بطرف قبله ذبح نمودن ۳- با آهن ذبح کردن ۴- چهار رگ را قطع نمودن ۵- بسم اللّه گفتن در حال ذبح

۶- نحر نمودن در شتر، بعضی بلوغ ذبح کننده را نیز شرط نموده اند و تفصیل این شرایط در فقه داده شده و بحثی در علم فقه است که حیوانی که مشکوک باشد میته است یا مذکی محکوم بمیته است یعنی اصل عدم التذکیه است مگر اینکه اماره شرعیه مانند ید مسلم و سوق مسلمین بر تذکیه داشته باشیم وَ الدَّمَ خون، خوردن آن مطلقا حرام است خواه خون حرام گوشت باشد یا حلال گوشت، صاحب نفس سائله (خون جهنده) باشد یا نباشد، ولی نجاست آن منوط باینست که از صاحب نفس سائله باشد و خون متخلف در ذبیحه و در تخم مرغ نجاست آن و حرمت خوردنش محل خلاف است و حق تفصیل است بلی خون پاک اگر مستهلک شود خوردن آن مانعی ندارد.

وَ لَحْمَ الْخِنْزِيرِ ذکر نمودن خوک را در ضمن چیزهایی که خوردن آنها حرام است با اینکه حیوانات حرام گوشت بسیارند برای اینست که نصاری و من تبعهم میخورند و از آن لذت میبرند و آن را الذّ همه حیوانات میدانند.

وَ ما أُهِلَّ بِهِ لِغَيْرِ اللَّهِ اهلال بمعنی رفع صوت است و اهلال محرم رفع صوت و بلند نمودن صدای او بتلبیه است و اهلال طفل هنگام ولادت، بلند کردن صدا بگریه است و مراد در اینجا ذکر نام غیر خداست بر حیوانی که ذبح می کنند از بت یا درخت یا غیر اینها که مورد پرستش مشرکین و عبده اوثان است که هر گاه نام غیر خدا را هنگام ذبح ببرند چنانچه دأب بت پرستان بوده خوردن آن ذبیحه حرام و در حکم میته است.

فَمَنِ اضْطُرَّ یعنی کسی که اضطرار برای او در خوردن یکی از مذکورات پیدا شود در صورتی که سرکش و متجاوز نباشد باکی بر او نیست و اضطرار یکی از آن نه چیز است که در حدیث رفع بسند معتبر از پیغمبر اکرم صلّی اللَّه علیه و آله و سلّم رسیده و آن حدیث چنانچه در سفینه صفحه ۵۳۰ نقل نموده اینست که فرمود:

»

رفع عن امتی تسعه: الخطاء و النسیان و ما اکرهوا علیه و ما لا یعلمون و ما لا یطیقون و ما اضطروا علیه و الحسد و الطیره و التفکر فی الوسوسه فی الخلق ما لم ینطق بلسانه».

و این حدیث از احادیث مشکله است زیرا رفع این موضوعات بنفسه یقینا مراد نیست چون وجود آنها در میان امّت وجدانی و حسی است بلکه مراد یا رفع مؤاخذه بر آنها و یا رفع آثار آنهاست آنهم رفع جمیع آثار مراد است یا رفع آثار مناسب هر کدام و البته اگر بعض آثار مراد باشد آثاری است که در رفعش امتنان بر امّت باشد نه آثاری که بر خلاف امتنان باشد زیرا حدیث در مقام امتنان است و محل تحقیق کلام در باره این مورد در بحث برائت در اصول فقه است و با این مقام مناسبت ندارد و در اینجا بشرح الفاظ حدیث اکتفاء میشود (رفع) بمعنی برطرف نمودن و از بین بردن شیئی ثابت است ولی دفع بمعنی جلوگیری از ثبوت چیزی است که اقتضاء ثبوت دارد و مراد از رفع در این حدیث رفع شرعی است که بمقتضای ادله و قواعد اولیه ثابت است ولی شارع از روی امتنان و تفضل رفع فرموده و توهم اینکه اختصاص باین امت نسبت بمجموع من حیث المجموع است و گرنه بعضی از آنها از سایر امتها هم برداشته شده بلکه بحکم عقل مرتفع گردیده است فاسد است بلکه هر یک یک آنها حتی خطاء و نسیان و اضطرار رفعش نسبت به سایر امم بطور اطلاق معلوم نیست زیرا اگر از راه مسامحه در حفظ باشد یا امتناع باختیار مؤاخذه مانعی ندارد و عقل هم حکم برفع نمیکند.

(خطاء) مقابل عمد است یعنی کاری که انسان بدون قصد انجام دهد.

(نسیان) فراموشی است یعنی چیزی از خاطر انسان برود،

(و ما اکرهوا علیه)

عملی است که بر خلاف میل و اختیار انسان واقع شود و آدمی مجبور باشد.

(ما لا یعلمون)

آنچه انسان ندانسته انجام دهد مثل اینکه جاهل بموضوع باشد و یا جاهل بحکم باشد بعد از فحص تام

(ما لا یطیقون)

کاری که از تحت قدرت و طاقت و وسع انسان خارج باشد

(ما اضطروا علیه)

عملی که از روی بیچارگی از انسان صادر شود مانند خوردن مأکولات محرمه در مخمصه (حسد) مراد آن حالت درونی است که نمیتواند کسی را در نعمت به بیند و زوال آن نعمت را آرزو کند، و این از صفات رذیله است ولی مادامی که در باطن باشد و ترتیب اثری بآن ندهد مورد عقوبت نیست و مراد از حسد که از این امت رفع شده این معنی است.

(طیره) فال بد زدن است مقابل تفأل که فال نیک است.

(و التفکر فی الوسوسه فی الخلق)

مراد از خیالات سوء و گمان بد در حق برادران دینی است که امر قهری است و مادامی که اظهار نکند عقوبت ندارد هر چند از صفات رذیله است و تحقیق کلام بطور خلاصه این است که این حدیث شریف رفع آثار عقلیه و عادیه این امور نه گانه را نمیکند چون از لوازم ذاتیه آنها است پس آثار شرعیه که رفع و وضعش بید شارع است آنهم آثاری که بر خود این عناوین بار شود رفع نمیکند مثل قتل خطاء و سجده سهو زیرا رفعش موجب لغویت حکم میشود و آثاری که بر موضوع عمد و علم و اختیار و سایر اضداد اینهاست آنهم رفع نمیکند چون خروج موضوعی دارد و آثاری که امتنان در رفع آنها نیست آنهم رفع نمیشود چون در مقام امتنان است پس منحصر است بآثار شرعیه که بر نفس موضوع واقعی اعم از عمد و خطاء مثلا باشد و منّت در رفع آن باشد چه مؤاخذه و چه غیر آن باین حدیث از این امّت رفع شد.

غَیْرَ باغٍ وَ لا عادٍ فَلا إِثْمَ عَلَیْهِ باغی بمعنی سرکش و طغیان کننده در عمل زشت و معصیت و نافرمانی است و عادی بمعنی تعدی و تجاوز کننده از حدود الهی

است که خداوند برای هر چیزی معین فرموده و نباید از آن تجاوز نمود و در حدیث از حضرت صادق علیه السّلام روایت شده که فرمود «

الباغی الذی یخرج علی الامام و العادی الذی یقطع الطریق

» و در احادیث دیگر بمعانی دیگر مانند ظالم و غاصب و صید کننده از روی لهو و سارق تفسیر شده «۱» ولی همه این معانی از باب بیان مصداق است و منافاتی در بین آنها نیست.

و بالجمله آیه دلالت دارد بر اینکه خوردن میته و خون و گوشت خوک و ذبیحه که اسم بتان بر آن برده شود از روی اضطرار بقدر رفع ضرورت جایز است در صورتی که خورنده باغی و عادی نباشد.

إِنَّ اللَّهَ غَفُورٌ رَحِيمٌ همانا خداوند آمرزنده گناهان است از روی تفضل و رحمت و در دنیا و آخرت بندگان مشمول رحمت بی پایان او هستند و تفسیر غفور و رحیم قبلا بیان گردید مراجعه شود «۲»

[سوره البقره (۲): آیه ۱۷۴] ..... ص : ۳۰۲

إِنَّ الَّذِينَ يَكْتُمُونَ ما أَنْزَلَ اللَّهُ مِنَ الْكِتابِ وَ يَشْتَرُونَ بِهِ ثَمَناً قَلِيلاً أُولئِكَ ما يَأْكُلُونَ فِي بُطُونِهِمْ إِلَّا النَّارَ وَ لا يُكَلِّمُهُمُ اللَّهُ يَوْمَ الْقِيامَهِ وَ لا يُزَكِّيهِمْ وَ لَهُمْ عَذابٌ أَلِيمٌ (۱۷۴)

(محققا کسانی که آنچه خدا از کتاب نازل فرموده، کتمان میکنند و آن را ببهای کم میفروشند اینان جز آتش نمیخورند و بغیر نار در شکمهای خود وارد نمیکنند و خداوند در روز قیامت با آنها تکلم نمیکند و آنان را تزکیه نمی نماید و برای آنان عذاب دردناک است) ۱- آلاء الرحمن ص ۱۴۸

۲- مجلد اول ص ۹۶- ۱۰۸

إِنَّ الَّذِينَ يَكْتُمُونَ شأن نزول آیه اگر چه یهود میباشند که بشارات تورات و کتب انبیاء را بر بعثت پیغمبر اسلام و بیان صفات او کتمان نموده و گفتند آن پیغمبر موعود از بنی اسرائیل است و هنوز نیامده، ولی مورد مخصص نیست و عمومیت آیه بحال خود باقی است و شامل هر کس که احکام و اوامر و نواهی و مطالبی را که خداوند در کتب آسمانی بر انبیاء خود نازل فرموده کتمان کند میشود بنا بر این کسانی که فضائل اهل بیت را از امیر المؤمنین و صدیقه طاهره و سایر ائمه طاهرین که در قرآن مجید تصریحا و تلویحا بیان شده کتمان کردند و آیات را بنحو دیگری تفسیر و تأویل نمودند مشمول این آیه هستند.

ما أَنْزَلَ اللَّهُ مِنَ الْكِتابِ کلمه ما موصوله و شامل جمیع آنچه خداوند نازل فرموده میشود و (من) بیانیه است که بیان ما انزل اللّه را مینماید و الف و لام الکتاب جنس است و شامل همه کتب آسمانی میگردد نه اینکه الف و لام عهد و مقصود خصوص تورات باشد.

وَ يَشْتَرُونَ بِهِ ثَمَناً قَلِيلًا مراد بیع ظاهری نیست که مثلا کتاب خدا را در معرض بیع قرار داده و ببهای کم بفروشند زیرا با کتمان مناسبت ندارد بلکه مراد اینست که برای منافع دنیوی کتمان حق نموده و دین را بدنیا فروختند و مقید نمودن ثمن بقلیل نه از اینجهت است که اگر بثمن کثیر فروخته بودند مورد نکوهش قرار نمیگرفتند بلکه برای بیان این معنی است که دنیا هر چه کثیر هم باشد در جنب آخرت و دین قلیل است.

أُولئِكَ ما يَأْكُلُونَ فِي بُطُونِهِمْ إِلَّا النَّارَ اکله و اکل فی بطنه دارای یک معنی است ولی استعمال دوم ابلغ است و بعضی گفتند اکل فی بطنه بمعنی ملاء بطنه میباشد و ممکن است معنی حال باشد یعنی اینان در همان حال که مال حرام از رشوه و دین فروشی میخورند در حقیقت آتش میخورند و شکم خود را از

آتش پر میکنند مانند آیه شریفه إِنَّ الَّذِینَ یَأْکُلُونَ أَمْوالَ الْیَتامی ظُلْماً إِنَّما یَأْکُلُونَ فِی بُطُونِهِمْ ناراً «۱» و ممکن است مراد جزای عمل آنها در آخرت باشد یعنی اینان در آخرت بجزای خوردن این اموال حرام آتش میخورند.

وَ لا یُکَلِّمُهُمُ اللَّهُ یَوْمَ الْقِیامَهِ تکلم ننمودن خدا با آنها اشاره به بی اعتنایی بآنهاست و اینکه مورد قهر و غضب الهی هستند و خداوند هیچگونه توجهی بآنها ندارد و مکالماتی که در قرآن راجع باهل عذاب ذکر می فرماید مانند:

إِنَّکُمْ ماکِثُونَ «۲» و قالَ اخْسَؤُا فِیها وَ لا تُکَلِّمُونِ «۳» و امثال اینها از مالک دوزخ و ملائکه عذاب است.

وَ لا یُزَکِّیهِمْ تزکیه بمعنی پاک کردن است و اگر تزکیه در دنیا باشد مراد عدم تزکیه آنان از عقاید باطله و اخلاق رذیله و صفات خبیثه و معاصی است و اگر تزکیه در آخرت باشد مراد مشمول رحمت و مغفرت و شفاعت نشدن آنان است.

وَ لَهُمْ عَذابٌ أَلِیمٌ لام برای اختصاص است یعنی عذاب الیم خاصّ ایشان است و بنا بر این معنی اشکالی پیش میآید که همه اهل عذاب گرفتار عذاب الیم هستند و وجهی برای اختصاص عذاب الیم باینان نیست.

و جواب اینست که مفاد آیه بیان بهره و نصیب آنان در روز قیامت است که جز عذاب الیم بهره و نصیبی ندارند نه اینکه عذاب الیم اختصاص باینان داشته باشد و برای غیر اینها نباشد و این معنی در لسان عرب متداول است چنانچه در هنگام منع عایشه از دفن حضرت مجتبی (ع) در جوار رسول خدا صلّی اللَّه علیه و آله و سلّم یکی از بنی هاشم خطاب بعایشه میگوید «لک التسع من الثمن» یعنی بهره تو این ۱- سوره نساء آیه ۱۱

۲- سوره زخرف آیه ۷۷

۳- سوره مؤمنون آیه ۱۱۰

مقدار است نه اینکه تنها تو این بهره را داری و سایر زوجات ندارند و در قصه داود و آن دو ملک میفرماید لَهُ تِسْعٌ وَ تِسْعُونَ نَعْجَةً وَ لِیَ نَعْجَةٌ واحِدَةٌ «۱» یعنی بهره او این مقدار و بهره من این مقدار است.

[سوره البقره (۲): آیه ۱۷۵] ..... ص : ۳۰۵

أُولئِکَ الَّذِینَ اشْتَرَوُا الضَّلالَةَ بِالْهُدی وَ الْعَذابَ بِالْمَغْفِرَهِ فَما أَصْبَرَهُمْ عَلَی النَّارِ (۱۷۵)

(اینان کسانی هستند که گمراهی را بهدایت و عذاب را بآمرزش خریدند، پس چه چیز اینان را بر آتش صبر داد) «اولئک» اشاره به الَّذِینَ یَکْتُمُونَ در آیه قبل است و الَّذِینَ اشْتَرَوُا الضَّلالَةَ بِالْهُدی بیان چکیده عمل اینهاست که همه اسباب هدایتی که برای آنان جمع بود (از درک زمان رسول خدا صلّی اللَّه علیه و آله و سلّم و تشرف بحضور او و مشاهده معجزات و استماع آیات الهی و دیدن صفات و اخلاق و اعمال او و موافقت و مطابقت آنها با آنچه در کتب انبیاء سلف دیده بودند و غیر اینها) رها نموده و خود را بضلالت و گمراهی افکندند و برای ریاست چند روزه دنیا و حب مال و جاه دین خود را بدنیا فروختند و معنی اشتراء در ذیل تفسیر آیه ۱۵ از همین سوره گذشت «۲» وَ الْعَذابَ بِالْمَغْفِرَهِ معنی این جمله نیز اینست که اسباب مغفرت و آمرزش که برای آنها آماده و در دسترس آنها بود ترک کرده و عذاب را بواسطه کفر و اعمال ناشایسته برای خود خریدند چه اگر اینان ایمان میآوردند طبق حدیث نبوی «

الاسلام یجبّ ما قبله

» گناهان آنان آمرزیده و مشمول رحمت حق میگشتند ولی نه تنها ایمان نیاوردند تا از گناهان گذشته نجات یابند بلکه بواسطه عناد و ۱- سوره ص آیه ۲۲ [.....]

۲- مجلد اول ص ۴۰۵

دشمنی بار خود را سنگین تر و عذاب خود را بیشتر نمودند.

فَما أَصْبَرَهُمْ عَلَى النَّارِ در برهان از کافی و تفسیر عیاشی از حضرت صادق در تفسیر این جملات روایت کرده که فرمود «

ما اصبرهم على فعل ما يعلمون انه يصيرهم الى النار

» و در مجمع از علی بن ابراهیم از حضرت صادق علیه السّلام روایت کرده که فرمود «

ما اجرءهم على النار

» و نیز از آن حضرت روایت کرده که فرمود «

ما اعملهم باعمال اهل النار

» و مفاد همه این تفاسیر یکی است و آن تعجب از این است که چگونه اینان بخود جرأت میدهند و بر خود هموار میکنند که اعمالی را مرتکب شوند که قطعا آنان را بآتش خواهد کشانید، بنا بر این کلمه ما در اصبرهم تعجبیه است نه استفهامیه چنان که از ابن عباس نقل شده و چون تعجب در حق خداوند روا نیست معنی اینست که افعال اینان جای تعجب است چنانچه این تعبیر در فارسی میشود میگویند کار فلانی جای تعجب است، و مراد از نار اسباب نار است یعنی معاصی که سبب دخول در آتش میشود.

[سوره البقره (۲): آیه ۱۷۶] ..... ص : ۳۰۶

ذلِكَ بِأَنَّ اللَّهَ نَزَّلَ الْكِتابَ بِالْحَقِّ وَ إِنَّ الَّذِينَ اخْتَلَفُوا فِي الْكِتابِ لَفِي شِقاقٍ بَعِيدٍ (۱۷۶)

(این امور بواسطه اینست که خداوند کتاب را بحق نازل فرمود و محققا کسانی که در باره کتاب اختلاف نمودند هر آینه در جدایی و اختلاف عمیق هستند» این آیه بیان علّت برای مطالب دو آیه قبل است کانّ سؤال میشود که چرا اینان مورد این عقوبات واقع شده و ضلالت و عذاب را بر هدایت و مغفرت برگزیدند؟

«ذلک» اشاره بمطالب مذکوره است بِأَنَّ اللَّهَ نَزَّلَ الْکِتابَ بِالْحَقِّ ظاهرا مراد از کتاب قرآن مجید است و بعید نیست که مطلق کتابهای آسمانی باشد چنانچه (ما أَنْزَلَ اللَّهُ) در آیه قبل حمل بر عموم است، یعنی چون خداوند قرآن و کتب آسمانی را بحق و مطابق با واقع و فطرت بشر نازل فرمود که در پرتو احکام و دستورات آن سعادت خود را تأمین و برحمت و مغفرت حق نائل شوند و اینان بر خلاف هدف الهی، کتمان نمودند و راه ضلالت و شقاوت و عذاب را پیمودند از اینجهت خداوند آنان را بانواع عذاب ها معذب فرمود.

وَ إِنَّ الَّذِینَ اخْتَلَفُوا فِی الْکِتابِ اختلاف سیر در طرق متعدد است که یکی از طریقی برود و دیگری از طریق دیگر، و در مذاهب متعدده هم استعمال از باب تشبیه بطریق، بلکه در همه اموری که با یکدیگر تفاوت و افتراق داشته باشند مانند الوان و اشکال و اخلاق و افعال و غیره استعمال میگردد، و اختلاف در کتاب (در صورتی که مقصود از کتاب قرآن باشد) مراد نسبت های ناروایی است که بقرآن میدادند گاهی میگفتند سحر است گاهی میگفتند از دیگران تعلیم گرفته و گاهی میگفتند اقاویل و اساطیری است که بهم بافته است، و غیر اینها لَفِی شِقاقٍ بَعِیدٍ شقاق بمعنی اختلاف و جدایی و معادات است و از همین باب است وَ مَنْ یُشاقِقِ الرَّسُولَ مِنْ بَعْدِ ما تَبَیَّنَ لَهُ الْهُدی «۱» ولِکَ بِأَنَّهُمْ شَاقُّوا اللَّهَ وَ رَسُولَهُ

«۲» و وَ یا قَوْمِ لا یَجْرِمَنَّکُمْ شِقاقِی «۳» و اصل کلمه از شق بمعنی فرق است و از همین معنی است إِذَا السَّماءُ انْشَقَّتْ «۴» و اقْتَرَبَتِ السَّاعَهُ وَ انْشَقَّ الْقَمَرُ «۵» و بمعنی دشواری و صعوبت هم آمده مانند وَ ما أُرِیدُ أَنْ أَشُقَّ عَلَیْکَ «۶» ۱- سوره نساء آیه ۱۱۵

۲- سوره انفال آیه ۱۳

۳- سوره هود آیه ۹۱

۴- سوره انشقاق آیه ۱

۵- سوره القمر آیه ۲

۶- سوره القصص آیه ۲۷

و لَمْ تَكونُوا بالِغِيهِ إِلَّا بِشِقِّ الْأَنْفُسِ «۱» و بَعُدَتْ عَلَيْهِمُ الشُّقَّةُ «۲» و غیر اینها و بعید بمعنی دور در مقابل قریب است و شقاق بعید یعنی دشمنی و جدایی و اختلافی که قابل ائتلاف و اقتراب و التیام نباشد یعنی اینان بقدری خود را از حقایق کتاب دور انداخته اند و جدایی و فاصله گرفته اند که قرب بآن حقایق بسیار مشکل و متعسر شده است چون بعید صفت مشبهه و دلالت بر دوام و ثبات دارد

[سوره البقره (۲): آیه ۱۷۷] ..... ص: ۳۰۸

لَيْسَ الْبِرَّ أَنْ تُوَلُّوا وُجُوهَكُمْ قِبَلَ الْمَشْرِقِ وَ الْمَغْرِبِ وَ لكِنَّ الْبِرَّ مَنْ آمَنَ بِاللَّهِ وَ الْيَوْمِ الْآخِرِ وَ الْمَلائِكَهِ وَ الْكِتابِ وَ النَّبِيِّينَ وَ آتَى الْمالَ عَلى حُبِّهِ ذَوِي الْقُرْبى وَ الْيَتامى وَ الْمَساكِينَ وَ ابْنَ السَّبِيلِ وَ السَّائِلِينَ وَ فِي الرِّقابِ وَ أَقامَ الصَّلاهَ وَ آتَى الزَّكاهَ وَ الْمُوفُونَ بِعَهْدِهِمْ إِذا عاهَدُوا وَ الصَّابِرِينَ فِي الْبَأْساءِ وَ الضَّرَّاءِ وَ حِينَ الْبَأْسِ أُولئِكَ الَّذِينَ صَدَقُوا وَ أُولئِكَ هُمُ الْمُتَّقُونَ (۱۷۷)

(نیکی این نیست که رویهای خودتان را بجانب مشرق و مغرب بگردانید ولی واجد خوبی کسی است که بخدا و روز آخرت و فرشتگان و کتاب خدا و پیغمبران ایمان بیاورد و مال را با اینکه بآن علاقه دارد بخویشان و یتیمان و مستمندان و درماندگان در غربت، و سؤال کنندگان، و در راه آزاد کردن بردگان بدهد و نماز را بپا دارد و زکاه را بدهد، و کسانی هستند که بعهدهای خود وفا کنند هر گاه پیمان بندند و در سختیها و ضررها و در هنگام جهاد با دشمن شکیبا باشند اینان کسانی هستند که راست میگویند و اینان پرهیزکارانند) این آیه شریفه یکی از آیاتی است که جامع جمیع خوبیها از عقائد حقه و اخلاق حسنه و اعمال صالحه میباشد. ۱- سوره نحل آیه ۷

۲- سوره توبه آیه ۴۲

لَيْسَ الْبِرَّ أَنْ تُوَلُّوا برّ بکسر باء مصدر است و اسمی است که شامل جمیع خوبیها میشود و در توسع در احسان بیشتر استعمال میگردد و برّ بفتح باء صفه مشبهه بمعنی نیکوکار است میفرماید وَ بَرًّا بِوالِدَتِی «۱» و از اسماء حسنی است إِنَّهُ هُوَ الْبَرُّ الرَّحِیمُ «۲» و چنانچه گفته اند و شاید از مفاد آیه نیز استفاده شود بعد از تحویل قبله تشاجراتی بین مردم از مسلمانان و یهود و غیره واقع شد و هر کدام توجه به قبله مورد نظر خود را نیکویی می پنداشتند آیه شریفه نازل شد که تنها توجه به طرفی برّ و احسان نیست بلکه این امر یکی از موضوعاتی است که محکوم بحکم الهی است و هر طرفی را که او قبله قرار دهد هنگام عبادت بآن طرف باید متوجه شد.

وَ لکِنَّ الْبِرَّ مَنْ آمَنَ بِاللَّهِ برّ چنانچه گذشت مصدر و اسم معنی است و من موصول و اسم شخص است و برای اینکه حمل درست آید یا در مبتداء مضاف مقدر است یعنی و لکن ذو البرّ من امن باللّه، و یا در خبر، یعنی و لکن البر برّ من امن باللّه، زیرا «من امن» بر نیست بلکه ایمان و سایر صفاتی که در آیه ذکر می فرماید برّ است و ایمان بخدا شامل جمیع مراتب توحید و معرفت صفات و عدل میشود زیرا اللَّه اسم ذاتی است که مستجمع جمیع صفات کمال و منزه از صفات امکان و نقص باشد و این دو رکن ایمان را که توحید و عدل است شامل میگردد «وَ الْیَوْمِ الْآخِرِ» شامل اعتقاد بمعاد و خصوصیات آن که رکن سوم ایمان است میشود.

وَ الْمَلائِکَهِ وَ الْکِتابِ وَ النَّبِیِّینَ بیان رکن چهارم ایمان است که ایمان بفرشتگان که واسطه وحی و غیره میباشند و ایمان بکتابهای آسمانی که حاوی ۱- سوره مریم آیه ۳۲

۲- سوره طور آیه ۲۸

شرایع الهی و وظایف دینی است و ایمان به پیغمبران خدا از آدم تا خاتم که همگی بندگان مقرب خدا و واسطه بین او و عباد میباشند و البته کسی که معتقد باشد بنبوت حضرت خاتم الانبیاء و آنچه او از جانب خدا آورده و معتقد باشد بقرآن که کلام خدا و کتاب آسمانی است بامامت اوصیاء طاهرین او که رکن پنجم ایمان است نیز معتقد است.

وَ آتَی الْمالَ عَلی حُبِّهِ بیان قسمت دوم از برّ است که اعمال صالحه باشد و آن بذل مال در راه خدا و بپا داشتن نماز و دادن زکاه است، و ضمیر علی حبه ممکن است راجع باللّه باشد یعنی بذل مال کند برای محبت بخدا و به قصد قربت باو، و ممکن است مرجع ضمیر ایتاء باشد یعنی بذل مال کند برای اینکه احسان را دوست میدارد یعنی ایتاء او از روی میل و شوق و علاقه باین صفت است نه از روی کره و عنف و معنی سخاوت همین است و ممکن است مرجع ضمیر مال باشد یعنی با اینکه علاقه و احتیاج بمال دارد آن را در راه خدا صرف کند که اشاره بصفت ایثار است چنانچه در آیه شریفه می فرماید وَ یُؤْثِرُونَ عَلی أَنْفُسِهِمْ وَ لَوْ کانَ بِهِمْ خَصاصَهٌ «۱» و آیه شریفه وَ یُطْعِمُونَ الطَّعامَ عَلی حُبِّهِ مِسْکِیناً وَ یَتِیماً وَ أَسِیراً «۲» نیز بهمین معنی تفسیر شده «ذوی القربی» در مجمع البیان از حضرت باقر و حضرت صادق (ع) روایت کرده که مراد از ذوی القربی، ذوی القربی پیغمبر صلّی اللَّه علیه و آله و سلّم میباشند که ایتاء بآنها عبارت از خمس و سایر احسانهایی است که بآنان باید نمود و ممکن است گفته شود این تفسیر تأویل و تفسیر بباطن است و با ظاهر که احسان بخویشان شخص معطی باشد منافات ندارد ۱- سوره حشر آیه ۹

۲- سوره دهر آیه ۸

«و الیتامی» مراد اطفال بی پدرند و این کلمه شامل ایتام سادات و غیر سادات می شود.

«و المساکین» مراد مطلق فقراء است اگر چه مسکین کسی را گویند که حال او بدتر از فقیر باشد ولی گفته اند «الفقیر و المسکین اذا اجتمعا افترقا و اذا افترقا اجتمعا» یعنی هر جا هر دو لفظ گفته شود معنی آنها با هم فرق دارد و هر جا بتنهایی ذکر شوند هر دو معنی را شامل میشود.

«و ابن السبیل» مراد کسانی هستند که از وطن خود دور افتاده و دسترسی بمال خود در وطن نداشته باشند.

«و السائلین» مراد گدایانی هستند که سؤال میکنند که بعنوان صدقه باید بآنها بذل شود مشروط به اینکه سائل بکف و متجاهر بفسق نباشند.

«و فی الرقاب» رقبه بمعنی گردن و رقاب جمع آنست ولی مراد از رقاب غلامان و کنیزان میباشند و صرف مال درباره آنها سه قسم است: یکی آنکه آنها را بخرند و آزاد کنند که عتق رقبه از عبادات بسیار بزرگ و در مواردی واجب است، دیگر اینکه مکاتبه شده باشند و از عهده اداء مال الکتابه برنیامده بآنها کمک کنند تا آزاد شوند، سیم آنکه موالیان آنها در نفقه آنها قصور یا تقصیر کنند و آنان در مضیقه باشند بآنها کمک شود.

وَ أَقامَ الصَّلاةَ وَ آتَی الزَّکاةَ شرح این دو جمله در اول سوره گذشت «۱» وَ الْمُوفُونَ بِعَهْدِهِمْ إِذا عاهَدُوا بیان قسمت سوم از برّ است که اخلاق فاضله باشد و دو بخش از آنها که یکی وفای بعهد و دیگر صبر باشد ذکر میفرماید و عهد شامل عهد با خدا مانند نذر، عهد، قسم، اقرار و شهادت و التزام بالوهیت او و عهد با پیغمبر و امام بنبوت و امامت و عهد با مسلمانان در معاملات و ازدواجها و ۱- مجلد اول ص ۱۵۰ [.....]

قرار دادها و وعده ها و نحو اینها میشود که وفای به بسیاری از آنها واجب و برخی ممدوح است.

وَ الصَّابِرِينَ فِي الْبَأْساءِ وَ الضَّرَّاءِ وَ حِينَ الْبَأْسِ فضیلت صبر و اقسام آن و اینکه ریشه بسیاری از اخلاق فاضله است در ذیل آیه وَ اسْتَعِينُوا بِالصَّبْرِ وَ الصَّلاهِ «۱» و آیه وَ لَنَبْلُوَنَّكُمْ بِشَيْ ءٍ مِنَ الْخَوْفِ وَ الْجُوعِ «۲» گذشت، و در این آیه سه مورد از صبر را متذکر میگردد یکی صبر در بأساء یعنی شدت و سختی، و دیگر صبر در ضراء یعنی هر زیانی که بانسان وارد شود از زیانهای مالی و جانی و بدنی و آبرویی که صبر در این موارد همان صبر بر مصائب است که یک قسم از اقسام سه گانه صبر است.

و دیگر صبر در حین بأس یعنی مقاومت در هنگام جنگ و جهاد با دشمن و این یکی از موارد بارز صبر بر طاعت است و فرد اجلای صابرین حین البأس رسول اکرم صلّی اللَّه علیه و آله و سلّم است که امیر المؤمنین علیه السّلام میفرماید «

و کنّا اذا احمر البأس اتقینا برسول اللَّه صلّی اللَّه علیه و آله و سلّم فلم یکن احد منا اقرب الی العدوّ منه» «۳»

و سپس خود امیر المؤمنین علیه السّلام است که می فرماید: لو تظاهرت العرب ما ولیت «۴» و همچنین خاندان آنها که نمونه های بارز صابرین حین البأس بودند و میتوان صبر و مقاومت بر جهاد با نفس که جهاد اکبرش نامیده اند از مصادیق صبر حین بأس شمرد أُولئِكَ الَّذِينَ صَدَقُوا صدق و کذب اگر چه از خصوصیات خبر و از مقوله الفاظ است که اگر خبر مطابق با مخبر به باشد صدق، و اگر مطابق نباشد کذب است، ولی در اطلاقات قرآن و اخبار و محاورات عرفیه یک معنی جامعی دارد ۱- سوره بقره آیه ۴۵

۲- سوره بقره آیه ۱۵۵

۳- نهج البلاغه باب المختار من غریب کلامه

۴- مجلد اول سفینه ص ۶۹۰

و آن مطابق بودن یا مطابق نبودن ظاهر با باطن است و این معنی است که در عقائد و اخلاق و کلیه افعال جریان دارد مثلا منافق را قرآن کاذب مینامد زیرا اظهار ایمان او با باطنش مخالف و شخص مرائی (ریاکار) را کاذب میدانند چون عملش با قصدش مخالف است و همچنین در اخلاق کسی که اظهار صفت خوبی را بنماید ولی باطنا دارای آن صفت نباشد مثل اینکه اظهار عدالت کند ولی ظلم نماید و اظهار سخاوت کند ولی بخیل باشد و اظهار تواضع کند ولی متکبر باشد و هکذا سایر صفات، و آیه شریفه اشاره بهمین معنی دارد یعنی کسانی که دارای این صفات مذکوره باشند معنی برّ بر آنها صادق است.

وَ أُولئِکَ هُمُ الْمُتَّقُونَ و پرهیزکاران و اهل تقوی هم اینانند، و بیان تقوی و اقسام آن و صفات متقین و مراتب آنها در ذیل آیه شریفه لا رَیْبَ فِیهِ هُدیً لِلْمُتَّقِینَ «۱» و همچنین در ذیل جمله لَعَلَّکُمْ تَتَّقُونَ «۲» بیان شد و از رسول اکرم صلّی اللَّه علیه و آله و سلّم روایت شده که فرمود «

من عمل بهذه الایه فقد استکمل الایمان» «۳»

و معلوم است که مصداق اتم و فرد اجلای آن امیر مؤمنان علی علیه السّلام است که همه این صفات درجه اعلای آنها در وی وجود داشت و هر که بحالات آن حضرت و شرح زندگی او با رسول اکرم صلّی اللَّه علیه و آله و سلّم و بعد از او مراجعه کند این حقیقت بر او مکشوف خواهد شد.

[سوره البقره (۲): آیه ۱۷۸] ..... ص : ۳۱۳

یا أَیُّهَا الَّذِینَ آمَنُوا کُتِبَ عَلَیْکُمُ الْقِصاصُ فِی الْقَتْلَی الْحُرُّ بِالْحُرِّ وَ الْعَبْدُ بِالْعَبْدِ وَ الْأُنْثی بِالْأُنْثی فَمَنْ عُفِیَ لَهُ مِنْ أَخِیهِ شَیْ ءٌ فَاتِّباعٌ بِالْمَعْرُوفِ وَ أَداءٌ إِلَیْهِ بِإِحْسانٍ ذلِکَ تَخْفِیفٌ مِنْ رَبِّکُمْ وَ رَحْمَهٌ فَمَنِ اعْتَدی بَعْدَ ذلِکَ فَلَهُ عَذابٌ أَلِیمٌ (۱۷۸) ۱- مجلد اول ص ۱۲۸- ۱۳۲

۲- مجلد اول ص ۴۴۱- ۴۴۸

۳- تفسیر صافی فی ذیل الایه

ای کسانی که ایمان آورده اید بر شما حکم قصاص درباره کشته گان مکتوب گردید، آزاد در ازای آزاد باید قصاص شود و بنده در ازاء بنده و زن در مقابل زن، پس کسی که عفو شود نسبت باو از برادرش چیزی از عفو (به اینکه از قصاص بگذرد و بدیه راضی شود) پس «ولی مقتول» باید پیروی از نیکی کند (و بقاتل در اداء دیه مهلت دهد و با او بشدت رفتار نکند) و قاتل نیز دیه را از روی احسان و طریق نیکو اداء کند، این دستور یعنی حکم عفو و انتقال از قصاص بدیه تخفیف و رحمتی از جانب پروردگار شماست، پس کسی که بعد از آن تجاوز کند برای او عذاب دردناک است.

یا أَیُّهَا الَّذِینَ آمَنُوا کُتِبَ عَلَیْکُمُ الْقِصاصُ از این جمله چند نکته استفاده میشود.

اول- این خطاب مخصوص مؤمنین است و در موردی است که قاتل و مقتول هر دو مؤمن باشند و دلیل بر این مطلب چند چیز است:

۱- نفس خطاب ۲- کلمه علیکم که باز خطاب بمؤمنین است که این حکم بر شما تعیین شده ۳- کلمه اخیه که مراد برادر دینی است چنانچه در آیه دیگر می فرماید إِنَّمَا الْمُؤْمِنُونَ إِخْوَةٌ «۱» ۴- حدیثی که در برهان از برقی از حضرت صادق علیه السّلام روایت میکند که در جواب سؤال راوی از تفسیر این آیه می فرماید ا هی لجماعه المسلمین قال هی للمؤمنین خاصه دوم- کلمه کتب در این آیه در مقام جعل حکم وضعی است که اعطاء حق باولیاء مقتول باشد نه حکم تکلیفی مانند (کتب علیکم الصیام) که بیان آن خواهد آمد پس تعبیر بفرض در کلام مفسرین تمام نیست و معنی اعطاء حق ۱- سوره حجرات آیه ۱۰

اینست که صاحب حق میتواند اخذ حق کند و میتواند از حق خود صرف نظر نماید و اسقاط کند.

سوم- حکم قصاص اختصاص بمورد عمد دارد پس در مورد خطایا شبه عمد قصاص نیست بلکه تنها دیه است که عبارت از صد شتر یا هزار گوسفند یا هزار دینار یا هزار حوله باشد چنانچه در آیه دیگر بیان میفرماید: «۱» چهارم- این آیه شریفه تنها در مقام بیان حق الناس است و اما حق اللَّه که ثبوت کفاره یعنی عتق رقبه (بنده آزاد کردن) و یا روزه دو ماه پی در پی، یا اطعام شصت مسکین، و یا عذاب مخلد باشد در آیات دیگر بیان شده است پنجم کلمه قتلی جمع قتیل بمعنی مقتول است و آیه تنها قصاص در مورد قتل را متعرض است و اما جروح و یا از بین بردن بعضی اعضاء مانند چشم و گوش و بینی و غیر اینها را در آیه دیگر بیان شده وَ کَتَبْنا عَلَیْهِمْ فِیها أَنَّ النَّفْسَ بِالنَّفْسِ الایه «۲» الْحُرُّ بِالْحُرِّ وَ الْعَبْدُ بِالْعَبْدِ وَ الْأُنْثی بِالْأُنْثی اگر قاتل و مقتول هر دو آزاد باشند یا هر دو عبد باشند و یا هر دو زن باشند قصاص جاری میشود و همچنین اگر قاتل عبد و مقتول حر باشد و یا قاتل زن باشد و مقتول مرد قصاص جاری میشود ولی اگر قاتل حر و مقتول عبد باشد قصاص نمیشود بدلیل خود آیه و احادیثی که از پیغمبر صلّی اللَّه علیه و آله و سلّم و ائمه طاهرین (ع) روایت شده چنانچه در آلاء الرحمن از ابن عباس از پیغمبر صلّی اللَّه علیه و آله و سلّم روایت کرده که فرمود «

لا یقتل حرّ بعبد

» و در برهان از کافی از ابی بصیر از حضرت صادق (ع) روایت کرده که فرمود «

لا یقتل حرّ بعبد و لکن یضرب ضربا شدیدا و یغرم ثمنه دیه العبد

»

۱- سوره نساء آیه ۹۱

۲- سوره مائده آیه ۴۹

و همچنین اگر مردی زنی را کشت اگر ولی دم خواست قصاص کند باید نصف دیه را بوارث مرد بپردازد یا بگرفتن دیه حاضر شود چنان که عیاشی از حضرت صادق علیه السّلام روایت کرده که فرمود «

لا یقتل الحر و لکن یضرب ضربا شدیدا و یغرم دیه العبد و ان قتل رجل امراه فاراد اولیاء المقتول ان یقتلوه ادوا نصف دیته الی اهل الرجل

» و همچنین اگر مقتول کافر و قاتل مسلمان باشد قصاص جاری نمیشود طبق احادیث کثیری که از رسول اکرم صلّی اللّه علیه و آله و سلّم روایت شده که فرمود «

لا یقتل مؤمن بکافر

» بلی اگر زمّی باشد دیه ثابت است و اما اگر کافر مسلمانی را بکشد قصاص میشود.

مسئله: اگر جماعتی در قتل یک نفر شرکت کردند بطوری که قتل مستند بهمه آنها باشد آیا میتوان قصاص نمود:

جواب: اطلاق آیه و تصریح اخبار و فتاوی علماء بر اینست که قصاص جاری میشود مشروط بر اینکه دیه همه شرکت کنندگان باستثناء یکی آنها داده شود باین طریق که مثلا- اگر دو نفر باشند بهر یک نصف دیه داده میشود و هر دو قصاص میشوند و اگر سه نفر باشند بهر یک دو ثلث دیه داده میشود و حتی اگر ده نفر باشند بهر یک نه عشر دیه داده میشود و هر ده نفر قصاص میشوند.

فَمَنْ عُفِیَ لَهُ مِنْ أَخِیهِ شَیْ ءٌ یعنی اگر ولی دم عفو نمود باین معنی که از حق قصاص گذشت کرد دیگر نمیشود قصاص نمود زیرا حق باسقاط از بین میرود و تفاوت نمیکند که ولی دم یک نفر باشد یا بیشتر همین که یک نفر از اولیاء دم از حق خود صرف نظر نمود دیگر قصاص نمیتوان نمود بلکه منتقل به دیه میگردد و تعبیر بکلمه شیئی شاید اشاره بهمین باشد که هر چند عفو کمی از اولیاء دم نسبت بقاتل بشود قصاص ساقط میگردد و ممکن است اشاره ببعض عفو باشد که راضی شدن بدیه و صرفنظر نمودن از قصاص باشد و تعبیر باخیه برای ترغیب و

تحریص بعفو است که چون قاتل برادر دینی شماست و برای مؤمن سزاوار است که نسبت به برادر دینی خود رعایت کند و از لغزش او در گذرد.

فَاتِّباعٌ بِالْمَعْرُوفِ یعنی بعد از آنکه حق قصاص منتقل بدیه شد وظیفه ولی دم اینست که در اخذ دیه سخت گیری نکند و اگر طرف صاحب عسرت است او را مهلت دهد و با او بسازد و راه نیکی و معروف را پیروی کند.

وَ أَداءٌ إِلَیْهِ بِإِحْسانٍ و قاتل نیز مسامحه و مماطله در اداء دیه ننماید و هر چه زودتر آن را بدهد و چنانچه ولی دم باو احسان و نیکی نموده و از قصاص گذشت او هم احسان کند و حق ثابت او را بخوبی ادا نماید.

ذلِکَ تَخْفِیفٌ مِنْ رَبِّکُمْ وَ رَحْمَةٌ این قانون و حکم (دستور عفو و انتقال از قصاص بدیه) تخفیف و تفضلی است از جانب پروردگارتان که نه قاتل قصاص شود و نه حق مقتول پایمال گردد و قانون عادلانه است نه مثل قانون یهود که راه منحصر بقصاص و چاره جز قصاص نباشد و نه اینکه مانند نصاری قانون قصاص نباشد.

فَمَنِ اعْتَدی بَعْدَ ذلِکَ فَلَهُ عَذابٌ أَلِیمٌ پس کسی که بعد از اسقاط حق قصاص در مقام قصاص بر آید عذاب دردناک برای اوست زیرا حق قصاص بعفو ساقط شده و اجراء قصاص در اینصورت در حکم قتل عمد است.

[سوره البقره (۲): آیه ۱۷۹] ..... ص : ۳۱۷

وَ لَکُمْ فِی الْقِصاصِ حَیاةٌ یا أُولِی الْأَلْبابِ لَعَلَّکُمْ تَتَّقُونَ (۱۷۹)

(و برای شما در حکم قصاص حیات زندگی است برای صاحبان عقول تا باشد که شما از قتل بپرهیزید) این آیه شریفه بیان حکمت تشریع قصاص را مینماید و در اصطلاح علماء فرق است بین علت حکم و حکمت آن، علت حکم آن چیزی است که حکم تابع آنست

و هم مطرد است و هم منعکس یعنی در هر مورد که آن چیز یافت شود حکم ثابت است و هر جا آن چیز نباشد حکم هم نیست و باصطلاح علت جامع افراد و مانع اغیار است مثلا اگر شارع بفرماید «الخمر حرام لانه مسکر» حکم حرمت دائر مدار اسکار است پس غیر خمر نیز اگر مسکر باشد حرام است و اگر فرض کنیم خمری پیدا شود که مسکر نباشد حرام نیست کانه فرموده «المسکر حرام» و اما حکمت حکم عبارت از مصالح یا مفاسدیست که منشأ حکم میشود و لازم نیست مطرد باشد مثلا حکمت تشریع عده برای مطلقه عدم اختلاط انساب است پس اگر مطلقه عقیم باشد یا مدتها زوجش غائب بوده و مقاربتی حاصل نشده معذلک واجب است عده نگاهدارد هر چند یقین بعدم اختلاط نسب باشد.

پس از بیان این مقدمه می گوییم حکمت تشریع قصاص حفظ حیات جامعه است زیرا بهترین مانع برای جلوگیری مردم از جرئت بر قتل نفس است و اگر افراد اجتماعی قطعا بدانند که هر گاه اقدام بقتل نفس کنند قصاص میشوند و در اجرای قانون قصاص استثنایی راه ندارد از ترس آن جرئت بر این خیانت نمیکنند علاوه بر اینکه اولا اغلب کسانی که دست بآدمکشی میزنند اشخاص رذل و چاقوکش و نانجیب هستند و بسا برای یک امر جزئی قتل نفسی مرتکب میشوند و اگر او را قصاص نکنند بسا صدها نفر را بقتل میرساند ولی اگر قصاص شود جان بسیاری حفظ شده است و ثانیا اینگونه اشخاص عضو فاسد اجتماعند و اگر قطع نشوند بدیگران سرایت میکند و بسا صدها نفر افراد قاتل و جانی پیدا شده و جان افراد اجتماع در معرض مخاطره آنان قرار میگیرد ولی اگر چنین عضوی قطع شود از سرایت بسایر اعضاء جلوگیری میشود.

بنا بر این کسانی که گمان کرده اند قصاص موجب ازدیاد مرگ است زیرا یک فرد کشته شده و بقصاص فرد دیگری هم کشته میشود، اشتباه کرده اند زیرا

نتیجه را که از کشتن آن یک نفر عاید اجتماع میشود در نظر نگرفته اند.

یا أُولِی الْأَلْبابِ صاحبان عقل این معنی را درک میکنند که حیات اجتماع در سایه قصاص است.

لَعَلَّکُمْ تَتَّقُونَ این حکم قصاص را قرار دادیم تا شما از قتل نفس اجتناب کنید و مرتکب آن نشوید.

[سوره البقره (۲): آیه ۱۸۰] ..... ص: ۳۱۹

کُتِبَ عَلَیْکُمْ إِذا حَضَرَ أَحَدَکُمُ الْمَوْتُ إِنْ تَرَکَ خَیْراً الْوَصِیَّهُ لِلْوالِدَیْنِ وَ الْأَقْرَبِینَ بِالْمَعْرُوفِ حَقًّا عَلَی الْمُتَّقِینَ (۱۸۰)

(بر شما مکتوب شد که هر گاه یکی از شما را مرگ نزدیک شد اگر مالی گذارده وصیت کند نسبت بپدر و مادر و خویشان خود به نیکی و احسان بآنان، این امر بر پرهیزکاران ثابت و لازم است) این آیه و دو آیه بعد از آن درباره وصیت و اهمیت آنست و وصیّت از اموری است که در شریعت مطهره بسیار درباره آن تأکید شده و اخبار زیادی در اهمیت او روایت کرده اند، در کتاب وسائل از حضرت رسول صلّی اللَّه علیه و آله و سلّم و حضرت باقر و حضرت صادق (ع) روایت کرده که فرمود «

الوصیه حق علی کل مسلم

» و نیز روایت کرده که فرمود «

من مات بلا وصیه مات میته الجاهلیه

» شاید اشاره بدوره جاهلیت باشد.

و وصیت بر دو قسم است تملیکیه و عهدیه: و در وصیّت تملیکیه اختلاف است که آیا از عقود است که محتاج بایجاب و قبول باشد و یا از ایقاعات است که قبول لازم نداشته بلکه ردّ مانع است؟

و وصیت محکوم باحکام خمسه یعنی واجب و مستحبّ و مباح و مکروه و حرام است.

و وصیت واجب مانند وصیت بقضاء نماز و روزه و زکاه و خمس و حج و نذر و عهد و کفارات و دیون و ردّ امانات که اولا واجب است خودش انجام دهد و اگر مقدور نشود وصیت کند و همچنین مالی که وارث از محل آن خبر ندارد.

و وصیت مستحبّ مانند وصیت بامور خیریه از صله ارحام و صدقات مستحبه و احسان بسادات و اهل علم و فقراء و بناء مساجد و مدارس و طبع کتب دینی و علمی و اصلاح طرق و اقامه مجلس سوگواری پیشوایان دین و زیارات آنها و حج مندوب و سایر خیرات و مبرات بشرط اینکه زائد بر ثلث نشود و وصیت مباح مانند وصیت بامور مباحه که جنبه عبادیت نداشته باشد و جزو خیرات محسوب نشود و وصیت حرام مانند وصیّت ببناء مراکز فساد از سینما و تآتر و کاباره و بناء معابد مذاهب باطله و اعانه بظلمه و نحو اینها که وصیت باین امور نافذ نیست و وصیی نباید بآنها عمل کند و وصیت مکروه مانند وصیت ببناء قبر و ساختمان روی قبور مگر قبور ائمه طاهرین و امام زادگان و علماء اعلام.

و وصایای عهدیه عبارت است از توصیه بعبادات و مواعظ و نصایح و شهادت بامور اعتقادیه که اکثر در وصایای پیغمبر اکرم و ائمه طاهرین و علماء عاملین مشاهده میشود و وصیت بعتق و وقف و امثال اینها و از این قبیل است جعل قیم برای صغار اگر موصی پدر یا جد پدری باشد و وصیت بتعیین محل دفن و غسل دهنده و نماز گزارنده و کیفیت تجهیز و نحو اینها.

كُتِبَ عَلَيْكُمْ إِذا حَضَرَ أَحَدَكُمُ الْمَوْتُ این کتب در این آیه مانند آیه قصاص نیز بمعنی فرض نمیباشد بلکه بمعنی جعل است که اعطاء حق بمالک باشد یعنی حق دارد و میتواند در مال خود وصیت کند، و البته این جعل بلسان ترغیب و تحریص است که میتوان گفت مستحبّ مؤکّد است.

و حضور موت مراد ظهور آثار آنست که بواسطه کبر سنّ یا حدوث مرض

سخت یـا مسـافرتی که بخطر نزدیـک است و نحو اینهـا که انسـان خود را بمرگ نزدیک به بینـد و هر چه باین حالت نزدیکتر شود تا بحال اختصار برسد وصیت نمودن آکد است چنانچه در وسائل از حضرت صادق علیه السّلام روایت کرده که فرمود «

ما من میّت تحضـره الوفاه الا ردّ اللّه علیه من بصـره و سـمعه و عقله للوصـیّه اخذ بالوصیّه او تارک و هی راحه الموت فهی حقّ علی کل مسلم

» و اخبار دیگر نیز بر طبق آن روایت شده.

إِنْ تَرَکَ خَیْراً مراد از خیر مال است چنان که در آیه دیگر میفرماید وَ إِنَّهُ لِحُبِّ الْخَیْرِ لَشَدِیدٌ «۱» و شاید تعبیر از مال بخیر برای اینست که باید از طریق خیر و مشـروع بدست بیاید و بطریق مشـروع صـرف شود زیرا مالی که از طریق مشـروع تحصـیل نشود خیر نیست بلکه شـرّ است و اولا باید خود شـخص بصاحبانش ردّ کند و اگر نتوانست وصیّت کند که بصاحبانش ردّ کنند یا از جانب آنها ردّ مظالم دهند.

الْوَصِیَّهُ لِلْوالِدَیْنِ وَ الْأَقْرَبِینَ بِالْمَعْرُوفِ کلمه الوصیّه نایب فاعل کتب است و للوالدین متعلق بآنست یعنی وصیتی کند که نفعش عاید پدر و مادر و خویشانش گردد و منافات ندارد که پدر و مادر و خویشان او وارث او هم باشـند که هم از طریق ارث ببرند و هم از طریق وصـیّت بآنها احسان شود، بنا بر این توهم اینکه آیه بآیات ارث منسوخ گردیده یا اینکه وصیّت راجع بغیر وارث است باطل است زیرا ارث حقی است که خداوند قرار داده و خواه یا ناخواه بوارث میرسد و وصـیّت نسـبت بوالدین و خویشان صله رحم، و در اختیار موصـی است و اگر بخواهـد وصـیّت میکند و ذکر اینها از باب بیان مصداق است و منافی با وصـیت در حق دیگران نیست، و مراد از مقید ساختن وصیّه بمعروف اینست که اجحاف ۱- سوره عادیات آیه ۸

در وصیت نکند که بوارث ضرر رساند و دیگران را محروم سازد و بواجبات لطمه وارد کند بلکه رعایت همه جوانب را بکند و طوری وصیّت نماید که از طریق نیکی و معروف خارج نگردد.

حَقًّا عَلَى الْمُتَّقِينَ اهل تقوی و پرهیزگاران سزاوار است که این امر را رعایت کنند و ارحام خود را محروم نسازند یعنی لازمه تقوی و پرهیزگاری رعایت احسان در حق پدر و مادر و خویشان است و اگر متقی باشد البته این را رعایت میکند ولی غیر متقی یا تارک وصیت است یا اگر هم وصیّت کند از طریق معروف و احسان خارج شده و ملاحظات شخصی را بر مراعات امور واقعی ترجیح میدهد

[سوره البقره (۲): آیه ۱۸۱] .... ص : ۳۲۲

فَمَنْ بَدَّلَهُ بَعْدَ ما سَمِعَهُ فَإِنَّما إِثْمُهُ عَلَى الَّذِينَ يُبَدِّلُونَهُ إِنَّ اللَّهَ سَمِيعٌ عَلِيمٌ (۱۸۱)

(پس کسی که وصیّت را تغییر دهد بعد از آنکه آن را شنید همانا گناه آن بر کسانی است که آن را تغییر میدهند محققا خداوند شنوا و داناست) فَمَنْ بَدَّلَهُ تبدیل بمعنی تغییر است و کلمه من عموم را شامل است از وصیّ و وارث و شهود و غیر اینها و تبدیل و تغییر وصیّت باینست که یا اصلا آن را عمل نکند یا بر خلاف آن رفتار کند، یا در غیر مصرفی که تعیین شده مصرف نماید، و حرمت ترک عمل بوصیت از ضروریات دین اسلام و بر اثبات حرمت آن همین آیه کافی است چنانچه در اخبار بر حرمت آن باین آیه استشهاد شده و در اخباری که در وسائل روایت نموده بکبیره بودن آن تصریح شده و در مستدرک از پیغمبر اکرم صلّی اللَّه علیه و آله و سلّم روایت کرده که فرمود «

من ضمن وصیّه المیت ثم عجز عنها من غیر عذر لا یقبل منه صرف و لا عدل و لعنه کل ملک بین السماء و الارض و یصبح و یمسی فی سخط اللَّه و کلّما قال یا ربّ نزلت علیه اللعنه و کتب اللَّه ثواب حسناته کله لهذا المیت فان مات علی حاله دخل النار

» و از آن طرف انفاذ وصیّت واجب نیز واجب است باین معنی که هر اندازه می تواند وصیّت را مستحکم کند که هم وصیّ بتواند انجام

دهد و هم دیگران نتوانند تبدیل کنند.

بَعْدَ ما سَمِعَهُ بعد از آنکه از خود موصی بشنوند یا بموازین شرعیه ثابت شود که موصی چنین وصیّتی نموده و گرنه بمجرد ظنّ و احتمال نمیتوان عمل کرد مگر امور واجبه که ثابت شود بر ذمّه میّت بوده مانند حجّ واجب و خمس و زکاه و دیون که اینها مقدم بر ارث است و چنانچه از اخبار و فتاوی علماء استفاده میشود از ما ترک میّت مقدم بر همه کفن برای او باید تهیه شود و پس از آن دیون او اداء شود و بعد از آن بوصیّت عمل گردد و پس از آن حق وارث داده شود و در قرآن میفرماید مِنْ بَعْدِ وَصِيَّةٍ يُوصِي بِها أَوْ دَيْنٍ «۱» که ارث را مؤخر از همه قرار داده.

فَإِنَّما إِثْمُهُ عَلَى الَّذِينَ يُبَدِّلُونَهُ گناه ترک وصیّت بر کسانی است که آن را تبدیل میکنند از وصیّ و ورثه و شهود و هر که مانع از انفاذ وصیت بشود و تعبیر بکلمه انّما که از ادات حصر است برای اینست که اثم و گناه مخصوص مبدل است و بر دیگران چیزی نیست مثلا اگر ورثه مانع از انفاذ وصیت شوند و نگذارند وصی بوصیت عمل کند گناه بر ورثه است و بر وصی گناهی نیست و یا اگر ظلمه مانع شوند و مال موصی را ببرند ورثه تقصیری ندارند و نه اینکه مراد این باشد که موصی یعنی میّت گناهی بر او نباشد و دیگر مسئولیتی ندارد بلکه او مسئول عمل خود از ترک واجبات و دیون خود و غیر اینها است و بمجرد وصیّت ذمّه او بری نمیشود و رفع ذمّه او موکول بعمل بوصیت است و تا عمل نشود ذمّه او مشغول است و اینکه در مجمع البیان از این جمله استفاده نموده که میّت برائت ذمّه میابد تمام نیست بلی اگر تائب شود و واقعا متمکن هم نباشد امید عفو هست. ۱- سوره نساء آیه ۱۲

إِنَّ اللَّهَ سَمِيعٌ عَلِيمٌ خداوند بآنچه میّت وصیت کرده و شهود شهادت داده شنواست چنانچه بهمه مسموعات شنوا میباشد و بآنچه وصی یا ورثه عمل میکنند یا تغییر و تبدیل میدهند داناست چنانچه بهمه چیز عالم است.

[سوره البقره (۲): آیه ۱۸۲] ..... ص : ۳۲۴

فَمَنْ خافَ مِنْ مُوصٍ جَنَفاً أَوْ إِثْماً فَأَصْلَحَ بَيْنَهُمْ فَلا إِثْمَ عَلَيْهِ إِنَّ اللَّهَ غَفُورٌ رَحِيمٌ (۱۸۲)

(پس کسی که از وصیّت کننده انحراف از حقّ یا گناهی را بترسد پس بین آنان اصلاح کند گناهی بر او نیست، و محققا خداوند آمرزنده و رحیم است) این آیه بمنزله استثناء از مفاد آیه سابقه است و خلاصه مفادش اینست که تغییر و تبدیل در وصیّت گناه و حرام است مگر در دو مورد، یکی وقتی که موصی میل و تجاوز از حق کند و بورثه ظلم نماید مثل اینکه وصیّت بر ما زاد از ثلث کند و ورثه امضاء ننمایند یا برای محروم کردن ورثه بدروغ بدیونی اقرار کند خصوصا در صورتی که صغار داشته باشد یا یکی از ورثه را انکار کند و او را از ارث محروم نماید و امثال اینها از انحاء ظلم و اضرار، مورد دوم اینکه بامور محرمه وصیت نماید چنانچه در اقسام وصیّت تذکر دادیم که در این دو صورت عمل بوصیت حرام است و بر وصی واجب است که بین ورثه اصلاح کند بطوری که نه خلاف شرعی عمل شود و نه نارضایتی ورثه حاصل گردد.

فَمَنْ خافَ تعبیر بخوف نمود نه بعلم، برای تعمیم، زیرا در بعض موارد ظلم و تجاوز از حق معلوم و محقق است و در بعض موارد منوط بنظر ورثه میباشد مانند وصیت نسبت بمازاد از ثلث، که در صورتی که ورثه کبار باشند و بتواند آنها را راضی کند ظلم نمیشود و باید بوصیت عمل کند و یا اگر بعضی از ورثه راضی شوند نسبت بسهم آن بعض باید عمل شود بنا بر این چون در بعض موارد احتمال

ظلم است، لذا تعبیر بخوف فرموده چون برای وصی وضع آینده معلوم نیست که میتواند آنها را راضی کند یا جنفی واقع نشود یا نمیتواند، و باین بیان اشکال به اینکه خوف نسبت بآینده است و وصیت قبلا واقع شده رفع میشود، زیرا ظلم و تجاوز از حق متفرع بر عدم حصول رضای ورثه است و آن نسبت بآینده است مِنْ مُوصٍ جَنَفاً أَوْ إِثْماً جنف بمعنی میل از حق و ظلم است چنانچه در مجمع البحرین گفته و آن در موردی است که عمل بوصیت اضرار بورثه و ظلم در حق آنها باشد مانند وصیّت بمازاد از ثلث و نحو آن چنانچه گذشت و اما اگر دیگران بورثه ظلم کنند یا کسی مدعی طلب از میّت شود باید بقدر امکان در دفع و رفع آن بر آید و مراد از اثم موردی است که وصیت بحرام کرده باشد چنانچه قبلا متذکر شدیم که باید آن را تغییر داد فَأَصْلَحَ بَيْنَهُمْ مرجع ضمیر بینهم راجع بورثه و کسانی است که درباره آنها وصیت شده چنان که مقام بر آن دلالت دارد و اصلاح بین آنان باینست که وصیت را از طریق جور و انحراف بطریق حق و عدالت ردّ کند و در موردی که بحرام وصیّت نموده عمل نکند و بالجمله در موارد غیر مشروع بطریق مشروع رهبری کند.

فَلا إِثْمَ عَلَيْهِ یعنی در این صورت تبدیل و اصلاح وصیّت گناهی برای مصلح ندارد بلکه مأجور و مثاب خواهد بود.

إِنَّ اللَّهَ غَفُورٌ رَحِيمٌ اشاره به اینکه عمل بوصیّت و اصلاح بین ورثه و موصی لهم باعث غفران ذنوب وصیّ و موصی و موصی له و ورثه میشود و علاوه بر مغفرت مورد تفضلات و رحمت الهی قرار میگیرند

[سوره البقره (۲): آیه ۱۸۳] ..... ص : ۳۲۶

يا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا كُتِبَ عَلَيْكُمُ الصِّيامُ كَما كُتِبَ عَلَى الَّذِينَ مِنْ قَبْلِكُمْ لَعَلَّكُمْ تَتَّقُونَ (۱۸۳)

(ای کسانی که گرویدید بر شما روزه واجب شد چنانچه بر کسانی که پیش از شما بودند واجب گردید شاید که شما پرهیزگار شوید) روزه در شریعت اسلام عبارت از امساک از مفطرات، از اول طلوع فجر تا زوال حمره مشرقیه است و از عبادات بسیار بزرگ است و یکی از امور پنجگانه است که اسلام بر آنها بنا شده و در کتاب جواهر نزدیک به سی حدیث در فضیلت آن ذکر نموده مانند اینکه روزه سپر از آتش است، و بواسطه روزه بنده داخل بهشت میگردد، و خواب روزه دار عبادت و سکوتش تسبیح و عملش مقبول و دعائش مستجاب است و ملائکه برای او دعاء میکنند و غیر اینها از اخبار که بیانش موجب تطویل است و در اغلب کتب فارسی مانند زاد المعاد و مفاتیح و رسائل عملیه هم مذکور است و روزه هم محکوم باحکام اربعه یعنی واجب و مستحبّ و مکروه و حرام است: روزه واجب مانند روزه ماه مبارک رمضان و روزه قضا و روزه فرزند بزرگتر از جانب پدر بعد از فوت او و روزه ای که باجاره یا نذر یا عهد یا قسم واجب شود و روزه کفارات و روزه بدل هدی و روزه حرام مانند روزه عید فطر و عید قربان و روزه زن با نهی شوهر و همچنین فرزند با نهی والدین در صورتی که روزه واجب نباشد و روزه مسافر غیر از مواردی که استثناء شده و روزه نذر حرام و روزه مریض با خوف ضرر و روزه وصال و روزه صمت که در امم سابقه بوده، و روزه مکروه مانند روزه عرفه با حصول ضعف در دعاء یا اشتباه هلال و روزه تاسوعا و عاشوراء تبعا لبنی امیه، و روزه میزبان با نهی میهمان یا عکس آن، و کراهت در عبادات منافات با عبادت ندارد زیرا ممکن است عملی عبادی و دارای ثواب

باشد ولی ترکش بواسطه امری که اهم از آنست اولی باشد، و روزه در غیر موارد وجوب و حرمت و کراهت مطلقا مستحبّ است.

یا أَیُّهَا الَّذِینَ آمَنُوا خطاب بمؤمنین با اینکه کفار هم مکلف بفروع میباشند برای اینست که عبادت از کافر صحیح نیست تا وقتی که ایمان آورد و هنگامی که ایمان آورد داخل در زمره مخاطبین میگردد.

کُتِبَ عَلَیْکُمُ الصِّیامُ یعنی روزه بر شما جعل شد بهر نحوی که جاعل قرار داده از واجب و مستحبّ، و ممکن است کتب بمعنی فرض باشد اگر مراد روزه ماه رمضان باشد چنانچه از آیات بعد معلوم میشود.

کَما کُتِبَ عَلَی الَّذِینَ مِنْ قَبْلِکُمْ از این جمله استفاده میشود که روزه از عباداتی است که در جمیع ادیان سابقه بوده، ولی خصوصیات آن از لحاظ وقت و تعداد و غیره ممکن است متفاوت باشد.

لَعَلَّکُمْ تَتَّقُونَ یکی از نتایج بزرگ روزه حصول تقوی است زیرا روزه تمرین بر ترک مشتهیات نفس است.

[سوره البقره (۲): آیه ۱۸۴] ..... ص: ۳۲۷

أَیّاماً مَعْدُوداتٍ فَمَنْ کانَ مِنْکُمْ مَرِیضاً أَوْ عَلی سَفَرٍ فَعِدَّهٌ مِنْ أَیّامٍ أُخَرَ وَ عَلَی الَّذِینَ یُطِیقُونَهُ فِدْیَهٌ طَعامُ مِسْکِینٍ فَمَنْ تَطَوَّعَ خَیْراً فَهُوَ خَیْرٌ لَهُ وَ أَنْ تَصُومُوا خَیْرٌ لَکُمْ إِنْ کُنْتُمْ تَعْلَمُونَ (۱۸۴)

(«واجب شد روزه بر شما» در روزهایی چند پس کسی که از شما بیمار یا بر سفری باشد باید تعدادی از روزهای دیگر را روزه بگیرد و بر کسانی که نتوانند روزه بگیرند در عوض طعام دادن مسکینی است و هر که از روی طاعت خوبی را بجای آورد برای او بهتر است، و روزه گرفتن برای شما بهتر است اگر میدانستید)

این آیه و آیه بعد کمال ارتباط را با آیه قبل دارند و واضح است که دفعه واحده نازل شده است و مبین و شارح آیه قبل میباشند کانّ فرموده کتب علیکم الصیام ایاما معدودات هی شهر رمضان أَیَّاماً مَعْدُوداتٍ ظرف است برای «الصیام» یعنی روزه در روزهایی چند برای شما واجب شد و مراد از ایام معدودات ماه رمضان است و تعبیر بایام معدودات شاید برای این باشد که چون ماه مبارک رمضان گاهی سی روز و گاهی بیست و نه روز است از اینجهت عدد ایام تعیین نشده، و ممکن است کنایه از قلّت باشد چنانچه در آیه دیگر از قول یهود میفرماید لَنْ تَمَسَّنَا النَّارُ إِلَّا أَیَّاماً مَعْدُودَةً یعنی یک ماه روزه چندان زیاد نیست که موجب کلفت و زحمت باشد بلکه مدت کمی است ولی اجر آن بسیار و قول بعضی از مفسرین که ایاما معدودات را ظرف برای کَما کُتِبَ عَلَی الَّذِینَ مِنْ قَبْلِکُمْ دانسته اند و گفته اند مراد بایام معدودات سه روز از هر ماهی است که قبل از وجوب ماه رمضان واجب بوده و بوجوب روزه ماه رمضان نسخ شده، قول بدون مدرک و سند است و قابل ارزش نیست.

فَمَنْ کانَ مِنْکُمْ مَرِیضاً مراد مرضی است که روزه برای آن ضرر داشته باشد به اینکه موجب ازدیاد مرض یا سختی آن یا طول علاج آن گردد در اینصورت روزه برای او واجب نیست بلکه حرام است چنانچه از خود آیه استفاده میشود زیرا معین میکند که عده از روزهای دیگر غیر از شهر رمضان روزه بگیرد و اخبار هم بر این معنی ناطق است، بنا بر این قول به اینکه مریض مخیر است بین اینکه افطار کند و یا روزه بگیرد و آیه در مقام ترخیص است فاسد میباشد و حدّ مرض را باید خود مکلف تشخیص دهد و میزان قول طبیب نیست چنانچه صریح اخبار است، در برهان از ابی بصیر روایت میکند که از حضرت

صادق علیه السّلام از حدّ مرضی که باید روزه با آن افطار نمود سؤال میکند حضرت میفرماید «

هو مؤتمن علیه مفوّض الیه فان وجد ضعفا فلیفطر و ان وجد قوّه فلیصم، کان المریض علی ما کان

» و در تشخیص ضرر علم لازم نیست بلکه ظنّ بضرر و احتمالی که منشأ خوف گردد و عقلایی باشد کافی است بلی احتمالات ضعیفه که بعضی برای خود عذر قرار میدهند کافی نیست أَوْ عَلی سَفَرٍ مراد سفری است که موجب قصر نماز میشود اما مسافری که نمازش تمام است مانند اینکه سفر معصیت باشد یا شغلش مسافرت باشد یا کثیر السفر باشد یا کمتر از حدّ سفر برود باید روزه بگیرد و حکم سفر نیز مانند مرض است که روزه گرفتن در آن حرام است مگر در موارد خاصه که استثناء شده و اگر روزه بگیرد بنا بر مذهب امامیه و نص اخبار و ظاهر آیه شریفه باطل است چنانچه در مجمع از حضرت رسالت صلّی اللّه علیه و آله و سلّم روایت کرده که فرمود:

«الصائم فی السفر کالمفطر فی الحضر» «۱»

و نیز از حضرت صادق علیه السّلام روایت شده که فرمود «

الصائم فی شهر رمضان فی السفر کالمفطر فیه فی الحضر» «۲»

و نیز از آن حضرت روایت شده که فرمود «

لو انّ رجلا مات صائما فی السفر لما صلیت علیه» «۳»

و غیر اینها، و مذهب عامه که گفتند مسافر مخیر است بین اینکه روزه بدارد و قضا بر او نیست و افطار کند و قضای آن را بجای آورد بظاهر آیه و نص اخبار مردود است و در کافی و برهان از حضرت زین العابدین علیه السّلام روایت کرده که فرمود «

فاما صوم السفر و المرض فانّ العامه اختلفت فی ذلک فقال قوم یصوم و قال آخرون لا یصوم و قال قوم ان شاء صام و ان شاء افطر و امّا نحن فنقول یفطر فی الحالین جمیعا فان صام فی السفر او فی حال المرض فعلیه القضاء فانّ اللّه عز و جل یقول فَمَنْ کانَ مِنْکُمْ مَرِیضاً أَوْ عَلی سَفَرٍ فَعِدَّهٌ مِنْ أَیَّامٍ أُخَرَ ۱- وسائل باب صوم

۲- وسائل باب صوم [.....]

۳- وسائل باب صوم

فَعِدَّةٌ مِنْ أَيَّامٍ أُخَرَ

یعنی روزهای دیگر غیر از ماه رمضان باید قضاء آن را بجای آورد و آن ایام از ماه شوال تا ماه شعبان است باستثناء روز عید فطر واضحی که هر موقع خواست قضاء کند ولی جایز نیست از این سال تأخیر بیندازد مگر اینکه معذور باشد و اگر تأخیر انداخت علاوه بر قضا کفاره که اطعام مدّی از طعام است نیز دارد.

وَ عَلَى الَّذِينَ يُطِيقُونَهُ فِدْيَةٌ طَعامُ مِسْكِينٍ طاقت بمعنی توانایی و قوه و اطاقه بمعنی اعمال قوه و صرف تمام طاقت است که لازمه آن بزحمت و مشقت و اعمال تمام طاقت میتوانند روزه بگیرند میتوانند بجای هر روز یک مد از طعام بمسکین بدهند و بالجمله آیه مکلفین را بسه دسته تقسیم نموده:

دسته اول کسانی که حاضر و سالمند و روزه گرفتن برای آنان مشقت زیاد ندارد اینان واجب است روزه بگیرند. دسته دوم کسانی که مریض و یا مسافرند، اینان واجب است افطار کنند. و دسته سوم کسانی که روزه برای آنها ضرر ندارد ولی مشقت شدید دارد مخیر هستند در روزه و فدیه که عوض هر روزی یک مدّ از طعام بدهند و در اخبار به شیخ کبیر و ذی العطاش مثال زده و در بعضی اخبار بزنی که بر اولادش خوف دارد، و معلوم است که اینها همه از باب مثال و ذکر مصداق است نه اینکه منحصر باینها باشد بلکه هر که روزه برای او مشقت شدید دارد ولی میتواند بگیرد و ضرری برای او ندارد مرخص و مخیر است بین اینکه تحمّل مشقت کند و روزه بگیرد و اینکه افطار کند و عوض هر روزی مدّی از طعام بدهند.

«و فدیه» بمعنی عوض است و مشهور در مقدار طعام یک مد از گندم است که یک چهارم صاع یعنی یک چارک باشد (تقریبا بوزن ایران) چنانچه طبرسی از ابی بصیر از حضرت صادق علیه السّلام روایت کرده که فرمود:

«

یتصدق لکل یوم افطر علی مسکین مدا من طعام و ان لم یکن حنطه فمدّ من تمر

» و محمد بن مسلم از حضرت باقر علیه السّلام روایت کرده که فرمود: «

الکبیر و الـذی به العطـاش لاـ حرج علیهما ان یفطرا فی رمضان و تصـدق کل واحـد منهما فی کل یوم بمـدّ من طعام و لا قضاء علیهما فان لم یقدرا فلا شیئی علیهما

» و در بعض نسـخ «بمـدین» روایت شـده و لـذا بعضـی احتیـاط کرده انـد که دو مـد از طعام بدهـد فَمَنْ تَطَوَّعَ خَیْراً فَهُوَ خَیْرٌ لَهُ کلمـات مفسـرین در این جمله مضـطرب است و آنچه از ظـاهر خـود آیه اسـتفاده میشود اینست که تطوع از طوع بمعنی رغبت است و معنی آن عمل مشـروعی را از روی رغبت انجام دادن است و خیر اول مصـدر و بمعنی نیکی و عمل خوب است و خیر دوم بمعنی افعـل تفضـیل است و مفاد جمله چنین میشود کسـی که عمل خوبی را از روی طوع و رغبت انجام دهـد بهتر اسـت برای او تـا از روی اکراه و بی میلی بجای آورد و این جمله بمنزله کبرای کلیه است و جمله بعـد از آن صـغرای جزئیه است که در آن منـدرج میگردد کـانه فرموده «التطوع بکـل خیر هو خیر لکم و الصـیام خیر، فـالتطوع به خیر لکم» و این نـتیجه علاـوه بر اینکه ترغیب و تحریص بر مطلق روزه گرفتن است راجع به «الَّذِینَ یُطِیقُونَهُ» نیز میباشـد که اگر از روی میـل و رغبت بـا تحمل مشقت روزه را می گیرند روزه بهتر است و اگر از روی کراهت و بی میلی است همان فدیه را بدهند.

وَ أَنْ تَصُومُوا خَیْرٌ لَکُمْ یعنی صیامکم خیر لکم و این جملات علاوه بر آنچه ذکر شد ترغیب دیگری است برای روزه گرفتن.

إِنْ کُنْتُمْ تَعْلَمُونَ اگر بفوائـد کثیره و منافع عدیـده آن در دنیا و آخرت پی ببرید و بدانید که آن لطفی از جانب خداوند نسـبت بشما است.

شَهْرُ رَمَضانَ الَّذِی أُنْزِلَ فِیهِ الْقُرْآنُ هُدیً لِلنَّاسِ وَ بَیِّناتٍ مِنَ الْهُدی وَ الْفُرْقانِ فَمَنْ شَهِدَ مِنْکُمُ الشَّهْرَ فَلْیَصُمْهُ وَ مَنْ کانَ مَرِیضاً أَوْ عَلی سَفَرٍ فَعِدَّهٌ مِنْ أَیَّامٍ أُخَرَ یُرِیدُ اللَّهُ بِکُمُ الْیُسْرَ وَ لا یُرِیدُ بِکُمُ الْعُسْرَ وَ لِتُکْمِلُوا الْعِدَّهَ وَ لِتُکَبِّرُوا اللَّهَ عَلی ما هَداکُمْ وَ لَعَلَّکُمْ تَشْکُرُونَ (۱۸۵)

(«آن روزهای چند» ماه رمضان است که قرآن در آن نازل شد، در حالی که قرآن هدایت کننده مردم، و دارای دلائل آشکارایی از هدایت و تمیز بین حق و باطل است، پس کسی که از شما حاضر باشد در ماه رمضان باید روزه بگیرد و کسی که مریض یا در سفر باشد باید روزهای دیگر غیر ماه رمضان روزه بگیرد خداوند نسبت بشما آسانی را اراده میکند و دشواری را اراده نمیکند برای اینکه عدد را تکمیل کنید و خدا را بر آنچه شما را هدایت نمود تکبیر نمائید و باشد که شما او را شکرگزاری کنید) شَهْرُ رَمَضانَ خبر است برای مبتداء محذوف تقدیرش «هی ای تلک الایام شهر رمضان» و بیان این مبتداء در آیه قبل شده و بعضی گفتند مبتداست و خبرش الَّذِی أُنْزِلَ فِیهِ الْقُرْآنُ است و جمله بیان أَیَّاماً مَعْدُوداتٍ است و شهر بمعنی ماه است و آن را شهر گفتند برای اینکه بواسطه رؤیت هلال مشهور و ظاهر است و رمضان از ماده رمض است و آن شدت گرمای روز و تابیدن آفتاب بر زمین ریگزار است و ممکن است که علت تسمیه این ماه باین اسم این بوده که در موقع وضع اسماء ماهها ماه نهم در فصل تابستان بوده است و در بعضی اخبار دارد که رمضان اسامی خدا است و سزاوار نیست که گفته شود رمضان آمد و رمضان رفت بلکه گفته شود شهر رمضان آمد یا رفت و این کلمه غیر منصرف است.

و شهر رمضان بنص اخبار افضل شهور است چنانچه در خطبه شعبانیه که شیخ صدوق ره از حضرت رضا علیه السّلام از آباء گرامش از امیر المؤمنین علیه السّلام روایت کرده که فرمود «

خطبنا رسول اللَّه صلّی اللَّه علیه و آله و سلّم ذات یوم فقال ایها النّاس قد اقبل الیکم شهر اللَّه بالبرکه و الرحمه و المغفره شهر هو عند اللَّه افضل الشهور و ایامه افضل الایام و لیالیه افضل اللیالی و ساعاته افضل الساعات دعیتم فیه الی ضیافه اللَّه و جعلتم فیه من اهل کرامه اللَّه انفاسکم فیه تسبیح و نومکم فیه عباده و عملکم فیه مقبول و دعائکم فیه مستجاب

» تا آخر خطبه و نظیر همین خطبه را در مجمع البیان از حضرت باقر (ع) روایت کرده که فرمود: «

خطب رسول اللَّه صلّی اللَّه علیه و آله و سلّم الناس فی آخر جمعه من شعبان فحمد اللَّه و انثی علیه ثم قال ایها الناس قد اظلکم شهر فیه لیله خیر من الف شهر و هو شهر رمضان فرض اللَّه صیامه الی آخر الخطبه

» و بالجمله اخبار در فضیلت ماه رمضان زیاد از این است که بتوان در اینجا نقل نمود و مهمّ ترین فضیلت آن همان نزول قرآن در آن است چنانچه میفرماید الَّذِی أُنْزِلَ فِیهِ الْقُرْآنُ صفت شهر رمضان یا خبر آن است یعنی از خصائص ماه مبارک رمضان اینست که قرآن در آن نازل شده و چنانچه در مقدمه کتاب در مراتب نزول قرآن متذکر شدیم مراد از نزول قرآن در ماه رمضان نزول مرتبه جمعی آن دفعه واحده بر قلب مبارک پیغمبر صلّی اللَّه علیه و آله و سلّم است که بعد از آن در ظرف بیست و سه سال نجوما بوسیله جبرئیل امین بر پیغمبر نازل گردید و پیغمبر برای مردم تلاوت فرمود.

و از این آیه بضمیمه آیه اول سوره قدر و سوره دخان ثابت میگردد که شب قدر در ماه مبارک رمضان است.

هُدیً لِلنَّاسِ صفت قرآن است چنانچه در آیات بسیار باین صفت ستوده

شده مانند إِنَّ هذَا الْقُرْآنَ یَهْدِی لِلَّتِی هِیَ أَقْوَمُ «۱» و هذا بَیانٌ لِلنَّاسِ وَ هُدیً وَ مَوْعِظَهٌ لِلْمُتَّقِینَ «۲» و تِلْکَ آیاتُ الْکِتابِ الْحَکِیمِ هُدیً وَ رَحْمَهً لِلْمُحْسِنِینَ «۳» و غیر اینها از آیات دیگر و بیان هدایت قرآن مفصلا در ذیل تفسیر آیه شریفه:

ذلِکَ الْکِتابُ لا رَیْبَ فِیهِ هُدیً لِلْمُتَّقِینَ «۴» ذکر شد و در اینجا بیک نکته اشاره میکنیم: وجه اینکه در این آیه قرآن را نسبت بعموم ناس هادی میشمارد و در اول سوره هدایت قرآن را مخصوص بمتقین میداند اینست که در اینجا علت نزول قرآن و غرض از انزال آن را که هدایت عموم مردم است بیان میکند و در اول سوره کسانی را که بهره کامل از هدایت قرآن می برند ذکر می نماید و آنان اهل تقوی و پرهیزگاران میباشند.

وَ بَیِّناتٍ مِنَ الْهُدی وَ الْفُرْقانِ صفت بعد از صفت برای قرآن است یعنی علاوه بر اینکه دارای یک جنبه هدایت عمومی برای همه مردم است دارای دلیلهای واضح و آشکارا و فارق بین حق و باطل نیز میباشد که راه حق را بخوبی روشن و از راه باطل جدا میسازد و جای شبهه برای کسی باقی نمیگذارد.

فَمَنْ شَهِدَ مِنْکُمُ الشَّهْرَ فَلْیَصُمْهُ نکات بلاغت را در این آیات توجه نمائید:

اولا- در آیه اولی در مقام تشریع اصل صوم بدون تعیین مقدار و زمان آن بر آمده و برای اینکه ثقیل و گران بر آنان نباشد تذکر به اینکه حکم مستحدثی نبوده بلکه در امم سابقه هم بوده است علاوه بر اینکه موجب حصول تقوی میگردد و سپس در آیه ثانیه برای اینکه تصور نشود امر مشکلی و در مدت طویلی است فرمود این روز در ایام کم و مدت معدودی است آن هم بر همه شما نیست بلکه ۱- سوره بنی اسرائیل آیه ۹

۲- سوره آل عمران آیه ۱۳۸

۳- سوره لقمان آیه ۲- ۳

۴- مجلد اول ص ۱۲۱

اگر مریض یـا مسـافر باشـید روزه بر شـما واجب نیست و بایـد در روزهای دیگر قضا کنیـد و اگر کسانی که تحمل روزه برای آنها مشـکل است میتواننـد افطار کنند و بجای هر روز مدی از طعام بمساکین دهند پس از آن در آیه سوم فضـیلت ماه رمضان را گوشـزد فرموده که ماهی است قرآن در آن نازل شـده و بعـد از تمهیـد این مقـدمات و زمینه چینی ها میفرمایـد هر کس در شهر رمضان حاضر است واجب است روزه بگیرد.

و امّا توهم اینکه این جمله یعنی فَمَنْ شَـهِدَ مِنْکُمُ الشَّهْرَ فَلْیَصُـمْهُ ناسـخ جمله قبل یعنی وَ عَلَی الَّذِینَ یُطِیقُونَهُ فِدْیَهٌ طَعامُ مِسْـکِینٍ است که آیه قبـل تخییر بین صوم و روزه است و آیه بعـد ایجـاب روزه مینمایـد، توهم فاسـدی است برای اینکه اولا این آیات شـدت ارتباط را با یکدیگر دارند و پیداست که در یک موقع نازل شده که اول زمان تشـریع صوم باشد و نسخ قبل از رسـیدن زمان عمل درست نیست و ثانیا شـمول این جمله از باب اطلاق است و آیه قبل مقید است و با ذکر مقید قبلا جایی برای اطلاق نمی ماند و مقدمات حکمت جاری نیست.

وَ مَنْ کانَ مَرِیضاً أَوْ عَلی سَـفَرٍ فَعِدَّهٌ مِنْ أَیَّامٍ أُخَرَ مراد از ایام اخر روزهای غیر شـهر رمضان است و آن از شوال تا شعبان موسع است و وقت معینی برای آنها جعل نشـده ولی بایـد بماه رمضان دیگر نرسـد که اگر برسـد هم قضا و هم کفاره دارد و آوردن این جمله در اینجـا از باب تکرار نیست زیرا در آیه سابقه زمان عمل معین نشـده بود تنها برای تمهیـد حکم بیان نمود که روزه در ایام معـدودی بر شـما واجب شـد و مریض و مسافر هم در روزهای دیگری روزه بگیرنـد ولی در این آیه زمان فعل را معین فرموده و مریض و مسافر در آن زمان را هم میفرماید در روزهای دیگر روزه بگیرند.

یُرِیدُ اللَّهُ بِکُمُ الْیُسْرَ وَ لا یُرِیدُ بِکُمُ الْعُسْرَ خداوند در برداشتن روزه

از مریض و مسافر در ماه رمضان و توسعه در زمان قضاء آن، آسانی و سهولت را برای شما اراده نموده و عسر و حرج را از شما برداشته چنانچه در جعل همه احکام این معنی را اراده نموده و این را دین سهله و سمحه قرار داده است.

وَ لِتُكْمِلُوا الْعِدَّةَ این جمله عطف بر جمله قبل است باعتبار معنی کانّ تقدیر اینست «فعل اللّه ذلک لیتیسر علیکم و لتکملوا العده» این روزه در روزهای غیر ماه رمضان را برای مریض و مسافر قرار داد تا کار را بر شما آسان کند و تعداد روزه را که در ماه رمضان افطار نموده اید بعد از آن تمام بجای آورید تا اگر از فیض وقت که شهر رمضان باشد محروم شده اید از فیض مقدار و کمیّت محروم نگردید.

وَ لِتُكَبِّرُوا اللَّهَ عَلى ما هَداكُمْ و برای اینکه خدای را بعظمت یاد کنید بر اینکه شما را هدایت کرد چون تشریع صوم برای اتصاف بصفات ربوبی است و پس از توفیق بانجام وظیفه برای اینکه مبادا صائمین گرفتار عجب شوند باید متذکر عظمت و کبریایی حق گردند چنانچه در هر امری که انسان در خود یا دیگری احساس بزرگی و عظمت نمود باید تکبیر بگوید و متوجه کبریایی خدا گردد و شاید علت جعل تکبیرات در بعد از مغرب و عشاء و صبح و نماز عید در شب و روز عید فطر و همچنین تکبیراتی که قبل از زیارات ائمه وارد شده همین نکته باشد وَ لَعَلَّكُمْ تَشْكُرُونَ و برای اینکه خدا را سپاسگزار باشید که چنین حکم پر فائده و با فضیلت و مثوبتی برای شما وضع نموده و شما را بچنین طاعتی موفق فرموده و از فضائل ماه رمضان و روزه آن شما را برخوردار و بهره مند ساخته است.

[سوره البقره (۲): آیه ۱۸۶] ..... ص : ۳۳۷

وَ إِذا سَأَلَکَ عِبادِی عَنِّی فَإِنِّی قَرِیبٌ أُجِیبُ دَعْوَهَ الدَّاعِ إِذا دَعانِ فَلْیَسْتَجِیبُوا لِی وَ لْیُؤْمِنُوا بِی لَعَلَّهُمْ یَرْشُدُونَ (۱۸۶)

(و هر گاه بندگان من از من ترا سؤال کنند پس من نزدیکم، دعای دعا کننده را اجابت میکنم هر وقت مرا بخواند، پس باید از من طلب اجابت کنند و بمن ایمان آورند تا اینکه رشد یابند) وَ إِذا سَأَلَکَ عِبادِی عَنِّی معنی دعا و آیات وارده در باب دعا و اخبار ماثوره در این مورد را در ذیل تفسیر آیه شریفه وَ یُقِیمُونَ الصَّلاهَ متذکر شدیم «۱» و در اینجا بعض نکات تفسیری این آیه را متعرض میشویم اضافه عباد بیاء متکلم یک نوع عنایت از جانب مولی نسبت ببنده است، اشاره به اینکه بنده مملوک مولی است و غیر از در خانه مولی جایی ندارد و نباید برود چنانچه در حدیث از امیر المؤمنین روایت شده که در مناجاتش عرض میکند «

کفانی فخرا ان اکون لک عبدا و کفانی عزّا ان تکون لی ربّا

» فَإِنِّی قَرِیبٌ مراد از قرب خدا ببندگان قرب مکانی نیست زیرا اینگونه نزدیکی از خصوصیات جسم است خداوند منزه از مکان و جسمانیت است بلکه مراد قرب احاطی است باحاطه قیومیت و معنی استواء بر عرش در آیه الرَّحْمنُ عَلَی الْعَرْشِ اسْتَوی «۲» همین احاطه است و همچنین است آیه وَسِعَ کُرْسِیُّهُ السَّماواتِ وَ الْأَرْضَ «۳» بناء بر یک تفسیر و علت اینکه نفرمود بگو ای پیغمبر ببندگانم که خدا نزدیک است برای اینست که منتهای نزدیکی را برساند و حتی واسطه در میان نیاورد چنانچه میفرماید

۱- مجلد اول ص ۱۸۵- ۱۸۸

۲- سوره طه ۵

۳- سوره بقره آیه الکرسی

نَحْنُ أَقْرَبُ إِلَيْهِ مِنْ حَبْلِ الْوَرِيدِ «۱» أُجِيبُ دَعْوَةَ الدَّاعِ إِذا دَعانِ کلمه الداعی چون مقید نیست بخصوص با قرینه مقامیه افاده عموم میکند یعنی هر که خدا را بخواند خدا او را اجابت میکند، منتهی الامر باید بحقیقت دعا و مسئلت متحقق شود و ذلت و فقر خود، و علم و قدرت حق را بر اجابت دعای خود بشناسد از همه مأیوس و تنها امیدش بخدا باشد و ضمنا بداند که بسا مصلحت در انجام مقصد داعی در دنیا نیست خداوند اجابت آن را بآخرت محول مینماید و بالجمله اگر دعا متحقق شود اجابت بدنبال آنست زیرا وعده الهی تخلف ندارد مگر اینکه شرّی را برای خود یا دیگران از خدا بخواهد که اجابتش عقلا قبیح است.

فَلْيَسْتَجِيبُوا لِي فاء برای تفریع است یعنی اکنون که دانستید من دعوت داعی را اجابت میکنم پس از من طلب اجابت کنید و این امر از جانب خدا دلیل بارز دیگری است بر اینکه خداوند اجابت میکند زیرا قبیح است که مولی بغلامش بفرماید که هر چه میخواهی از من بخواه و او بخواهد و مولی اجابت نکند مگر اینکه مراعات شرایط سؤال از مولی را ننماید و مطابق دستور او رفتار نکند.

وَ لْيُؤْمِنُوا بِي یعنی ایمان بیاورید و اعتقاد و اطمینان داشته باشید که من قادرم بر اعطاء آنچه سؤال می کنید چنانچه این مضمون را در مجمع و عیاشی از حضرت صادق علیه السّلام روایت کرده.

لَعَلَّهُمْ يَرْشُدُونَ تا اینکه بطرف او راه یابید و در خانه غیر او نروید. ۱- سوره ق آیه ۱۵

أُحِلَّ لَكُمْ لَيْلَةَ الصِّيامِ الرَّفَثُ إِلى نِسائِكُمْ هُنَّ لِباسٌ لَكُمْ وَ أَنْتُمْ لِباسٌ لَهُنَّ عَلِمَ اللَّهُ أَنَّكُمْ كُنْتُمْ تَخْتانُونَ أَنْفُسَكُمْ فَتابَ عَلَيْكُمْ وَ عَفا عَنْكُمْ فَالْآنَ بَاشِرُوهُنَّ وَ ابْتَغُوا ما كَتَبَ اللَّهُ لَكُمْ وَ كُلُوا وَ اشْرَبُوا حَتَّى يَتَبَيَّنَ لَكُمُ الْخَيْطُ الْأَبْيَضُ مِنَ الْخَيْطِ الْأَسْوَدِ مِنَ الْفَجْرِ ثُمَّ أَتِمُّوا الصِّيامَ إِلَى اللَّيْلِ وَ لا تُباشِرُوهُنَّ وَ أَنْتُمْ عاكِفُونَ فِي الْمَساجِدِ تِلْكَ حُدُودُ اللَّهِ فَلا تَقْرَبُوها كَذلِكَ يُبَيِّنُ اللَّهُ آياتِهِ لِلنَّاسِ لَعَلَّهُمْ يَتَّقُونَ (۱۸۷)

(در شب روزه نزدیکی با زنانتان برای شما حلال شد، آنان پوشش شما و شما پوشش آنان هستید خدا دانست که شما با خویشتن خیانت کردید پس توبه شما را پذیرفت و از شما عفو نمود، اکنون با ایشان نزدیکی کنید و طلب کنید آنچه را خدا برای شما نوشته و بخورید و بیاشامید تا برای شما آشکار شود ریسمان سفید از ریسمان سیاه از صبح، سپس روزه را باتمام برسانید تا شب، و با زنانتان نزدیکی نکنید و حال آنکه در مساجد معتکف باشید اینها حدود خدایی است پیرامون آن نگردید، اینچنین خداوند آیاتش را برای مردم بیان می کند تا پرهیزکار شوند) «أُحِلَّ لَكُمْ» حلال مقابل حرام و بمعنی ترخیص است و با واجب و مستحبّ و مباح و مکروه سازگار است و حرام بمعنی ممنوع است و بحث در اینکه اشیاء در اصل اولی حظر یعنی منع است تا حلیتش از شرع ثابت شود یا اصل اولی اباحه است تا حرمتش محقق گردد بحث قلیل الفائده است بعد از آنکه در شریعت مطهره وارد شده که «

کل شی ء لک حلال حتی تعلم انه حرام

» و در روایه مصعده بن صدقه

میفرماید «

و الاشیاء کلها علی هذا حتی تستبین او تقوم به البینه

» لَیْلَهَ الصِّیامِ مراد شبی است که روزش روزه میدارید چه روزه واجب باشد یا مستحبّ و چه ماه رمضان باشد و چه غیر آن، چون در روز روزه جماع بالاتفاق مفطر است و اگر روزه واجب باشد حرام و مفطر است، و تعبیر بلیله برای اینست که دلالت بر جنس لیل میکند و همه لیالی صیام را شامل است.

الرَّفَثُ إِلی نِسائِکُمْ اصل رفث افصاح و تصریح بچیزی است که باید از آن کنایه نمود و در اینجا مراد جماع است چنانچه در آیه حج فَلا رَفَثَ وَ لا فُسُوقَ وَ لا جِدالَ فِی الْحَجِّ «۱» همین معنی مراد است و تعدیه بالی نسائکم برای اینست که متضمن معنی افضاء یعنی رفتن نزد زنان است و مراد از نسائکم اعمّ از زنان دائمی یا انقطاعی یا کنیزکان است غیر از سایر زنان که مطلقا حرام است.

هُنَّ لِباسٌ لَکُمْ وَ أَنْتُمْ لِباسٌ لَهُنَّ کنایه از اینکه زنها ساتر عیوب شوهرها و شوهرها ساتر عیوب زنها هستند چنانچه لباس ساتر عورت است، و حافظ شئون یکدیگر و اسباب زینت هم هستند چنانچه لباس حافظ بدن و باعث زینت انسان است، و این جمله مستأنفه است و سبب حلال بودن جماع را در شبهای روزه بیان میکند یعنی چون زن نسبت بمرد بمنزله لباس است و اجتناب از آن در مدت یک ماه مشکل است و همچنین مرد نسبت بزن، از اینجهت در شبهای روزه نزدیکی با آنان حلال شد تا این اجتناب قابل تحمل باشد عَلِمَ اللَّهُ أَنَّکُمْ کُنْتُمْ تَخْتانُونَ أَنْفُسَکُمْ تختانون از خیانت است و مراد از اختیان بنفس ارتکاب معصیت است و از این جمله استفاده میشود که قبل از نزول این آیه در لیالی شهر رمضان، جماع یا مطلقا حرام بوده یا بعد از خواب شب، و ۱- سوره بقره آیه ۱۹۳

خداونـد تفضـلا علی النـاس این حکم را نسـخ فرمود و بر طبقش اخباری نیز وارد شـده که متعرض میشویم و از اینجا اسـتفاده میشود که حکم صوم با نزول آیه کُتِبَ عَلَیْکُمُ الصِّیامُ تا آخر آیات سه گانه تشـریع شـده بود و بر طبقش عمل مینمودنـد و این آیه بعـدا نازل شد و قسـمتی از حکم سابق را نسخ نمود و نمی توان گفت این آیه با آیات قبل یک مرتبه نازل شده زیرا نسـخ قبل از عمل معنی ندارد و لازمه آن لغو بودن جعل اولی است.

فَتابَ عَلَیْکُمْ وَ عَفا عَنْکُمْ توبه شما را نسبت بخیانت بنفس گذشته پذیرفت و نسبت بآینده این حکم را از شما برداشت.

فَالْآنَ بَاشِرُوهُنَّ مباشـرت کنـایه از جمـاع و این امر برای ترخیص است نه وجوب زیرا در مقام توهم حظر است و میتوان از آن استحباب استفاده نمود طبق حدیثی که در مجمع البیان از اکثر مفسرین نقل میکند که فرمود «

انّ اللّه یحبّ ان یؤخذ برخصه کما یؤخذ بعزائمه

» و از حضرت باقر و صادق (ع) روایت کرده که فرمودند در شبهای اول هر ماهی جماع مکروه است مگر شهر رمضان بواسطه همین آیه.

وَ ابْتَغُوا ما کَتَبَ اللَّهُ لَکُمْ ابتغاء بمعنی طلب است یعنی طلب کنیـد آنچه را خداونـد برای نفع شـما جعل نموده و هر چه را خـدا برای شـما حلال نموده و شما را در آن رخصت داده بگیرید و آنچه را حرام نموده رها کنید و گفتند مراد از ابتغاء ما کتب اللّه طلب ذریه است یعنی مقصد شما از مباشرت زنان تنها قضاء شهوت نباشد بلکه طلب فرزند و بقاء نسل را هم منظور دارید.

وَ کُلُوا وَ اشْـرَبُوا حَتَّی یَتَبَیَّنَ لَکُمُ الْخَیْطُ الْأَبْیَضُ مِنَ الْخَیْطِ الْأَسْوَدِ مِنَ الْفَجْرِ امر باکل و شـرب نیز امر ترخیصـی است نه وجوبی زیرا این امر نیز در مقام توهم حظر و منع است.

و از این جمله استفاده میشود که اکل و شرب در شب ماه رمضان نیز فی الجمله ممنوع بوده و گفتند بعد از خواب حرام بوده یعنی اگر بعد از نماز عشاء میخوابیدند و بعدا بیدار میشدند برای آنها اکل و شرب حرام بود و بر طبق این اخباری روایت شده چنانچه در مجمع البیان از تفسیر علی بن ابراهیم قمی ره حدیثی نقل کرده که خلاصه مضمون آن حدیث اینست که «حضرت صادق علیه السّلام فرمود خوردن و آشامیدن در شهر رمضان در شب بعد از خواب حرام بود و نکاح مطلقا در شب و روز ماه رمضان حرام بود و مردی از اصحاب رسول خدا که او را خوّات بن جبیر انصاری «۱» میگفتند برادر عبد اللَّه بن جبیر پیر مردی ضعیف بود و با رسول خدا در خندق روزه بود پس در شام بخانه آمد و طعام خواست گفتند نخواب تا طعام آماده کنیم ولی پیش از اینکه افطار کند خواب او را ربود و هنگامی که بیدار شد گفت دیگر بر من حرام است در این شب افطار کنم و فردا صبح که در خندق حاضر شد بیهوش گردید و رسول خدا او را دید و بر او رقت نمود و نیز جمعی از جوانان در شب رمضان مخفیانه با زنان خود مجامعت مینمودند پس خداوند تبارک و تعالی از روی تفضل این حکم یعنی حرمت جماع در شب ماه رمضان و حرمت «اکل و شرب بعد از نوم را برداشت» و مراد از خیط ابیض سفیده صبح صادق است که در کنار افق در طرف مشرق مثل یک خط مستطیلی عرضا کشیده میشود و بالای آن خط سیاهی است که همان سیاهی شب باشد.

و کلمه من الفجر بیان خیط ابیض است و مراد فجر ثانی است که فجر صادقش میگویند نه فجر اول که فجر کاذبش نامند و مانند خط سفید عمودی شبیه دم گرگ ظاهر میشود و از اینجهت آن را ذنب السرحان نامند. ۱- در جمع الجوامع معطم بن جبیر برادر عبد اللَّه ابن جبیر ضبط نموده ولی در قمی و کافی و فقیه و عیاشی خوات بن جبیر ضبط شده.

ثُمَّ أَتِمُّوا الصِّيامَ إِلَى اللَّيْلِ غایت داخل در مغیی نیست یعنی مدت روزه آخر روز است که باول شب وصل میشود که عبارت از استتار تمام قرص خورشید در تمام نقاط شهر از سطح زمین تا بالای کوه است و شناخته میشود بذهاب سرخی از طرف مغرب تا بالای سر یعنی نصف سطح بالا از سرخی خالی شود و سرخی بطرف مشرق بیفتد و بمجرد غروب شمس از نظر که مذهب عامه و جماعتی از خاصه است نمیتوان افطار نمود.

وَ لا تُباشِرُوهُنَّ وَ أَنْتُمْ عاكِفُونَ فِي الْمَساجِدِ عکوف و اعتکاف بمعنی اقامت در جایی است و اعتکاف در اصطلاح فقه عبارت از اقامت در بعضی مساجد برای عبادت است و آن دارای احکام و مسائلی است که فقهاء در کتب فقهیه بعد از کتاب صوم متعرض میشوند و اقلّ اعتکاف سه روز است دو روز اول مستحبّ و روز سوم واجب است و همچنین روز چهارم و پنجم مستحبّ و روز ششم واجب و هکذا هر دو روز مستحبّ و روز سوم واجب میشود و اعتکاف بسا بنذر و سایر موجبات واجب میگردد.

و لازم است که در یکی از چهار مسجد (مسجد الحرام- مسجد النبی- مسجد اقصی- مسجد کوفه) یا در مساجد جامعه در سایر بلاد باشد و در مدت اعتکاف باید از مسجد خارج نشود مگر برای امر ضروری و روزه شرط صحت اعتکاف است و جماع مطلقا (در شب و روز) در ایام اعتکاف حرام است چنانچه مفاد همین جمله است و سایر فروع این مسئله مربوط بکتب فقهیه است تِلْكَ حُدُودُ اللَّهِ فَلا تَقْرَبُوها یعنی این احکامی که درباره روزه و اعتکاف گفته شد حدود الهی است و حدّ عبارت از منتهی هر چیزی و حاجز بین دو چیز است و برای هر چیز حدّی است که تا آن حدّ مربوط بآن شیئی است مثلا اخلاق حسنه هر یک دارای حدّی است که اگر از آن تجاوز نمود بجانب افراط یا تفریط میرسد و همچنین است عقائد و افعال و سایر امور که همه محدود بحدی

هستند و غیر محدود تنها ذات اقدس حق تبارک و تعالی است که به هیچ وجه محدود بحدی نیست.

و حکماء گفته اند: «الشی ء اذا جاوز عن حدّه انعکس الی ضدّه» و مفاد (لا تقربوها) همین است یعنی نزدیک بحدّ نشوید مبادا داخل در آن شده و مرتکب حرام گردید چنانچه در فرائد حدیثی از امیر المؤمنین علیه السّلام نقل کرده که قسمتی از آن اینست

(فمن یرتع غنمه حول الحمی یوشک ان یدخلها)

و از این جمله از آیات استفاده میشود که هیچگونه تصرف و دخالتی در احکام شرع نمیتوان نمود.

کَذلِکَ یُبَیِّنُ اللَّهُ آیاتِهِ لِلنَّاسِ لَعَلَّهُمْ یَتَّقُونَ خداوند آیات خود را از اوامر و نواهی و حجج و ادله و احکام برای نفع عموم مردم بیان میکند و غرض اصلی حصول تقوی یعنی ترک محرمات و فعل طاعات و انجام وظائف عبودیت می باشد.

[سوره البقره (۲): آیه ۱۸۸] ..... ص : ۳۴۴

وَ لا تَأْکُلُوا أَمْوالَکُمْ بَیْنَکُمْ بِالْباطِلِ وَ تُدْلُوا بِها إِلَی الْحُکَّامِ لِتَأْکُلُوا فَرِیقاً مِنْ أَمْوالِ النَّاسِ بِالْإِثْمِ وَ أَنْتُمْ تَعْلَمُونَ (۱۸۸)

(و مالهای یکدیگر را در میانتان بباطل صرف مکنید و نمیتوان رشوه نزد حکام جور بفرستید برای اینکه قسمتی از اموال مردم را بخورید و حال آنکه می دانید) وَ لا تَأْکُلُوا أَمْوالَکُمْ بَیْنَکُمْ بِالْباطِلِ مراد اکل مقابل شرب نیست بلکه مطلق تصرف است یعنی لا تتصرفوا فی اموالکم چنان که متعارف است کسی که در مال دیگری تصرف کند میگویند مال او را خورد، و مراد از اموالکم اموال یک دیگر است چنانچه لا تَقْتُلُوا أَنْفُسَکُمْ مقصود اینست که یک دیگر را نکشید

و بینکم متعلق به لاـ تـأکلوا است و بالباطـل یعنی بوجه غیر مشـروع، یعنی اموال یکـدیگر را در میـان خود تصـرف غیر مشـروع نکنیـد و توضـیح این مطلب اینست که طرق مقرره در شـریعت برای تصـرف مالکـانه، و بعبارت دیگر طرقی که سـبب ملکیت میگردد معین و مضبوط است و خلاصه آنها از اینقرار است:

۱- حیازت با شرایط معینه در مباحات اصلیّه ۲- میراث مطابق مقررات شرعیه ۳- تجارت با مراعات شرایط معامله و متعاملین و عوضین ۴- اجرت بر عمل بشـرط اینکه عمل مباح باشـد ۵- صـنعت و کسب با رعایت شـرایط آن ۶- تملیکات رایگان مانند هبه، هدیه، خمس، زکاه، کفارات، صدقات، و امثال اینها که اینها طرق مشـروع تصـرف است و طرق غیر مشـروع که اکل مال بباطل است آنهم اقسامی دارد ماننـد غصب عـدوانی، سـرقت، قمار، کم فروشـی، ربا، رشوه، کسب های حرام، معاملات باطل، اجرت بر عمل حرام مانند رقص آواز و امثال اینها، عامل ظالم شدن، غش در معامله، بیع شـراب یا انگور برای ساختن شراب یا چوب فلزات برای سـاختن بت، خوردن مـال یتیم، فروش آلاـت لهو و لعب و قمار و ظروف طلا و نقره و مجسـمه و بلیط بخت آزمـایی بیع مصـحف بکـافر و بیع نجاسـات، سـحر و فال گیری و بسـیار دیگر از کارهای غیر مشـروع که امروزه در میان مردم رواج دارد و اهمیتی بآن نمیدهند و بالنتیجه مالهای حرام که قسم عمده اموال را تشـکیل میدهد با مالهای حلال مخلوط شده و بدست آوردن حلال امر مشکلی گردیده است.

وَ تُـدْلُوا بِها إِلَی الْحُکَّامِ عطف بتأکلوا مـدخول لاء ناهیه است یعنی و لا تـدلوا و این عطف از قبیل عطف خاص بعام است زیرا یکی از مصادیق اکل مال بباطل است و (تـدلوا) از ادلاء بمعنی دلو در چاه کردن و آب کشـیدن است و کنایه از بردن مال نزد حکام جور است برای اینکه مطابق میل رشوه دهنده حکم کنند،

کانّ مالی را که بعنوان رشوه نزد حاکم جور میفرستند که بسبب او مال مردم را بخورند تشبیه شده بدلوی که در چاه میافکنند که بتوسط حبل آن آب را از مرکزش بکشند و مراد از حکام، حکام جورند بقرینه ذیل آیه لِتَأْكُلُوا فَرِيقاً مِنْ أَمْوالِ النَّاسِ بِالْإِثْمِ که در هر زمانی از قبل سلاطین جور منصوبند و در اموال مردم بعنوان ولایت تصرف میکنند و فریق بمعنی قطعه و قسمتی از شیئی است یعنی برای اینکه قسمتی از اموال مردم را بگناه بواسطه حکم حاکم تصرف کنید و از این جمله استفاده میشود مالی را که بحکم حاکم جور کسی بگیرد اکل مال بباطل است و در اخبار تصریح شده که اگر واقعا هم ذیحق باشد و حاکم جائر هم بحق حکم کند تصرف در آن مال سخت است چون بحکم طاغوت متصرف شده و فقهاء هم متعرض شده اند که اگر ممکن است و لو از راه تقاص، مال خویش را اخذ کند جایز نیست بقضات جور رجوع کند، بلی اگر راه منحصر باشد مانعی ندارد.

وَ أَنْتُمْ تَعْلَمُونَ با اینکه میدانید این کار برای شما حرام است و میدانید این حکام جور که چه حق هایی را باطل میکنند و چه باطل هایی را بصورت حقّ جلوه میدهند و چه حکمهای خلاف شرع می نمایند.

[سوره البقره (۲): آیه ۱۸۹] ..... ص: ۳۴۶

يَسْئَلُونَكَ عَنِ الْأَهِلَّهِ قُلْ هِيَ مَواقِيتُ لِلنَّاسِ وَ الْحَجِّ وَ لَيْسَ الْبِرُّ بِأَنْ تَأْتُوا الْبُيُوتَ مِنْ ظُهُورِها وَ لكِنَّ الْبِرَّ مَنِ اتَّقى وَ أْتُوا الْبُيُوتَ مِنْ أَبْوابِها وَ اتَّقُوا اللَّهَ لَعَلَّكُمْ تُفْلِحُونَ (۱۸۹)

(از تو از ماهها سؤال میکنند بگو آنها میقاتها برای مردم و برای حجّ است

و نیکی این نیست که خانه ها را از پشت آن داخل شوید بلکه واجد نیکی کسی است که دارای تقوی باشد، و خانه ها را از درهای آنها وارد شوید و از معصیت خدا بپرهیزید تا اینکه رستگار شوید» یَسْئَلُونَکَ عَنِ الْأَهِلَّهِ اهّله جمع هلال است که عبارت از ماه نو باشد و بعضی گفتند دو شب اول را هلال گویند و بعضی تا سه شب و برخی دیگر تا هفت شب را هلال گفتند و وجه تسمیه آن بهلال بمناسبت اینست که صدای مردم در موقع رؤیت آن بنشان دادن بیکدیگر بلند میشود و اصل آن از اهل الصبی است که آواز کردن کودک هنگام ولادت باشد.

و سؤال از اهله از اینجهت بوده که چرا ماه مانند خورشید و سایر ستارگان همیشه بیک میزان طلوع و غروب نمیکند بلکه حالات مختلفه دارد که شب اول ماه در منتهی ضعف در روشنی است و هر شب روشن تر میشود تا بدر میگردد و سپس باز رو به ضعف میرود تا بمرتبه محاق برسد.

و یا اینست که این نکته را متوجه نبودند که ماه از خود نور ندارد و از خورشید کسب نور میکند و هر مقدار از آن که مقابل نور خورشید قرار گیرد برای اهل زمین نمایان میگردد، و یا این نکته را متوجه بوده و از حکمت و فائده آن میپرسیدند که این اوضاع برای ماه بچه منظور مقرر شده است، و از طرز جواب معلوم میگردد که سؤال از حکمت آن بوده است.

قُلْ هِیَ مَواقِیتُ لِلنَّاسِ وَ الْحَجِّ بنای عرب در تاریخ و اموری که با اوقات ارتباط دارد بر ماه و سال قمری بوده و دوازده ماه را یک سال حساب نموده، مبدء سال را ماه محرم و آخر آن را ماه ذی الحجه میگرفتند و برای هر ماه نامی گذارده اند چنانچه هر طائفه برای تاریخ و تقدیر زمان مسلکی اتخاذ نمودند ایرانیان سال شمسی و سیر خورشید بر بروج دوازده گانه را برای تاریخ اختیار نمودند و هر

برج را نامی نهادند مانند فروردین، اردیبهشت، خرداد، و رومیان بنام تشرین، کانون، شباط، آذر، نیسان و غیره نام نهادند. و فرنگ بنام دیگر نامگذاری نمودند و دانشمندان عرب نیز بنام حمل و ثور و جوزا ... نامیدند ولی چون عموم مردم از تاریخ برجی مطلع نیستند و اکثر تا بتقویم مراجعه نکنند اول و آخر برج را نمیدانند علاوه بر اینکه مبدء سال نسبت بهر طایفه مختلف است و آنچه تشخیص آن برای همه میسر و مشاهده است همین اختلافات قمر است که تمام افراد بشر از خواصّ و عوام آن را درک میکنند، و لذا اغلب احکام شرع بر ماههای قمری وضع شده مانند روزه و حج و بلوغ دختر و پسر و اعیاد مذهبی و همچنین موالید و وفیات پیغمبر صلّی اللّه علیه و آله و سلّم و ائمه طاهرین بر این تاریخ است.

پس خلاصه جواب سؤال کنندگان اینست که فائده نو بنو شدن ماهها حفظ مواقیت برای مردم است که اوقات عبادات و سایر اموری که احتیاج بحفظ وقت و زمان دارد بشناسند.

و کلمه (للناس) فائده عمومی اهله را ذکر میکند که نسبت بجمیع مردم است و کلمه «و الحج» از باب عطف خاص بعام است و ممکن است تخصیص بذکر از اینجهت بوده که اختصاص بطائفه خاص دارد که اهل استطاعت باشند.

وَ لَيْسَ الْبِرُّ بِأَنْ تَأْتُوا الْبُيُوتَ مِنْ ظُهُورِها این حکم دیگری است و از برای این جمله ظاهری است که لازم المراعات است و آن اینست که خانه ها را از پشت داخل نشوید و ظهر مقابل بطن است و ممکن است مراد بام خانه باشد که از وراء خانه ببام رفتن و داخل خانه شدن باشد.

وَ لكِنَّ الْبِرَّ مَنِ اتَّقى وَ أْتُوا الْبُيُوتَ مِنْ أَبْوابِها نیکی آنست که انسان دارای تقوی باشد، و خانه ها را از در آن وارد شوید یعنی لازمه تقوی اینست که خانه ها را از در آن و باذن اهلش وارد شوید چنانچه در آیه دیگر میفرماید:

لا تَدْخُلُوا بُيُوتاً غَيْرَ بُيُوتِكُمْ حَتَّى تَسْتَأْنِسُوا وَ تُسَلِّمُوا عَلى أَهْلِها «۱» و ممکن است مراد نهی از آن عملی باشد که بعضی از طوائف عرب در موقع احرام انجام میدادند که نقبی در مؤخّر خانه ایجاد نموده و از آن داخل و خارج میشدند چنانچه در مجمع از حضرت باقر علیه السّلام روایت کرده

کانوا اذا احرموا لم یدخلوا بیوتهم من ابوابها و لکنهم کانوا ینقبون فی ظهور بیوتهم ای فی مؤخرها نقبا یدخلون و یخرجون منه فنهوا عن التدین بها

» و برای این جمله معنی دیگری است و آن اینست که رسیدن بهر مقصودی راهی دارد و باید از راه آن وارد شد و راه اخذ احکام و معارف دین امیر المؤمنین و ائمه طاهرین میباشند و هر که طالب دین است باید از این در وارد شود چنان که در حدیثی که متواتر بین خاصه و عامه است پیغمبر اکرم صلّی اللَّه علیه و آله و سلّم فرمود:

انا مدینه العلم و علی بابها و لا یؤتی المدینه الا من بابها

و در بعض اخبارش دارد که فرمود «

انا مدینه الحکمه و علی بابها و من اراد الحکمه فلیأتها من بابها

» و در مجمع از حضرت باقر علیه السّلام روایت کرده که فرمود «

آل محمد ابواب اللَّه و وسیلته و الدعاه الی الجنه و القاده الیها و الادلاء علیها الی یوم القیمه».

و در صافی از احتجاج از امیر المؤمنین علیه السّلام روایت کرده که فرمود «

نحن البیوت التی امر اللَّه ان یؤتی من ابوابها نحن باب اللَّه و بیوته التی یؤتی منه فمن تابعنا و اقرّ بولایتنا فقد اتی البیوت من ابوابها و من خالفنا و فضّل علینا غیرنا فقد اتی البیوت من ظهورها» الحدیث. ۱- سوره نور آیه ۲۷

وَ اتَّقُوا اللَّهَ لَعَلَّكُمْ تُفْلِحُونَ معنی تقوی و مراتب آن و صفات متقین و سایر مطالب راجعه بآن در مواقعی از این کتاب ذکر شد «۱» و همچنین معنی لعل نسبت بخدا «۲» و معنی فلاح «۳» بیان گردید و لزومی بتکرار نیست، و مطلبی را که باید متذکر شویم این است که اخباری که در ذیل این آیه وارد شده در بعضی ابواب را بامیر المؤمنین علیه السّلام تفسیر نموده و در بعضی بائمه طاهرین (ع) و در بعضی بیوت و ابواب بیوت بائمه طاهرین تفسیر شده و در بعضی اخبار به کلیه امور تفسیر گردیده مثل اینکه در مجمع از حضرت باقر علیه السّلام روایت کرده «

یعنی ان یأتی الامر من وجهه ایّ الامور کان

» چنان که مکرر متذکر شده ایم تفاسیر مختلفه در ذیل آیات اکثر بیان مصادیق است و منافی با عموم آیه نیست.

[سوره البقره (۲): آیه ۱۹۰] .... ص: ۳۵۰

وَ قاتِلُوا فِی سَبِیلِ اللَّهِ الَّذِینَ یُقاتِلُونَکُمْ وَ لا تَعْتَدُوا إِنَّ اللَّهَ لا یُحِبُّ الْمُعْتَدِینَ (۱۹۰)

(و جنگ کنید در راه خدا با کسانی که با شما جنگ می کنند و تجاوز نکنید همانا خدا تجاوزکاران را دوست نمیدارد) وَ قاتِلُوا فِی سَبِیلِ اللَّهِ الَّذِینَ یُقاتِلُونَکُمْ بعضی از مفسرین توهم کردند که این آیه شریفه بآیه فَاقْتُلُوا الْمُشْرِکِینَ حَیْثُ وَجَدْتُمُوهُمْ «۴» منسوخ شده و بعضی دیگر گفتند این آیه ناسخ آیه أَ لَمْ تَرَ إِلَی الَّذِینَ قِیلَ لَهُمْ کُفُّوا أَیْدِیَکُمْ «۵» است ولی حق اینست که این آیه نه ناسخ و نه منسوخ است بلکه این آیات هر کدام حکمی از احکام الهی را بموقع خود بیان می کنند. ۱- مجلد اول ص ۱۲۸- ۱۳۲ و ۲۵۳ و ۴۴۱- ۴۴۸

۲- مجلد اول ۴۴۵ [.....]

۳- مجلد اول ص ۲۵۲

۴- سوره التوبه آیه ۶

۵- سوره النساء آیه ۷۶

آیه أَ لَمْ تَرَ إِلَى الَّذِينَ قِيلَ لَهُمْ كُفُّوا أَيْدِيَكُمْ وَ أَقِيمُوا الصَّلاةَ وَ آتُوا الزَّكاةَ راجع بزمانی است که پیغمبر اکرم صلّی اللّه علیه و آله و سلّم در مکّه تشریف داشت و خود و مسلمین در شکنجه و ظلم مشرکین بودند و نه قدرت بر دفاع و نه نیروی جهاد داشتند لذا مأمور بصبر و تحمل و اداء وظائف از نماز و زکاه و نحو اینها بودند و این حکم تا ابد باقی است که هر گاه مسلمین تحت شکنجه و ظلم قرار گیرند و نیرویی برای دفاع ندارند مهما امکن صبر نموده خود را در مهلکه نیندازند چنانچه اخبار بسیاری در کافی درباره زمان ائمه و دوره غیبت راجع باین موضوع روایت شده و اما آیه توبه راجع بجهاد است و آنهم تا ابد باقی است و هر وقت مسلمین قدرت و نیرو داشته باشند مشروط بشرایطی که در باب جهاد است که از آن جمله اذن امام و بسط ید اوست این حکم مورد عمل قرار میگیرد و اما آیه مورد بحث در موضوع دفاع است که اگر دشمنان حمله کنند مسلمین باید تا حدّ قدرت دفاع کنند و دشمن را دفع کنند و همین که دشمن را دفع نمودند دیگر تعدی و تجاوز ننمایند و این حکم هم تا ابد باقی است بنا بر این آیات با هم مخالفتی نداشته و ناسخ و منسوخی در بین نیست.

پس معنی آیه اینست که با کسانی که در صدد قتال شما باشند با آنها مقاتله کنید و آنان را از خود و بلاد خود دفع نمائید وَ لا تَعْتَدُوا و تعدی و تجاوز نکنید و تنها با کفاری که با شما در مقام جنگند مقاتله کنید و متعرض زنان و بچه ها نشوید.

و کسانی را که فرار میکنند تعقیب نکنید و اگر امان خواستند امان دهید و اگر سلاح جنگ را زمین گذاردند آنها را رها کنید چنانچه دستورات رسول خدا در غزوات و امیر مؤمنان در جنگ جمل و صفین و خوارج چنین بوده است.

إِنَّ اللَّهَ لا يُحِبُّ الْمُعْتَدِينَ خداوند تجاوز کاران را دوست نمیدارد و اگر

از روی تعدی و تجاوز کسی را کشتید بحساب خدا و فی سبیل اللّه محسوب نمی شود بلکه در مقابل آن مسئول و مؤاخذ هستید.

[سوره البقره (۲): آیه ۱۹۱] ..... ص : ۳۵۲

وَ اقْتُلُوهُمْ حَيْثُ ثَقِفْتُمُوهُمْ وَ أَخْرِجُوهُمْ مِنْ حَيْثُ أَخْرَجُوكُمْ وَ الْفِتْنَهُ أَشَدُّ مِنَ الْقَتْلِ وَ لا تُقاتِلُوهُمْ عِنْدَ الْمَسْجِدِ الْحَرامِ حَتَّى يُقاتِلُوكُمْ فِيهِ فَإِنْ قاتَلُوكُمْ فَاقْتُلُوهُمْ كَذلِكَ جَزاءُ الْكافِرِينَ (۱۹۱)

(و آنان را بکشید هر جا بیابید و بیرونشان کنید از همانجا که شما را بیرون نمودند و فتنه و فساد سخت تر از قتل است و با آنان نزد مسجد الحرام قتال نکنید مگر اینکه با شما در آنجا قتال کنند پس اگر با شما مقاتله نمودند آنان را بکشید اینچنین جزاء کافران است) این آیه یکی از آیات راجع بجهاد است چنانچه آیه قبل راجع بدفاع بود.

وَ اقْتُلُوهُمْ حَيْثُ ثَقِفْتُمُوهُمْ و اقتلوا امر واجب بر مسلمین و مرجع ضمیر مشرکین است و حیث ثقفتموهم یعنی اینما وجدتموهم هر جا آنان را بیابید و بآنها ظفر یافتید و جمله ثَقِفْتُمُوهُمْ در محلّ جرّ است باضافه حیث و حیث مبنی بر ضمّ است.

وَ أَخْرِجُوهُمْ و آنان را از بلاد مسلمین بیرون کنید، و مقتضای اطلاق آیه عموم است و وجهی برای اختصاص بمکه ندارد و مقصود کفار حربی میباشند و اما کفار ذمی در صورتی که بشرایط ذمه عمل کنند و همچنین کفاری که در پناه اسلام یا معاهد و یا در امان باشند از این حکم مستثنی هستند.

مِنْ حَيْثُ أَخْرَجُوكُمْ تعبیر بکلمه من در این جمله بمنزله جزا است یعنی همانطور که مشرکین شما را از مکه بیرون کردند شما نیز آنان را بیرون

کنید نظیر آیه که بعد از دو آیه دیگر میفرماید فَمَنِ اعْتَدی عَلَیْکُمْ فَاعْتَدُوا عَلَیْهِ بِمِثْلِ مَا اعْتَدی عَلَیْکُمْ.

وَ الْفِتْنَهُ أَشَدُّ مِنَ الْقَتْلِ فتنه در لغت و در آیات شریفه قرآن بر معنای بسیاری اطلاق شده مانند اختبار، ضلالت، کفر، فضیحت، محنت، جنون، عبرت عذاب، مال و اولاد، افساد و اختلاف در رأی و قتال و غیر اینها و در این آیه بمعنی افساد و افتتان است یعنی در فتنه انداختن است که بضلالت و کفر و عذاب و اختلاف کشانیدن مردم باشد چنانچه کفار و مشرکین مکّه بعد از هجرت حضرت رسول صلّی اللَّه علیه و آله و سلّم نسبت بمؤمنین رفتار مینمودند، و این جمله بمنزله علت برای حکم جهاد و دفع دخل است که اگر کسی اشکال کند حکم جهاد بر خلاف حکمت و میزان عقل است زیرا عقل سلیم از آدمکشی ابا دارد، و اسلام دین زور و شمشیر است و پیشرفت او بشمشیر بوده چنانچه دشمنان اسلام بویژه نصاری این اشکال را با آب و تاب بسیار ذکر میکنند.

و جواب از این اشکال اینست که شارع دین بمنزله طبیب حاذقی است که هدف او معالجه امراض مردم است هر گاه عضوی از اعضاء بدن انسان بمرض مبتلا شود آن طبیب اولا در مقام معالجه بر میآید و اگر قابل معالجه نباشد در صورتی که بسایر اعضاء سرایت نکند و لطمه نزند آن را بحال خود میگذارد مثل اینکه فلج یا کوری و کری و نحو اینها باشد و اگر بسایر اعضاء سرایت می کند و موجب هلاکت آنها می گردد ناچار آن را قطع می کند زیرا فاسد شدن تمام اعضاء بدتر و سخت تر از قطع نمودن عضوی از آنهاست.

اسلام نیز که برای معالجه و شفای کلیه امراض روحی از شرک و کفر و ضلالت و اخلاق رذیله و اعمال سیئه آمده اولا در مقام راهنمایی و هدایت جمیع مردم بر میآید چنانچه در جمله هُدیً لِلنَّاسِ گذشت و اگر قابل هدایت و معالجه

نیستند و در مقام اضرار و افساد و اضلال دیگران هم نمیباشند با آنان از طریق صلح و مسالمت بر میآید، و اگر در مقام اضلال و افساد اجتماع و موجب شرک و کفر و ضلالت دیگران میشوند و باصطلاح مرض آنان مسری است چاره جز قتل و قمع آنان نیست.

و از اینجهت دین اسلام در مورد بسیاری از معاصی و ترک واجبات اولا حدّ و تازیانه قرار داده که شخص معصیت کار را از نافرمانی برهاند و از فساد دور سازد و راه توبه را باز نموده و بحکم عقل واجب فرموده که بخدا بازگشت کند و گذشته را تدارک نماید و اگر بعد از دو مرتبه یا سه مرتبه معالجه نشد و از راه فساد بازگشت ننمود حکم قتل داده است بلکه در بعضی معاصی همان حد اول را قتل و رجم و اعدام قرار داده و همه این احکام برای اینست که فساد بدیگران سرایت نکند و جامعه بفساد و تباهی کشیده نشود.

مشاهده کنید امروز که حدود الهی در ممالک اسلامی جاری نمیشود چه مقدار فساد شیوع پیدا نموده و بهمه طبقات سرایت کرده است و مصداق ظَهَرَ الْفَسادُ فِی الْبَرِّ وَ الْبَحْرِ بِما کَسَبَتْ أَیْدِی النَّاسِ «۱» محقق شده است.

و با این بیان ظاهر میگردد تفسیری که بعضی از مفسرین برای جمله الْفِتْنَهُ أَشَدُّ مِنَ الْقَتْلِ نموده اند، که یک نفر از مسلمین در شهر حرام یکی از مشرکین را کشت و مورد اعتراض قرار گرفت که چرا در شهر حرام بقتل اقدام نموده است پس این آیه نازل شد که فتنه که مراد شرک است از قتل سخت تر است، درست نیست، زیرا قطع نظر از اینکه تفسیر برأی است لازمه اش اینست که قتال مشرکین در اشهر حرم جایز بلکه واجب باشد و این خلاف قرآن و ضرورت اسلام است وَ لا تُقاتِلُوهُمْ عِنْدَ الْمَسْجِدِ الْحَرامِ حَتَّی یُقاتِلُوکُمْ فِیهِ مراد از: ۱- سوره روم آیه ۴۰

عِنْدَ الْمَسْجِدِ الْحَرامِ حد است که بنص آیه وَ مَنْ دَخَلَهُ کانَ آمِناً «۱» محلّ امن است و ابتداء قتال در آن جایز نیست مگر اینکه مشرکین در آنجا ابتداء بقتال کنند که در اینصورت عدم جواز آن برداشته میشود لذا میفرماید:

فَإِنْ قاتَلُوکُمْ فَاقْتُلُوهُمْ که حکم دفاعی است و همین حکم در اشهر حرم جاری است که ابتداء بقتال در آنها جایز نیست مگر وقتی که مشرکین و کفار شروع بقتال کنند و از اینجهت حضرت ابا عبد اللَّه الحسین در موقع تمانع حرّ از آن حضرت که اصحاب تقاضای قتال نمودند فرمود من ابتداء بقتال نمیکنم.

کَذلِکَ جَزاءُ الْکافِرِینَ ظاهرا این جمله بیان علت برای جمله اخیر است یعنی کسانی که در مسجد الحرام قتال کنند جزاء آنان این است که با آنان قتال نموده و نابودشان کنید، نه اینکه بیان علت برای جمله اولی یعنی:

وَ اقْتُلُوهُمْ حَیْثُ ثَقِفْتُمُوهُمْ باشد و یا بیان علت برای جمله وَ أَخْرِجُوهُمْ باشد چنانچه در مجمع گفته و دلیل بر وجوب اخراج کفار از مکّه دانسته زیرا چنانچه گذشت حکم اختصاص بمکه و آیه نیز دلالت بر این معنی ندارد بلی ممکن است این جمله بیان علت برای تمام جملات آیه باشد و اللَّه اعلم

[سوره البقره (۲): آیه ۱۹۲] ..... ص: ۳۵۵

فَإِنِ انْتَهَوْا فَإِنَّ اللَّهَ غَفُورٌ رَحِیمٌ (۱۹۲)

(پس اگر منتهی شدند و دست از شرک و کفر برداشتند همانا خداوند آمرزنده و بخشاینده است) فَإِنِ انْتَهَوْا انتهاء بمعنی نهی و منع پذیرفتن است یعنی اگر مشرکین دست از قتال و اخراج و فتنه برداشتند و از کفر و شرک هم برگشتند و مسلمان شدند خداوند آمرزنده و دارای رحمت است، و از فضل و رحمتش آنان را می بخشد ۱- سوره آل عمران آیه ۹۱

و حکم جهاد با آنان برداشته میشود اگر چه قبلا مرتکب قتل و آزار مسلمین شده باشند که «

الاسلام یجبّ ما قبله

» و اگر از اخراج و مقاتله در مسجد الحرام منتهی شدند حکم دفاع و اعتداء بمثل برداشته میشود.

و اگر از معاصی قبل از ثبوت حکم توبه کنند حکم حدّ هم برداشته میشود بلکه خداوند از کلیه معاصی آنها میگذرد و میآمرزد علاوه بر اینکه مورد عنایات و رحمتهای خود آنان را قرار میدهد.

[سوره البقره (۲): آیه ۱۹۳] ..... ص : ۳۵۶

وَ قاتِلُوهُمْ حَتَّی لا تَکُونَ فِتْنَهٌ وَ یَکُونَ الدِّینُ لِلَّهِ فَإِنِ انْتَهَوْا فَلا عُدْوانَ إِلاَّ عَلَی الظَّالِمِینَ (۱۹۳)

(و با ایشان قتال کنید تا اینکه فتنه و فساد نابود شود و دین تنها برای خدا باشد، پس اگر از فتنه و فساد منتهی شوند پس تجاوز دیگر نیست مگر بر ستمکاران) بعضی از مفسرین گفته اند که این آیه ناسخ آیه قبل است که فرمود وَ لا تُقاتِلُوهُمْ عِنْدَ الْمَسْجِدِ الْحَرامِ حَتَّی یُقاتِلُوکُمْ فِیهِ و ابتداء بقتال را تجویز میکند و بعضی گفتند این آیه مؤکّد آیه قبل است ولی این اقوال مورد اعتماد نیست و ظاهر اینست که آیه ملاک امر بقتال و حکم جهاد را معین می کند که تا حدی لازم و جایز است که فتنه دفع شود و وقتی فتنه دیگر نباشد حکم قتال مرتفع میگردد چنانچه قبلا متذکر شدیم که تشریع جهاد و دفاع برای دفع فتنه و قلع ماده فساد است بنا بر این آیه شریفه برای بیان سرّ همه جملات آیات سابقه است یعنی قتال با مشرکین و کفاری که با شما مقاتله میکنید و کشتن مشرکان و اخراج آنان از بلاد مسلمین و مقاتله در مسجد الحرام در وقتی که آنها مقاتله کنند همه برای اینست که فتنه و فساد مرتفع و نابود شود و دین خدا و توحید بر روی زمین

مستقر گردد و بغیر این منظور و بعد از آنکه فتنه مرتفع شد موردی ندارد.

وَ قاتِلُوهُمْ حَتَّی لا تَکُونَ فِتْنَهٌ حدّ مقاتله را که رفع فتنه است بیان میکند و مراد از فتنه همان معنی افساد و اضلال است که قبلا متذکر شدیم نه خصوص شرک چنانچه گفته اند بلکه شرک یکی از مصادیق آنست.

وَ یَکُونَ الدِّینُ لِلَّهِ این جمله ممکن است بیان جمله قبل باشد یعنی رفع فتنه باینست که همه در سایه دین خدا و ظلّ توحید بسر برند و بسعادت دارین و فوز نشأتین نائل شوند.

و ممکن است حکمت دیگری برای تشریع جهاد و دفاع باشد که عبارت از بسط دین خدا و کلمه توحید است زیرا غرض اصلی از خلقت بشر نیل بسعادت و تحصیل کمالات و تزکیه نفوس از اخلاق رذیله و اعمال سیئه است و این غرض جز در سایه دین الهی تأمین نمیشود و جهاد یکی از عوامل اساسی و ارکان اجراء این منظور است چنانچه در حدیث از حضرت صادق علیه السّلام روایت شده که فرمود «

بنی الاسلام علی الخمس الصلاه و الزکاه و الحج و الجهاد و الولایه

» و لام (للّه) برای اختصاص است و ممکن است وجه اختصاص این باشد که دینی که مستند بخداست و خدا جعل فرمود، اسلام است چنانچه در آیه شریفه میفرماید إِنَّ الدِّینَ عِنْدَ اللَّهِ الْإِسْلامُ «۱» و نیز میفرماید وَ مَنْ یَبْتَغِ غَیْرَ الْإِسْلامِ دِیناً فَلَنْ یُقْبَلَ مِنْهُ «۲» و نیز میفرماید وَ رَضِیتُ لَکُمُ الْإِسْلامَ دِیناً «۳» و ممکن است مراد این باشد که همه تحت لوای واحد که دین خداست وارد شوند و زیر فرمان خدا و اوامر و نواهی او در آیند چنانچه در آیه دیگر میفرماید هُوَ الَّذِی أَرْسَلَ رَسُولَهُ بِالْهُدی وَ دِینِ الْحَقِّ لِیُظْهِرَهُ عَلَی الدِّینِ کُلِّهِ «۴» که مصداق اتمّ آن در دوره ظهور حضرت ۱- سوره آل عمران آیه ۱۷

۲- سوره آل عمران آیه ۷۲

۳- سوره المائده آیه ۵

۴- سوره التوبه آیه ۳۳

بقیّه اللَّه آشکارا میگردد که فتنه و فساد و شرک از روی زمین برداشته میشود فَإِنِ انْتَهَوْا فَلا عُدْوانَ إِلَّا عَلَى الظَّالِمِينَ پس اگر دست از فساد برداشتند دیگر تجاوز و دشمنی با آنها نکنید، و احتیاجی نیست که عدوان بمعنی جزاء عدوان تفسیر شود چنانچه مفاد آیه شریفه وَ جَزاءُ سَيِّئَةٍ سَيِّئَةٌ مِثْلُها «۱» و آیه شریفه فَاعْتَدُوا عَلَيْهِ بِمِثْلِ مَا اعْتَدى عَلَيْكُمْ است که بیانش در آیه بعد بیاید و این نهی از عدوان نسبت بغیر ستمکاران است ولی نسبت بستمکاران و ظالمین باید از نظر عملشان با آنان عداوت نمود و محبت و رکون بآنها حرام است چنانچه میفرماید وَ لا تَرْكَنُوا إِلَى الَّذِينَ ظَلَمُوا فَتَمَسَّكُمُ النَّارُ «۲» و در حدیث است که «

من احبّ حجرا حشره اللَّه معه

»[سوره البقره (۲): آیه ۱۹۴] ..... ص: ۳۵۸

الشَّهْرُ الْحَرامُ بِالشَّهْرِ الْحَرامِ وَ الْحُرُماتُ قِصاصٌ فَمَنِ اعْتَدى عَلَيْكُمْ فَاعْتَدُوا عَلَيْهِ بِمِثْلِ مَا اعْتَدى عَلَيْكُمْ وَ اتَّقُوا اللَّهَ وَ اعْلَمُوا أَنَّ اللَّهَ مَعَ الْمُتَّقِينَ (۱۹۴)

(ماه حرام در مقابل ماه حرام و حرمتها را برابری است پس کسی که بر شما تعدی کند بر او تعدی کنید بهمان اندازه که بر شما تعدی شده است و از معصیت خدا بپرهیزید و بدانید که خدا با پرهیزکاران است) الشَّهْرُ الْحَرامُ بِالشَّهْرِ الْحَرامِ بعضی گفتند مراد از شهر حرام در این آیه ماه ذی القعده است که اول اشهر حرم است و آن را ذی القعده نامیدند چون در اینماه از جنگ و قتال قعود مینمودند و حتی اگر کسی قاتل پدرش یا برادرش را میدید متعرض او نمیشد و در سال ششم هجرت رسول اکرم صلّی اللَّه علیه و آله و سلّم با جماعت اصحاب در این ماه برای حج بطرف مکّه رهسپار شدند تا بحدیبیه رسیدند کفار قریش اجتماع نمودند و مانع شدند از اینکه حضرت وارد مکه شود و اعمال عمره ۱- سوره الشوری آیه ۴۲

۲- سوره هود آیه ۱۱۵

و حج را بجا آورد حضرت باصحابه در همانجا قربانیها را نحر نموده و با مشرکین مصالحه نمودند که سال دیگر برای انجام مناسک حج برگردند و این سال را، عام الحدیبیه گفتند، پس در سال هفتم در همین ماه بمکه با اصحاب تشریف آورده و قضاء عمره سال گذشته را بجای آوردند و خداوند این ذی القعده را بازاء آن ذی القعده قرار داده و بجای آن قبول نموده فرمود «الشَّهْرُ الْحَرامُ بِالشَّهْرِ الْحَرامِ» و بعضی گفتند مراد قتال مسلمین با کفار در ماه حرام است که اگر بازاء قتال آنان با مسلمین باشد جائز است و مانعی ندارد ولی ابتداء بقتال با مشرکین در شهر حرام جایز نیست چنانچه ابتداء بقتال آنان در مسجد الحرام روا نبود ولی اگر آنان بقتال ابتداء می نمودند مقاتله با آنان مانعی نداشت.

وَ الْحُرُماتُ قِصاصٌ حرمات جمع حرمه است و مراد از حرمات حرمت مسجد الحرام و حرمت شهر حرام و حرمت در حال احرام است که در حال احرام و در شهر حرام و در مسجد الحرام قتال جایز نیست مگر بعنوان قصاص یعنی اگر آنها احترام حرمات را هتک نمودند شما هم قصاص کنید.

و در اخباری که در برهان روایت شده دارد که سؤال میکنند آیا مسلمانان ابتدا بقتال مشرکین در شهر حرام مینمودند؟

میفرماید وقتی مشرکین مقاتله با مسلمانان را در ماه حرام حلال دانستند و حرمت ماه حرام را مراعات ننمودند قتال با آنها رواست.

و همچنین رومیها که بماه حرام عقیده ندارند اگر در ماه حرام با مسلمین مقاتله نمودند جایز است با آنها قتال کنند و نیز دارد که اگر کسی شخصی را کشت و بحرم پناه آورد نمیشود او را قصاص نمود ولی باید او را طعام و آب نداد و با او معامله ننمود تا از حرم خارج شود و حدّ بر او جاری گردد، ولی اگر در

داخل حرم مرتکب قتل شد در همانجا حدّ بر او جاری شود و بهمین آیه متمسک شده اند.

فَمَنِ اعْتَدی عَلَیْکُمْ فَاعْتَدُوا عَلَیْهِ بِمِثْلِ مَا اعْتَدی عَلَیْکُمْ یعنی مماثلت در قصاص شرط است و این حکم عام است و اختصاص بقتال در اشهر حرم ندارد چنان که در آیه دیگر میفرماید أَنَّ النَّفْسَ بِالنَّفْسِ وَ الْعَیْنَ بِالْعَیْنِ وَ الْأَنْفَ بِالْأَنْفِ وَ الْأُذُنَ بِالْأُذُنِ وَ السِّنَّ بِالسِّنِّ وَ الْجُرُوحَ قِصاصٌ «۱» بلکه اختصاص بجراحات هم ندارد نسبت باموال هم جاری است اگر دارای مثل است بمثل، و اگر قیمت است بقیمت تقاص میشود.

و تعبیر به فَاعْتَدُوا برای رعایت مماثلت است و اگر نه اعتداء دوم در حقیقت اعتداء نیست بلکه جزاء اعتداء است چنانچه در آیه دیگر میفرماید وَ جَزاءُ سَیِّئَهٍ سَیِّئَهٌ مِثْلُها «۲» که دومی سیئه نیست بلکه جزاء سیئه است وَ اتَّقُوا اللَّهَ وَ اعْلَمُوا أَنَّ اللَّهَ مَعَ الْمُتَّقِینَ امر بتقوی بعد از امر باعتداء بمثل باین لحاظ است که از تجاوز و زیاده روی در قصاص خودداری شود و بعدا هم گوشزد میفرماید که اگر کسی ملازم تقوی باشد خداوند یار و ناصر اوست و او را حفظ میفرماید.

[سوره البقره (۲): آیه ۱۹۵] ..... ص: ۳۶۰

وَ أَنْفِقُوا فِی سَبِیلِ اللَّهِ وَ لا تُلْقُوا بِأَیْدِیکُمْ إِلَی التَّهْلُکَهِ وَ أَحْسِنُوا إِنَّ اللَّهَ یُحِبُّ الْمُحْسِنِینَ (۱۹۵)

(و در راه خدا انفاق کنید و بدستهای خودتان خود را بهلاکت نیندازید و نیکو کاری کنید که خدا نیکوکاران را دوست میدارد) وَ أَنْفِقُوا فِی سَبِیلِ اللَّهِ انفاق در راه خدا شامل مصارفی که در طریق عبادت خدا ۱- سوره مائده آیه ۴۹

۲- سوره شوری آیه ۳۸

صرف میکند میگردد مانند بذل جان در راه جهاد و صرف قوی در قضاء حوائج مؤمنین و سایر عبادات و صرف مال در مصارف واجبه و مستحبه و تعلیم علم ببندگان خدا و سایر مواردی که اطلاق انفاق و عنوان عبادت بر آن صادق است و در اول سوره در ذیل آیه مِمَّا رَزَقْناهُمْ يُنْفِقُونَ مفصلا موارد آن را متذکر شدیم «۱» و یکی از موارد لازم انفاق، انفاق مال در راه جهاد با دشمنان اسلام و اعلاء کلمه حق است و بعضی انفاق در این آیه را به این مورد اختصاص داده اند ولی امر در اتفقوا برای مطلق طلب از واجب و مستحبّ است و آیه عامّ و این مورد یکی از مصادیق آن میباشد.

وَ لا تُلْقُوا بِأَيْدِيكُمْ إِلَى التَّهْلُكَهِ القاء بمعنی انداختن و مفعول آن محذوف و باء بایدیکم برای سببیت و تعبیر بایدیکم اشاره به اینکه از روی اختیار خودتان چنین نکنید یعنی لا تُلْقُوا انفسکم بِأَيْدِيكُمْ إِلَى التَّهْلُكَهِ بدست خودتان خود را بمهلکه نیندازید و مراد از تهلکه اعم از هلاکت دنیوی و اخروی است و مراد از القاء بتهلکه اقدام بهر عملی است که موجب وقوع در هلاکت انسان یا ترک عملی که باعث هلاک آدمی گردد مثلا عملی که مریض انجام دهد و باعث زیادتی مرض یا موت او گردد مانند پرهیز نکردن و خوردن خوراکهایی که برای مرض او مضر است و یا اینکه معالجه نکند و دارو استعمال ننماید و باین سبب موجب هلاکت خود گردد، هر دو القاء در تهلکه میباشد.

و در مقام جهاد اگر اقدام بجهاد و صرف مال در راه جهاد نکنند تا دشمن مسلط شود و بهلاکت بیفتند القاء بتهلکه است و بسا مواردی که باید ساکت و صامت بود و تقیه نمود و اقدام بجهاد ننمود اگر اقدام کند و باعث هلاکت گردد القاء بتهلکه است، و همچنین در مورد انفاقات مالی اگر بخل ورزد و حقوق واجبه ۱- مجلد اول ص ۲۱۰ [.....]

را نپردازد و باعث شکنجه و بتنگ آمدن فقراء و طغیان آنان گردد و هلاکت خود را سبب شود و یا تمام مال خود را صرف کند که قدرت بر نفقه خود و- واجب النفقه اش نداشته باشد، همه اینها القاء بتهلکه است چنانچه در آیه شریفه میفرماید وَ لا تَجْعَلْ یَدَکَ مَغْلُولَهً إِلی عُنُقِکَ وَ لا تَبْسُطْها کُلَّ الْبَسْطِ فَتَقْعُدَ مَلُوماً مَحْسُوراً «۱» و توهم نشود که این ایثار است بلکه ایثار بذل مال است بحدی که بواجبات لطمه نزند چنانچه قبلا تذکر داده ایم.

و دلیل بر این عموم اطلاق خود آیه است که اقتضاء عموم میکند و اخباری که در ذیل آیه روایت شده مانند حدیثی که از کافی مسندا از حضرت صادق (ع) روایت کرده که فرمود «

لو انّ رجلا انفق ما فی یدیه فی سبیل اللَّه ما کان احسن و لا اوفق أ لیس یقول اللَّه و لا تلقوا بایدیکم الی التهلکه و احسنوا ان اللَّه یحب المحسنین یعنی المقتصدین

» و همین مضمون از عیاشی از آن حضرت روایت شده.

و از ابن بابویه مسندا از رسول خدا صلّی اللَّه علیه و آله و سلّم روایت کرده که فرمود:

«طاعه السلطان واجبه و من ترک طاعه السلطان فقد ترک طاعه اللَّه و دخل فی نهیه یقول اللَّه و لا تلقوا بایدیکم الی التهلکه

» و از حذیفه روایت شده که در تفسیر این جمله «

قال هذا فی النفقه

» و در بعض نسخ «

هذا فی التقیه

» روایت شده علاوه بر اینکه عمل رسول خدا صلّی اللَّه علیه و آله و سلّم و ائمه هدی شاهد بزرگی بر این معنی است چنانچه رسول خدا صلّی اللَّه علیه و آله و سلّم در حدیبیه با مشرکین صلح نمود و حضرت امیر المؤمنین علیه السّلام ۲۵ سال با خلفاء با مسالمت رفتار نمود و حضرت حسن علیه السّلام با معاویه صلح نمود و سایر ائمه نیز با خلفاء جور زمان خود با تقیه رفتار میکردند و همه از اینجهت بود که اگر اقدام بمبارزه علیه آنان مینمودند موجب هلاکت خود و عده ای از دوستان خود میگردید ولی زمان ۱- سوره اسراء آیه ۳۱

سید الشهداء چون یزید در مقام امحاء دین اسلام حتی ظواهر آن بود و بر هر تقدیر میخواست سید الشهداء را بقتل برساند چه اقدام کند و چه ساکت نشیند آن حضرت چاره جز قیام نداشت و همان قیام بود که اساس خلافت بنی امیه را مضمحل و نابود ساخت و آن حضرت مرگ با شرافت را بر قتل با ذلت ترجیح داد.

وَ أَحْسِنُوا إِنَّ اللَّهَ يُحِبُّ الْمُحْسِنِينَ احسان بمعنی نفع رسانیدن بغیر است و با حسن فرق دارد زیرا در حسن لازم نیست که خوبی بغیر برسد بلکه نفس فعل که نیکو باشد اطلاق حسن بر آن میشود مثلا عذاب کفار و معاندین در روز قیامت یا استیفاء دین از مدیون یا اجراء حدود حسن است لکن احسان نیست.

و چنانچه در حدیث مروی از کافی گذشت محسنین بمقتصدین تفسیر شده و از این بیان معلوم میگردد که مجرد ایصال نفع بغیر احسان نیست بلکه فعل هم باید دارای حسن باشد، هم از جهت فاعل که قبح عقلی یا ذمّ شرعی نداشته باشد و هم از جهت قابل که محل قابلیت احسان داشته باشد، و گرنه:

ترحم بر پلنگ تیز دندان ستمکاری بود بر گوسفندان

[سوره البقره (۲): آیه ۱۹۶] ..... ص: ۳۶۳

وَ أَتِمُّوا الْحَجَّ وَ الْعُمْرَةَ لِلَّهِ فَإِنْ أُحْصِرْتُمْ فَمَا اسْتَيْسَرَ مِنَ الْهَدْيِ وَ لا تَحْلِقُوا رُؤُسَكُمْ حَتَّى يَبْلُغَ الْهَدْيُ مَحِلَّهُ فَمَنْ كانَ مِنْكُمْ مَرِيضاً أَوْ بِهِ أَذىً مِنْ رَأْسِهِ فَفِدْيَةٌ مِنْ صِيامٍ أَوْ صَدَقَةٍ أَوْ نُسُكٍ فَإِذا أَمِنْتُمْ فَمَنْ تَمَتَّعَ بِالْعُمْرَةِ إِلَى الْحَجِّ فَمَا اسْتَيْسَرَ مِنَ الْهَدْيِ فَمَنْ لَمْ يَجِدْ فَصِيامُ ثَلاثَةِ أَيَّامٍ فِي الْحَجِّ وَ سَبْعَةٍ إِذا رَجَعْتُمْ تِلْكَ عَشَرَةٌ كامِلَةٌ ذلِكَ لِمَنْ لَمْ يَكُنْ أَهْلُهُ حاضِرِي الْمَسْجِدِ الْحَرامِ وَ اتَّقُوا اللَّهَ وَ اعْلَمُوا أَنَّ اللَّهَ شَدِيدُ الْعِقابِ (۱۹۶)

(و حج و عمره را برای خدا باتمام رسانید پس اگر از اتمام باز داشته شوید، بر شماست آنچه از قربانی میسر میشود و سرهایتان را نتراشید تا اینکه قربانی بجای خود برسد، پس اگر کسی از شما مریض شد، یا آزاری باو از جهت سرش باشد، رواست که سر بتراشد و فدیه و عوضی که عبارت از روزه یا صدقه یا کشتن گوسفندی است انجام دهد، و هر گاه ایمن شوید پس هر که بواسطه عمره متمتع شود تا زمانی که برای حج آماده میگردد، بر اوست آنچه از قربانی میسر میشود، پس اگر قربانی برای او میسر نشد بر اوست روزه گرفتن سه روز در ایام حج و هفت روز هنگامی که برمیگردد این ده روز کامل است، این حکم برای کسانی است که اهلشان در مسجد الحرام حاضر نیستند و از خدا بپرهیزید و بدانید که خداوند عذاب او سخت است) وَ أَتِمُّوا الْحَجَّ وَ الْعُمْرَهَ لِلَّهِ یعنی اعمال حج و عمره را برای خدا باتمام رسانید و اعمال حج عبارت است از:

نیّت- احرام، وقوف عرفات و مشعر، رمی جمره عقبی، ذبح، حلق، طواف حج، نماز طواف، سعی صفا و مروه، بیتوته در منی، شب یازدهم و دوازدهم رمی جمرات ثلاث روز یازدهم و دوازدهم، طواف نساء و نماز طواف.

و اعمال عمره عبارت است از: نیّت، احرام، طواف، نماز طواف، سعی بین صفا و مروه، تقصیر، طواف نساء و نماز طواف.

امّا «احرام» دارای سه کار واجب است: نیّت، پوشیدن لباس احرام و تلبیه «و وقوف عرفات» از اول ظهر عرفه تا غروب شرعی است.

«و وقوف مشعر» از اول طلوع فجر روز عید تا طلوع آفتاب است.

«و رمی جمره عقبی» در روز عید است «و ذبح» کشتن شتر و یا گاو و یا گوسفند در روز عید است.

«و حلق» سر تراشیدن یا شارب زدن یا ناخن گرفتن روز عید است و احوط سر تراشیدن است. «و طواف حج» عبارت از هفت دور، دور خانه گردیدن است که ابتداء و انتهاء آن حجر الاسود میباشد و شانه چپ باید رو بخانه باشد و از حدّ مطاف خارج نشود و حجر اسمعیل هم داخل بیت است و وقت آن روز عید یا روز یازدهم یا دوازدهم است.

«و نماز طواف» دو رکعت است که خلف مقام ابراهیم یا دو طرف آن پس از طواف گزارده میشود. «و سعی صفا و مروه» عبارت از هفت مرتبه از صفا بمروه رفتن و از مروه بصفا آمدن است که ابتداء بصفا شود و بمروه منتهی گردد یعنی چهار مرتبه از صفا بمروه و سه مرتبه از مروه بصفاست و آن بعد از طواف و نماز طواف در یکی از این سه روز است. «و بیتوته» در منی از اول شب تا بعد از نصف شب یازدهم و دوازدهم است و در بعض موارد شب سیزدهم نیز باید ضمیمه شود. «و رمی جمرات» اولی و وسطی و عقبی بترتیب روز یازدهم و دوازدهم و در بعض موارد سیزدهم است که هر جمره را هفت ریگ بترتیب بزنند «و طواف نساء» مثل طواف حج و نمازش نیز مانند نماز طواف حج است.

و اما واجبات عمره همه آنها مانند واجبات حجّ است و تنها تقصیر در عمره زدن شارب یا گرفتن ناخن است و حلق یعنی سر تراشیدن در عمره نیست و همه این اعمال عبادت و باید از روی نیّت و قصد قربت و خلوص باشد از اینجهت در آیه قید «للّه» را ذکر فرموده بعلاوه نیت مجموع من حیث المجموع بعنوان حج و عمره هم لازم است.

و حج سه نوع است: حج قرآن که با عمره مقرون است و حج افراد که بدون عمره است و حج تمتع که بر اغلب کسانی که از بلاد دور بمکه میآیند

مطابق مذهب جعفری واجب است و شرح آن در ذیل آیه بیان میشود:

فَإِنْ أُحْصِرْتُمْ احصار بمعنی منع و جلوگیری است و در اینکه حصر و احصار بیک معنی است و یا اینکه متفاوت است اختلاف شده و ظاهرا تفاوت دارد مانند حبس و احباس و قتل و اقتال و فرق آن از لحاظ مباشرت و تسبب است، که در (حصره و حبسه) فاعل مباشر حابس و حاصر است و در «احصره و احبسه» محصر و محبس مسبّب است یعنی فاعل سبب حصر و حبس شده.

و احصار دو قسم است: یک قسم بواسطه مرض و خوف از دشمن و امثال اینهاست که پس از احرام نمیتواند مشرف شود و اعمال حج را انجام دهد، قسم دوم بواسطه منع دشمن یا ظالم است که نمیگذارد حاج بروند و حکم این دو قسم مختلف است، در قسم اول باید هدی را بفرستند تا در محل آن ذبح کنند و وقتی هدی بمحل خود رسید از آن احرام محل میشوند و محل هدی مکه است اگر احرام عمره باشد، و منی است و آنهم در روز عید اگر احرام حج باشد، و در قسم دوم همانجایی که ممنوع شده اند هدی را ذبح کنند.

فَمَا اسْتَيْسَرَ مِنَ الْهَدْيِ یعنی آنچه از هدی میسر میشود و مخیّر است بین قربانی نمودن شتر یا گاو و یا گوسفند.

وَ لا تَحْلِقُوا رُؤُسَكُمْ حَتَّى يَبْلُغَ الْهَدْيُ مَحِلَّهُ یعنی از احرام محل نشوید تا هدی بجایش برسد و محل شدن از احرام حج بحلق رأس یعنی سر تراشیدن است و از احرام عمره بتقصیر یعنی شارب زدن یا ناخن گرفتن است و محل هدی چنان که ذکر شد در قسم اول مکه و منی و در قسم دوم همانجایی است که ممنوع شده اند و این کنایه از اینست که تا نحر یا ذبح در محل مقرر واقع نشود از لباس احرام بیرون نشوید و محرمات احرام باقیست.

فَمَنْ كانَ مِنْكُمْ مَرِيضاً أَوْ بِهِ أَذىً این جمله تفریع بر جمله قبل و استثناء

از آنست یعنی کسی که نمیتواند صبر کند تا هدی فراهم شود و بمحل رسیده ذبح شود و سپس سر بتراشد بواسطه مرضی که در سر دارد یا رنجی که از هوامّ مانند شپش و نحو آن میبرد و ناچار باید سر را بتراشد.

فَفِدْيَةٌ مِنْ صِيامٍ أَوْ صَدَقَةٍ أَوْ نُسُكٍ چنین کس باید عوض هدی فدیه دهد و آن عبارت از سه روز روزه یا اطعام شش نفر مسکین یا قربانی نمودن یک گوسفند است اگر چه در غیر محل باشد چنانچه از طریق سنت رسیده است.

فَإِذا أَمِنْتُمْ یعنی هر گاه احصار برطرف شد به اینکه اصلا منعی نباشد نه از جهت مرض و نه خوف و نه مانع دیگر، و یا اگر منعی بوده برداشته شود.

فَمَنْ تَمَتَّعَ بِالْعُمْرَهِ إِلَى الْحَجِّ فَمَا اسْتَيْسَرَ مِنَ الْهَدْيِ این قسمت راجع بحج تمتع است و واجب است بنا بر مذهب شیعه بر هر که دوازده میل یا هیجده میل (بنا بر قول دیگر) از جمیع اطراف مکّه دور باشد و همین است مفاد ذلِكَ لِمَنْ لَمْ يَكُنْ أَهْلُهُ حاضِرِي الْمَسْجِدِ الْحَرامِ چنانچه میآید و حج تمتعش گفتند برای اینکه پس از احرام عمره و انجام اعمال آن تقصیر میکند و محل میشود و بسیاری از محرمات احرام بر او حلال میگردد و بآنها متمتع و بهره مند میگردد و سپس احرام دیگری برای حج می بندد و باعمال حج مشغول میشود بنا بر این مفاد آیه اینست که پس هر کس بواسطه عمره (یعنی اتمام اعمال آن و محل شدن از آن) متمتع بشود و بسوی اعمال حج برود، بر اوست آنچه از قربانی میسّر شود یعنی مخیر است بین قربانی نمودن شتر و گاو و گوسفند و محل آن منی و وقت آن روز عید اضحی بعد از رمی جمره عقبی و قبل از سر تراشیدن است فَمَنْ لَمْ يَجِدْ فَصِيامُ ثَلاثَهِ أَيَّامٍ فِي الْحَجِّ وَ سَبْعَهٍ إِذا رَجَعْتُمْ این راجع بغیر مورد احصار است و متفرع بر حکم قربانی و استثناء از آنست یعنی کسی که مشرف شد و اعمال حج را بجای آورد ولی هدی یعنی شتر و گاو و گوسفند نیافت یا

از آن جهت که پیدا نمیشد و یا متمکن نبود باید عوض قربانی ده روز روزه بگیرد که سه روزش در ایام حج است که قبل از عید اضحی در مکّه و یا بعد از آن در منی باشد و این یکی از مواردی است که روزه گرفتن بر مسافر جایز است و لو قصد اقامت نداشته باشد و هفت روز هنگامی است که بوطنش مراجعت میکند.

تِلْکَ عَشَرَةٌ کامِلَةٌ یعنی این سه روز روزه در ایام حج و هفت روز در مراجعت نزد خدا عمل واحدی محسوب میشود که کامل است و کفایت از بدل بودن از قربانی مینماید و در ثواب با آن یکسان است.

ذلِکَ لِمَنْ لَمْ یَکُنْ أَهْلُهُ حاضِرِی الْمَسْجِدِ الْحَرامِ یعنی این حکم تمتع مختص است بکسانی که در مکه و اطراف آن نیستند و تنها برای کسانی است که دور از مکه باشند چنانچه ذکر شد.

وَ اتَّقُوا اللَّهَ وَ اعْلَمُوا أَنَّ اللَّهَ شَدِیدُ الْعِقابِ در اطاعت اوامر الهی و ترک نواهی آن بکوشید و بدانید که خداوند عذاب او سخت است نسبت بکسانی که او را مخالفت کنند و مرتکب معصیت او شوند.

«تنبیه» احکام حج و عمره و فروع آن بسیار است که در کتاب حج و عمره در فقه متعرض میشوند و چون غرض در اینجا تفسیر اجمالی آیات بود لذا باین مقدار اکتفاء شد.

[سوره البقره (۲): آیه ۱۹۷] ..... ص : ۳۶۸

الْحَجُّ أَشْهُرٌ مَعْلُوماتٌ فَمَنْ فَرَضَ فِیهِنَّ الْحَجَّ فَلا رَفَثَ وَ لا فُسُوقَ وَ لا جِدالَ فِی الْحَجِّ وَ ما تَفْعَلُوا مِنْ خَیْرٍ یَعْلَمْهُ اللَّهُ وَ تَزَوَّدُوا فَإِنَّ خَیْرَ الزَّادِ التَّقْوی وَ اتَّقُونِ یا أُولِی الْأَلْبابِ (۱۹۷)

(زمان حج ماههای معلومی است پس کسی که در این ماهها حجّ را بر خود واجب

کنـد در آن موقع بایـد از جماع و فسق و جـدال بپرهیزد و آنچه از خوبی بجای میآورد خداوند آن را میداند و توشه بردارید و همانا بهترین توشه تقوی است، و ای صاحبان عقول خدا را نگهدارید) الْحَجُّ أَشْـهُرٌ مَعْلُوماتٌ یعنی (اشـهر الحج اشهر معلومات) ماههای حـج ماههای معلومی است و در اخبار بسـیار اشـهر معلومات بماه شوال و ذی القعـده و ذی الحجه و در بعضـی از آنها بشوال و ذی القعده و دهه اول ذی الحجه تفسیر شده و در جمع بین این دو دسته اخبار گوئیم چون دسته دوم نصّ در دهه اول ذی الحجه و دسـته اول ظاهر در مطلق ذی الحجه است و نص مقـدم بر ظاهر میباشـد لـذا باید دسـته دوم را اتخاذ نمود چنانچه فتاوی علماء شیعه بر آنست.

و مراد اینست که احرام برای عمره تمتع بمـذهب شـیعه و برای حج بمذهب جمیع در غیر این سه ماه جایز نیست اگر چه اعمال حج مخصوص بایام حج است و بعضی از آنها بعد از عید قربان در ایّام تشریق است مانند بیتوته در منی و رمی جمرات ثلاث.

و اطلاق شهر بر بعضی از شهر مانعی ندارد چنانچه گفته میشود صلوه الجمعه و صلوه العیدین در صورتی که تمام روز جمعه و تمام روز عیدین وقت نماز نیست بلکه بعض از آنها وقت نماز است.

و جایز است برای عمره مفرده در ماه رجب محرم شوند.

فَمَنْ فَرَضَ فِیهِنَّ الْحَجَّ یعنی (اوجب علی نفسه الحج) کسـی که در این ماهها حج را بر خود واجب گرداند به اینکه محرم شود بعمره تمتع بنا بر مذهب شیعه و محرم شود برای حج بنا بر مذهب جمیع، که بمجرد احرام حجّ واجب می گردد.

فَلا رَفَثَ وَ لا فُسُوقَ وَ لا جِدالَ فِی الْحَجِّ رفث بمعنی جماع است چنانچه در آیات صوم در ذیل أُحِلَّ لَکُمْ لَیْلَهَ الصِّیامِ الرَّفَثُ إِلی نِسائِکُمْ گذشت و یکی از محرمات احرام است و در بعضی اخبار ملاعبه و مواعده و نظر را هم بجماع ملحق نموده اند و فتاوی علماء اعلام نیز بر طبق آن هست.

و فسوق در اخبار بکذب تفسیر شده و استشهاد فرموده اند بآیه إِنْ جاءَکُمْ فاسِقٌ بِنَبَإٍ «۱» که فاسق بمعنی کاذب است و در بعضی اخبار سبّ که بمعنی دشنام است بکذب ملحق کرده اند طبق حدیث نبوی «

سباب المؤمن فسوق

» و بعضی تنابز بالقاب یعنی بالقاب زشت یکدیگر را نخوانند هم ملحق نموده اند بدلیل آیه شریفه بِئْسَ الِاسْمُ الْفُسُوقُ بَعْدَ الْإِیمانِ «۲» و بعضی مطلق معاصی را که موجب فسق میشود ملحق نموده اند، و البته معلوم است که معاصی مطلقا حرام است و در حال احرام حرمت آنها آکد است چنانچه در شهر رمضان حرمت آنها آکد است «۳» و جدال در اخبار بگفتن لا و اللَّه و بلی و اللَّه تفسیر شده و در بعضی اخبار مفاخرت را هم بآن ملحق نموده اند و مقصود از ذکر فی الحج) اینست که مادامی که محرم است نباید این کارها را بجا آورد چه محرم بحج قرآن باشد یا افراد یا تمتع بنا بر مذهب شیعه، بلکه بعضی از محرمات آن تا بعد از نماز طواف نساء بحرمت باقی است مانند جماع و محرمات احرام مطابق اخبار و فتاوی علماء و رعایت احتیاط سی چیز است:

۱- صید صحرایی ۲- جماع ۳- تقبیل ۴- نظر از روی شهوت ۵- عقد ۶- شاهد عقد شدن ۷- اقامه شهادت ۸- استمناء ۹- استعمال طیب (بوی خوش) ۱- سوره حجرات آیه ۵

۲- سوره الحجرات آیه ۱۰

۳- چنانچه در مجمع روایت کرده (ینبغی لک ان تقید لسانک فی رمضان لان لا یفسد صومک)

۱۰- لبس مخیط (لباس دوخته پوشیدن) ۱۱- سرمه کشیدن ۱۲- نظر در آینه ۱۳- پوشانیدن ظاهر پا بجوراب و نحو آن ۱۴- فسوق (چنانچه ذکر شد) ۱۵- سبّ مؤمن ۱۶- مفاخرت ۱۷- جدال (چنانچه گذشت) ۱۸- کشتن جانوران بدن ۱۹- انداختن آنها ۲۰- انتقال آنها از موضعی بموضع دیگر بدن ۲۱- زینت بانگشتری ۲۲- زیور برای زنها ۲۳- تدهین (روغن مالی) ۲۴- اخراج خون ۲۵- ناخن گرفتن ۲۶- کندن دندان ۲۷- کندن گیاه حرم ۲۸- زیر سایه در راه رفتن ۲۹- قطع درخت حرم ۳۰- لبس سلاح، و تفصیل هر یک و کفاره آنها مربوط بکتب فقه است.

وَ ما تَفْعَلُوا مِنْ خَيْرٍ يَعْلَمْهُ اللَّهُ تمام کارهای نیک شما نزد خدا محفوظ است و جزای خیر بشما خواهد داد و به نتیجه آن خواهید رسید چنانچه در آیه دیگر میفرماید فَمَنْ يَعْمَلْ مِثْقالَ ذَرَّهٍ خَيْراً يَرَهُ «۱» وَ تَزَوَّدُوا فَإِنَّ خَيْرَ الزَّادِ التَّقْوى زاد بمعنی ما یحتاجی است که مسافر برای سفر همراه خود میبرد و در فارسی از آن بتوشه تعبیر میکنند و در آیه مراد توشه است که برای سفر آخرت لازم است از اخلاق فاضله و اعمال صالحه و همه عبادات از واجبات و مستحبات، نه اینکه مراد توشه سفر حج باشد چنانچه بعضی از مفسرین توهم کرده اند زیرا با جمله قبل و بعد از آن تناسب ندارد، و بهترین توشه ها برای سفر آخرت تقوی است یعنی ترک معاصی و اتیان واجبات که هیچ عبادتی افضل از آن نیست چنانچه رسول خدا صلّی اللَّه علیه و آله و سلّم در خطبه شعبانیه فرمود:

«افضل الاعمال فی هذا الشهر الورع عن محارم اللَّه

» بلکه نصّ همین آیه بر اثبات افضلیت آن کافی است.

وَ اتَّقُونِ يا أُولِي الْأَلْبابِ بعد از آنکه اهمیت تقوی را بیان نمود صاحبان ۱- سوره زلزال آیه ۸

خرد را مخاطب قرار داده و بالتزام بتقوی امر میکند اشاره به اینکه لازمه عقل و خرد التزام بتقوی است و عقل است که انسان را باطاعت اوامر الهی و ترک نواهی او وامیدارد چنانچه در کافی از حضرت صادق علیه السّلام روایت شده که فرمود «

العقل ما عبد به الرحمن و اکتسب به الجنان

» سپس راوی میپرسد پس آنچه در معاویه بود چه بود؟ حضرت میفرماید «

تلک النکراء، تلک الشیطنه و هی شبیهه بالعقل و لیست بالعقل» «۱»

و الباب جمع لبّ است و اصل لبّ خالص از هر چیزی است و عقل را لبّ گفتند زیرا خاصه حقیقت انسان در مرحله جسمانی و روحانی است و برای درک اهمیت عقل به کافی کتاب العقل و الجهل مراجعه شود.

[سوره البقره (۲): آیه ۱۹۸] .... ص : ۳۷۲

لَیْسَ عَلَیْکُمْ جُناحٌ أَنْ تَبْتَغُوا فَضْلًا مِنْ رَبِّکُمْ فَإِذا أَفَضْتُمْ مِنْ عَرَفاتٍ فَاذْکُرُوا اللَّهَ عِنْدَ الْمَشْعَرِ الْحَرامِ وَ اذْکُرُوهُ کَما هَداکُمْ وَ إِنْ کُنْتُمْ مِنْ قَبْلِهِ لَمِنَ الضَّالِّینَ (۱۹۸)

(بر شما بزه نیست که فضلی از جانب پروردگارتان طلب کنید (تحصیل معاش کنید) پس هنگامی که از عرفات کوچ کردید نزد مشعر الحرام خدای را یاد کنید، و او را یاد کنید چنانچه شما را راهنمایی نمود و اگر چه شما پیش از آن از گمراهان بودید) لَیْسَ عَلَیْکُمْ جُناحٌ جناح بمعنی بزه و گناه است یعنی گناهی بر شما نیست و ضرری باعمال حج شما نمیزند.

أَنْ تَبْتَغُوا فَضْلًا مِنْ رَبِّکُمْ ابتغاء فضل یعنی طلب روزی و تحصیل معاش ۱- کتاب العقل و الجهل ص ۱۱ حدیث ۳

از طریق کسب و تجارت و نحو اینها چنانچه در سوره جمعه میفرماید فَإِذا قُضِیَتِ الصَّلاهُ فَانْتَشِرُوا فِی الْأَرْضِ وَ ابْتَغُوا مِنْ فَضْلِ اللَّهِ «۱» و روزی و آنچه از راه کسب و تجارت و سایر طرق مشروعه بدست میآید به فضل از جانب پروردگار تعبیر نموده زیرا آنچه به بندگان از طریق اسباب میرسد مانند تجارت، صنعت، زراعت و امثال اینها در حقیقت از جانب پروردگار است و فیّاض علی الاطلاق و مسبب الاسباب ذات اقدس حق تبارک و تعالی است.

فَإِذا أَفَضْتُمْ مِنْ عَرَفاتٍ افاضه بمعنی کوچ کردن بالاجتماع است یعنی هنگامی که دسته جمعی از عرفات حرکت کردید، که پس از وقوف بعرفات که رکن اعظم حج است و واجب است بر تمام حجاج که از اول زوال روز عرفه تا مغرب شرعی در صحرای عرفات وقوف کنند باید مجتمعا از آنجا برای مشعر حرکت نمایند بلکه مستحبّ است نماز مغرب را تأخیر انداخته و با نماز عشاء بیک اذان و ۲ اقامه بدون فاصله در آنجا بجای آورند.

و در وجه تسمیه این روز بعرفه و این مکان بعرفات مفسرین وجوهی ذکر کرده اند که بعضی آنها از نظر شیعه مردود است مانند اینکه حضرت ابراهیم در این روز و در این مکان شناخت که خواب او راجع بذبح اسمعیل رحمانی است و برخی دیگر مدرک معتبری ندارد و بمناسبت معنی لغوی آن ذکر شده است و آنچه بنظر میرسد و شاید از میان وجوه بواقع اقرب باشد اینست که مناسک حج از زمان حضرت ابراهیم و اسمعیل و همچنین در میان بنی اسمعیل تا ظهور پیغمبر اسلام معمول بوده و از زمان پیغمبر اسلام صلّی اللَّه علیه و آله و سلّم الی الان و تا قیامت معمول خواهد بود و اسامی این روزها و مواضع، بمناسبت اعمال و مناسکی است که در آن روز یا در آن موضع بجا آورده میشود و چون حاج از اطراف عالم بطور پراکنده ۱- سوره جمعه آیه ۸

برای اعمال حج حرکت میکنند و اولین اجتماع آنها در یک محل معین در روز عرفه و صحرای عرفات است و در این روز و در آن محل با یکدیگر آشنایی پیدا میکنند آن روز را عرفه و آن صحرا را عرفات گفتند و شاید تعبیر بجمع از آن جهت است که این مکان وسیع است و هر دسته در گوشه مجتمع شده و با هم آشنا میشوند.

فَاذْکُرُوا اللَّهَ عِنْدَ الْمَشْعَرِ الْحَرامِ امر بذکر امر مستحبی است ولی وقوف بمشعر واجب و یکی از ارکان حج است که تا طلوع آفتاب روز عید باید در آنجا وقوف کنند و این مکان را مزدلفه نیز مینامند.

و تسمیه بمشعر باین مناسبت است که محل عبادت است و در مجمع البحرین دارد که «یسمّی کل موضع للمنسک مشعرا» و تعبیر بمشعر الحرام برای اینست که داخل در حدّ حرم است بخلاف عرفات که خارج از حدّ است و تسمیه بمزدلفه برای اینست که در آنجا تقرب بعبادت میجویند و یا برای اینکه آن مکان نزدیک بمعنی و مکه است اگر از زلفی بمعنی قرب و نزدیکی باشد و یا برای اینست که شب در این مکان میمانند اگر از زلفا من اللیل باشد.

وَ اذْکُرُوهُ کَما هَداکُمْ هم چنان که خداوند شما را بدین اسلام و طرق وصول بهشت و احکام و معالم دین و بالاخص مناسک حج هدایت فرمود شما نیز او را یاد کنید و شکرانه این نعمت بزرگ را بجای آورید.

وَ إِنْ کُنْتُمْ مِنْ قَبْلِهِ لَمِنَ الضَّالِّینَ و شما قبل از اسلام و پیش از تعلیم معالم آن از گمراهان بودید و نه متدین بدین حق و نه متنسک بمناسک آن بودید و عبادت شما در مسجد الحرام عبادت بت و صفیر و کف بر کف زدن بود چنانچه در آیه دیگر می فرماید: ما کانَ صَلاتُهُمْ عِنْدَ الْبَیْتِ إِلَّا مُکاءً وَ تَصْدِیَهً «۱» ۱- سوره انفال آیه ۳۵

[سوره البقره (۲): آیه ۱۹۹] .... ص : ۳۷۵

ثُمَّ أَفِيضُوا مِنْ حَيْثُ أَفاضَ النَّاسُ وَ اسْتَغْفِرُوا اللَّهَ إِنَّ اللَّهَ غَفُورٌ رَحِيمٌ (۱۹۹)

(پس حرکت کنید از همانجایی که مردم حرکت می کنند و از خدا طلب مغفرت کنید محققا خدا آمرزنده و بخشنده است) در این آیه از دو جهت بین مفسرین اختلاف شده یکی از اینجهت که افاضه در این آیه همان افاضه از عرفات بمشعر است و یا افاضه از مشعر بمنی بعد از افاضه از عرفات بمشعر است.

دیگر اینکه مراد از ناس چه کسانی هستند زیرا آنان مسلما غیر از مخاطبین بخطاب افیضوا میباشند مشهور بین مفسرین اینست که قریش بواسطه بزرگ دانستن خود از حرم بعرفات نمیرفتند و می گفتند ما اهل حرمیم و از آن بیرون نمیرویم و چون مردم از عرفات بمشعر میآمدند اینان از مشعر بمنی میرفتند.

و در این آیه خداوند آنها را امر میکند که مانند سایر مردم در عرفات توقف نموده و از آنجا مجتمعا بمشعر کوچ کنید و قریب باین معنی از کافی و تهذیب از حضرت صادق از حضرت باقر (ع) از جابر در ذکر حج رسول خدا صلّی اللَّه علیه و آله و سلّم روایت شده جز اینکه ناس در آن حدیث بحضرت ابراهیم و اسمعیل و اسحاق و انبیاء بعد از آنها تفسیر شده و عبارت حدیث اینست، «

ثم غدا صلّی اللَّه علیه و آله و سلّم و الناس معه و کانت قریش تفیض من المزدلفه و هی جمع و یمنعون الناس من ان یفیضوا منها. فاقبل رسول اللَّه و قریش ترجو ان تکون افاضته من حیث کانوا یفیضون، فانزل اللَّه علیه ثم افیضوا من حیث افاض الناس و استغفروا اللَّه یعنی ابراهیم و اسمعیل و اسحاق فی افاضتهم و من کان بعدهم الحدیث

» و از این حدیث هر دو مورد اختلاف روشن میشود زیرا افاضه در این آیه را همان افاضه از عرفات بمشعر بیان میفرماید و مراد از ناس حضرت ابراهیم و اسمعیل

و اسحق و انبیاء بعد از آنها را می داند.

و بنا بر این اشکال میشود که افاضه از عرفات در آیه قبل ذکر شده و چرا در این آیه با ثمّ که دلالت بر تراخی میکند تکرار شده؟

در مجمع البیان از این اشکال چنین پاسخ داده «قد روی اصحابنا ان هاهنا تقدیما و تأخیرا تقدیره فلیس علیکم جناح ان تبتغوا فضلا من ربکم ثم افیضوا من حیث افاض الناس ... فاذا افضتم من عرفات ..

و بعضی گفتند ثمّ برای ترتیب در ذکر است و آیه اول افاضه از عرفات را بیان فرموده و در این آیه اگر چه امر بهمان افاضه است ولی مستفاد از آن، نهی از افاضه مانند افاضه قریش است.

وَ اسْتَغْفِرُوا اللَّهَ إِنَّ اللَّهَ غَفُورٌ رَحِیمٌ از خدای در عرفات و سایر موارد طلب آمرزش کنید زیرا خدا آمرزنده و صاحب رحمت است و معنی استغفار و غفور و رحیم در اول سوره گذشت.

[سوره البقره (۲): آیه ۲۰۰] ..... ص: ۳۷۶

فَإِذا قَضَیْتُمْ مَناسِکَکُمْ فَاذْکُرُوا اللَّهَ کَذِکْرِکُمْ آباءَکُمْ أَوْ أَشَدَّ ذِکْراً فَمِنَ النَّاسِ مَنْ یَقُولُ رَبَّنا آتِنا فِی الدُّنْیا وَ ما لَهُ فِی الْآخِرَهِ مِنْ خَلاقٍ (۲۰۰)

(پس هر گاه اعمال حج را بجای آوردید خدا را یاد کنید چنانچه پدرانتان را یاد میکردید یا بهتر و بیشتر از آن، و بعضی از مردم کسانی هستند که می گویند پروردگار ما در دنیا بما عطا کن، و برای اینان در آخرت بهره نیست) فَإِذا قَضَیْتُمْ مَناسِکَکُمْ فعل قضی در قرآن بر معانی اطلاق شده: بمعنی خلق و صنع مانند فَقَضاهُنَّ سَبْعَ سَماواتٍ «۱» و بمعنی امر مانند وَ قَضی رَبُّکَ أَلَّا تَعْبُدُوا إِلَّا إِیَّاهُ «۲» و بمعنی اعلام مانند وَ قَضَیْنا إِلی بَنِی إِسْرائِیلَ «۳» و بمعنی ۱- سوره فصلت آیه ۱۱

۲- سوره اسراء آیه ۲۴

۳- سوره اسراء آیه ۴

حکم مانند وَ اللَّهُ یَقْضِی بِالْحَقِّ «۱» و بمعنی فعل مانند فَاقْضِ ما أَنْتَ قاضٍ «۲» و بمعنی اتمام و بپایان رسانیدن مانند فَلَمَّا قَضی مُوسَی الْأَجَلَ «۳» و در این آیه نیز بهمین معنی استعمال شده است یعنی هنگامی که اعمال حج را انجام دادید و مناسک جمع منسک، اسم مکان بمعنی محل نسک است که عرفات، مشعر منی، و مکه باشد و یا مصدر میمی و بمعنی فعل عبادت است و اصل نسک بمعنی عبادت می باشد.

فَاذْکُرُوا اللَّهَ کَذِکْرِکُمْ آباءَکُمْ در تفسیر این قسمت از آیه در مجمع از حضرت باقر علیه السّلام روایت کرده که فرمود:

«انّهم کانوا اذا فرغوا من الحج یجتمعون هناک و یعدون مفاخر آبائهم و مآثرهم و یذکرون ایامهم القدیمه و ایادیهم الجسیمه فامرهم اللَّه ان یذکروه مکان ذکرهم آبائهم

و بعضی گفتند مراد از ذکر خدا در اینجا تکبیرات وارده عقب پانزده نماز در منی است که از ظهر روز عید تا صبح سیزدهم باشد و بعضی گفتند مراد ذکر نعم و آلاء الهی است و شکر بر آنها است و بهتر تعمیم است أَوْ أَشَدَّ ذِکْراً بلکه سزاوار است که ذکر خدا بیشتر و بهتر از ذکر پدران، و مناسب جلال و نعمت های او باشد زیرا نعم الهی اعظم و آلاء او اکثر است حتی مفاخر و مآثر آباء شما نیز یکی از تفضلات خداوند نسبت بشما و آباء شما است.

فَمِنَ النَّاسِ مَنْ یَقُولُ رَبَّنا آتِنا فِی الدُّنْیا بعضی از مردم هستند که تمام هم آنان زخارف دنیا از مال و جاه و ریاست آنست و نظری بآخرت نداشته و از آن اعراض نموده اند. ۱- سوره مؤمن آیه ۲۱

۲- سوره طه آیه ۷۵

۳- سوره قصص آیه ۲۹ [.....]

وَ ما لَهُ فِی الْآخِرَهِ مِنْ خَلاقٍ برای این دسته از مردم بهره و نصیبی در آخرت نیست، زیرا فیوضات و نعم الهی در آخرت برای کسانی است که در دنیا قابلیت و استعداد آنها را در خود فراهم نموده و باصطلاح در اینجا بذر افشانده باشند تا در آنجا از ثمره آن برخوردار شوند ولی کسانی که توجهی بآخرت نداشته بلکه اعتقاد بآن ندارند البته بهره برای آنان در آنجا نخواهد بود.

[سوره البقره (۲): آیه ۲۰۱] ..... ص: ۳۷۸

وَ مِنْهُمْ مَنْ یَقُولُ رَبَّنا آتِنا فِی الدُّنْیا حَسَنَهً وَ فِی الْآخِرَهِ حَسَنَهً وَ قِنا عَذابَ النَّارِ (۲۰۱)

(و بعضی از مردم کسانی هستند که میگویند پروردگار ما در دنیا بما خیر عطا کن و در آخرت بما خیر عطا فرمای و ما را از عذاب آتش حفظ نمای) وَ مِنْهُمْ مَنْ یَقُولُ یعنی بعضی از مردم کسانی هستند که میگویند و این دسته از مؤمنین و معتقدین بروز جزاء و مثوبات اخروی میباشند.

رَبَّنا آتِنا فِی الدُّنْیا حَسَنَهً ایتاء و اعطاء متقارب المعنی است ولی اتی ثلاثی ایتاء بمعنی جاء و عطا ثلاثی اعطاء بمعنی تناول است و ممکن است ایتاء در معنی تقریب بعید و ایجاد معدوم استعمال گردد ولی اعطاء در بذل موجود بکار برده شود و حسنه بمعنی فعل خیر است در مقابل سیئه که بمعنی فعل شرّ است و هر گاه حسنه و حسنات بعبد نسبت داده شود عبارت از عبادات و طاعات او از واجبات و مستحبات است و سیئات عبارت از گناهان و محرمات اوست، و هر گاه حسنه بخدا نسبت داده شود عبارت از اعطاء نعمت و فضل و مرحمتی است که از او نسبت ببنده میشود، و سیئه نیز اطلاق میشود بر بلیات و مصائبی که از جانب خدا بواسطه نقمت و نکبت و جزای عمل انسان بر او وارد میشود و اینگونه افعال اگر چه از جهت مجازات حسن است زیرا محال است فعل قبیح از خدا صادر شود ولی چون

بسا بضرر بنده است نسبت بحال او سیئه گفته میشود چنانچه در آیه شریفه میفرماید وَ إِنْ تُصِبْهُمْ حَسَنَةٌ یَقُولُوا هذِهِ مِنْ عِنْدِ اللَّهِ وَ إِنْ تُصِبْهُمْ سَیِّئَةٌ یَقُولُوا هذِهِ مِنْ عِنْدِکَ قُلْ کُلٌّ مِنْ عِنْدِ اللَّهِ «۱» و حسنه در این آیه شامل جمیع خیرات و نعمتی است که در دنیا ممکن و صلاح است به بنده داده شود و تعبیر بمفرد در کلمه حسنه نه برای وحدت است که یک حسنه باشد و نه برای جنس است که جنس حسنه باشد که با یک حسنه هم صادق باشد بلکه مفادش شاید این باشد که هر چه در دنیا و آخره بما عطا می فرمایی حسنه باشد و بنفع ما و صلاح ما باشد که تقریبا مفادش مفاد مضمون دعاء «

اللهم اعطنا خیر الدنیا و الاخره و اصرف عنا بلاء الدنیا و الاخره

» است. وَ فِی الْآخِرَهِ حَسَنَهً و در آخرت نیز بمن حسنه عنایت فرمای که شامل فیوضات و نعم اخروی میشود.

وَ قِنا عَذابَ النَّارِ ق فعل امر از وقی یقی است یعنی حفظ کن ما را از عذاب آتش که مراد جهنم است،

[سوره البقره (۲): آیه ۲۰۲] .... ص: ۳۷۹

أُولئِکَ لَهُمْ نَصِیبٌ مِمَّا کَسَبُوا وَ اللَّهُ سَرِیعُ الْحِسابِ (۲۰۲)

(اینان بهره از آنچه کسب کرده اند بر ایشان می باشد و خداوند بزودی حساب مردم را می نماید) اولئک اشاره بدسته دوم است که ایمان بآخرت داشتند و میگفتند:

رَبَّنا آتِنا فِی الدُّنْیا حَسَنَهً الایه لَهُمْ نَصِیبٌ لام برای اختصاص است یعنی این بهره اختصاص باینان دارد مساوی است به اینکه گفته شود این اختصاص بنحو استحقاق است چنانچه بعضی گفته اند یا بنحو تفضل است چنانچه عقیده حق است، و آیه متعرض این قسمت ۱- سوره نساء آیه ۸۰

(یعنی استحقاق یا تفضل) نیست و لام لهم دلالت بر استحقاق ندارد چنان که توهم شده است و نصیب بمعنی حظ و بهره است و بهره هر کس باندازه قابلیت او برای تفضل و حدّ استحقاق اوست زیرا تفضل در محل غیر قابل قبیح است و شاید وجه تنکیر نصیب همین باشد.

مِمَّا كَسَبُوا یعنی این بهره و نصیب از جهت ایمان و اخلاق فاضله و اعمال صالحه است که در دنیا کسب کرده و قابلیت تفضل و مراحم الهی را در خود حاصل نموده اند و هر چه تحصیل مراتب ایمان و اخلاق فاضله و بندگی و اطاعت حق بیشتر باشد، نصیب و بهره اش افزون گردد.

وَ اللَّهُ سَرِيعُ الْحِسابِ یعنی رسیدگی بحساب هر کس و حدّ قابلیت و مقدار عمل و بهره و نصیبش نزد خداوند معلوم و معین است و بزودی و آسانی بوی ارائه میگردد «

و لا یشغله شأن عن شأن

[سوره البقره (۲): آیه ۲۰۳] ..... ص: ۳۸۰

وَ اذْكُرُوا اللَّهَ فِي أَيَّامٍ مَعْدُوداتٍ فَمَنْ تَعَجَّلَ فِي يَوْمَيْنِ فَلا إِثْمَ عَلَيْهِ وَ مَنْ تَأَخَّرَ فَلا إِثْمَ عَلَيْهِ لِمَنِ اتَّقى وَ اتَّقُوا اللَّهَ وَ اعْلَمُوا أَنَّكُمْ إِلَيْهِ تُحْشَرُونَ (۲۰۳)

(و خدا را یاد کنید در روزهای معینی پس کسی که تعجیل کند (خروج از منی را) در دو روز پس گناهی بر او نیست و کسی که تأخیر اندازد گناهی بر او نیست نسبت بکسانی که پرهیز کنند (از بعضی محرمات احرام) و از معصیت خدا بپرهیزید و بدانید که شما بسوی او محشور میگردید) وَ اذْكُرُوا اللَّهَ فِي أَيَّامٍ مَعْدُوداتٍ مراد از ذکر خدا در اینجا بر حسب اخبار معتبره از ائمه هدی علیهم السلام و فتاوی علماء شیعه این تکبیرات است:

«اللَّه اکبر اللَّه اکبر لا اله الا اللَّه و اللَّه اکبر اللَّه اکبر و للَّه الحمد اللَّه اکبر علی ما هدینا و الحمد للَّه علی ما اولیانا اللَّه اکبر علی ما رزقنا من بهیمه الانعام

»

و مراد از ایام معدودات، ایام تشریق است که روز یازدهم و دوازدهم و سیزدهم از ذی حجّه است و بنا بر مشهور مستحبّ است این تکبیرات در عقب پانزده نماز که ابتداء آن نماز ظهر روز عید و انتهاء آن نماز صبح روز سیزدهم است برای کسانی که در منی باشند و در سایر بلاد در عقب ده نماز مستحبّ است که اول آن ظهر عید و آخر آن صبح دوازدهم است.

فَمَنْ تَعَجَّلَ فِی یَوْمَیْنِ فَلاـ إِثْمَ عَلَیْهِ وَ مَنْ تَأَخَّرَ فَلاـ إِثْمَ عَلَیْهِ مراد حرکت نمودن از منی بطرف مکه در ایام تشریق بعد از رمی جمرات ثلاث است و مراد از یومین روز دوازدهم و سیزدهم است که این دو روز روز نفر و خروج از منی است و خروج از منی در روز دوازدهم را نفر اول و در روز سیزدهم را نفر دوم گویند و تعجیل در یومین خروج در روز دوازدهم است که میتوانند بعد از ظهر روز دوازدهم تا نزدیک غروب از منی بمکه حرکت کنند و اگر تا مغرب ماندند واجب است شب سیزدهم را نیز بیتوته کنند و روز سیزدهم رمی جمرات نموده و سپس بطرف مکه حرکت کنند و مراد از تأخیر حرکت روز سیزدهم است و مفاد جمله فلاـ اثم علیه در هر دو مورد نفی اثم در هر صورت است یعنی عنوان تعجیل و تأخیر دخالتی در نفی گناه ندارد و کسی که عمل حج را انجام داد آمرزیده میشود و گناهی بر او نیست چه روز دوازدهم خارج شود و چه روز سیزدهم چنانچه از فقیه است که از حضرت صادق از معنی این آیه سؤال میشود میفرماید «

لیس هو علی انّ ذلک واسع ان شاء صنع ذا و إن شاء صنع ذا لکنّه یرجع مغفور اله و لا ذنب له

» یعنی مفاد آیه ترخیص در نفر نیست بلکه غفران در هر دو نفر است لِمَنِ اتَّقی یعنی این حکم برای کسی است که بپرهیزد و مراد از تقوی در اینجا طبق اخبار وارده تقوی از محرمات احرام است مانند صید و نساء و سایر محرماتی که باقی مانده است چنانچه از فقیه از حضرت صادق علیه السّلام روایت شده

که فرمود «

لمن اتقی الصید یعنی فی احرامه حتی ینفر اهل منی فی النفر الاول

» و از عیاشی از حضرت باقر علیه السّلام روایت شده که فرمود

(لمن اتقی منهم الصید و اتقی الرفث و الفسوق و الجدال و ما حرم اللّه علیه فی احرامه)

و در بعض اخبار تعجل و تأخر در آیه به تعجل و تأخر در موت تفسیر شده چنانچه از مجمع و کافی و فقیه از حضرت صادق علیه السّلام روایت شده

(یعنی من مات قبل ان یمضی الی اهله فلا اثم علیه و من تأخر فلا اثم علیه لمن اتقی الکبائر)

یعنی کسی که موت او در این روز واقع شود از گناهان پاک میگردد و اگر موت او تأخیر یافت گناهی بر او نیست هر گاه از کبائر بپرهیزد و این معنی (آمرزش گناهان کسیست که عمل حج را انجام دهد) و از بسیاری اخبار استفاده میشود مانند خبری که از حضرت صادق علیه السّلام روایت کردیم و خبری که از جواهر در اول کتاب حجّ

(انه یخرج من الذنوب کیوم ولدته امّه)

و خبری که از حضرت صادق از حضرت رسول صلّی اللّه علیه و آله و سلّم روایت شده در سفینه ص ۲۱۳ که میفرماید قد غفر لک ما مضی فاستأنف العمل ...) و غیر اینها از اخبار دیگر وَ اتَّقُوا اللَّهَ وَ اعْلَمُوا أَنَّكُمْ إِلَيْهِ تُحْشَرُونَ امر بتقوی عمومی است و در آیات قرآن مکرر امر بتقوی فرموده و چنانچه تذکر داده ایم این امر ارشادیست نه مولوی که ترک تقوی خود معصیت علی حده باشد بلکه عقوبت مربوط بهمان معصیتی است که مرتکب شده، و ترک معصیت و فعل طاعت که مترتب بر آنست بحکم عقل لازم است.

و اعلموا امر بتحصیل علم نسبت بحشر و معاد است که از جمله اعتقادات است و تحصیل علم نسبت بهمه آنها لازم و واجب است و جمله برای تأکید لزوم تقوی است زیرا هر چه انسان ایمان بمعاد داشته و متذکر آن باشد بیشتر ملازم تقوی خواهد بود.

[سوره البقره (۲): آیه ۲۰۴] ..... ص : ۳۸۳

وَ مِنَ النَّاسِ مَنْ يُعْجِبُكَ قَوْلُهُ فِي الْحَياةِ الدُّنْيا وَ يُشْهِدُ اللَّهَ عَلى ما فِي قَلْبِهِ وَ هُوَ أَلَدُّ الْخِصامِ (۲۰۴)

(و بعضی از مردم کسی است که گفتار او در زندگی دنیا ترا بشگفت میآورد و خدا را بر آنچه در دلش میباشد گواه میگیرد و حال آنکه سخت ترین دشمنان است) در شأن نزول این آیه و دو آیه بعد از آن بعضی گفتند درباره اخنس بن شریق ثقفی که اظهار علاقه و محبت نسبت باسلام و پیغمبر صلّی اللَّه علیه و آله و سلّم نمود و در باطن دشمن سر سخت پیغمبر صلّی اللَّه علیه و آله و سلّم بود و بعضی گفتند درباره ریاکار است و در بعضی اخبار از حضرت صادق علیه السّلام است که در باره فلان و فلان است و از تفسیر قمی نقل شده «

انّها نزلت فی الثانی و یقال فی المعاویه

» ولی آیه عام است و شامل هر منافقی میگردد اگر چه مورد آن خاص باشد.

وَ مِنَ النَّاسِ مَنْ يُعْجِبُكَ قَوْلُهُ فِي الْحَياةِ الدُّنْيا اعجاب بمعنی استعظام و بزرگ شمردن است گفته میشود (اعجب بنفسه) یعنی خود را بزرگ دانست و پسندید و اعجاب باین معنی از عجب بمعنی خود پسندی و یکی از صفات مهلکه است و اخبار در مذمّت آن بسیار است چنانچه از فقیه از رسول اکرم صلّی اللَّه علیه و آله و سلّم نقل کرده که سه چیز را از مهلکات شمرده

(شح مطاع و هوی متبع و اعجاب المرء بنفسه)

و در کافی از حضرت صادق علیه السّلام روایت کرده که فرمود

(من دخله العجب هلک)

و در جامع السعادات از رسول خدا صلّی اللَّه علیه و آله و سلّم روایت کرده که فرمود

(لو لم تذنبوا لخشیت علیکم ما هو اکبر من ذلک العجب العجب)

و در کافی از حضرت صادق علیه السّلام روایت نموده

(انّ اللَّه علم ان الذنب خیر للمؤمن من العجب و لولا ذلک ما ابتلی مؤمن بذنب ابدا)

و غیر اینها از اخبار دیگر و اعجاب بمعنی خوش آمدن و بشگفت در آوردن هم میباشد گفته میشود.

«اعجبه و اعجب به» یعنی بشگفت درآورد او را و شاد نمود، و بشگفت آمد و شاد شد و «یعجبک» در آیه از این معنی است یعنی گفتار آن شخص منافق و اظهار علاقه و محبت و تمکین و اطاعت او پیغمبر صلّی اللَّه علیه و آله و سلّم را متعجب ساخت و نیکو جلوه نمود و چون گفتار آن منافق ظاهر آراسته بیش نداشت و غیر زخرفی از قول نبود از اینجهت مقرون میفرماید بحیوه دنیا، یعنی در این زندگی دنیا که روی بواطن و سرائر امور سرپوشی است چنین اظهارات خلاف واقعی موجب اعجاب می گردد.

وَ یُشْهِدُ اللَّهَ عَلی ما فِی قَلْبِهِ یعنی خدا را هم بر گفتار خود شاهد میگیرد که اعتماد ترا بیشتر جلب نماید.

وَ هُوَ أَلَدُّ الْخِصامِ جمله حالیه است و الدّ صفت مشبّهه بمعنی شدید الخصومه و خصام بمعنی مخاصمه و خیانیه از قبیل اعمی العین است یعنی او در مخاصمت و دشمنی بسیار سخت است و بعضی گفتند الدّ افعل تفضیل و خصام جمع خصم یا خصیم است یعنی او سخت ترین دشمنان است ولی در برهان از حضرت باقر علیه السّلام بمعنی شدید الخصومه روایت کرده است بالجمله آن چنین کسی سخن آرایی میکند و اظهارات خلاف واقع با شاهد گرفتن خدا میخواهد تثبیت کند در حقیقت گرگی است که بلباس میش در آمده و میخواهد چوپان را غافل نموده و گوسفندان را برباید غافل از اینکه خداوند پیغمبر خود را از اظهارات بی اساس او آگاه میسازد و نفاق او را ظاهر می نماید

[سوره البقره (۲): آیه ۲۰۵] ..... ص : ۳۸۴

وَ إِذا تَوَلَّی سَعی فِی الْأَرْضِ لِیُفْسِدَ فِیها وَ یُهْلِکَ الْحَرْثَ وَ النَّسْلَ وَ اللَّهُ لا یُحِبُّ الْفَسادَ (۲۰۵)

(و هنگامی که والی گردد میشتابد در زمین برای اینکه فساد کند و کشت و نسل

را نابود نماید و خدا فساد را دوست ندارد) وَ إِذا تَوَلَّی تولی یا بمعنی ادبر و اعرض است یعنی هنگامی که آن منافق روگردانید و از نزد تو رفت، و یا بمعنی (صار والیا) است یعنی هنگامی که بولایت و فرمانروایی رسید و از اخباری که از کافی و عیاشی و تفسیر قمی ره نقل شده این معنی استفاده میشود.

سَعی فِی الْأَرْضِ لِیُفْسِدَ فِیها سعی بمعنی سرعت در رفتن و بمعنی کوشش در عمل است یعنی در روی زمین برای فساد میشتابد و یا کوشش و فعالیت مینماید و تمام همش فساد و تباهی در روی زمین است.

(وَ یُهْلِکَ الْحَرْثَ وَ النَّسْلَ) حرث بمعنی کشت و نسل بمعنی ولد است چنانچه این معنی از تفسیر عیاشی از حضرت رضا علیه السّلام نقل شده یعنی تباه و نابود میکند مایه بقاء افراد انسان که نباتات و نسل باشد که بتولید و تناسل پیدا میشود.

و در بعضی اخبار حرث بدین و نسل بناس تفسیر شده یعنی مردم و دین آنان را تباه میسازد و این معنی مأخوذ از مفهوم عام حرث است زیرا دین کشتی است که انسان در دنیا میکارد و در آخرت حاصل آن را میچیند «

الدنیا مزرعه الاخره

» وَ اللَّهُ لا یُحِبُّ الْفَسادَ خداوند فساد را دوست ندارد یعنی تشریعا از فساد نهی فرموده و در بسیاری از آیات از فساد و مفسدین مذمّت و نکوهش نموده است مانند وَ إِذا قِیلَ لَهُمْ لا تُفْسِدُوا فِی الْأَرْضِ «۱» و وَ لا تَعْثَوْا فِی الْأَرْضِ مُفْسِدِینَ «۲» و امثال اینها.

[سوره البقره (۲): آیه ۲۰۶] ..... ص: ۳۸۵

وَ إِذا قِیلَ لَهُ اتَّقِ اللَّهَ أَخَذَتْهُ الْعِزَّهُ بِالْإِثْمِ فَحَسْبُهُ جَهَنَّمُ وَ لَبِئْسَ الْمِهادُ (۲۰۶)

(و هنگامی که باو گفته میشود که از خدا بترس و تقوی اختیار کن، جاه و مقامش او را بگناه وا میدارد، پس دوزخ او را بس است و آن بد جایگاهی است) ۱- سوره بقره آیه ۱۰

۲- سوره بقره آیه ۵۷

وَ إِذا قِيلَ لَهُ اتَّقِ اللَّهَ گوینده این سخن واعظ و از جانب خدا یا پیغمبر یا امام و یا مسلمین میباشند که باو میگویند تقوی پیشه کن و از خدا بترس و در روی زمین فساد مکن و در نابودی مردم و دسترنج آنان کوشش منمای أَخَذَتْهُ الْعِزَّةُ بِالْإِثْمِ عزت ظاهری که بواسطه ریاست بر مردم بدست آورده او را میگیرد و بگناه و نافرمانی وا میدارد.

فَحَسْبُهُ جَهَنَّمُ وَ لَبِئْسَ الْمِهادُ جهنم برای جزاء او کافی است و آن دوزخ بد جایگاهی است و مهاد بمعنی فراش و بستر است.

و سختی و بدبختی دوزخ و کیفیت عذاب آن در آیات قرآن و کلمات اهل بیت مخصوصا امیر مؤمنان بسیار است از آن جمله در دعاء کمیل عرض میکند:

«فکیف احتمالی لبلاء الاخره و جلیل وقوع المکاره فیها و هو بلاء تطول مدته و یدوم بقائه و لا یخفف عن اهله لانه لا یکون الا عن غضبک و انتقامک و سخطک و هذا ما لا تقوم له السموات و الارض الی آخر الدعاء

[سوره البقره (۲): آیه ۲۰۷] ..... ص : ۳۸۶

وَ مِنَ النَّاسِ مَنْ يَشْرِي نَفْسَهُ ابْتِغاءَ مَرْضاتِ اللَّهِ وَ اللَّهُ رَؤُفٌ بِالْعِبادِ (۲۰۷)

(و بعضی از مردم کسی است که جان خود را برای طلب خوشنودی خدا میفروشد و خداوند نسبت ببندگان مهربان است) در غایه المرام بیست حدیث که نه حدیثش از طرق عامه و یازده حدیثش از طرق خاصه است روایت میکند که این آیه در شأن امیر المؤمنین علیه السّلام در لیله المبیت یعنی شبی که در جای پیغمبر صلّی اللَّه علیه و آله و سلّم خوابید و پیغمبر صلّی اللَّه علیه و آله و سلّم بمدینه هجرت فرمود، نازل شد و این مطلب را عموم مفسرین عامه و خاصه در ذیل این آیه ذکر نموده اند.

وَ مِنَ النَّاسِ من برای تبعیض است و طبق اخبار وارده در ذیل آیه مراد

از بعض مردم امیر المؤمنین علی علیه السّلام است.

مَنْ یَشْرِی نَفْسَهُ ابْتِغاءَ مَرْضاتِ اللَّهِ جان خود را برای طلب مرضات و خشنودی خدا فروخت و حاضر شد هر گونه اذیت و آزاری باو بشود و حتی کشته شود و پیغمبر اکرم صلّی اللَّه علیه و آله و سلّم جان بسلامت ببرد و این فداکاری را تنها برای خوشنودی خدا انجام داد.

وَ اللَّهُ رَؤُفٌ بِالْعِبادِ و خداوند نسبت ببندگان خود رءوف و مهربان است و در مقابل فداکاری آنان رحمت خود را شامل حالشان مینماید و چنان که مکرر گفته ایم شأن نزول آیات با عموم آنها منافات ندارد و مقتضای عموم آیه اینست که هر کس که در راه جهاد یا دفاع و یا موارد مشروع دیگر شهید شود و یا در معرض شهادت واقع شود مشمول این آیه خواهد بود.

[سوره البقره (۲): آیه ۲۰۸] ..... ص : ۳۸۷

یا أَیُّهَا الَّذِینَ آمَنُوا ادْخُلُوا فِی السِّلْمِ کَافَّةً وَ لا تَتَّبِعُوا خُطُواتِ الشَّیْطانِ إِنَّهُ لَکُمْ عَدُوٌّ مُبِینٌ (۲۰۸)

(ای کسانی که ایمان آوردید همگی در تسلیم اوامر الهی وارد شوید و گامهای شیطان را پیروی نکنید بدرستی که او برای شما دشمن آشکارایی است) یا أَیُّهَا الَّذِینَ آمَنُوا ادْخُلُوا فِی السِّلْمِ کَافَّةً خطاب بهمه کسانی است که بخدا و رسول ایمان آورده اند که تسلیم اوامر خدا و رسول او باشند و رأی و سلیقه و اختلاف نظر را کنار گزارده و متفقا دستورات الهی و احکام اسلام را مورد عمل قرار دهند و بحبل اللَّه متین که قرآن و اسلام و اطاعت پیغمبر اکرم و ائمه و اوصیای طاهرین او میباشند چنگ زنند و متفرق و متشتت نشوند چنان که در آیه دیگر میفرماید وَ اعْتَصِمُوا بِحَبْلِ اللَّهِ جَمِیعاً وَ لا تَفَرَّقُوا «۱» ۱- سوره آل عمران آیه ۹۸

و کافه بمعنی جمیعا و حال برای ضمیر فاعل است.

وَ لا تَتَّبِعُوا خُطُواتِ الشَّيْطانِ خطوه بمعنی گام و مسافت ما بین دو گام است یعنی گامهای شیطان که عبارت از طرق ضلالت و آثام موبقه باشد پیروی نکنید و از تفسیر عیاشی از حضرت صادق علیه السّلام روایت شده که فرمود:

«السلم ولایه علی و الاوصیاء من بعده و خطوات الشیطان ولایه فلان و فلان

» إِنَّهُ لَكُمْ عَدُوٌّ مُبِينٌ زیرا شیطان دشمنی است که دشمنی او هویداست زیرا عداوت خود را نسبت ببنی آدم ظاهر نمود بعد از آنکه مطرود شد گفت لَأَحْتَنِكَنَّ ذُرِّيَّتَهُ إِلَّا قَلِيلًا «۱» و گفت فَبِعِزَّتِكَ لَأُغْوِيَنَّهُمْ أَجْمَعِينَ «۲»

[سوره البقره (۲): آیه ۲۰۹] ..... ص: ۳۸۸

فَإِنْ زَلَلْتُمْ مِنْ بَعْدِ ما جاءَتْكُمُ الْبَيِّناتُ فَاعْلَمُوا أَنَّ اللَّهَ عَزِيزٌ حَكِيمٌ (۲۰۹)

(پس اگر لغزش یافتید بعد از آنکه دلائل آشکارا برای شما آمد بدانید که خدا غالب و حکیم است) فَإِنْ زَلَلْتُمْ زلّه بمعنی لغزش و خروج از استقامت و مرتکب معصیت شدن است.

بَعْدِ ما جاءَتْكُمُ الْبَيِّناتُ بیّنات عبارت از ادلّه و براهین و آیات شریفه قرآن و کلمات حکمت آمیز و معجزات حضرت رسالت است که از هر جهت حجّت را بر مردم تمام نموده و راه عذری برای آنان باقی نگذارده و مفاد آیه اینست که اگر تسلیم اوامر حق نشدید و از فرمان او منحرف شدید بعد از آنکه حق برای شما بواسطه آیات باهرات ظاهر گردید.

فَاعْلَمُوا أَنَّ اللَّهَ عَزِيزٌ حَكِيمٌ بدانید که خدا عزیز است یعنی بر امر خود غالب و هیچ چیز مانع اجراء امر او نمیگردد، و صاحب انتقام است چنانچه در ۱- سوره بنی اسرائیل آیه ۶۴

۲- سوره صاد آیه ۸۳

آیه دیگر میفرماید وَ اللَّهُ عَزِیزٌ ذُو انْتِقامٍ «۱» و حکیم است یعنی بمقتضای حکمت و بر وفق مصلحت قضاء او جاری میگردد و از کسانی که از فرمان او سرپیچی کنند مؤاخذه و انتقام میگیرد و کار بیهوده و عبث در افعال او وجود ندارد.

[سوره البقره (۲): آیه ۲۱۰] ..... ص: ۳۸۹

هَلْ یَنْظُرُونَ إِلاَّ أَنْ یَأْتِیَهُمُ اللَّهُ فِی ظُلَلٍ مِنَ الْغَمامِ وَ الْمَلائِکَهُ وَ قُضِیَ الْأَمْرُ وَ إِلَی اللَّهِ تُرْجَعُ الْأُمُورُ (۲۱۰)

آیا انتظاری جز این دارند که خدا در سایبانها از ابر، و فرشتگان اینان را بیایند و امر و حکم الهی واقع شود و بسوی خدا کارها بازگشت میکند هَلْ یَنْظُرُونَ نظر در اینجا بمعنی انتظار یعنی مترصد و مترقب و چشم براه بودن است و التفات از خطاب بغیاب و اعراض از مخاطبه با آنان برای ایعاد و تهدید آنان است، یعنی بعد از آنکه اینهمه آیات باهرات و دلائل بینات برای ایشان آمد آیا منتظر و متوقع چنین امری هستند؟

إِلَّا أَنْ یَأْتِیَهُمُ اللَّهُ مراد از اتیان و آمدن خدا آمدن آثار عظمت و قدرت و قهر و غضب اوست، و ممکن است مراد ظهور آثار قیامت و وقوع شدائد آن باشد چنانچه در آیه دیگر میفرماید: کَلَّا إِذا دُکَّتِ الْأَرْضُ دَکًّا دَکًّا، وَ جاءَ رَبُّکَ وَ الْمَلَکُ صَفًّا صَفًّا، وَ جِیءَ یَوْمَئِذٍ بِجَهَنَّمَ یَوْمَئِذٍ یَتَذَکَّرُ الْإِنْسانُ وَ أَنَّی لَهُ الذِّکْری «۲» و ممکن است مراد آمدن عذاب الهی باشد چنانچه بر امم سابقه میآمد چنانچه در آیه دیگر میفرماید هَلْ یَنْظُرُونَ إِلَّا أَنْ تَأْتِیَهُمُ الْمَلائِکَهُ أَوْ یَأْتِیَ أَمْرُ رَبِّکَ کَذلِکَ فَعَلَ الَّذِینَ مِنْ قَبْلِهِمْ وَ ما ظَلَمَهُمُ اللَّهُ وَ لکِنْ کانُوا أَنْفُسَهُمْ یَظْلِمُونَ، فَأَصابَهُمْ سَیِّئاتُ ما عَمِلُوا وَ حاقَ بِهِمْ ما کانُوا بِهِ یَسْتَهْزِؤُنَ «۳» و این آیه و نظائر آن از آیاتی است که مجسمه و مشبهه بآنها تمسک جسته اند مانند آیه شریفه: ۱- سوره آل عمران آیه ۳

۲- سوره الفجر آیه ۲۱- ۲۳

۳- سوره النحل ۳۳- ۳۴

فَأَتاهُمُ اللَّهُ مِنْ حَيْثُ لَمْ يَحْتَسِبُوا «۱» و آیه فَأَتَى اللَّهُ بُنْيانَهُمْ مِنَ الْقَواعِدِ «۲» و آیه وَ جاءَ رَبُّكَ و آیه ثُمَّ اسْتَوى عَلَى الْعَرْشِ «۳» و آیه بَلْ يَداهُ مَبْسُوطَتانِ «۴» و امثال اینها.

ولی بعد از آنکه بادله قطعیه عقلیه و آیات محکمه قرآنیه مانند:

لَيْسَ كَمِثْلِهِ شَيْ ءٌ «۵» و لا تُدْرِكُهُ الْأَبْصارُ «۶» و غیر اینها از آیات دیگر ثابت شد که خداوند از جسم و لوازم جسمانیت منزه و مبرّاست و محل حدوث حوادث و عروض عوارض واقع نمیگردد باید این آیات را بر معانی حمل نمود که قرائن داخلیه و خارجیه عقلیه اقتضاء میکند و با ساحت قدس پروردگار و ذات بی نیاز واجب الوجود سازگار است.

فِي ظُلَلٍ مِنَ الْغَمامِ ظلل جمع ظله بمعنی سایبان و هر چیزی است که سایه بیندازد و بر قطعه ابر از اینجهت که سایه میاندازد اطلاق میشود و غمام بمعنی سحاب و ابر است و من برای بیان ظلل است و مراد عذاب و نحو آنست که در قطعات ابر ظاهر شود و همین کلمه قرینه واضحه است بر اینکه مراد اتیان خدا نیست بلکه مراد اتیان آثار غضب اوست و گرنه در قطعات ابر گفته نمیشد بلکه باید در قطعه ابر گفته باشد.

وَ الْمَلائِكَةُ مطابق سیاهی قرآن مرفوع و عطف بکلمه «اللّه» است یعنی انتظار میکشند که فرشتگان بر آنها وارد شوند نه اینکه مجرور و عطف بر ظلل باشد و معنی اینکه خدا در میان ملائکه بیاید.

وَ قُضِيَ الْأَمْرُ و امر واقع شود یعنی آنچه باید بشود واقع شود از انقضاء عالم و بسته شدن باب توبه و وقوع قیامت و نحو اینها.

۱- سوره حشر آیه ۲

۲- سوره النحل آیه ۲۶

۳- سوره سجده آیه ۳

۴- سوره مائده آیه ۶۹

۵- سوره الشوری آیه ۱۱ [.....]

۶- سوره انعام آیه ۱۰۳

وَ إِلَى اللَّهِ تُرْجَعُ الْأُمُورُ و همه امور بخدا بازگشت میکند، و تمام حیثیات و اعتبارات از مال و منال و جاه و جلال و قدرت و اختیار و ریاست و سلطنت و سایر خصوصیات و عناوین و امتیازات القاء میشود و همانطور که آمده بودند برمیگردند

[سوره البقره (۲): آیه ۲۱۱] .... ص: ۳۹۱

سَلْ بَنِی إِسْرائِیلَ کَمْ آتَیْناهُمْ مِنْ آیَهٍ بَیِّنَهٍ وَ مَنْ یُبَدِّلْ نِعْمَهَ اللَّهِ مِنْ بَعْدِ ما جاءَتْهُ فَإِنَّ اللَّهَ شَدِیدُ الْعِقابِ (۲۱۱)

(از بنی اسرائیل بپرس که چه اندازه نشانه آشکارا بآنها داده ایم، و کسی که نعمت خدا را تغییر دهد بعد از آنکه بر او بیاید پس محققا خداوند سخت عذاب کننده است) سَلْ بَنِی إِسْرائِیلَ کَمْ آتَیْناهُمْ مِنْ آیَهٍ بَیِّنَهٍ خطاب به پیغمبر اکرم صلّی اللَّه علیه و آله و سلّم است که از فرزندان یعقوب بپرس، و این استفهام برای تقریر و توبیخ است زیرا اگر بنی اسرائیل نبوت حضرت رسول صلّی اللَّه علیه و آله و سلّم و نبوت حضرت مسیح را انکار کنند منکر آیات باهرات و معجزات حضرت موسی از عصا و ید بیضاء و خروج دوازده چشمه آب از سنگ و شکاف دریا و نزول منّ و سلوی و نحو اینها، نمیشوند زیرا آنها را باعث افتخار خود و موجب عظمت و مزیت قومی میدانند و لذا بآنها اقرار و اعتراف می نمایند و وقتی باین آیات الهی که بآنها داده شد اقرار نمودند مورد سرزنش و توبیخ قرار میگیرند که با وجود اینها چرا بگوساله پرستی و نافرمانی حضرت موسی در زمان او، و به بت پرستی و شرک و نافرمانی خدا و افروختن خشم الهی در ادوار بعد از او گرائیدید.

وَ مَنْ یُبَدِّلْ نِعْمَهَ اللَّهِ مِنْ بَعْدِ ما جاءَتْهُ و البته بعد از اقرار، باین جمله ملزم خواهند شد که هر که نعمت خدا را تغییر دهد و در محل خود صرف ننماید و از آن استفاده منعم پسند نکند گرفتار عذاب سخت خواهد شد.

و بالجمله قسمت اول آیه بمنزله تمهید و زمینه سازی برای شمول حکم کلی درباره آنهاست که در قسمت دوم آیه متعرض میگردد.

فَإِنَّ اللَّهَ شَدِیدُ الْعِقابِ البته خداوند در موضع نکال و نقمه اشد المعاقبین است چنانچه در موضع عفو و رحمت ارحم الراحمین است و یهود را در دنیا بعقاب خود گرفتار فرمود و سکّه ذلّت و مسکنت بر پیشانی آنها زد و در آخرت نیز بازگشت آنها بعذاب ابدی و خلود در دوزخ خواهد بود.

[سوره البقره (۲): آیه ۲۱۲] .... ص: ۳۹۲

زُیِّنَ لِلَّذِینَ کَفَرُوا الْحَیاهُ الدُّنْیا وَ یَسْخَرُونَ مِنَ الَّذِینَ آمَنُوا وَ الَّذِینَ اتَّقَوْا فَوْقَهُمْ یَوْمَ الْقِیامَهِ وَ اللَّهُ یَرْزُقُ مَنْ یَشاءُ بِغَیْرِ حِسابٍ (۲۱۲)

(زندگی دنیا برای کسانی که کافرند آراسته شده و اینان نسبت بکسانی که ایمان آورده اند مسخره میکنند و اهل تقوی در روز قیامت زبر کافرانند، و خداوند هر که را بخواهد بدون حساب و اندازه روزی میدهد) (مقدّمه) دنیا در آیات قرآن و اخبار و کلمات بزرگان و دانشمندان بامور گوناگونی تشبیه شده، گاهی بگیاهی که از زمین میروید و سپس زرد و خشک میشود و گاهی بدریای عمیق هلاک کننده، و گاهی بمار گزنده و بمردار گندیده و امثال اینها و بسا دنیا و آخرت را بمغرب و مشرق مثال زدند که هر چه از آن دور شوی باین نزدیک میگردی و هر چه بآن نزدیک گردی از این دور میشوی، و یا بدو ضرّه (هوو) که محبت با هر یک موجب خشم دیگری میشود و از این جهت گفتند «

حلاوه الدنیا مراره الاخره و مراره الدنیا حلاوه الاخره

» و گفتند «

الجنّه حفّت بالمکاره

» و البته این مذمتها نسبت بدنیا و تضاد آن با آخرت در صورتی است که انسان برای دنیا اصالت قائل شود و تنها توجّه او بدنیا و زخارف او باشد و تمام

هم او مصروف دنیا و تحصیل مال و منال و جاه و مقام و سایر خصوصیات دنیوی بوده و نظری بآخرت نداشته باشد.

ولی اگر تحصیل دنیا را مقدمه و وسیله تحصیل آخرت قرار دهد و از مال و منال و جاه و مقام و ریاست دنیا رضای خدا و سعادت دنیا و آخرت خود را تأمین نماید نه تنها مذمّتی ندارد بلکه مورد مدح و ستایش هم هست و علاوه بر اینکه تضادی با آخرت ندارد محل کشت آخرت و سعادت سرای دیگر است که فرمودند «

الدنیا مزرعه الاخره

» بنا بر این کسانی که بآخرت و نعم ابدی آن معتقدند زخارف و زینتهای دنیوی آنان را از آخرت منصرف نمی نماید ولی کسانی که معتقد بآخرت نیستند تنها دنیا در نظر آنها آراسته شده و همه چیز را برای دنیا میخواهند و از هر طریقی که ممکن شود از پی تحصیل مال و منال و جاه و مقام و ریاست دنیوی میروند و از اینجهت میفرماید:

زُيِّنَ لِلَّذِينَ كَفَرُوا الْحَياةُ الدُّنْيا و فاعل «زین» یعنی زینت دهنده و آراینده دنیا برای کفار یا شیطان است که اعلی عدوّ انسان است یا هوای نفس است که آدمی را بطرف تمایلات و دواعی خود میکشاند و یا جلوات و رنگ- آمیزیهای خود دنیاست که هر روز خود را برنگی در میآورد و بصورتی جلوه میدهد تا خواستگاران خود را بفریبد و یا اینکه همه اینها میباشند زیرا چنان که گفته اند انسان سه دشمن دارد: شیطان و نفس و دنیا و این سه در هلاکت انسان متفقند و در آیه دیگر شمه از چیزهایی که در دنیا زینت داده شده ذکر میفرماید زُيِّنَ لِلنَّاسِ حُبُّ الشَّهَواتِ مِنَ النِّساءِ وَ الْبَنِينَ وَ الْقَناطِيرِ الْمُقَنْطَرَهِ مِنَ الذَّهَبِ وَ الْفِضَّهِ وَ الْخَيْلِ الْمُسَوَّمَهِ وَ الْأَنْعامِ وَ الْحَرْثِ ذلِكَ مَتاعُ الْحَياهِ الدُّنْيا وَ اللَّهُ عِنْدَهُ حُسْنُ الْمَآبِ «۱» ۱- سوره آل عمران آیه ۱۲

وَ يَسْخَرُونَ مِنَ الَّذِينَ آمَنُوا یعنی این کافران که جز زر و زیور دنیا غایتی ندارند کسانی را که بخدا ایمان آورده و به بندگی او مشغولند و از مال حرام و استفاده های نامشروع و لذائذ خدا ناپسند پرهیز میکنند، مسخره نموده و آنان را سفیه و بی شعور و باصطلاح امروز «امّل» می نامند.

وَ الَّذِينَ اتَّقَوْا فَوْقَهُمْ يَوْمَ الْقِيامَهِ ولی غافل از اینند که اهل تقوی در روز قیامت فوق اینان بوده و در مراتب عالیه بهشت متنعم و برخوردار از فیوضات الهی هستند و اینان در اسفل السافلین دوزخ معذب بعذاب الهی خواهند بود عموم مفسرین ضمیر «فوقهم» را راجع به الذین کفروا دانسته و در بیان مراد از اینکه اهل تقوی فوق کفارند وجوهی ذکر کرده اند مثل اینکه اهل تقوی در بهشت و کفار در دوزخند و بهشت در آسمانها و دوزخ در طبقات پائین زمین است و یا اینکه آنها در علیین و اینها در سجین میباشند و یا نعم الهی فوق نعم دنیوی است و یا اینکه مؤمنین در قیامت بر کفار تفوق دارند و چنانچه کفار در دنیا آنان را مسخره می نمودند آنان نیز در قیامت کفار را مورد استهزاء قرار میدهند چنانچه در آیه دیگر میفرماید فَالْيَوْمَ الَّذِينَ آمَنُوا مِنَ الْكُفَّارِ يَضْحَكُونَ «۱» ولی ظاهر اینست که مراد آیه بیان تفوق و برتری و بلندی مقام و مرتبه متقین در روز قیامت باشد همان متقینی که اهل دنیا بنظر حقارت و پستی و استهزاء بآنان می نگریستند و ارزش و اهمیتی برای آنان قائل نبودند.

و ممکن است ضمیر فوقهم راجع به الَّذِينَ آمَنُوا باشد یعنی اهل تقوی در روز قیامت فوق اهل ایمانند و ذکر این جمله برای بیان برتری مقام تقوی بر ایمان از لحاظ رتبه و ارتفاع درجه است، لکن ارتباط این جمله با جمله قبل بنا بر این وجه از بین میرود، و اللّه العالم بحقایق الامور ۱- سوره المطففین آیه ۳۴

وَ اللَّهُ يَرْزُقُ مَنْ يَشاءُ بِغَيْرِ حِسابٍ مضمون این جمله یا عین آن در بسیاری از آیات قرآن هست مانند وَ تَرْزُقُ مَنْ تَشاءُ بِغَيْرِ حِسابٍ «۱» و مانند:

وَ اللَّهُ يَرْزُقُ مَنْ يَشاءُ بِغَيْرِ حِسابٍ «۲» و امثال اینها و رزق اختصاص بخوراک و نحو آن ندارد بلکه هر نعمتی که خداوند ببنده عنایت فرماید چه در دنیا از نعمت عقل، ایمان، اخلاق فاضله، اعمال صالحه، مال، جاه، فرزند، طول عمر، صحت، امنیّت، توفیق سعادت و غیر اینها از نعم دنیوی، و چه در آخرت از نعمت جسمانی و روحانی که در جلد سیم کلم الطیب در بیان نعم بهشتی متذکر شده ایم و در ذیل آیه وَ مِمَّا رَزَقْناهُمْ يُنْفِقُونَ نیز در اوائل همین سوره مختصری بیان نمودیم و مراد از کلمه مَنْ يَشاءُ اینست که عنایات الهی مطابق مشیت و حکمت و مصلحه اوست و بهر کس آنچه مصلحت بداند میدهد و شرط عمده آن قابلیت محل است و گرنه در مبدء فیاض بخل نیست و کلمه بِغَيْرِ حِسابٍ اشاره باین است که نعم الهی از حد و حصر خارج است چنانچه در آیه دیگر میفرماید:

وَ إِنْ تَعُدُّوا نِعْمَتَ اللَّهِ لا تُحْصُوها «۳» و بنا بر این احتیاجی به توجیهات مفسرین در بیان این جمله نیست. ۱- سوره آل عمران آیه ۲۶

۲- سوره نور آیه ۲۸

۳- سوره النحل آیه ۱۸

[سوره البقره (۲): آیه ۲۱۳] .... ص : ۳۹۶

كانَ النَّاسُ أُمَّةً واحِدَةً فَبَعَثَ اللَّهُ النَّبِيِّينَ مُبَشِّرِينَ وَ مُنْذِرِينَ وَ أَنْزَلَ مَعَهُمُ الْكِتابَ بِالْحَقِّ لِيَحْكُمَ بَيْنَ النَّاسِ فِيمَا اخْتَلَفُوا فِيهِ وَ مَا اخْتَلَفَ فِيهِ إِلَّا الَّذِينَ أُوتُوهُ مِنْ بَعْدِ ما جاءَتْهُمُ الْبَيِّناتُ بَغْياً بَيْنَهُمْ فَهَدَى اللَّهُ الَّذِينَ آمَنُوا لِمَا اخْتَلَفُوا فِيهِ مِنَ الْحَقِّ بِإِذْنِهِ وَ اللَّهُ يَهْدِي مَنْ يَشاءُ إِلى صِراطٍ مُسْتَقِيمٍ (۲۱۳)

(مردم یک گروه بودند پس خداوند پیغمبران را بر انگیزانید در حالی که مژده دهنده و بیم کننده بودند و با آنان کتاب براستی نازل فرمود برای اینکه در میان مردم در آنچه اختلاف نموده اند حکم کند، و در کتاب اختلاف ننمودند مگر کسانی که بآنها کتاب داده شد، بعد از آنکه دلیلهای روشن برای آنها آمده، و این اختلاف از جهت حسد و ظلم بین آنان بود پس خداوند بمشیت خود اهل ایمان را هدایت فرمود نسبت بآنچه در آن از حق اختلاف نمودند، و خداوند هر که را بخواهد براه راست هدایت میفرماید) کلام در تفسیر این آیه با استفاده از اخبار وارده از طریق ائمه اطهار (ع) پس از صرف نظر از کلمات مفسرین در چند مقام واقع میشود.

(مقام اول) در بیان جمله كانَ النَّاسُ أُمَّةً واحِدَةً کلمه امّت در قرآن بر چند معنی اطلاق شده:

۱- گروه و جماعت مانند وَجَدَ عَلَيْهِ أُمَّةً مِنَ النَّاسِ يَسْقُونَ «۱» و بر مرد جامع خوبیها که باو اقتداء کنند مانند إِنَّ إِبْراهِيمَ كانَ أُمَّةً قانِتاً لِلَّهِ «۲» ۱- سوره قصص آیه ۲۲

۲- سوره نحل آیه ۱۱۹

و بر مدت و زمان مانند وَ لَئِنْ أَخَّرْنا عَنْهُمُ الْعَذابَ إِلى أُمَّةٍ مَعْدُودَةٍ «۱» و بر مجتمعات حیوانی مانند وَ ما مِنْ دَابَّةٍ فِی الْأَرْضِ وَ لا طائِرٍ یَطِیرُ بِجَناحَیْهِ إِلَّا أُمَمٌ أَمْثالُکُمْ «۲» و بر جماعتی که پیرو یک ملت و طریقه و دین باشند مانند:

کُنْتُمْ خَیْرَ أُمَّةٍ أُخْرِجَتْ لِلنَّاسِ «۳» و در اینمورد نیز باین معنی اطلاق شده ولی در اخبار بسیار دارد که مراد طریقه ضلالت و گمراهی و سرگردانی است چنانچه در کافی از حضرت صادق علیه السّلام روایت کرده «

کان قبل نوح امه ضلال

» و نیز از عیاشی از حضرت باقر علیه السّلام در تفسیر آیه روایت کرده که «

کان هذا قبل نوح کانوا ضلالا

» و از حضرت باقر و صادق (ع) روایت کرده که

(کانوا ضلالا)

و نیز از عیاشی از مسعده بن صدقه از حضرت صادق (ع) حدیث مفصلی در تفسیر آیه روایت شده که فرمود «

و کان ذلک قبل نوح، فقیل فعلی هدی کانوا؟ قال بل کانوا ضلالا و ذلک لما انقرض آدم و صالح ذریته و بقی شیث وصیّه لا یقدر علی اظهار دین اللَّه الذی کانوا علیه آدم و صالح ذریته و ذلک انّ قابیل یواعده بالقتل کما قتل اخاه هابیل فسار فیهم بالتقیه و الکتمان فازدادوا کل یوم ضلاله حتّی لحق الوصیّ بجزیره فی البحر یعبد اللَّه

» تا آنجا که راوی سؤال میکند

أ فضلالا کانوا قبل النبیّین ام علی هدی قال لم یکونوا علی هدی، کانوا علی فطره اللَّه التی فطرهم علیها

» و در مجمع از حضرت باقر (ع) روایت کرده که فرمود «

کانوا قبل نوح امه واحده علی فطره اللَّه لا مهتدون و لا ضلالا فبعث اللَّه النبیّین

» و مراد از ضلالت در این اخبار حیرت و جهالت و بی خبر بودن از آئین حق است چنان که از ذیل حدیث مسعده و روایت مجمع استفاده میشود.

و از خود آیه استفاده میشود که اختلافاتی که ناشی از فطرت انسانی و حسّ ۱- سوره هود آیه ۷

۲- سوره انعام آیه ۳۸

۳- سوره آل عمران آیه ۱۰۹

خود خواهی و استخدام دیگران است در میان مردم بوده و انبیاء از جانب خدا برای رفع این اختلافات و تعدیل غرائز انسانی مبعوث شدند لکن از بسیاری از آیات که در بیان قضایای حضرت نوح با قوم اوست استفاده میشود که دستگاه بت پرستی قبل از او و مقارن بعثت او رواج داشته و آنچه حضرت نوح آنان را بتوحید و یکتا پرستی دعوت مینموده مؤثر واقع نشده و بالنتیجه بعذاب طوفان مبتلا گردیدند و این معنی مخصوصا از آیه سوره نوح بخوبی معلوم میگردد، میفرماید وَ قالُوا لا تَذَرُنَّ آلِهَتَكُمْ وَ لا تَذَرُنَّ وَدًّا وَ لا سُواعاً وَ لا يَغُوثَ وَ يَعُوقَ وَ نَسْراً که اینها اسامی بتهای آنان بوده و میتوان گفت که اقدام مذاهب باطله همین بت پرستی بوده و منشأ آن اظهار علاقه ببزرگان و آباء گذشته خودشان بوده که صورت آنها را از سنگ، چوب و نحو آن میساختند و مورد احترام قرار میدادند و کم کم باغواء شیطان آنها را واسطه بین خدا و مخلوق دانسته و بتدریج مورد پرستش و عبادت قرار دادند.

بنا بر این ناچاریم ضلالت در اخبار مذکور را بمعنی اعم یعنی عدم ایمان حمل کنیم تا هم شامل جهالت بطریقه حق و هم شامل انحراف از دین الهی و تمایل به بت پرستی و نحو آن گردد و ممکن است قسمت اول مربوط بازمنه قبل از نوح، قسمت دوم مقارن زمان بعثت نوح بوده که با آیات راجعه به نوح نیز سازگار باشد.

«مقام دوم» در بیان جمله فَبَعَثَ اللَّهُ النَّبِيِّينَ مُبَشِّرِينَ وَ مُنْذِرِينَ در باب نبوت عامّه در کلم الطیب «۱» شش دلیل اقامه نموده ایم که بندگان شدّت احتیاج به بعثت رسل و فرستادن پیغمبران دارند و بر خداوند بمقتضای عدل ارسال رسل لازم است که بطور فهرست و اختصار در اینجا بآنها اشاره میشود. ۱- مجلد اول ص ۱۸۴

۱- اگر بعث رسل نشود لازم آید که دستگاه خلقت لغو و بیهوده باشد و این منافی با عدالت است.

۲- برای حفظ نظام و بقاء نسل بنی آدم باید قانونی بین آنها باشد که از تعدیات و تجاوزات جلوگیری کند و قانونی برای ایفاء این مقصود اتم از قانون الهی که مطابق با فطرت است نیست.

۳- عقل بتنهایی برای اصلاح فرد و اجتماع و جلوگیری از مفاسد اخلاق و اعمال کافی نیست و باید بواسطه و عد و وعید و تبشیر و انذار مردم را به جانب خوبی ها و ترک زشتی ها سوق داد و این بواسطه انبیاء و سفراء الهی انجام می گیرد.

۴- اتمام حجت بر بندگان و قطع عذر آنان لازم است که هر گاه مؤمن و مطیع و صالح با کافر و عاصی و مسی ء فرق گذارده شود راه عذری برای اینان نباشد که بگویند لَوْ لا أَرْسَلْتَ إِلَيْنا رَسُولًا فَنَتَّبِعَ آياتِكَ و اتمام حجت بوسیله انبیاء تحقق می یابد.

۵- افاضه فیض از مبدء نیازمند بواسطه است و انبیاء واسطه فیوضات الهی نسبت ببندگان میباشند.

۶- ارسال رسل مسلما دارای مصلحت و خالی از هر مفسده است و چنین فعلی بمقتضای عدل بر خداوند لازم است زیرا ترکش قبیح است.

و بزرگترین وظیفه انبیاء که در بسیاری از آیات قرآنی بآن اشاره شده تبشیر «یعنی مژده دادن و نوید بنعم و فیوضاتی که خداوند در دنیا و آخرت برای افراد با ایمان و شایسته و مطیع قرار داده» و انذار «یعنی بیم دادن و ترسانیدن از نکال و عذابهایی که خداوند برای اشخاص کافر و بدکار و سرکش قرار داده» میباشد تا بدینوسیله مردم بطرف خوبی رغبت کنند و از زشتی دوری نمایند.

از اینجهت اولین توصیفی که برای انبیاء چه در این آیه و چه در آیات دیگر میفرماید مبشرین و منذرین است.

و انبیاء باید دارای شرایطی باشند که بآن شرایط انبیاء حقیقی از مدعیان کاذب تشخیص داده شوند که اهمّ آنها عصمت (یعنی محفوظ بودن از گناه و خطا و اشتباه) و اکملیت در همه کمالات نفسانی، و اعلم بودن از جمیع افراد امّت و طهارت نسب و خالی بودن از نواقص خلقی و امراضی که موجب نفرت و کارهایی که موجب خفت او نزد مردم باشد، و دارای دلیل محکم بر صدق نبوت خود از معجزه و بشارت پیغمبری که نبوت او ثابت باشد و تصدیق معصومی که عصمت او مسلّم باشد.

«مقام سوم» در بیان جمله وَ أَنْزَلَ مَعَهُمُ الْكِتابَ بِالْحَقِّ لِيَحْكُمَ بَيْنَ النَّاسِ فِيمَا اخْتَلَفُوا فِيهِ مراد از انزال کتب بر انبیاء نه اینست که بر فرد فرد آنها کتاب خاصی نازل شده باشد زیرا اکثر انبیاء تابع شریعت انبیاء اولو العزم مانند نوح و ابراهیم و موسی و عیسی بودند و کتاب آنها همان کتاب پیغمبر اولو العزم پیش از آنها بوده.

و ممکن است همه یا بعضی انبیاء غیر از اولو العزم هم کتاب خاصی که مشتمل بر حکم و مواعظ و تأیید و تأکید شریعت پیغمبر اولو العزم پیش از آنها باشد داشته باشند چنانچه درباره حضرت داود میفرماید وَ آتَيْنا داوُدَ زَبُوراً «۱» و درباره یحیی میفرماید یا يَحْيى خُذِ الْكِتابَ بِقُوَّةٍ «۲» و کتاب اعم از کتب اربعه است که در قرآن ذکر شده «یعنی تورات و زبور و انجیل و قرآن» و از صحفی که بر انبیاء نازل شده مانند صحف نوح و ابراهیم بلکه صحفی که بر انبیاء قبل از نوح نازل شده مانند صحف آدم و شیث ۱- سوره نساء آیه ۱۶۱

۲- سوره مریم آیه ۱۳ [.....]

و بالجمله کتبی که بر انبیاء نازل شده همه حق و صدق است و ایمان بآنها لازم است وَ الْمُؤْمِنُونَ کُلٌّ آمَنَ بِاللَّهِ وَ مَلائِکَتِهِ وَ کُتُبِهِ وَ رُسُلِهِ «۱» و موضوع دیگری که در آیه بیان شده موضوع حکومت است که خداوند میفرماید (ما پیغمبران را فرستادیم و بآنها کتاب نازل کردیم تا درباره اختلافات مردم حکومت کنند) و حکومت و ولایت اولا و بالذات مختص بخداست زیرا آفریدگار و مالک و صاحب اختیار همه موجودات است و هر حکومت و ولایتی باید بجعل و اعطاء او باشد مانند ولایت انبیاء و اوصیاء و نوّاب خاصّه ائمه هدی و نواب عامّه حجّت خدا که مجتهدین جامع الشرائط میباشند و ولایت قیّم منسوب از جانب مجتهدین جامع الشرائط و ولایت پدر و جدّ و عدول مؤمنین که همه بجعل الهی است و بیان آن در ذیل آیه إِنِّی جاعِلٌ فِی الْأَرْضِ خَلِیفَهً گذشت «۲» و حکم بمعنی فصل خصومت یا تعیین حق و باطل یا بیان راه سعادت و شقاوت، هدایت و ضلالت، نجات و هلاکت است که همه از جانب حق و بامر او بوسیله پیغمبران و اوصیاء آنان اجراء میگردد، و اختلافات مردم در امور دین و دنیا باید بوسیله حاکم و والی که خود نبی یا امام یا منصوب از جانب آنان (بنحو خاصّ یا عامّ) است حل و فصل شود.

و از مفاد آیه استفاده میشود که دو نحوه اختلاف بین مردم است یک اختلاف از اجتماع و گرد آمدن افراد برای رفع حوائج یکدیگر و از استخدام بعضی دسته دیگر را پیدا میشود و انبیاء و پیغمبران الهی و کتب آسمانی آمدند تا این اختلاف را برطرف کنند و در عین حال که افراد بشر از غرائز خود استفاده میکنند آنها را تعدیل نمایند چنانچه مضمون این جمله است، اختلاف دوم ۱- سوره بقره آیه ۲۸۵

۲- مجلد اول ص ۵۰۲

اختلافی است که بعد از بعثت انبیاء پیدا شد و مردم بدسته های مختلف و مذاهب متشتت در آمدند چنانچه در قسمت آینده بیان میشود.

«مقام چهارم» در بیان وَ مَا اخْتَلَفَ فِيهِ إِلَّا الَّذِينَ أُوتُوهُ مِنْ بَعْدِ ما جاءَتْهُمُ الْبَيِّناتُ بَغْياً بَيْنَهُمْ مردم پس از بعثت انبیاء و بیان احکام الهی بوسیله آنها بچند دسته منقسم می شوند:

دسته اول- کسانی هستند که به پیغمبران ایمان آورده و دستورات آنان را اطاعت مینمایند چنانچه در ذیل همین آیه بآنان اشاره میفرماید:

فَهَدَى اللَّهُ الَّذِينَ آمَنُوا.

دسته دوم- کفاری هستند که از روی عناد و استکبار و حسد انبیاء را انکار نموده و زیر بار فرمان آنان نمیروند مانند قوم نوح و قوم نمرود و قوم فرعون و عاد و ثمود و امثال اینها چنانچه در کثیری از آیات قرآن وصف آنان بیان شده.

دسته سوم- کسانی هستند که بعضی از انبیاء را تصدیق نموده ولی به پیغمبر بعد از او که از جانب خدا آمده ایمان نیاورده اند مانند یهود که حضرت موسی و بسیاری از پیغمبران بعد از موسی را قبول دارند اگر چه دین و شریعت او را تحریف نموده اند ولی حضرت مسیح (ع) و حضرت محمّد صلّی اللَّه علیه و آله و سلّم را انکار مینمایند و همچنین نصاری که حضرت موسی و حضرت مسیح (ع) را قبول دارند اگر چه شریعت آنان را بکلی تحریف نموده اند ولی حضرت محمد صلّی اللَّه علیه و آله و سلّم را تصدیق نمی نمایند.

و ظاهرا آیه شریفه ناظر باین دسته است که بعد از آنکه کتاب بآنها داده شد و دلائل واضحه برای آنها آمد از روی بغی و حسد و حبّ ریاست دنیوی در

آن اختلاف نمودند و دسته های مختلف و مذاهب متشتت بوجود آوردند و بشاراتی را که پیغمبران سلف به آمدن پیغمبر خاتم داده بودند تحریف و تأویل نمودند برای اینکه هر دسته ریاست خود را حف...کنند.

و ممکن است آیه دسته دوم را نیز شامل شود زیرا کتاب الهی و بینات و معجزات بوسیله انبیاء برای آنان هم آمد ولی از روی بغی و عناد منکر شده و تصدیق ننمودند و البته طایفه دوم و سوم نیز بدو دسته منقسم میشوند: اول مردمانی که فهمیده و رسیده بواسطه استکبار و عناد و حسد دعوت انبیاء را نمی پذیرند چنانچه میفرماید وَ جَحَدُوا بِها وَ اسْتَيْقَنَتْها أَنْفُسُهُمْ «۱» و انکار آنان با یقین داشتن بحقانیت انبیاء است، و دیگر مردمان جاهلی که از روی جهالت و تقلید آباء و بزرگان خود انبیاء را انکار می نمایند، و این دسته اگر جهالت آنها از روی تقصیر و عدم تحقیق باشد با اینکه میتوانسته اند تحقیق نمایند، معذور نبوده و فردای قیامت معذّب میباشند ولی اگر از روی قصور و ضعف عقل بوده و یا قدرت و دسترسی به تحقیق نداشته اند مستضعف محسوب میشوند و عذابی بر آنها نخواهد بود.

«مقام پنجم» در بیان فَهَدَى اللَّهُ الَّذِينَ آمَنُوا لِمَا اخْتَلَفُوا فِيهِ مِنَ الْحَقِّ بِإِذْنِهِ الایه این قسمت آیه راجع بدسته اول یعنی کسانی که بانبیاء ایمان آورده اند میباشد میفرماید خداوند مؤمن را نسبت بآنچه از حق «یعنی امور حقه که در کتاب و بوسیله انبیاء نازل نموده است» اختلاف کردند بمشیت خود هدایت فرمود و معنای هدایت الهی در تفسیر آیه اهْدِنَا الصِّراطَ الْمُسْتَقِيمَ در سوره حمد ۱- سوره نمل آیه ۴۱

و معنی ایمـان در تفسـیر آیه الَّذِینَ یُؤْمِنُونَ بِالْغَیْبِ در اوائـل همین سوره بیـان شـد و کلمه (من الحق) بیان ماء موصوله است و کلمه «باذنه» یعنی بمشیته و ارادته، چون اینان دعوت انبیاء را پذیرفتند و قابل هدایت الهی شدند خداوند طبق مشیت و حکمت خود آنـان را از میـان اختلاـف آراء براه حق هـدایت فرمود و در مجمع البیان کلمه «باذنه» را «بعلمه» تفسـیر نموده بتوهم اینکه اگر بمعنی مشیت باشد جبر لازم میآید، و حال آنکه این توهم بیجاست، زیرا هدایت را مترتب بر ایمان نموده و فرموده کسانی که ایمان آوردند خدا هدایت فرمود یعنی وقتی اینان از روی اختیار دعوت انبیاء را پذیرفتند خداوند هم دست آنان را گرفته و از مهالک اختلاف نجات داده بنا بر این آیه مذکور با آیه شـریفه وَ الَّذِینَ جاهَدُوا فِینا لَنَهْدِیَنَّهُمْ سُبُلَنا قریب المعنی است و هیچ دلاـلت بر جبر نـدارد و جمله وَ اللَّهُ یَهْدِی مَنْ یَشاءُ إِلی صِراطٍ مُسْتَقِیمٍ بمنزله تعلیل بر جمله قبل است یعنی هـدایت خـدا تابع مشـیّت او، و مشـیّت او از روی حکمت و مصـلحت است و البته هر که قابل هدایت و لایق لطف حق باشد او را بطریق مسـتقیم دلالت می فرماید.

[سوره البقره (۲): آیه ۲۱۴] .... ص : ۴۰۴

أَمْ حَسِبْتُمْ أَنْ تَدْخُلُوا الْجَنَّهَ وَ لَمَّا یَأْتِکُمْ مَثَلُ الَّذِینَ خَلَوْا مِنْ قَبْلِکُمْ مَسَّتْهُمُ الْبَأْساءُ وَ الضَّرَّاءُ وَ زُلْزِلُوا حَتَّی یَقُولَ الرَّسُولُ وَ الَّذِینَ آمَنُوا مَعَهُ مَتی نَصْرُ اللَّهِ أَلا إِنَّ نَصْرَ اللَّهِ قَرِیبٌ (۲۱۴)

(آیـا گمـان نمودیـد که داخـل بهشت میشویـد و حـال آنکه شـما را نیامـده باشـد ماننـد آنچه آمـد بر کسانی که پیش از شـما گذشتند بر آنان سختی ها و ضررها

رسید و مضطرب و پریشان شدند تا حدی که پیغمبر و گرویدگان باو گفتند یاری خدا چه هنگام است «یعنی بخدا پناه برده و از وی طلب نصرت نمودند» آگاه باشید که البته یاری خدا نزدیک است.

از موضوعاتی که در آیات قرآنی بسیار تذکر داده شده و بندگان را بآن متوجه ساخته است موضوع امتحان است و امتحان الهی برای کشف امری بر خداوند نیست زیرا خداوند چیزی بر او پوشیده و پنهان نیست تا بوسیله آزمایش کشف شود بلکه او علّام الغیوب و عالم السرّ و الخفیات است و از ظاهر و باطن و سرّ و علن هر کس با خبر است، و حکمت امتحان و غرض از آن دو چیز است: یکی آنکه بر شخص ممتحن (بفتح حاء) معلوم شود که حقیقتا دارای چه صفاتی است و دعاوی او تا چه حد مقرون بحقیقت است زیرا بسا بر خود انسان امر مشتبه میشود و فکر میکند دارای مراتب عالیه از ایمان و ملکات فاضله است ولی هنگامی که امتحان پیش آمد چه بسا خلاف آن ظاهر میگردد.

و دیگر آنکه بر سایرین نیز موقعیت و مرتبه این شخص معلوم گردد که اگر مورد عنایتی واقع شود و یا معذب بعذابی گردد بدانند که بجا و سزاوار بوده است.

و امتحانات الهی بر دو قسم است: امتحانات تکوینی و امتحانات تشریعی و امتحانات تکوینی نیز بر دو قسم است: گاهی باعطاء نعمت است به اینکه نعمت باو عنایت میکند تا معلوم شود که شکر نعمت را بجای میآورد و نعم الهی را در مورد خود صرف می نماید و یا اینکه از آن سوء استفاده نموده و در طریق لهو و لعب و بو الهوسی و ناپاکی مصرف میکند و گاهی بنزول بلاء است به اینکه او را بسختی و شدائد دنیوی مبتلا می نماید تا معلوم گردد که آیا صابر و ثابت قدم و استوار در دین است و یا اینکه ثبات و استقامت در امر دین ندارد و نعمت و بلاء در عین

اینکه امتحـان برای شـخص متنعم و مبتلاست بسا برای دیگران هم امتحان است مثلا فقر فقراء امتحان اغنیاء است که آیا حقوق آنان را میدهند و بآنها ترحم و احسان مینمایند یا اینکه توجهی بآنها ندارند.

و همچنین غنـاء اغنیـاء امتحـان فقراء است که چه عکس العملی در قبـال آنها نشان میدهنـد و هکـذا سایر نعم و بلایا و امتحان تشـریعی در مورد تکالیف الهی از واجب و مسـتحبّ و حرام و مکروه است که معلوم شود بنده تا چه اندازه نسـبت باوامر الهی مطیع و نسـبت بنواهی او منتهی میگردد و امور تشـریعی نیز بسا در عین اینکه امتحان برای مکلف است برای دیگران نیز امتحان واقع میشود مثلاـ شـخص نمازگزار بسا سـبب امتحان رفیق خود و بعکس شـخص معصـیت کار نیز موجب امتحان رفیق خویش میشود و توهم نشود که مصـلت احکام منحصـر بامتحان باشـد بلکه بنا بر مذهب امامیه جمیع احکام تابع مصالح و مفاسد نفس الاـمریه است و بسـا مصالـح متعـددی دارد که از آن جمله امتحانـات است و گـاهی امتحان در نفس امر است که از آن باوامر امتحـانیه تعبیر میشود و اغلب امتحان در مأمور به است، و از این بیان واضـح میگردد که بنـدگان دائما در امتحان میباشـند و هر چه مقام بنده رفیع تر باشد امتحان او شدیدتر، و هر چه نعمت بر او بیشتر باشد امتحان او سخت تر است و آیات و اخبار در این باره بسیار است که نقل آنها از وضع تفسیر خارج است و اینک بشرح همین آیه اکتفاء می نمائیم.

أَمْ حَسِـبْتُمْ أَنْ تَـدْخُلُوا الْجَنَّهَ خطاب بمؤمنین و کسانی که برسول اکرم گرویده اند میباشد که گمان میکنید بمجرد اظهار ایمان داخل بهشت میگردید و حال آنکه مورد امتحان واقع نشوید چنانچه در آیه دیگر میفرماید:

أَ حَسِبَ النَّاسُ أَنْ يُتْرَكُوا أَنْ يَقُولُوا آمَنَّا وَ هُمْ لا يُفْتَنُونَ «۱» ۱- سوره عنکبوت آیه ۱

که یفتنون بمعنی یمتحنون میباشد و در مورد شأن نزول آیه بعضی گفتند در غزوه خندق بود که مسلمانان محاصره شده بودند، و بعضی گفتند در غزوه احد بود که بسیاری فرار نمودند و بعضی گفتند درباره مهاجرینی است که ترک وطن و خانه و اهل و عیال نمودند، و در هر صورت شأن نزول منافی با عموم آیه نیست، و ام منقطعه و برای استفهام است مانند همزه در آیه أَ حَسِبَ النَّاسُ و حسبتم از حسبان بمعنی گمان است.

وَ لَمَّا یَأْتِکُمْ مَثَلُ الَّذِینَ خَلَوْا مِنْ قَبْلِکُمْ یعنی هم چنان که بر امم سابقه ابتلائات و شدائد پیش آمد برای شما نیز میآید و چنانچه آنان مورد امتحان قرار گرفتند شما هم امتحان خواهید شد چنانچه دنباله همان آیه مذکور میفرماید:

وَ لَقَدْ فَتَنَّا الَّذِینَ مِنْ قَبْلِهِمْ فَلَیَعْلَمَنَّ اللَّهُ الَّذِینَ صَدَقُوا وَ لَیَعْلَمَنَّ الْکاذِبِینَ «۱» سپس ابتلائاتی را که برای امم سابقه پیش آمد بیان میفرماید:

مَسَّتْهُمُ الْبَأْساءُ وَ الضَّرَّاءُ مسّ بمعنی رسیدن و تماس پیدا کردن است و بأساء از بؤس بمعنی شدت و سختی و رنج و بیماری و تنگدستی است و بائس بمعنی شدید الفقر است در آیه شریفه میفرماید وَ أَطْعِمُوا الْبائِسَ الْفَقِیرَ «۲» مقابل نعماء که بمعنی وفور نعمت و خوبی است و ضراء مقابل سرّاء از ضرّ مقابل نفع است و بأساء و ضراء دو مفهوم مختلفند و نسبت بین آنها عموم من وجه است آنجا که هم بأساء و هم ضراء است مانند قتل و جرح و سرقت اموال و نحو اینها و آنجا که بأساء صدق میکند ولی ضراء صادق نیست مانند تحمل مشاق و سختیهای روزگار و آنجا که ضراء صادق است ولی بأساء نیست مانند صرف مال در راه جهاد و یا برای تهیه دارو یا مصارفی که فوق العاده باشد و اما مصارفی که طبق معمول و عادت است مانند انفاقات واجبه، نه بأساء است و نه ضرّاء ۱- سوره عنکبوت آیه ۲

۲- سوره حج آیه ۹

وَ زُلْزِلُوا حَتَّى يَقُولَ الرَّسُولُ وَ الَّذِينَ آمَنُوا مَعَهُ مَتى نَصْرُ اللَّهِ تزلزل بمعنى اضطراب و تشويش خاطر است از جهت اينكه عاقبت كار را نميداند بكجا منتهى ميشود مثلا در مورد جهاد آيا به پيروزى منتهى ميگردد يا به شكست و در مورد مرض آيا ببهبودى ميانجامد يا بمرگ و نحو اينها.

و جمله متى نصر اللَّه، استدعا و طلب نصرت پيغمبر و گرويدگان با او ميباشد و از آن استفاده ميشود كه خداوند وعده نصرت به پيغمبران و مؤمنين داده ولى بعد از آنكه در مقابل شدائد و سختى ها از خود صبر و ثبات نشان دهند و اينان ميدانستند وعده خدا تخلف پذير نيست ولى مترصد و منتظر آن بوده اند چنانچه در آيه ديگر ميفرمايد إِنَّا لَنَنْصُرُ رُسُلَنا وَ الَّذِينَ آمَنُوا فِي الْحَياةِ الدُّنْيا وَ يَوْمَ يَقُومُ الْأَشْهادُ «١» و جمله أَلا إِنَّ نَصْرَ اللَّهِ قَرِيبٌ گفته خدا و تسليت رسول و مؤمنين است كه آگاه باشيد نصرت الهى نزديك است و احتياج بظهور آثار ندارد و بموقع خود فرا ميرسد، تنها ثبات قدم و استقامت لازم است و از مجموع آيه استفاده ميشود كه شما امّت پيغمبر اسلام بايد منتظر شدائد و سختى ها و بأساء و ضرّاء بوده و در هنگام آمدن آنها ثبات و استقامت بخرج دهيد و از خدا طلب يارى كنيد تا نصرت حق شامل شما شود.

[سوره البقره (٢): آيه ٢١٥] .... ص: ٤٠٨

يَسْئَلُونَكَ ما ذا يُنْفِقُونَ قُلْ ما أَنْفَقْتُمْ مِنْ خَيْرٍ فَلِلْوالِدَيْنِ وَ الْأَقْرَبِينَ وَ الْيَتامى وَ الْمَساكِينِ وَ ابْنِ السَّبِيلِ وَ ما تَفْعَلُوا مِنْ خَيْرٍ فَإِنَّ اللَّهَ بِهِ عَلِيمٌ (٢١٥)

(از تو سؤال ميكنند كه چه چيز انفاق كنند؟ بگو آنچه از خوبى انفاق ميكنيد پس درباره پدر و مادر و خويشاوندان و بى پدران و مستمندان و در غربت ١- سوره مؤمن آيه ٥۴

وا ماندگان انفاق کنید، و آنچه از خوبی بجای می آرید همانا خداوند بآن داناست يَسْئَلُونَکَ ما ذا يُنْفِقُونَ در کلمات مفسرین خصوصا در المیزان اشکالی کرده اند که جواب در آیه مطابق سؤال نیست زیرا سؤال از ما ینفق است یعنی چیزی که باید انفاق کنند و جواب راجع (من ینفق علیه) است یعنی کسانی که باید بآنها انفاق شود که عبارت از والدین و خویشاوندان و یتامی و مساکین میباشند و در جواب از این اشکال وجوهی ذکر کرده اند از آن جمله اینست که منتقل شدن از جواب سؤال بجواب دیگر برای اینست که حق سؤال، سؤال از من ینفق علیه است نه از «ما ینفق» زیرا «ما ینفق» معلوم و ظاهر است که از مال باید باشد علاوه بر اینکه بنحو اجمال متعرض جواب سؤال هم شده زیرا میفرماید:

قُلْ ما أَنْفَقْتُمْ مِنْ خَيْرٍ که من خیر برای بیان ما ینفق است و خیر کنایه از مال است و تحقیق در جواب اینست که اولا سائل یک نفر نبوده، که در مجمع روایت کرده سائل عمرو بن الجموح بوده، زیرا آیه بصیغه جمع است و ثانیا سؤال از موضوع انفاق نیست زیرا موضوع انفاق معلوم است و احتیاج بسؤال ندارد بلکه سؤال از احکام شرعیه راجع بموضوع است چنانچه در قرآن موارد نظیر این بسیار است مانند يَسْئَلُونَکَ عَنِ الْمَحِيضِ «۱» و يَسْئَلُونَکَ عَنِ الْأَنْفالِ «۲» و يَسْئَلُونَکَ عَنِ الْيَتامی «۳» و معلوم است که سؤال از ماهیت حیض و انفال و یتامی نیست بلکه سؤال از احکام آنهاست و در جواب لازم نیست که تمام احکام بیان شود بلکه فی الجمله باندازه اقتضاء و موقعیت و مناسب مقام کافی است و تفصیل آنها شأن قرآن نیست بلکه باید بواسطه پیغمبر و امام بیان شود مانند تفاصیل احکام نماز و روزه و خمس و زکاه و حج و غیره، و پیداست که انفاق احکام بسیاری دارد ولی آیه اولا بطور اجمال بیان فرموده که انفاق باید از خیر ۱- سوره بقره آیه ۲۲۲

۲- سوره انفال آیه ۱

۳- سوره بقره آیه ۲۱۸

یعنی مـال باشـد و اطلاق خیر بر مال در بسیاری از آیات شـده و ثانیا مورد انفاق را یعنی کسانی که بایـد بآنها انفاق شود ذکر نموده است.

و شاید وجه اینکه مقداری تعیین ننموده و بطور عموم فرموده:

ما أَنْفَقْتُمْ مِنْ خَيْرٍ برای این باشـد که هر چه انفاق کنیـد از کم و بیش نیکوست و البته هر چه بیشتر باشد نیکوتر است چنان که درباره نماز وارد شده «

الصلاه خیر موضوع من شاء استقل و من شاء استکثر

» و مواردی که در آیه ذکر شـده از بـاب بیان مصـداق است نه اینکه منحصـر باینها باشـد بلکه انفاق در راه جهاد، در راه نشـر احکام، ترویج دین، انفاق بهمسایگان و سایر مصارف خیریه هم از موارد مهمه آنست.

فَلِلْوالِدَيْنِ وَ الْأَقْرَبِينَ وَ الْيَتامى وَ الْمَساكِينِ وَ ابْنِ السَّبِيلِ مراد از والـدین پـدر و مادر انفاق کننـده است و شایـد بتوان گفت که شامل اجـداد و جـدات او هم میشود یا به تنقیـح مناط قطعی، و یا بواسـطه صـدق، و مراد از اقربین خویشاوندان نسبی است که شامـل اولاـد و اولاـد اولاـد هر چه پائین رود، و برادران و خواهران و فرزنـدان آنها و اعمام و عمات و اخوال و خالات و اولاد آنها میشود، و مراد از یتیم کسـی است که پـدرش مرده و بحـد بلوغ نرسـیده باشد و ظاهرا مراد ایتامی هسـتند که کسـی تکفل آنهـا را نمی کنـد و مـال هم ندارنـد و ایتـام اغنیـاء و ثروتمنـدان را شامل نمیشود اگر چه لفظ عام است ولی بمناسـبت حکم و موضوع، ایتام فقراء مقصودند و مراد از مساکین مطلق فقراء هستند اگر چه مفهوم مسکین و فقیر متغایرند ولی هر یک تنها ذکر شونـد هر دو را شامـل میشـود چنـانچه قبلاـ بیـان شـده و مقصود از ابن سبیـل کسـی است که از وطن خود دور افتـاده باشـد و دسترسی نداشته باشد که امر معاشش را منظم کند اگر چه در وطن خود متمکن باشد.

و اخبار در فضیلت احسان و انفاق باین پنج طایفه بسیار وارد شده و ما قبلا مختصری از آنها را متذکر شدیم.

وَ ما تَفْعَلُوا مِنْ خَيْرٍ فَإِنَّ اللَّهَ بِهِ عَلِيمٌ هر کار خوبی که انجام دهید و هر عبادتی را که بجای آورید که از آن جمله انفاق در راه خداست در نزد خدا محفوظ و خداوند بآن آگاه است و در نامه عمل شما ضبط میشود و بجزای آن و ثواب اخروی آن نائل خواهید شد فَمَنْ يَعْمَلْ مِثْقالَ ذَرَّةٍ خَيْراً يَرَهُ «۱»

[سوره البقره (۲): آیه ۲۱۶] .... ص: ۴۱۱

كُتِبَ عَلَيْكُمُ الْقِتالُ وَ هُوَ كُرْهٌ لَكُمْ وَ عَسى أَنْ تَكْرَهُوا شَيْئاً وَ هُوَ خَيْرٌ لَكُمْ وَ عَسى أَنْ تُحِبُّوا شَيْئاً وَ هُوَ شَرٌّ لَكُمْ وَ اللَّهُ يَعْلَمُ وَ أَنْتُمْ لا تَعْلَمُونَ (۲۱۶)

(قتال بر شما واجب شد و حال آنکه خلاف میل شما بود و بسا باشد که شما چیزی را ناخوش دارید و حال آنکه خیر شما در آنست و بسا باشد که چیزی را خوش دارید و حال آنکه برای شما بد است و خدا می داند و شما نمیدانید) كُتِبَ عَلَيْكُمُ الْقِتالُ آیه درباره فرض جهاد بر مؤمنین نازل شده و جهاد یکی از فروع مهمه دین اسلام است و آیات قرآنی و اخبار وارده از پیغمبر اکرم و ائمه اطهار در اهمیت و فضیلت آن بسیار است: در جامع السعادات از نبی اکرم روایت کرده که فرمود «

ما اعمال البر عند الجهاد فی سبیل اللّه الا کنعشه فی بحر لجی

» و در وافی از تهذیب از حضرت صادق علیه السّلام روایت کرده که فرمود:

«الجهاد افضل الاشیاء بعد الفرائض

» و از کافی از پیغمبر صلّی اللّه علیه و آله و سلّم روایت کرده که فرمود «

للجنه باب یقال له باب المجاهدین

» و غیر اینها از اخبار و جهاد از ضروریات دین اسلام و منکر آن خارج از دین اسلام میباشد ولی در مذهب شیعه وجوب جهاد مشروط بحضور پیغمبر و امام و باذن او یا نائب خاص اوست و در ۱- سوره الزلزال آیه ۸

زمان غیبت واجب نیست مگر بعنوان دفاع از اسلام و مسلمین و حفظ بیضه اسلام و لذا از اموری که مربوط بموضوع جهاد است از قبیل اقسام آن و احکام راجعه بآن و کیفیت آن و اینکه وجوب آن کفایی است و ذکر کسانی که جهاد بر آنان واجب است و کسانی که واجب نیست و فوائد و ثمراتی که بر جهاد مترتب است از حفظ دین و دنیای مسلمین و دعوت کفار باسلام و امنیت بلاد و اعلاء کلمه اسلام و ازاله کفر و فسق و فساد، و مضاری که بر ترک آن مترتب است از تسلط کفار و ظالمین و ضعف مسلمانان و اضمحلال دین و اشاعه منکرات و غیر اینها صرفنظر میکنیم، و تنها بردّ شبهه که دشمنان اسلام باسلام نموده اند که دین اسلام بزور شمشیر و سر نیزه اشاعت و پیشرفت نموده مبادرت مینمائیم و جواب از این اعتراض را در ذیل آیه شریفه وَ اقْتُلُوهُمْ حَیْثُ ثَقِفْتُمُوهُمْ «۱» متذکر شدیم و در اینجا نیز ببیان دیگری بطور اختصار و در ذیل دو عنوان یادآور میشویم:

اول اینکه آیا واقعا اسلام با زور شمشیر پیشرفت کرد یا اینکه این تهمتی بیش نیست؟

دوم اینکه آیا جهاد اسلام بر خلاف موازین عقلی است یا اینکه موافق موازین عقلی و مطابق با آنهاست؟ در بیان قسمت اول می گوئیم پیغمبر اسلام در ظرف سیزده سال که در مکه بود و سال اول هجرت بمدینه با کسی جنگ و قتالی نداشت و عده کثیری باو ایمان آوردند و با آن همه شکنجه که کفار قریش نسبت بآنها روا میداشتند از ایمان باو بیزاری نمی جستند و عده بسیاری از آنها بحبشه هجرت نمودند، و اهل مدینه همگی بدون اینکه زور و شکنجه در کار باشد از روی میل و رغبت و شنیدن کلام الهی ایمان آوردند و پیغمبر اکرم را بشهر خود دعوت نموده و وعده هر گونه مساعدت بوی دادند و در مدینه نیز بسیاری از اهل ۱- صفحه ۳۵۲

کتـاب از روی بشارات و آثاری که از انبیاء سـلف درباره پیغمبر اسـلام میدانسـتند بوی ایمان آورنـد و امّا جنگهایی که پیغمبر اسـلام با کفار قریش نمود اغلب بلکه همه آنها جنبه دفاع داشـته و فتـح مکه نیز بدون جنگ و خونریزی واقع شد. و اکثر قبائل عرب که اسـلام اختیار نمودند از روی مشاهده معجزات و اخلاق رسول اکرم صـلّی اللّه علیه و آله و سلّم و دستورات و احکام قرآن کریم بوده و اینهـا اموری است که بر شـخص متتبع در تاریـخ اسـلام واضـح و هویـداست، بنا بر این در زمان خود رسول اکرم صـلّی اللّه علیه و آله و سـلّم پیشـرفت اسـلام بزور شمشـیر نبوده و اگر ابو سـفیان و چنـد نفر امثال او از ترس ایمان آورده باشـند در مقابل متجاوز از صد هزار جمعیت مسـلمین قابل اعتنا نیسـتند و اما پیشـرفت اسلام بعد از وفات رسول اکرم صلّی اللّه علیه و آله و سلّم را خوبست از تاریخ تمدن اسلام و عرب تألیف گوستاولبون فرانسوی نقل کنیم:

وی در صفحه ۱۵۷ کتاب خود مینویسد «ما وقتی که فتوحات مسلمین اول را بدقت ملاحظه نموده و اسباب و علل کامیابی آنها را تحت نظر می گیریم می بینیم که آنهـا در خصوص اشـاعت مـذهب از شمشـیر کـار نگرفته زیرا آنها اقوام مغلوبه را در قبول مـذهب همیشه آزادی میدادنـد این مطلب از تاریـخ ثـابت می شود که اصـلا اشـاعت هیـچ مـذهبی ممکن نیست بزور شمشـیر صورت گیرد. نصـاری وقتی انـدلس را از دست مسـلمین خـارج ساختنـد این ملت مغلوب برای مردن حاضـر شـده ولی تبـدیل مذهب را قبول نکردند، واقعا اسلام بجای اینکه با سر نیزه اشاعت یافته باشد بوسیله تشویق و با قوه تبلیغ و تقریر جلو رفته است و همین مسـئله بوده که اقوام ترک و مغول با اینکه اعراب را مغلوب ساختند معهذا دین اسـلام را قبول نمودند و در هندوسـتان که فقط عبور عرب بدانجا افتاده بود اسـلام بقدری ترقی کرد که حالیه زیاده از صد کرور مسـلم در آنجا وجود دارد و پیوسته بر عده آنها میافزاید. در چین هم پیشرفت مذهب اسلام قابل ملاحظه است و از

بررسی بخش دیگر کتاب معلوم میشود که مذهب اسلام تا چه اندازه در آنجا ترقی نموده چنان که زیاده از چهل کرور مسلمان فعلاً در چین موجود است و حال آنکه عرب حمله بچین نبرده و یک وجب اراضی آنجا را بتصرف خود در نیاورده است» و اما در جواب قسمت دوم اشکال می گوییم اولا جهاد اختصاص بدین اسلام نداشته و در سایر ادیان الهی هم بوده است چنانچه در تورات در سفر تثنیه باب ۷ و ۱۳ و باب ۲۰ و سفر خروج باب ۳۲ و سفر اعداد باب ۳۱ دستورات موسی راجع بقتال با قبایل غیر بنی اسرائیل بیان میکند.

و از انجیل متی باب ۱۰ جمله ۳۴ و انجیل لوقا باب ۱۹ جمله ۲۸ و باب ۲۲ جمله ۳۶ نیز معلوم میشود که حضرت مسیح نیز مأمور بجهاد بوده منتها یار و یاوری نداشته که اقدام بجهاد نماید.

و در قرآن نیز قصه بعضی از انبیاء سلف را با کفار و مشرکین جنگیده اند ذکر میفرماید چنانچه از آیه ۴۷ آل عمران و آیه ۲۴۶ بقره و آیه ۲۷ مائده و غیر اینها از آیات دیگر معلوم میشود.

و ثانیا جهاد بمنزله قطع عضو فاسدی است که در بدن انسان پیدا میشود که اگر قطع نشود بسایر اعضاء سرایت نموده و انسان را بهلاکت میکشاند چنانچه این مطلب را قبلا متذکر شدیم.

و ثالثا مثل جهاد مثل حدود و تعزیراتی است که در ادیان الهی و مانند جرائمی است که در قوانین مدنی برای مرتکبین معصیت مانند زنا و شرب خمر و لواط و امثال اینها و برای مرتکبین جرم قرار میدهند و حدّ شرک و کفر «کافر حربی» در دین اسلام قتل معین شده چنان که حد مفسدین و بسیاری از جنایتکاران در قوانین مدنی قتل و اعدام قرار داده شده است.

و رابعا دین اسلام مبنی بر اساس توحید و معارف و احکام آن مطابق با

فطرت، و هدف آن بانجام رسانیدن خواسته های فطری انسان و تعدیل آنهاست و این امر را حق مشروع و طبیعی انسان میداند و دفاع از این حق و نشر آن را در میان افراد انسان لازم و واجب میشمارد، و وضع حکم جهاد و دفاع برای ایفاء این منظور است.

و خامسا مثل جهاد تشریعا مثل بلیات و عقوبات تکوینی است که بر امم سابقه نازل میشد که بعد از آنکه دعوت انبیاء را نمی پذیرفتند و در مقام اذیت و آزار بآنان و مؤمنین بر میآمدند و مرتکب فساد میشدند خداوند بواسطه طوفان، باد، صاعقه، غرق و امثال اینها آنان را هلاک می نمود و در دین اسلام هلاکت اینگونه افراد را بواسطه جهاد و در میدان جنگ و قتال قرار داده است.

اینک بتفسیر متن آیه مبادرت مینمائیم:

كُتِبَ عَلَيْكُمُ الْقِتالُ کتابه بمعنی جعل حکم و در قرآن اکثر بمعنی فرض استعمال شده و هر جا امر مکتوب و مفروض از اموریست که موافق طبع مکلفین است بصیغه معلوم ذکر میکند مانند وَ كَتَبْنا عَلَيْهِمْ فِيها أَنَّ النَّفْسَ بِالنَّفْسِ الایه «۱» و كَتَبْنا لَهُ فِي الْأَلْواحِ مِنْ كُلِّ شَيْ ءٍ «۲» وَ لَقَدْ كَتَبْنا فِي الزَّبُورِ مِنْ بَعْدِ الذِّكْرِ أَنَّ الْأَرْضَ يَرِثُها عِبادِيَ الصَّالِحُونَ «۳» و اگر از امور شاقه است که بر خلاف طبع اغلب مکلفین است بلفظ مجهول ذکر میفرماید مانند این آیه و آیه صیام و امثال اینها وَ هُوَ كُرْهٌ لَكُمْ کره بمعنی مشقت و ناراحتی است که انسان در خود احساس میکند، نه اینکه بمعنی زیر بار نرفتن حکم، و اکراه داشتن آن باشد زیرا مؤمن جمیع احکام الهی را قبول داشته و اطاعت می نمایند بلکه چون موضوع جهاد موضوع گذشت از جان و مال و فرزند و عیال است و این امر بحسب ۱- سوره مائده آیه ۴۹

۲- سوره اعراف آیه ۱۴۲ [.....]

۳- سوره انبیاء آیه ۱۰۵

طبع و جبلت تحمل آن بر ایشان مشکل است مایل نبودند چنین حکم با مشقتی برای آنها وضع شود و خداوند میخواهد آنان را متوجه سازد که بسا چیزهایی که شما مایل نیستید ولی صلاح شما در آنست و خداوند در وضع حکم مصلحت شما را منظور دارد نه رغبت و میل شما را، و مثل اینگونه احکام مانند داروی تلخ است که طبیب حاذق بمریض میدهد با اینکه مریض میداند شفای او در استعمال آنست ولی بحسب طبع از خوردن آن مشمئز است و معذلک در صدد تحصیل آن بر آمده و استعمال میکند و همچنین مانند عمل جراحی است که جراح حاذقی نسبت بمریض تشخیص میدهد و مریض با اینکه بر خلاف طبع اوست حاضر بعمل شده و اجرت هم میدهد حقتعالی هم میفرماید ما قتال را برای شما واجب نمودیم و حال آنکه مشقت و ناراحتی برای شما دارد ولی دارای فوائد و ثمرات و نتائجی است که هم در دنیا شما را بعزت و سربلندی میرساند و هم در آخرت بدرجات عالیه نائل می کند.

وَ عَسی أَنْ تَکْرَهُوا شَیْئاً وَ هُوَ خَیْرٌ لَکُمْ تعبیر بعسی برای اینست که نه هر مکروهی دارای خیر باشد بلکه هر چه از جانب خدا باشد چه از امور تکوینی مانند مصائب و شدائد و بلیات و چه از امور تشریعی مانند احکام شاقّه همه از روی حکمت و مصلحت بنده عین خیر و صلاح اوست چنانچه در حدیث قدسی وارد شده «

انّ من عبادی من لا یصلحه الا الفقر فلو اغنیته لافسده ذلک الحدیث

» زیرا خداوند عادل و حکیم و عالم بجمیع مصالح و مفاسد و عواقب امور است.

وَ عَسی أَنْ تُحِبُّوا شَیْئاً وَ هُوَ شَرٌّ لَکُمْ و بسا اموری که شما دوست میدارید و بحسب ظاهر خوب و آراسته است مانند ثروت و دولت و نحو آن برای بعض اشخاص در امور تکوینی و بعض محرمات شرعیه از امور شهویه در امور تشریعی، ولی صلاح شما در آن نیست و بضرر شماست.

وَ اللَّهُ يَعْلَمُ وَ أَنْتُمْ لا تَعْلَمُونَ اینگونه امور را خداوند که عالم بهمه امور و محیط بتمام حکم و مصالح است میداند ولی شما که ظاهری را تنها می بینید نمی دانید.

[سوره البقره (۲): آیه ۲۱۷] .... ص : ۴۱۷

يَسْئَلُونَكَ عَنِ الشَّهْرِ الْحَرامِ قِتالٍ فِيهِ قُلْ قِتالٌ فِيهِ كَبِيرٌ وَ صَدٌّ عَنْ سَبِيلِ اللَّهِ وَ كُفْرٌ بِهِ وَ الْمَسْجِدِ الْحَرامِ وَ إِخْراجُ أَهْلِهِ مِنْهُ أَكْبَرُ عِنْدَ اللَّهِ وَ الْفِتْنَهُ أَكْبَرُ مِنَ الْقَتْلِ وَ لا يَزالُونَ يُقاتِلُونَكُمْ حَتَّى يَرُدُّوكُمْ عَنْ دِينِكُمْ إِنِ اسْتَطاعُوا وَ مَنْ يَرْتَدِدْ مِنْكُمْ عَنْ دِينِهِ فَيَمُتْ وَ هُوَ كافِرٌ فَأُولئِكَ حَبِطَتْ أَعْمالُهُمْ فِي الدُّنْيا وَ الْآخِرَهِ وَ أُولئِكَ أَصْحابُ النَّارِ هُمْ فِيها خالِدُونَ (۲۱۷)

(از تو از جنگ نمودن در ماه حرام میپرسند، بگو جنگ کردن در ماه حرام گناه بزرگ است و منع نمودن از راه خدا (جلو گیری از عبادت او) و کفر باو و جلوگیری از مسجد الحرام و بیرون کردن اهل مسجد الحرام از آن، گناه اینها بزرگتر است از قتل در مسجد الحرام و فتنه بزرگتر از قتل است، و اینان «اگر توانند» پیوسته با شما قتال میکنند تا شما را از دینتان برگردانند، و کسی که از شما از دینش برگردد و در حال کفر بمیرد، اینان اعمالشان در دنیا و آخرت باطل میشود و اینان یاران آتش و در آن جاودانند) و يَسْئَلُونَكَ عَنِ الشَّهْرِ الْحَرامِ قِتالٍ فِيهِ در تفسیر قمی و مجمع و سایر تفاسیر در شأن نزول آیه روایت کرده اند که پیغمبر اکرم صلّی اللَّه علیه و آله و سلّم بعد از هجرت بمدینه بریاست عبد اللَّه بن جحش سریّه که هفت یا هشت نفر بودند بجانب بطن نخله فرستاد که اخباری از قریش کشف کنند و آنان را بقتال امر نفرمود و اینان در بطن نخله بقافله قریش که بریاست عمرو بن الحضرمی بود و مال التجاره از طائف

داشتند برخورد نموده و با آنها مقاتله نموده و عمرو را کشتند و دو نفر از آنان را اسیر نموده و با مال التجاره آنها بطرف مدینه رهسپار شدند و این مقاتله در روز اول ماه رجب بود، و در بعض روایات دارد که در روز آخر ماه جمادی الثانیه بوده و شک داشتند که آخر ماه است یا اول ماه در هر صورت پیغمبر و یارانش مورد طعن مشرکین قرار گرفتند به اینکه حرمت شهر حرام را از بین بردند و از طرفی مؤمنین هم این مسئله بر ایشان پیش آمد که آیا قتال در شهر حرام، حرام یا جایز است آیه نازل شد يَسْئَلُونَکَ عَنِ الشَّهْرِ الْحَرامِ قِتالٍ فِيهِ کلمه قتال در آیه بدل اشتمال الشهر الحرام است یعنی یسئلونک عن القتال فی الشهر الحرام و ممکن است بتقدیر عن باشد یعنی عن قتال فیه و هر دو یکی است سؤال کننده بعضی گفتند کفار قریش بودند که بنحو اعتراض بر نبی صلّی اللَّه علیه و آله و سلّم این سؤال را نمودند که چیزی را که جمیع طوایف عرب حرام میدانند شما چگونه مباح میشمارید! و بعضی گفتند مسلمین بودند که از حرمت و جواز قتال در ماه حرام در مذهب اسلام پرسیدند و مراد از شهر حرام در آیه شهر رجب است اگر چه حکم به تنقیح مناط قطعی در همه شهرهای حرام جاری است و رجب را شهر حرام گفتند بهمین مناسبت که قتال در آن نزد عرب حرام بود و آن را رجب الاصم هم گفتند زیرا صدای قعقعه سلاح در آن شنیده نمیشد و منزع الاسنه نیز آن را نامیدند زیرا سنان و نیزه ها در این ماه کنار گذارده میشد و بعضی گفتند شهر حرام برای احترام آن گفتند چون زمان اتیان عمره بود.

قُلْ قِتالٌ فِيهِ کَبِيرٌ ای پیغمبر گرامی بگو که جنگ کردن در ماه حرام گناه بزرگ است ولی کارهایی که مشرکین نسبت به پیغمبر و مسلمین نمودند از قتال در ماه حرام بزرگتر است و آنها را در جملات بعد بیان میفرماید.

وَ صَدٌّ عَنْ سَبِيلِ اللَّهِ وَ کُفْرٌ بِهِ وَ الْمَسْجِدِ الْحَرامِ صدّ بمعنی منع است و

از سبیل اللَّه وظائف دینی است و المسجد الحرام عطف بر سبیل اللَّه است یعنی جلوگیری از انجام وظائف عبادی مسلمانان و کافر شدن بخدا و شرک باو و منع نمودن مسلمین از مسجد الحرام.

وَ إِخْراجُ أَهْلِهِ مِنْهُ أَكْبَرُ عِنْدَ اللَّهِ و بیرون نمودن اهل مسجد الحرام را از آن که مراد پیغمبر اکرم صلّی اللَّه علیه و آله و سلّم و مهاجرین میباشند که از ترس کفار قریش هجرت نمودند، گناه اینها بزرگتر است نزد خدا از جنگ کردن در ماه حرام.

وَ الْفِتْنَةُ أَكْبَرُ مِنَ الْقَتْلِ و فتنه یعنی فساد و شرک و کفر و اذیت بمسلمین بزرگتر از قتل است، اشاره به اینکه کفار قریش بجنایاتی از قبیل صد و کفر و اخراج و غیره که خود مرتکب میشوند اعتراض نمیکنند ولی بقتل عمرو بن حضرمی که در ماه رجب شده اعتراض مینمایند و حال آنکه عملیات فتنه انگیز آنان بزرگتر از قتل است.

وَ لا يَزالُونَ يُقاتِلُونَكُمْ حَتَّى يَرُدُّوكُمْ عَنْ دِينِكُمْ اینان پیوسته بقتال با شما ادامه میدهند و دست از جنگ با شما بر نمیدارند تا شما را از دینتان برگردانند یعنی اگر بتوانند بهر وسیله هست میخواهند شما را از اسلام برگردانند.

وَ مَنْ يَرْتَدِدْ مِنْكُمْ عَنْ دِينِهِ فَيَمُتْ وَ هُوَ كافِرٌ ولی باید شما بدانید هر کس از شما از دین خود برگردد و در حال کفر بمیرد، عذاب او سخت و امر او مشکل و ارتداد و کفر ثانوی او بدتر از کفر اولی اوست.

و جمله فَيَمُتْ وَ هُوَ كافِرٌ دلیل بر قبول توبه مرتد است زیرا اگر برگشت و توبه نمود در حال کفر نمرده و خدا توبه او را می پذیرد.

فَأُولئِكَ حَبِطَتْ أَعْمالُهُمْ فِي الدُّنْيا وَ الْآخِرَةِ و اگر در حال کفر مرد جمیع عبادات و اعمال او که در زمان اسلامش بجای آورده بود از بین میرود و هیچ اجر و ثوابی بر آنها نیست نه در دنیا و نه در آخرت، و مسئله حبط و تکفیر که در علم

کلام مورد بحث است عبارت از اینست که معصیتی عبادتی را از بین ببرد و یا عبادتی معصیتی را بپوشاند و محو سازد، و تحقیق در این مسئله اینست که اسلام جمیع گناهانی را که در دوران کفر بجای آورده تکفیر و محو میکند چنانچه گفته اند «

الاسلام یجبّ ما قبله

» و کفر همه عبادات را باطل و نابود مینماید زیرا چنانچه شرط صحت عبادت اسلام و ایمان است، موافاه یعنی بقاء بر اسلام و ایمان تا آخر عمر هم شرط صحت است و اگر کافر شود کاشف از اینست که از اول ایمان واقعی نداشته و عبادات او صحیح نبوده است.

و امّا غیر اسلام و کفر از عبادات یا معاصی تکفیر و احباط آنها نسبت بسایر اعمال ثابت نیست بنص آیه شریفه فَمَنْ یَعْمَلْ مِثْقالَ ذَرَّهٍ خَیْراً یَرَهُ وَ مَنْ یَعْمَلْ مِثْقالَ ذَرَّهٍ شَرًّا یَرَهُ «۱» که صریح است در اینکه هر کس هر عملی از خوب یا بد انجام دهد جزای آن را می بیند.

وَ أُولئِکَ أَصْحابُ النَّارِ هُمْ فِیها خالِدُونَ شرح این جمله مکرر گذشته است

[سوره البقره (۲): آیه ۲۱۸] .... ص: ۴۲۰

اشاره

إِنَّ الَّذِینَ آمَنُوا وَ الَّذِینَ هاجَرُوا وَ جاهَدُوا فِی سَبِیلِ اللَّهِ أُولئِکَ یَرْجُونَ رَحْمَتَ اللَّهِ وَ اللَّهُ غَفُورٌ رَحِیمٌ (۲۱۸)

(محققا کسانی که ایمان آوردند و کسانی که مهاجرت کردند و در راه خدا جهاد نمودند اینان برحمت خدا امیدوارند و خدا آمرزنده و رحیم است) إِنَّ الَّذِینَ آمَنُوا در این آیه سه عنوان ذکر شده یعنی ایمان و هجرت و جهاد که از حیث اجتماع و انفراد با هم تفاوت دارند، ایمان اگر چه هجرت و جهاد با او نباشد موجب سعادت و نجات میشود ولی هجرت و جهاد بدون ایمان موجب سعادت و رستگاری نیست چون ایمان شرط صحت جمیع عبادات است و هجرت و جهاد ۱- سوره زلزال آیه ۷ و ۸

نیز مشروط بیکدیگر نیست و هر یک بجای خود عبادت بزرگی است ولی ممکن است هجرت باشد ولی جهاد نباشد مانند کسانی که موظف بهجرت بوده اند ولی مکلف بجهاد نبوده اند، یا جهاد باشد ولی هجرت نباشد مانند مجاهدینی که مهاجر نبوده اند، و بالجمله مفاد آیه اینست که مؤمنین و مهاجرین و مجاهدین برحمت خدا امیدوارند و کلمه «الذین امنوا» شامل همه مؤمنین میشود از مهاجرین و انصار که در زمان نبی صلّی اللّه علیه و آله و سلّم بوده و از آنها باصحاب تعبیر می کنند و از تابعین که زمان پیغمبر را درک نکرد، ولی در زمان ائمه بوده اند و همچنین مؤمنینی که در دوره غیبت تا روز قیامت میباشند.

و کلمه الَّذِینَ هاجَرُوا مقصود مؤمنین و مؤمناتی هستند که از اوطان خود هجرت بمدینه نمودند چه آنهایی که مکلف بجهاد بودند یا آنهایی که معفو از جهاد بودند مانند زنان و شیوخ و عجزه.

وَ جاهَدُوا فِی سَبِیلِ اللَّهِ مقصود آن کسانی هستند که در راه خدا و حفظ دین جهاد نموده باشند، چه از مهاجرین و چه از انصار، و چه در زمان نبی صلّی اللّه علیه و آله و سلّم یا در زمان ائمه علیه السّلام باشند مانند مجاهدین در رکاب امیر المؤمنین علیه السّلام و ابی عبد اللّه الحسین علیه السّلام و کسانی که در رکاب حضرت بقیه اللّه جهاد نمایند ولی غیر اینها را شامل نمیشود زیرا شرط جهاد اذن پیغمبر و امام و یا نائب خاص امام است لکن به تنقیح مناط میتوان گفت شامل مؤمنینی که در زمان غیبت بحکم دفاع مجتهد وقت با دشمنان اسلام جنگ کنند نیز میشود.

و شرط جهاد این نیست که حتما در جنگ کشته شوند بلکه همین که در جبهه جنگ و میدان مبارزه بمنظور جهاد با دشمن و دفاع از حریم اسلام شرکت کنند اطلاق مجاهد بر آنها میشود خواه کشته شوند یا بکشند و یا بمجاهدین کمک دهند و یا بدون کشتار دشمن را از حریم اسلام دور سازند و قید فی سبیل اللّه

برای اینست که خارج کند کسانی را که در راه شیطان و فی سبیل الطاغوت جنگ و مجاهده میکنند مانند اصحاب جمل و صفین و خوارج و لشگر کربلاء و امثال اینها أُولئِکَ یَرْجُونَ رَحْمَتَ اللَّهِ اینان یعنی مؤمنین و مهاجرین و مجاهدین فی سبیل اللّه امیدوار رحمت خدا هستند.

کلام فی معنی الرجاء

در موضوع خوف و رجاء و مسائلی که در باره آنها طرح شده مباحثی لازم است که ما مفصلا در مجلد سوم کلم الطیب در خاتمه کتاب متذکر شده ایم و در اینجا بطور اختصار بآنها اشاره مینمائیم.

مبحث اول در معنی خوف و رجاء: رجاء بمعنی امیدواری است و با تمنی بمعنی آرزو و غرور بمعنی فریب و گول فرق دارد و بیانش اینست که هر گاه انسان مقصدی در نظر داشته باشد و بخواهد بآن نائل شود اگر اسباب و معداتی که در اختیار اوست فراهم کند و منتظر باشد که بمقصد نائل گردد چنین کسی را میگویند امیدوار است مانند زارعی که موقع خود زمین را شخم نموده بذر افشانی و آبیاری میکند و امیدوار است که خداوند محصول خوبی باو بدهد ولی اگر بدون اینکه اسباب و معدات چیزی را فراهم کند انتظار نتیجه داشته باشد آن را تمنی و آرزو مینامند مانند زارعی که بدون زحمت کشت منتظر حاصل باشد و اگر برای نیل بمقصودی از غیر راه علل و اسباب آن بخواهد برسد و باوهام و تخیلات واهی منتظر مقصود باشد آن را غرور نامند مانند کسی که میخواهد بثروت و غنا از راه بخت و اتفاق نائل شود.

در مورد نیل بسعادت اخروی نیز هر گاه کسی مقدمات سعادت را از ایمان و عمل صالح و تقوی تحصیل کند و امیدوار و منتظر سعادت و نیل برحمت حق باشد

چنین کسی دارای رجاء است ولی اگر بدون ایمان و عمل صالح و تقوی منتظر سعادت و رحمت حق باشد آرزویی بیش نیست و اگر مرتکب معاصی شود و در دنیا و شهوات نفسانی متوغل گردد و باین دل خوش دارد که خدا ارحم الراحمین است چنین کسی دارای غرور است.

و آیات قرآن بطور وضوح این سه امر را بیان فرموده در باره رجاء میفرماید فَمَنْ کانَ یَرْجُوا لِقاءَ رَبِّهِ فَلْیَعْمَلْ عَمَلًا صالِحاً وَ لا یُشْرِکْ بِعِبادَهِ رَبِّهِ أَحَداً «۱» و درباره تمنی میفرماید وَ قالُوا لَنْ یَدْخُلَ الْجَنَّهَ إِلَّا مَنْ کانَ هُوداً أَوْ نَصاری تِلْکَ أَمانِیُّهُمْ «۲» و درباره غرور میفرماید قُلْ هَلْ نُنَبِّئُکُمْ بِالْأَخْسَرِینَ أَعْمالًا الَّذِینَ ضَلَّ سَعْیُهُمْ فِی الْحَیاهِ الدُّنْیا وَ هُمْ یَحْسَبُونَ أَنَّهُمْ یُحْسِنُونَ صُنْعاً «۳» و غیر اینها از آیات دیگر.

و خوف- عبارت از حالتی است که در قلب پیدا میشود که انسان را از ارتکاب معصیت و ترک طاعت مانع میگردد و طرف تفریط خوف امن من مکر اللَّه است به اینکه انسان مطمئن و ایمن شود که عذاب الهی بر او نخواهد بود و طرف افراط آن یأس من روح است به اینکه انسان از رحمت حق ناامید گردد و گمان کند که دیگر رحمت حق شامل حال او نخواهد شد.

مبحث دوم- در بیان حالت انسان بین خوف و رجاء: اخبار در این باره بر دو دسته است بعضی دلالت دارد که انسان باید خوف و رجاء او مساوی باشد و بعضی دلالت دارد که رجاء او بر خوفش باید ترجیح داشته باشد و دانشمندان در جمع بین این اخبار وجوهی گفته اند و تحقیق در این مطلب اینست که برای انسان دو لحاظ است: نظر بشخص خود و اعمال صادره از عبادات و معاصی باید بین خوف و رجاء بطوری مساوی باشد نه مأیوس از رحمت حق و نه ایمن از عذاب او ۱- سوره کهف آیه ۱۱۰

۲- سوره بقره آیه ۱۰۵

۳- سوره کهف آیه ۱۰۳

باشد و اخبار دسته اول ناظر باین است و دیگر نظر بحضرت باری و سعه رحمت و عنایات او که از این لحاظ باید امیدش بیشتر باشد.

مبحث سوم- در باب رجاء و ادله آن: و آنها اموریست:

۱- آیات قرآنیه ناهیه از قنوط مانند لا تَقْنَطُوا مِنْ رَحْمَهِ اللَّهِ «۱» وَ لا تَيْأَسُوا مِنْ رَوْحِ اللَّهِ «۲» و بسیاری از آیات دیگر.

۲- اخبار آمره برجاء مانندان اللّه عند ظن عبده المؤمن ان خیرا فخیر و ان شرا فشر «۳» و اخبار دیگر.

۳- برهان عقل بر اینکه خداوند فیاض علی الاطلاق و خیر محض است و همین که محل قابل باشد فیض او میرسد و قابلیت محل بایمان است بنا بر این مؤمن قابل رحمت و فیض حقتعالی است.

۴- استغفار انبیاء و ائمه و ملائکه و صلحاء درباره مؤمنین.

۵- امهال معصیت کار بلکه موفق بتوبه شود.

۶- آیه شریفه مَنْ جاءَ بِالْحَسَنَهِ فَلَهُ عَشْرُ أَمْثالِها وَ مَنْ جاءَ بِالسَّيِّئَهِ فَلا يُجْزى إِلَّا مِثْلَها «۴».

۷- بشاراتی که در اخبار برای شیعه ذکر شده و آنها بسیار است.

۸- آیات و اخباری که دلالت دارد بر اینکه جهنم و آتش را خداوند برای کفار آماده نموده و تخوف اهل ایمان قرار داده است مانند فَاتَّقُوا النَّارَ الَّتِي وَقُودُهَا النَّاسُ وَ الْحِجارَهُ أُعِدَّتْ لِلْكافِرِينَ «۵» و آیه ذلِكَ يُخَوِّفُ اللَّهُ بِهِ عِبادَهُ «۶» و صریح آیه شریفه لا يَصْلاها إِلَّا الْأَشْقَى «۷» ۱- سوره زمر آیه ۵۴

۲- سوره یوسف آیه ۸۷

۳- کافی از حضرت صادق (ع)

۴- سوره انعام آیه ۱۶۱

۵- سوره بقره آیه ۲۴

۶- سوره زمر آیه ۱۸

۷- سوره و اللیل آیه ۱۵

۹- اخبار داله بر اینکه ابتلائات مؤمن کفاره گناهان اوست.

۱۰- اخبار داله بر اینکه آتش جهنم بر مؤمن حرام شده و سکرات مرگ و عقوبات برزخ کفاره گناهان اوست.

۱۱- اخبار فدیه که ناصبین و معاندین را بجای شیعه فدیه داد، و اینان را نجات میدهند.

۱۲- آیات و اخبار داله بر سعه رحمت و وفور مغفرت و زیادتی لطف و کرم حقتعالی.

۱۳- آیات و اخبار داله بر قبولی توبه و تبدیل سیئه بحسنه ۱۴- شفاعت خاصّه و عامّه از شفعاء مانند انبیاء و ملائکه و اولیاء و قرآن و علماء و طبقات مؤمنین بالاخص شفاعت رسول خدا صلّی اللّه علیه و آله و سلّم و صدیقه کبری سلام اللّه علیها مبحث چهارم- در اسباب خوف و آن سه چیز است:

۱- معرفت بعظمت خداوند و بزرگواری او که هر چه این معرفت زیادتر شود خوف انسان شدیدتر میگردد و مانع از ارتکاب معصیت میگردد و عصمت عبارت از همین شدّت مرتبه خوف است.

۲- ترس از اینکه مبادا معصیت موجب زوال ایمان و سیاهی قلب و سایر مضارّ آن گردد.

۳- خوف از خطر خاتمه که انسان بدون ایمان از دنیا برود و تمام اعمالش نابود گردد.

وَ اللَّهُ غَفُورٌ رَحِیمٌ این قسمت اخیر آیه بمنزله علّت برای امیدواری افراد مذکور است یعنی چون خداوند آمرزنده و رحمت او شامل حال مؤمنین در دنیا و آخرت است البته باید برحمت او امیدوار باشند.

[سوره البقره (۲): آیه ۲۱۹] .... ص : ۴۲۶

يَسْئَلُونَکَ عَنِ الْخَمْرِ وَ الْمَيْسِرِ قُلْ فِيهِما إِثْمٌ کَبِيرٌ وَ مَنافِعُ لِلنَّاسِ وَ إِثْمُهُما أَکْبَرُ مِنْ نَفْعِهِما وَ يَسْئَلُونَکَ ما ذا يُنْفِقُونَ قُلِ الْعَفْوَ کَذلِکَ يُبَيِّنُ اللَّهُ لَکُمُ الْآياتِ لَعَلَّکُمْ تَتَفَکَّرُونَ (۲۱۹)

(از تو از شراب و قمار می پرسند بگو در آن دو گناه بزرگ و سودهایی برای مردم هست و گناه آن دو بزرگتر از نفع آنهاست و از تو می پرسند که چه چیز انفاق کنند بگو عفو، این چنین خداوند برای شما آیات را بیان میکند باشد که فکر کنید) يَسْئَلُونَکَ عَنِ الْخَمْرِ وَ الْمَيْسِرِ سؤال از حکم خمر و میسر است نه از حقیقت آن زیرا وظیفه نبی بیان احکام است، و اصل خمر بمعنی چیزی است است که چیز دیگری را بپوشاند و از همین معنی است خمار بمعنی مقنعه که سر و صورت را میپوشاند و چون خمر مسکر است و عقل انسان را میپوشاند آن را خمر نامیدند و این منحصر بشراب انگور نیست بلکه هر مسکری را شامل است و اقسام آن بسیار است مخصوصا در این زمان که از هر چیزی میگیرند و در بعض اخبار که به پنج یا شش قسم تعبیر شده از باب بیان مصداق است و آنچه معمول آن زمان بوده است.

و حرمت خمر از ضروریات دین اسلام است بلکه چنانچه از اخبار استفاده میشود در تمام شرایع الهی حرام بوده است و این مطلب از تورات رایج فعلی نیز معلوم میگردد.

و قرآن شریف به بیانات مختلف حرمت آن را بیان فرموده مانند همین آیه و آیه شریفه إِنَّمَا الْخَمْرُ وَ الْمَيْسِرُ وَ الْأَنْصابُ وَ الْأَزْلامُ رِجْسٌ مِنْ عَمَلِ الشَّيْطانِ فَاجْتَنِبُوهُ لَعَلَّکُمْ تُفْلِحُونَ «۱» ۱- سوره مائده آیه ۹۳

و آیه بعد از آن إِنَّما یُرِیدُ الشَّیْطانُ أَنْ یُوقِعَ بَیْنَکُمُ الْعَداوَهَ وَ الْبَغْضاءَ فِی الْخَمْرِ وَ الْمَیْسِرِ وَ یَصُدَّکُمْ عَنْ ذِکْرِ اللَّهِ وَ عَنِ الصَّلاهِ فَهَلْ أَنْتُمْ مُنْتَهُونَ «۱» و آیات دیگر و اخبار در حرمت و مذمت آن بطور متظافر بلکه متواتر بتواتر اجمالی وارد شده حتی در خبر از حضرت باقر علیه السّلام روایت شده که فرمود

ان اللَّه جعل للشر اقفالا و جعل مفاتیح الاقفال الشراب «۲»

و اجماع علماء اسلام و حکم عقل نیز بر حرمت آن قائم است زیرا مضرات خمر بالحس و الوجدان آشکارا و عیان است چه از ضررهای که ببدن و اعضاء و جوارح میرساند مانند تأثیراتی که در معده و امعاء و کبد و ریه و اعصاب و شرائین و قلب و قوه باصره و ذائقه و غیره دارد که اطباء در قدیم و جدید از خارج و داخل در این موضوع کتابها نوشته اند و چه از ضررهای روحی و اخلاقی که بر آن مترتب میشود مانند فحش و اذیت و قتل و جنایت و اعمال منافی عفت و اتلاف مال و هتک عرض و نحو اینها که در اثر ذهاب عقل و عروض مستی از انسان صادر میشود.

و میسر بمعنی قمار و برد و باخت بجمیع اقسام آنست چه با آلات و اسباب معده برای آن باشد مانند: نرد و شطرنج و آس و گنجفه و امثال آن و یا باغیر اسباب مانند مسابقات معموله باستثناء آنچه در فقه معین شده و چه بوسیله بخت آزمایی و قرعه های غیر مشروع و جناق و امثال اینها، بلکه بازی کردن با آلات قمار اگر داد و ستد و برد و باخت هم در آن نباشد و همچنین تعلیم آن اگر چه غرض مقامره نباشد حرام است حتی حستو و گردو بازی اطفال را نیز شامل است طبق خبری که از حضرت باقر روایت شده که فرمود از حضرت رسول صلّی اللَّه علیه و آله و سلّم از میسر سؤال شد فرمود

کلما تقومر به حتی الکعاب و الجوز «۳» ۱- سوره مائده آیه ۹۴ [.....]

۲- جامع السعادات ص ۳۶۴

۳- مجمع البحرین

و اطلاق میسر بر قمار از آن جهت که بدون زحمت و مشقت کسب و بسهولت مال بدست میآید، و همه ادله که بر حرمت خمر بود از ضرورت و اجماع و نصوص آیات و اخبار و دلیل عقل بر حرمت قمار نیز قائم است و مضرات و مفاسد آن از ایجاد عداوت و اتلاف مال و ذهاب عرض و تضییع وقت و غیره واضح و هویداست قُلْ فِیهِما إِثْمٌ کَبِیرٌ اثم بمعنی معصیت و گناه است چنانچه در بسیاری آیات باین معنی اطلاق شده است مانند وَ مَنْ یُشْرِکْ بِاللَّهِ فَقَدِ افْتَری إِثْماً عَظِیماً «۱» وَ مَنْ یَکْتُمْها فَإِنَّهُ آثِمٌ قَلْبُهُ «۲» و لِکُلِّ امْرِئٍ مِنْهُمْ مَا اکْتَسَبَ مِنَ الْإِثْمِ «۳» وَ مَنْ یَکْسِبْ إِثْماً فَإِنَّما یَکْسِبُهُ عَلی نَفْسِهِ

«۴» و غیر اینها از آیات دیگر و کبیر بمعنی بزرگ است و ذکر این صفت برای اثم صریح در کبیره بودن این دو گناه یعنی شرابخواری و قمار است و از اینجهت در نص اخبار و فتاوای اصحاب از گناهان کبیره شمره شده و حتی بر شرابخوار حدّ شرعی مقرر گردیده و بر مرتکب قمار تعزیر معین شده و اگر منتهی نشوند در مرتبه سیم و یا چهارم حکم آنها قتل است و عقوبت اخروی این دو معصیت نیز بسیار شدید است و چه بسا در اثر این دو معصیت معاصی بسیار دیگری مرتکب میشوند که هر یک در حد خود معصیت کبیره و دارای عذاب سخت است و چه بسا از اتیان بواجبات محروم میگردند که ترک آنها خود نیز از گناهان کبیره است.

وَ مَنافِعُ لِلنَّاسِ مقصود از منافع استفادات مالی است که در خمر و قمار است و همچنین سرگرمی و بیرون رفتن از افکار مشتته و اضطرابات مدهشه و امثال اینها که این منافع در جنب مضرات آنها بسیار ناچیز و بی ارزش است و از ۱- سوره نساء آیه ۴۷

۲- سوره البقره آیه ۲۸۳

۳- سوره نور آیه ۳

۴- سوره النساء آیه ۱۰

اینجهت میفرماید وَ إِثْمُهُما أَكْبَرُ مِنْ نَفْعِهِما یعنی گناه این دو امر بزرگتر از فایده آنهاست، و اکبریت در مقابل اصغریت امر اضافی و دارای درجات بسیار است و بسا در مقام مقایسه با طرف نیست مانند «اللَّه اکبر» وَ یَسْئَلُونَکَ ما ذا یُنْفِقُونَ قُلِ الْعَفْوَ سؤال ظاهرا از مقدار انفاق بوده که چه اندازه انفاق کنند و البته سؤال از خصوص انفاق واجب نبوده بلکه از مطلق انفاق اعم از واجب و مستحبّ سؤال شده و بعضی از مفسرین گفتند سؤال از مقدار واجب انفاق بوده و عفو که در جواب گفته شده بمعنی ما زاد از قوت شخص و عیال اوست که طبق این آیه واجب شده صدقه دهند و این آیه بعدا بآیه زکاه منسوخ شده ولی این سخن تمام نیست برای اینکه اولا زکاه از اول اسلام مقرون با صلوه بود چنانچه مفاد بسیاری از آیات قرآن است بلکه زکاه در شرایع سابقه هم بوده چنانچه در قرآن از قول حضرت عیسی نقل میفرماید:

وَ أَوْصانِی بِالصَّلاهِ وَ الزَّکاهِ ما دُمْتُ حَیًّا «۱» و ثانیا چنانچه گذشت مستفاد از آیه مطلق مقدار انفاق است و متعرض مقدار واجب یا مستحبّ آن نیست و مراد از عفو چنانچه از اخبار استفاده میشود حدّ وسط است و این معنی منافات با آیه زکاه ندارد که نسخ آن لازم آید و عفو در لغت و آیات و اخبار در معانی بسیار وارد شده مانند مغفره و تجاوز از گناه مثل ثُمَّ عَفَوْنا عَنْکُمْ «۲» و گذشت از مثل فَمَنْ عُفِیَ لَهُ مِنْ أَخِیهِ شَیْ ءٌ «۳» و بمعنی کثرت و وفور است مانند ثُمَّ بَدَّلْنا مَکانَ السَّیِّئَهِ الْحَسَنَهَ حَتَّی عَفَوْا «۴» یعنی نموا و کثروا، و در حدیث است که «

خذ الشارب و اعفو اللحی

» و بمعنی محو آثار است چنانچه در حدیث است «

عفی قبر فاطمه

» یعنی امیر المؤمنین علیه السّلام آثار قبر فاطمه (ع) را محو نمود ۱- سوره مریم آیه ۳۰

۲- سوره بقره آیه ۴۹

۳- سوره بقره آیه ۱۷۳

۴- سوره اعراف آیه ۹۳

و از همین معنی است «عفت الـدار» یعنی خانه منـدرس و کهنه و آثار آن محو شـد و عافیه بمعنی رفع مرض و محو شـدن آثار آن نیز از همین معنی است.

و عفاء بمعنی تراب است در گفتار حضرت ابی عبد اللّه الحسین علیه السّلام در مصیبت فرزندش علی اکبر (ع) «

علی الدنیا بعدک العفا

» و اما عفو در این آیه در بعض اخبار بحدّ وسط بین اسـراف و تقتیر تفسیر شده چنانچه در کافی از حضرت صادق علیه السّلام روایت شده که فرمود «

العفو الوسط

» و از عیاشی از حضرت صادق در تفسیر آیه فرمود

الَّذِینَ إِذا أَنْفَقُوا لَمْ یُسْرِفُوا وَ لَمْ یَقْتُرُوا وَ کانَ بَیْنَ ذلِکَ قَواماً قال هذه بعد هذه هی الوسط

و در بعض اخبار بمازاد از قوت سال تفسیر شده چنانچه در مجمع از حضرت باقر علیه السّلام روایت کرده «

ما فضل عن قوت السنه

» و بعضی از مفسرین گفتند عفو بمعنی طیب و پاکیزه از مال است از عفوه بمعنی صفوه و خیار از هر چیزی.

کَذلِکَ یُبَیِّنُ اللَّهُ لَکُمُ الْآیاتِ لَعَلَّکُمْ تَتَفَکَّرُونَ این چنین خداوند آیات خود را بیان میفرماید یعنی احکام خمر و میسر و انفاق را در این آیه و سایر احکام مستفاده از قرآن را در آیات دیگر، تا باشـد که شـما تفکر نمائیـد، و فکر عبارت از ترتیب مقـدمات برای اخذ نتیجه است چنانچه حکیم سبزواری گوید

«الفکر حرکه الی المبادی و من مبادی الی المرادی»

و در لسان اخبار فکر از عبادات بسـیار بزرگ شـمرده شده و در آیات قرآنی نسبت بآن ترغیب زیاد شده است مانند همین آیه و آیه شریفه:

أَ وَ لَمْ یَتَفَکَّرُوا ما بِصاحِبِهِمْ مِنْ جِنَّهٍ «۱» و آیه أَ وَ لَمْ یَنْظُرُوا فِی مَلَکُوتِ السَّماواتِ وَ الْأَرْضِ «۲» ۱- سوره اعراف آیه ۱۸۳

۲- سوره اعراف آیه ۱۸۴

و آیه وَ یَتَفَکَّرُونَ فِی خَلْقِ السَّماواتِ وَ الْأَرْضِ «۱» و آیه فَانْظُرُوا کَیْفَ بَدَأَ الْخَلْقَ «۲» و آیه فَاعْتَبِرُوا یا أُولِی الْأَبْصارِ «۳» و غیر اینها از آیات دیگر.

و در جامع السعادات از رسول اکرم صلّی اللَّه علیه و آله و سلّم روایت کرده که فرمود «

التفکر حیات قلب البصیر

» و نیز فرمود «

فکره ساعه خیر من عباده سنه

» و نیز فرمود «

افضل العباده ادمان التفکر

» و از امیر المؤمنین علیه السّلام روایت کرده که فرمود:

(التفکر یدعوا الی البر و العمل به)

و نیز فرمود

(تنبّه بالتفکر قلبک)

و از حضرت صادق علیه السّلام روایت کرده که فرموده

(الفکر مرآت الحسنات و کفاره السیئات و ضیاء للقلوب) الی ان قال (و هی خصله لا یعبد اللَّه بمثلها)

و از حضرت رضا علیه السّلام روایت کرده که فرمود

(لیس العباده کثره الصلاه و الصوم انما العباده التفکر فی امر اللَّه)

و غیر اینها از اخبار دیگر «۴» و افکار ممدوحه بسیار است از آن جمله:

۱- در عجایب صنایع الهی از آفاقیه و انفسیّه و علم و قدرت و حکمتی که در هر یک بکار رفته است.

۲- در فوائد و ثمرات اخلاق حمیده و ملکات پسندیده و مضار و نکبتهای اخلاق رذیله و صفات خبیثه و طریق تحصیل آنها و اجتناب از اینها تا اینکه آنها را بدست آورده و از اینها پرهیز کند.

۳- در اعمال صالحه و عبادات شرعیه و فوائد و مثوبات مترتبه بر آنها تا در اتیان آنها رغبت نماید و در عقوبات معاصی و

نکبتهای دنیوی و اخروی آنها تا از آنها دوری جوید.

۴- در بی اعتباری دنیا و زوال آن تا دلبستگی بآن پیدا نکنند. ۱- سوره آل عمران آیه ۱۸۸

۲- سوره عنکبوت آیه ۱۹ [.....]

۳- سوره حشر آیه ۲

۴- جامع السعادات ص ۹۳

۵- در تحصیل علوم دینیه و کمالات علمیّه زیرا همه علم بکثرت درس و بحث نیست بلکه تدبّر و تفکر و اجتهاد و استنباط لازم دارد

[سوره البقره (۲): آیه ۲۲۰] .... ص : ۴۳۲

فِی الدُّنْیا وَ الْآخِرَهِ وَ یَسْئَلُونَکَ عَنِ الْیَتامی قُلْ إِصْلاحٌ لَهُمْ خَیْرٌ وَ إِنْ تُخالِطُوهُمْ فَإِخْوانُکُمْ وَ اللَّهُ یَعْلَمُ الْمُفْسِدَ مِنَ الْمُصْلِحِ وَ لَوْ شاءَ اللَّهُ لَأَعْنَتَکُمْ إِنَّ اللَّهَ عَزِیزٌ حَکِیمٌ (۲۲۰)

(«باشد که فکر کنید» در امور دنیا و آخرت، و از تو درباره یتیمان میپرسند بگو اصلاح کار ایشان بهتر است و اگر با آنان آمیزش کنید پس آنان برادران شما هستند و خدا شخص مفسد را از مصلح میشناسد، و اگر خدا بخواهد کار را بر شما سخت میکند بدرستی که خداوند عزیز و حکیم است) (فِی الدُّنْیا وَ الْآخِرَهِ) این قسمت متعلق بجمله (تتفکرون) در آیه قبل است و از اینجهت محتمل است که این آیه دنباله همان آیه قبل و مجموعا یک آیه باشد چنانچه بعضی گفته اند گرچه در بعضی مصاحف سه آیه گرفته اند.

و ظاهرا مراد از تفکر در دنیا و آخرت فکر نمودن در اسرار و حکم امور دنیوی و اخروی است در امر دنیا فکر کند که غرض الهی از خلقت دنیا و آوردن بشر را در آن چه بوده؟ آیا برای این آمده که چند روزی بخورد و بیاشامد و بخوابد و با این و آن زد و خورد کند و سپس نیست و نابود شود! یا برای تحصیل کمالات نفسانی و اخلاق انسانی و تأمین سعادت دنیوی و اخروی و رسیدن بفیوضات دائمه الهی و حیات جاودانی باین دنیا آمده.

و در این بیندیشد که دنیا دار بقاء نیست بلکه دار زوال و ممرّ سرای دیگر است و انسان باید در این حیات چند روزه دنیا سعادت و حیات ابدی آخرت را بدست آورد و در ناگواریهای دنیا صبور و بردبار باشد و سختی های این زندگی

ولی وی را از تحصیل زندگی سعادتمندی که در پیش دارد باز ندارد چنانچه امیر المؤمنین علیه السّلام درباره صفات متقین میفرماید صبروا ایاما قلیله اعقبتهم راحه طویله و در امر آخرت فکر کند که دار جزاء و ثواب و عقاب است و از کوچک و بزرگ اعمال بازخواست میشود فَمَنْ یَعْمَلْ مِثْقالَ ذَرَّهٍ خَیْراً یَرَهُ وَ مَنْ یَعْمَلْ مِثْقالَ ذَرَّهٍ شَرًّا یَرَهُ «۱» و حیات جاودانی و فوز عظیم برای پاکان و نیکان و عذاب ابدی و شقاوت همیشگی برای بدکاران و بی ایمانان قرار داده شده وَ یَسْئَلُونَکَ عَنِ الْیَتامی یتیم طفل نابالغی است که پدر او از دنیا رفته و مادر نیز در حکم پدر است.

و سؤال از کیفیت معاشرت با ایتام و تصرف در اموال آنها و سایر ضروریات آنهاست، و احکام راجعه بایتام بسیار است:

۱- راجع بعیلوله آنها که یکی از عبادات بسیار بزرگ است مخصوصا ایتام فقراء که در عسرتند و کفیل ندارند.

۲- راجع بقیمومیت آنها که از طرف پدر یا جد پدری و یا از طرف حاکم شرع باید قیم تعیین شود، و تصرف در اموال یتیم جز باذن قیم جایز نیست و قیم نیز تصرف او یا اذن او در تصرف باید بصرفه صغیر و یتیم باشد و گرنه مشمول آیه شریفه إِنَّ الَّذِینَ یَأْکُلُونَ أَمْوالَ الْیَتامی ظُلْماً إِنَّما یَأْکُلُونَ فِی بُطُونِهِمْ ناراً وَ سَیَصْلَوْنَ سَعِیراً «۲» خواهد شد.

۳- راجع بمخارج یتیم که وظیفه قیم است از مال او صرف خوراک و پوشاک و سایر ضروریات یتیم نماید مطابق شئونات او و نه اسراف و تبذیر نماید و نه سخت گیری و تقتیر بلکه بمقدار کفاف و حفظ عفاف او، و اگر یتیم مالی ندارد هر گاه مسلمان نیکو کاری مخارج او را متکفل شود زهی بسعادت او و الّا باید ۱- سوره زلزال آیه ۷- ۸

۲- سوره نساء آیه ۱۱

از بیت المال مسلمین و از مصارف زکاه و سایر وجوه بریّه مخارج او را تأمین نمود و اگر از این راه هم تأمین نشود بر هر مسلمانی که از حال یتیم مطلع باشد برای حفظ نفس محترمه واجب است از مال خود برای مخارج او بذل کند یا بعنوان قرض صرف او نماید و پس از بلوغ و توانایی او از وی مطالبه نماید ۴- راجع بمخالطه با ایتام که جایز است قیم مال یتیم را بمال خود و یا دیگران مخلوط نماید و با هم مصرف کنند و در موضوع خوراک لازم نیست دقت زیاد شود که دیگران مبادا از یتیم بیشتر بخورند ولی درباره لباس هر کدام از مال خود باید تهیه کنند و بر طبق این مطلب اخبار در برهان نقل شده است.

۵- راجع بمتکفل ایتام یعنی کسی که متکفل کارهای یتیم میشود برای زحماتی که در کارهای او متحمل میشود میتواند حق العمل خود را بمقدار عرف از مال یتیم بردارد و اگر احتیاج ندارد صرف نظر کند و تعفف ورزد و اجر عمل خود را از خدا بگیرد.

۶- راجع ببلوغ و رشد یتیم که اگر بحد بلوغ برسد از عنوان یتیمی خارج میشود و اگر رشد هم داشته باشد باید اموال او را بوی ردّ نمود و معنی رشد اینست که صلاح و فساد مصارف مالی را بداند و اگر بحد رشد نرسیده باشد باید مانند زمان قبل از بلوغ با وی عمل شود تا رشید گردد و بر طبق این آیات و اخبار وارده در تفسیر آنها قائم است.

قُلْ إِصْلاحٌ لَهُمْ خَيْرٌ مراد از اصلاح حفظ مال یتیم و صرف آن مطابق صرفه و صلاح یتیم است.

وَ إِنْ تُخالِطُوهُمْ فَإِخْوانُكُمْ مراد آمیزش در اموال است که مال خود را با مال یتیم مخلوط نمود، و مصرف نمایند چنانچه در امر چهارم بیان شد و البته باید رعایت برادری و برابری نسبت بآنها بشود و تعدی و تجاوزی بآنها نگردد

وَ اللَّهُ يَعْلَمُ الْمُفْسِدَ مِنَ الْمُصْلِحِ چون در جمله قبل دستور اصلاح داد و مخالطت با آنها را تجویز نمود و ممکن است بعضی ببهانه اصلاح اموال ایتام را تباه و اتلاف کنند، باین جمله تهدید مینماید که خداوند آن کسی که غرض او افساد و تباه نمودن مال یتیم است از مصلح میشناسد و او را بجزای عملش میرساند وَ لَوْ شاءَ اللَّهُ لَأَعْنَتَكُمْ عنت بمعنی زحمت و مشقت است که بسا موجب هلاکت و وقوع در معصیت و خسران و عذاب میگردد و این دو جمله در مقام تفضل نسبت بمؤمنین است که درباره یتامی تکلیف شاق که باعث عذاب و خسران شما باشد قرار ندادیم.

و ممکن است اشاره بجمیع جمل مذکوره در این دو آیه باشد از احکام خمر و میسر و انفاق و یتامی که اینها احکام شاق و پر زحمتی نیست که تحمل آنها بر شما مشکل باشد.

و ممکن است اشاره بجمیع احکام اسلامیه باشد که آن دین سهله سمحه است و تکلیف شاقی در آن نیست.

إِنَّ اللَّهَ عَزِيزٌ حَكِيمٌ اشاره به اینکه خداوند در عین غلبه و قدرت و بزرگی و عظمت احکام او مطابق حکمت و مصلحت است.

[سوره البقره (۲): آیه ۲۲۱] .... ص: ۴۳۵

وَ لا تَنْكِحُوا الْمُشْرِكاتِ حَتَّى يُؤْمِنَّ وَ لَأَمَةٌ مُؤْمِنَةٌ خَيْرٌ مِنْ مُشْرِكَةٍ وَ لَوْ أَعْجَبَتْكُمْ وَ لا تُنْكِحُوا الْمُشْرِكِينَ حَتَّى يُؤْمِنُوا وَ لَعَبْدٌ مُؤْمِنٌ خَيْرٌ مِنْ مُشْرِكٍ وَ لَوْ أَعْجَبَكُمْ أُولئِكَ يَدْعُونَ إِلَى النَّارِ وَ اللَّهُ يَدْعُوا إِلَى الْجَنَّةِ وَ الْمَغْفِرَةِ بِإِذْنِهِ وَ يُبَيِّنُ آياتِهِ لِلنَّاسِ لَعَلَّهُمْ يَتَذَكَّرُونَ (۲۲۱)

(و زنان مشرکه را نکاح نکنید تا اینکه ایمان بیاورند و هر آینه کنیزک مؤمن

بهتر است از زن مشرک اگر چه محسنات ظاهری آن زن مشرک در نظر شما نیکو جلوه کند، و نکاح نکنید مردان مشرک را تا اینکه ایمان بیاورند و هر آینه بنده مؤمن بهتر است از مرد مشرک اگر چه جمال و مال آن مرد مشرک در نظر شما نیکو جلوه کند، اینان یعنی مشرکان بآتش دعوت میکنند و خداوند باذن خود ببهشت و آمرزش دعوت مینماید، و آیات خود را برای مردم بیان میکند باشد که متذکر شوند) وَ لا تَنْكِحُوا الْمُشْرِكاتِ اجماع جمیع مسلمین از عامّه و خاصه بر اینست که تزویج زن مشرکه بر مرد مسلمان و تزویج زن مسلمان بر مرد مشرک جایز نیست بدلیل نصّ این آیه شریفه و آیات دیگر و اخبار متظافره بین الفریقین، و مراد از مشرک اعم است از منکر خدا یا کسی که در عبادت خدا شریک قرار دهد، مانند بت پرستان، و اما اهل کتاب از یهود و نصاری و مجوس در تزویج آنها بین مسلمین و مخصوصا علماء ما اختلاف است و اخبار نیز در این باره مختلف است و منشأ اختلاف در استفاده از آیات شریفه قرآن است:

قائلین بجواز نکاح کتابیه تمسک جستند باین آیه از سوره مائده الْيَوْمَ أُحِلَّ لَكُمُ الطَّيِّباتُ وَ طَعامُ الَّذِينَ أُوتُوا الْكِتابَ حِلٌّ لَكُمْ وَ طَعامُكُمْ حِلٌّ لَهُمْ وَ الْمُحْصَناتُ مِنَ الْمُؤْمِناتِ وَ الْمُحْصَناتُ مِنَ الَّذِينَ أُوتُوا الْكِتابَ مِنْ قَبْلِكُمْ إِذا آتَيْتُمُوهُنَّ أُجُورَهُنَّ مُحْصِنِينَ غَيْرَ مُسافِحِينَ وَ لا مُتَّخِذِي أَخْدانٍ الایه «۱» که این آیه دلالت دارد بر اینکه زنهای محصنه از اهل کتاب برای شما حلال هستند بسه شرط: ۱- اجر و مزد آنها یعنی حق نکاح آنها را بدهید.

۲- از روی زنا و سفاح نباشد ۳- رفیق و دوستی برای زنا نگرفته باشد.

و گفتند آیه سوره بقره بر فرض شمول مشرک بر اهل کتاب و همچنین آیه ۱- سوره مائده آیه ۷

سوره ممتحنه یعنی وَ لا تُمْسِکُوا بِعِصَمِ الْکَوافِرِ «۱» باین آیه منسوخ شده زیرا سوره مائده در اواخر بعثت دو ماه یا سه ماه قبل از رحلت حضرت رسول صلّی اللَّه علیه و آله و سلّم نازل شد.

و قائلین بمنع تزویج کتابیه تمسک جستند باین آیه از سوره بقره بدعوی اینکه مشرک شامل اهل کتاب هم میشود زیرا نصاری قائل بتثلیث و ابن اللَّه بودن حضرت مسیح و یهود قائل به «عزیر ابن اللَّه» و مجوس نیز آتش پرست هستند و همچنین باین آیه از سوره ممتحنه یا أَیُّهَا الَّذِینَ آمَنُوا إِذا جاءَکُمُ الْمُؤْمِناتُ مُهاجِراتٍ فَامْتَحِنُوهُنَّ اللَّهُ أَعْلَمُ بِإِیمانِهِنَّ فَإِنْ عَلِمْتُمُوهُنَّ مُؤْمِناتٍ فَلا تَرْجِعُوهُنَّ إِلَی الْکُفَّارِ لا هُنَّ حِلٌّ لَهُمْ وَ لا هُمْ یَحِلُّونَ لَهُنَّ وَ آتُوهُمْ ما أَنْفَقُوا وَ لا جُناحَ عَلَیْکُمْ أَنْ تَنْکِحُوهُنَّ إِذا آتَیْتُمُوهُنَّ أُجُورَهُنَّ وَ لا تُمْسِکُوا بِعِصَمِ الْکَوافِرِ الایه «۲» و گفتند کلمه کوافر جمع کافره است و مسلما اهل کتاب را شامل میشود و این دو آیه را ناسخ آیه مائده دانستند و بودن نزول سوره مائده در اواخر بعثت دلیل نیست که تمام آیاتش در اواخر بعثت نازل شده باشد و تحقیق در مقام اینست که بین آیات شریفه تنافی و تباینی نیست تا محتاج بالتزام بنسخ شویم بلکه جمع بین آنها ممکن است زیرا لفظ مشرکات اولا اگر چه از لحاظی شامل اهل کتاب میشود بدلیل آیه وَ قالَتِ الْیَهُودُ عُزَیْرٌ ابْنُ اللَّهِ وَ قالَتِ النَّصاری الْمَسِیحُ ابْنُ اللَّهِ «۳» و آیه وَ لا تَقُولُوا ثَلاثَةٌ انْتَهُوا خَیْراً لَکُمْ إِنَّمَا اللَّهُ إِلهٌ واحِدٌ «۴» و آیات دیگر، ولی تسمیه اهل کتاب بمشرکین در قرآن ظاهر نیست، بنا بر این آیه بقره در بیان تحریم ازدواج مشرکات غیر اهل کتاب است و آیه مائده حلّیت زنان محصنه اهل کتاب را ذکر میکند بشرایط مذکوره. ۱- سوره ممتحنه آیه ۱۰

۲- سوره ممتحنه آیه ۱۰

۳- سوره توبه آیه ۳۰

۴- سوره نساء آیه ۱۶۹

و ثانیا بر فرض که مشرکات شامل اهل کتاب هم بشود لفظ نکاح در آیه بقره ظهور بدوام دارد و در آیه مائده لفظ نکاح نیست و مجرد حلّیت ذکر شده و در مقام بیان حلّیت هم نیست که اطلاق داشته باشد بلکه فی الجمله اثبات حلّیت میکند و قدر متیقن آن عقد انقطاعی است مخصوصا بقرینه إِذا آتَیْتُمُوهُنَّ أُجُورَهُنَّ که باجر و مزد تعبیر نموده و اگر گفتیم آیه بقره مطلق است و انقطاع را هم شامل میشود آیه مائده مقید آن اطلاق خواهد شد و امّا راجع بقسمت دوم آیه که تحریم ازدواج زن مسلمان بمرد مشرک باشد آیه مائده هم دلالتی بر خلاف آن ندارد.

و امّا آیه ممتحنه قسمت اول آن کمال صراحت دارد بر اینکه زن مؤمنه را بمرد کافر نمیتوان داد و زنان کفار اگر مسلمان شدند نباید بطرف شوهران کافرشان برگردند و این قسمت با آیه بقره کمال موافقت دارد و با آیه مائده نیز منافاتی ندارد.

و امّا جمله وَ لا تُمْسِکُوا بِعِصَمِ الْکَوافِرِ ممکن است نهی از بقاء بر ازدواج سابق زنان کافره اعم از مشرکه یا کتابیه باشد چنانچه از تفسیر قمی ره از حضرت باقر علیه السّلام در ذیل این آیه روایت شده «

من کانت عنده امرأه کافره یعنی علی غیر مله الاسلام فلیعرض علیها الاسلام فان قبلت فهی امرأته و الّا فهی بریئه منه فنهی اللَّه ان یمسک بعصمتها

» و بنا بر این ظهوری در منع ازدواج ابتدایی کتابیه ندارد.

و بالجمله آنچه مستفاد از مجموع آیات میشود اینست که زن مؤمنه را نمیتوان بمرد کافر تزویج نمود خواه مشرک باشد یا اهل کتاب، و همچنین زن کافره بعقد دائم نمیتواند مسلمان تزویج کند چه مشرکه باشد و چه کتابیه، و زن مشرکه را بعقد انقطاعی هم نمیتوان گرفت ولی تنها زن کتابیه را مرد مسلمان

بعقد انقطاعی میتواند بگیرد. و راجع بملک یمین کافر نمیتواند مالک عبد مسلم یا امه مسلمه باشد «لان الاسلام یعلو و لا یعلی علیه» و وظیفه مسلمین است که از آنها بگیرند ولی مرد مسلمان میتواند مالک عبد کافر و یا امه کافره باشد و تصرف در ملک یمین ضرری ندارد و آیات شریفه متعرض این جهت نیست زیرا صدق نکاح از آن منصرف است.

حَتَّی یُؤْمِنَّ بنکاح در نیاورید زنان مشرکه را تا وقتی که ایمان بیاورند که پس از ایمان تزویج آنها جایز است اگر چه در زمان شرک زوجه مشرک بوده باشد، همین که ایمان آورد آن تزویج منقطع میشود و احتیاج به طلاق هم ندارد «بنص آیه شریفه ممتحنه که قبلا ذکر شد.

وَ لَأَمَةٌ مُؤْمِنَةٌ خَیْرٌ مِنْ مُشْرِکَةٍ وَ لَوْ أَعْجَبَتْکُمْ امه کنیز را گویند و مراد از کنیز مؤمنه زنی است که قبل از اسلام آوردن عنوان کنیزی داشته باشد و یا پدر و مادرش هر دو رقّ بوده اند تا بتوان او را استرقاق نمود و گرنه هر گاه یکی از پدر و مادرش آزاد باشند او نیز تابع اشرف ابوین و آزاد خواهد بود.

و این جمله بمفهوم موافق دلالت دارد بر اینکه حره مؤمنه بطریق اولی بهتر از مشرکه است اگر چه مشرکه آزاد و ثروتمند و صاحب جمال و حسب و نسب باشد و مفاد جمله وَ لَوْ أَعْجَبَتْکُمْ همین است یعنی اگر چه حسن ظاهری و سایر خصوصیات دنیوی آن زن مشرکه در نظر شما نیکو جلوه کند و شما را بشگفت آورد ولی شرک که اعظم خبائث باطنی است و روح او را پلید نموده، این جلوات و محسنات ظاهری را ناچیز و بی ارزش نموده است و مثل اینان مانند عذره است که در ظرف بلورین بگذارند و اطراف آن گل بچینند و نزد کسی بیاورند آیا این تجملات ظاهری پلیدی آن را برطرف میکند، ولی مثل امه مؤمنه مثل گوهری است که در کنار جاده افتاده باشد و بخاک و غبار آلوده شده باشد شخص گوهر شناس آن را برداشته و در صندوق جواهرات ضبط میکند.

وَ لا تُنْكِحُوا الْمُشْرِكِينَ حَتَّى يُؤْمِنُوا وَ لَعَبْدٌ مُؤْمِنٌ خَيْرٌ مِنْ مُشْرِكٍ وَ لَوْ أَعْجَبَكُمْ کانّه خطاب بزنان مؤمنه است که ازدواج با یک بنده و برده مؤمن بهتر است از اینکه با مرد مشرک همسر گردید اگر چه آن مرد مشرک صاحب ثروت و جمال و اسم و عنوان باشد و این امتیازات ظاهری او شما را بشگفت آورد و در نظر شما جلوه کند، سپس حکمت این حکم را بیان میفرماید به اینکه أُولئِکَ یَدْعُونَ إِلَی النَّارِ زیرا مشرکین و مشرکات طرف خود را بجانب آتش و عذاب الهی یعنی شرک و بت پرستی که نتیجه آن عذاب دوزخ است دعوت میکنند و پیداست که اگر این دعوت را اجابت نمودید عذاب ابدی و همیشگی برای خود فراهم کرده اید و اگر هم اجابت نکنید بین شما نقار و کدورت برقرار شده و کانون خانواده که باید کانون مهر و محبت باشد بدوزخ قهر و عداوت مبدل میگردد و بالاخره چه بسا مستلزم معاصی میشود که باعث عذاب و دخول در آتش خواهد بود.

وَ اللَّهُ یَدْعُوا إِلَی الْجَنَّهِ وَ الْمَغْفِرَهِ بِإِذْنِهِ و خداوند به بهشت و آمرزش دعوت میکند یعنی ازدواج مؤمن با مؤمنه که خدا بآن دستور میفرماید در حقیقت دعوت ببهشت و مغفرت و رحمت اوست زیرا علاوه بر فضائل مثوباتی که بر چنین ازدواجی مترتب است و در اخبار مأثوره از پیغمبر اکرم صلّی اللَّه علیه و آله و سلّم و ائمه طاهرین وارد شده مانند «

من تزوّج احرز نصف دینه

» و «

النکاح سنّتی و من رغب عن سنتی فلیس منی

» و حدیث «

تناکحوا تناسلوا تکثروا فانی اباهی بکم الامم یوم القیمه و لو بالسقط

» موجب این میشود که اولاد مؤمن نسلا بعد نسل برای شما پیدا شده و اسباب مغفرت و آمرزش شما میگردند و بطور کلی اوامر و نواهی که از جانب حق تبارک و تعالی صادر میشود عمل کردن بهر امری و ترک نمودن هر نهیی موجب دخول در بهشت و شمول رحمت و مغفرت اوست.

و ازدواج بر طبق موازین شرع و رعایت حقوق زناشویی یکی از مصادیق مهمّ آنهاست.

وَ یُبَیِّنُ آیاتِهِ لِلنَّاسِ لَعَلَّهُمْ یَتَذَکَّرُونَ و خداوند آیات خود را برای مردم بیان مینماید، چه از احکام شرعیه و وظائف عملیّه و دستورات اخلاقیه و چه آیات آفاقیه و انفسیّه که موجب هدایت و ارشاد بندگان بطریق سعادت و راه نجات از مهالک دنیا و آخرت است، برای اینکه متذکر و مهتدی شوند و طاعت و معصیت را بشناسند و از معصیت دوری نموده و دنبال طاعت بروند.

[سوره البقره (۲): آیه ۲۲۲] .... ص : ۴۴۱

وَ یَسْئَلُونَکَ عَنِ الْمَحِیضِ قُلْ هُوَ أَذیً فَاعْتَزِلُوا النِّساءَ فِی الْمَحِیضِ وَ لا تَقْرَبُوهُنَّ حَتَّی یَطْهُرْنَ فَإِذا تَطَهَّرْنَ فَأْتُوهُنَّ مِنْ حَیْثُ أَمَرَکُمُ اللَّهُ إِنَّ اللَّهَ یُحِبُّ التَّوَّابِینَ وَ یُحِبُّ الْمُتَطَهِّرِینَ (۲۲۲)

(از تو از حیض می پرسند بگو آن حالت نفرت آور است پس از زنان در حالت حیض کناره گیری کنید و با آنها نزدیکی نکنید تا پاک شوند، پس زمانی که پاک شدند نزد آنها بیائید چنانچه خدا شما را امر نموده است، محققا خدا توبه کنندگان و پاکیزگان را دوست دارد) وَ یَسْئَلُونَکَ عَنِ الْمَحِیضِ محیض مصدر میمی بمعنی حیض و قاعدگی است و محیض اسم مکان بمعنی محل حیض و اسم زمان بمعنی ایّام حیض هم استعمال میشود و محیض اول در آیه همان معنی مصدری است و محیض دوم را ممکن است حمل بر معنی مصدری یعنی حالت حیض و یا حمل بر معنی اسم زمانی یعنی ایام حیض نمود و سؤال از احکام حیض در شریعت مطهره بوده است نه از حقیقت حیض چنانچه در موارد مشابه آن تذکر داده شد.

و احکام حیض در شریعت اسلام بسیار است:

یکی آنکه حیض حدث اکبر و محتاج بغسل است و بنا بر مشهور و تحقیق برای نماز و نحو آن وضوء هم لازم دارد و دیگر سقوط نماز در حال حیض و حرمت آن است و همچنین است روزه لکن روزه را باید بعد از ماه رمضان قضا کند ولی نماز قضاء ندارد.

و اما اموری که بر حایض حرام است:

۱- خواندن سور عزائم یعنی سوره هایی که دارای سجده واجب است که عبارت از سوره حم سجده و الم سجده و النجم و علق باشد و قرائت سایر سور قرآن تا هفت آیه کراهتی ندارد ولی زیادتر از آن کراهت دارد و تا هفتاد آیه کراهت آن شدید است.

۲- مسّ کتابت قرآن و اسامی مقدسه الهیه و اسماء انبیاء و ائمه هدی و صدیقه طاهره و ملائکه بنا بر احوط، ۳- دخول در مسجد الحرام و مسجد نبی و مکث در سایر مساجد و حرمهای ائمه هدی (ع) و گذاردن چیزی در آنها.

۴- جماع در حال حیض بلکه بنا بر مشهور کفاره هم دارد و کفاره آن در ثلث اول یک دینار و در ثلث دوم نصف دینار و در ثلث آخر ربع دینار است.

و مدّت حیض بنا بر مذهب شیعه اقلّ آن سه روز و اکثر آن ده روز است و صفات آن حرقت و رنگ قرمز نزدیک بسیاهی و خروج از رحم است بحرقت و اقسام حیض مبتدئه و ذات العاده وقتیه یا عددیّه یا وقتیه عددیّه یا ناسیه الوقت و العدد و مضطربه و مستراب است.

و علامات حیض و تمیز آن از خون بکارت و استحاضه و سایر احکام و متفرعات آن در کتب فقهیه مشروحا بیان شده و در اینجا مقصود تذکر و اشاره بآنها بود.

قُلْ هُوَ أَذىً اذی عبارت از چیزی است که موجب تنفر طبع و کراهت آن یا مذموم نزد عقل باشد از اینجهت شامل اهانت و تحقیر و افتراء و نسبتهای ناروا و نحو اینها میشود، و نسبت اذی با ضرر عموم من وجه است بسا اموری که موجب تنفر و کراهت است و اطلاق ضرر بر آنها نمیشود مانند نسبت های ناروایی که مشرکین یا یهود و نصاری بخدا میدادند که از آنها باذیت تعبیر شده ولی تعبیر بضرر غلط است بلکه میتوان گفت مطلق نافرمانی خدا اهانت بمقام مولویت اوست و داخل در مفهوم اذی است.

و بسا اموری که اطلاق ضرر بر آنها میشود ولی مکروه طبع نیست مانند بسیاری از مشتهیات نفسانی که شامل معصیت خداست از قبیل قمار و شرب و اشتغال بملاهی و نحو اینها.

و بعضی از امور اطلاق ضرر و اذی هر دو بر آنها صادق است مانند آزار نمودن بمؤمنین و نحو آن.

و حیض چون موجب تنفر طباع است و حتی خود حائض از آن نفرت و کراهت دارد کلمه اذی بر آن اطلاق شده با اینکه ضرری ندارد بلکه دارای فوائد و ثمرات بسیار است مانند تغذیه ولد و تبدیل بلبن و دفع بسیاری از امراض و از اینجهت زنی که حائض نشود دارای عیب و نقص بزرگی است.

فَاعْتَزِلُوا النِّساءَ فِی الْمَحِیضِ اعتزال بمعنی کناره گیری و دوری است و محیض چنانچه گذشت محتمل است بمعنی اسم زمان باشد یعنی در ایّام حیض از زنان کناره گیری کنید، و در روش مردان نسبت بزنان در ایّام حیض سه نظر است:

۱- روش یهود که بطور کلی از زنها در ایام حیض کناره گیری نموده و حتی از خوردن و آشامیدن با آنها و دست زدن ببدن آنها و حجره آنها اجتناب میکنند

۲- روش نصاری است که از آنها هیچ کناره گیری نمیکنند و بین ایام حیض و غیر آن هیچ تفاوتی نمیگذارند.

۳- روش اسلام است که حدّ وسط بین این دو روش است که تنها از جماع با زنان در ایام حیض منع نموده ولی معاشرت و خوردن و آشامیدن با آنها و حتی سایر تمتعات را تجویز نموده است، زیرا تنها جماع در ایام حیض است که مورث بعض مفاسد و مضارّ و فساد نطفه میگردد و در غیر اینجهت حیض با سایر احداث مانند بول و غایت و جنابت و استحاضه و نحو اینها فرقی ندارد، بنا بر این مراد از اعتزال در آیه شریفه کناره گیری از جماع است و چون دأب قرآن اینست که در اینگونه موارد تصریح بمجامعت نمیکند بلکه از آن بکنایات تعبیر مینماید چنانچه در آیه شریفه فَلَمَّا تَغَشَّاها حَمَلَتْ حَمْلًا خَفِيفاً «۱» از آن بتغشی تعبیر نموده و در آیه شریفه مِنْ قَبْلِ أَنْ تَمَسُّوهُنَّ «۲» و در آیه شریفه أَوْ لامَسْتُمُ النِّساءَ «۳» بمسّ و لمس تعبیر فرموده است و در حدّ حرمت بین مسلمین خلاف است و قدر مسلم حرمت وطی در قبل است و بعضی و طی در دبر را نیز حرام دانسته ولی سایر معاشرات و تمتعات مانعی ندارد جز اینکه استمتاع از رکبه تا سره مکروه است و سؤر حائض نیز کراهت دارد.

وَ لا- تَقْرَبُوهُنَّ حَتَّى يَطْهُرْنَ یعنی و لا- تجامعوهن، جمله فاعتزلوا النساء فی المحیض بر وجوب کناره گیری از جماع در ایام حیض دلالت داشت و ذکر جمله و لا- تقربوهن برای بیان غایت حرمت جماع است که بکلمه حَتَّى يَطْهُرْنَ آن را تعیین میفرماید، یعنی این کناره گیری و خودداری از مجامعت باید ادامه داشته باشد تا وقتی که از حیض پاک شوند و چنانچه مستفاد از قرائت سیاهی است ۱- سوره اعراف آیه ۱۸۹

۲- سوره بقره آیه ۲۳۸

۳- سوره نساء آیه ۴۹ و مائده آیه ۹

که تخفیف یطهرن باشد و مطابق اخبار شیعه و فتاوی علماء همان طهر و پاک شدن از حیض شرط جواز وطی و غایت حرمت است و غسل شرط نیست، ولی مقتضای بعض اخبار و بعض فتاوی وجوب تطهیر فرج است و بعضی قائل بکراهت جماع قبل از غسل یا قبل از تطهیر فرج شده اند.

فَإِذا تَطَهَّرْنَ فَأْتُوهُنَّ مِنْ حَيْثُ أَمَرَكُمُ اللَّهُ تطهر از باب تفعل است یعنی هنگامی که تطهیر حاصل شود که عبارت از غسل یا تطهیر فرج است که رافع کراهت یا حرمت است بنا بر اختلافی که گذشت و کلمه «فاتوهن» کنایه از جماع است که بعد از تطهیر جایز است و امر امر اباهی است چون عقیب حظر و حرمت است نه امر وجوبی و جمله مِنْ حَيْثُ أَمَرَكُمُ اللَّهُ یعنی امر بتجنب و حرمت قرب که از جمله فاعتزلوا النساء و جمله و لا تقربوهن معلوم میگردد یعنی امر بتجنب بود و بعد از تطهر، حکم بترخیص آمد، و ابتداء ترخیص بعد از تطهّر است.

إِنَّ اللَّهَ يُحِبُّ التَّوَّابِينَ وَ يُحِبُّ الْمُتَطَهِّرِينَ چنانچه تذکر داده شد اطلاق حبّ و بغض و امثال اینها بر خداوند از باب عنایت و مجاز است نه حقیقت زیرا خداوند محل حوادث و عوارض نیست یعنی خداوند معامله محبّ با حبیب خود مینماید و احسان و تفضل و رحمت و مغفرت خود را شامل حال او میکند، و نیز چنانچه گذشت تواب هم صفت باری واقع میشود مانند إِنَّهُ هُوَ التَّوَّابُ الرَّحِيمُ «۱» یعنی خداوند بسیار قبول توبه میکند، و هم صفت بنده واقع میشود بمعنی بسیار توبه کننده یعنی همیشه حالت توبه و پشیمانی دارد از کوتاهی در عبادات یا ارتکاب معصیت نه اینکه کثرت معصیت و کثرت توبه مراد باشد اگر چه لفظ تواب بر چنین کسی نیز صادق است که عقب هر معصیتی توبه و پشیمانی داشته باشد ۱- سوره بقره آیه ۳۵

و متطهرین مطلق است و شامل تطهیر از حدث و تطهیر از خبث، بلکه تطهیر از خباثات باطنی از کفر و شرک و اخلاق رذیله و همچنین اعمال زشت میگردد و شاید علت ذکر آن بعد از توابین همین جهت باشد که توبه خود نوعی از تطهیر است و از این جمله استحباب ذاتی تطهیر نیز استفاده میشود.

[سوره البقره (۲): آیه ۲۲۳] .... ص: ۴۴۶

نِساؤُکُمْ حَرْثٌ لَکُمْ فَأْتُوا حَرْثَکُمْ أَنَّی شِئْتُمْ وَ قَدِّمُوا لِأَنْفُسِکُمْ وَ اتَّقُوا اللَّهَ وَ اعْلَمُوا أَنَّکُمْ مُلاقُوهُ وَ بَشِّرِ الْمُؤْمِنِینَ (۲۲۳)

(زنان شما محل کشت شمایند پس بیائید کشتزار خود را هر جا و هر وقت که بخواهید و برای خودتان پیش بفرستید و از معصیت خدا بپرهیزید و بدانید که شما خدا را ملاقات کنندگانید و مؤمنین را مژده بده) حرث در لغت بمعنی کشت و زرع است و بمعنی محل زرع یعنی کشتزار نیز استعمال میشود چنانچه در اینجا آمده است و تشبیه نساء بکشتزار بواسطه اینست که زن محل قرار گرفتن نطفه است و نطفه بمنزله بذر است که در رحم زن کشت میشود و فرزند حاصل این بذر است علاوه بر این محل انتفاعات و تمتعات و التذاذات دیگر نیز هست بلکه معین و یاور در امور زندگی و انیس و همدم آدمی در هر حالی است.

فَأْتُوا حَرْثَکُمْ أَنَّی شِئْتُمْ یعنی از زنان خود بهره برداری کنید و با آنها نزدیکی نمائید بهر نحو که میخواهید، انّی از ادات استفهام و شرط است و برای آن سه معنی ذکر نموده اند: این، متی و کیف یعنی برای استفهام و شرط از حیث مکان و زمان و کیفیت استعمال میشود و بسیاری از مفسرین عامّه در این آیه بمعنی این شرطیه مکانیه گرفتند یعنی هر جا که بخواهید، قبل یا دبر، و بعضی بمعنی متی گرفتند یعنی هر زمان که بخواهید ولی از حضرت صادق علیه السّلام

در روایت کرده اند که مراد تعمیم از جهت کیفیت است یعنی هر طور که بخواهید و بهر کیفیت که مایل باشید، ایستاده نشسته خوابیده، از طرف جلو از طرف خلف و غیر اینها و استدلال بکلمه حرث نمودند زیرا در غیر قبل جای حرث نیست و آیه را ردّ بر یهود دانستند که گفتند دخول در قبل از طرف خلف موجب لوچ شدن اولاد میگردد و همچنین در حال قیام و سر زانو را منع نمودند.

وَ قَدِّمُوا لِأَنْفُسِكُمْ بمعنی پیش فرستادن است یعنی برای انتفاع خودتان در آخرت از اعمال صالحه و عبادات واجبه و مستحبه پیش بفرستید و البته هر چه از لحاظ کمیت بیشتر و از لحاظ کیفیت بهتر باشد نفعش زیادتر در آنجا عاید شما خواهد بود و نه تنها اعمال صالحه نافع است بلکه معارف الهی و کمالات علمی و اخلاقی هر چه بالاتر باشد مقام قرب بحق بالاتر خواهد بود. وَ اتَّقُوا اللَّهَ خدا را نگاه دارید و از معصیت او بپرهیزید و اوامر او را اطاعت نمائید، این دو جمله مشتمل بر جمیع وظائف دینی و تکالیف اخلاقی و علمی است.

وَ اعْلَمُوا أَنَّكُمْ مُلاقُوهُ مرجع ضمیر «ملاقوه» ممکن است اثر و نتیجه عمل باشد یعنی بدانید که به نتیجه اعمال خود میرسید و آن را ملاقات مینمائید اگر خوب است جزاء خوب و اگر بد است جزاء بد «الناس مجزیون باعمالهم ان خیرا فخیر و ان شرا فشر» و ممکن است مرجع ضمیر (اللَّه). و اشاره بروز قیامت باشد که یوم لقاء اللَّه است بمعنای ملاقات رحمت یا العیاذ باللّه ملاقات غضب الهی است.

وَ بَشِّرِ الْمُؤْمِنِينَ رجوع از خطاب جمع بمفرد است یعنی التفات از خطاب بمؤمنین بخطاب پیغمبر اکرم صلّی اللَّه علیه و آله و سلّم، و مراد بشارت ببهشت و مثوبات اخروی که خاصه مؤمنین میباشد.

[سوره البقره (۲): آیه ۲۲۴] .... ص : ۴۴۸

وَ لا تَجْعَلُوا اللَّهَ عُرْضَةً لِأَيْمانِكُمْ أَنْ تَبَرُّوا وَ تَتَّقُوا وَ تُصْلِحُوا بَيْنَ النَّاسِ وَ اللَّهُ سَمِيعٌ عَلِيمٌ (۲۲۴)

(خدا را در معرض سوگندهای خود قرار ندهید که نیکی کنید یا پرهیزکاری نمائید یا بین مردم اصلاح نمائید و خدا شنوا و داناست) اختلافی است بین مفسرین در آیه، هم از جهت محل ان تبرّوا که آیا نصب است یا جرّ، و هم از جهت اینکه لاء نافیه قبل از آن مقدر است یا نه، و هم از جهت معنی، و ما صرف نظر از این اختلافات نموده و قبل از شروع در تفسیر آیه اخباری که از معصومین (ع) رسیده متذکر میشویم:

از تفسیر عیاشی از حضرت صادق علیه السّلام روایت کرده در تفسیر آیه که فرمود «

هو قول الرجل لا و اللَّه و بلی و اللَّه

» و نیز از حضرت باقر و صادق (ع) روایت کرده که فرمود «

الرجل یحلف ان لا تکلم اخاه و ما اشبه ذلک و ان لا تکلّم امّه».

و از کافی از حضرت صادق علیه السّلام روایت کرده که فرمود «

اذا دعیت لتصلح بین اثنین فلا تقل علی یمین ان لا افعل

» اینک می گوئیم از جمله وَ لا تَجْعَلُوا اللَّهَ عُرْضَةً لِأَيْمانِكُمْ أَنْ تَبَرُّوا الایه و اخبار مذکوره چند مطلب استفاده میشود.

۱- سوگند یاد نمودن اصلا مذموم است بخصوص قسم بخدا چنانچه از حدیث اول استفاده میشود حتی در مقام مرافعه اگر مدعی بینه اقامه نکرد و قسم متوجه منکر شد و حاکم حکم قسم داد اگر منکر از حق خود صرفنظر نموده و برای احترام قسم، قسم نخورد بسیار ممدوح است و اگر ارجاع قسم بمدعی نمود و مدعی برای احترام قسم از ادعای خود صرف نظر نمود

نیز بسیار ممدوح تا چه رسد به اینکه شخص برای هر مطلب ناچیزی قسم یاد کند. ۲- در مورد قسم باید متعلق آن مرجوح نباشد بلکه یا واجب یا مستحبّ و یا مباح باشد، پس اگر بر ترک واجب یا ترک مستحبی یا فعل حرامی قسم یاد کند، منعقد نمیشود چنانچه مورد آیه همین است که اگر قسم یاد کند بر ترک اصلاح بین مسلمانان یا ترک احسان بوالدین یا زوجه یا غیر اینها و یا بر ترک تقوی یعنی فعل حرام، منعقد نمی گردد و مفاد دو حدیث اخیر نیز همین است و بنا بر این معنی احتیاج بتقدیر لاء نافیه نیست زیرا معنی اینست که خدا را در معرض قسم قرار ندهید تا احسان کنید یعنی قسم بخدا را مانع احسان و اصلاح بین مردم و تقوی قرار ندهید که مثلا بگوئید قسم خورده ام که بپدر و مادرم و یا برادر دینیم احسان نکنم یا قسم یاد کرده ام که میانجیگری نکنم و نحو اینها و اگر قسم یاد نکرده بودم احسان میکردم و بین مردم را اصلاح مینمودم و متقی می شدم.

۳- برّ و تقوی و اصلاح بین مردم سه عبادت بسیار بزرگ و ارزنده است که در آیات و اخبار بسیار تأکید شده و در این آیه نهی فرموده که قسم بر ترک آنها یاد نکنید و خود را از فیوضات آنها محروم ننمائید.

امّا برّ اگر مراد مطلق برّ باشد چنانچه مقتضی اطلاق است شامل همه نیکیها و خوبیها از واجبات و مستحبات میشود و هر یک دارای مثوبت خاصی است و اگر مراد برّ بغیر باشد چنانچه منصرف الیه لفظ است و از حدیث دوم نیز استفاده میشود مانند برّ بوالدین و ارحام و برادران دینی آنهم از اعمال بزرگ و دارای مثوبات بسیار است و از صفات برجسته انبیاء (ع) است چنانچه درباره یحیی (ع) و عیسی (ع) و غیر اینها ذکر شده.

و امّا تقوی که عبارت از پارسایی و پرهیزکاری است افضل جمیع عبادات

است چنانچه در آخر خطبه شعبانیه امیر المؤمنین علیه السّلام از رسول خدا سؤال مینماید که «

ما افضل الاعمال فی هذا الشهر

» رسول خدا صلّی اللَّه علیه و آله و سلّم میفرماید:

«افضل الاعمال فی هذا الشهر الورع عن محارم اللَّه» «۱»

و امّا اصلاح بین مردم آن نیز از عبادات بسیار بزرگ است چنانچه از وصایای امیر المؤمنین علیه السّلام است که میفرماید «

و صلاح ذات بینکم فانّی سمعت جدّکما صلّی اللَّه علیه و آله و سلّم یقول صلاح ذات البین افضل من عامّه الصلاه و الصیام «۲»

و از رسول خدا صلّی اللَّه علیه و آله و سلّم روایت شده که فرمود «

افضل الصدقه اصلاح ذات البین» «۳»

و غیر اینها از اخبار دیگر.

۴- قسم بخدا که عبارت از تلفظ به «و اللَّه، باللّه، تاللّه» میباشد در هر مورد که منعقد گردد متعلق قسم واجب میشود و بر حنث آن یعنی مخالفت آن کفاره تعلق میگیرد و کفاره آن چنانچه در قرآن میفرماید فَکَفَّارَتُهُ إِطْعامُ عَشَرَهِ مَساکِینَ مِنْ أَوْسَطِ ما تُطْعِمُونَ أَهْلِیکُمْ أَوْ کِسْوَتُهُمْ أَوْ تَحْرِیرُ رَقَبَهٍ فَمَنْ لَمْ یَجِدْ فَصِیامُ ثَلاثَهِ أَیَّامٍ ذلِکَ کَفَّارَهُ أَیْمانِکُمْ إِذا حَلَفْتُمْ وَ احْفَظُوا أَیْمانَکُمْ «۴» وَ اللَّهُ سَمِیعٌ عَلِیمٌ و خداوند بآنچه می گویید شنوا و بآنچه میکنید داناست

[سوره البقره (۲): آیه ۲۲۵] .... ص: ۴۵۰

لا یُؤاخِذُکُمُ اللَّهُ بِاللَّغْوِ فِی أَیْمانِکُمْ وَ لکِنْ یُؤاخِذُکُمْ بِما کَسَبَتْ قُلُوبُکُمْ وَ اللَّهُ غَفُورٌ حَلِیمٌ (۲۲۵)

(خداوند شما را بواسطه سوگندهای لغو و بدون قصد مؤاخذه نمیکند ولی به قسمهایی که از روی قصد و توجه قلب یاد میکنید مؤاخذه مینماید و خداوند آمرزنده و بردبار است). ۱- صدوق از حضرت رضا (ع) [.....]

۲- نهج البلاغه جلد سوم خطبه ۴۷

۳- جامع السعادات ص ۳۴۳

۴- سوره مائده آیه ۹۱

لا- يُؤاخِذُكُمُ اللَّهُ بِاللَّغْوِ فِي أَيْمانِكُمْ قسم یا در مقام اخبار است باین معنی که از امری خبر میدهد و این خبر را بواسطه قسم مؤکد می نماید مانند:

فَوَ رَبِّ السَّماءِ وَ الْأَرْضِ إِنَّهُ لَحَقٌّ «۱» و چنین قسمی اگر مطابق با واقع باشد آن را صادق و راست نامند، و اگر بر خلاف واقع باشد آن را غموس و قسم دروغ گویند و قسم دروغ یکی از گناهان کبیره است و آن را غموس گفتند برای اینکه صاحب آن در معصیت و پس از آن در آتش دوزخ فرو میرود زیرا غمس بمعنی فرو رفتن است و یا در مقام انشأ است باین معنی که امری را بواسطه قسم بر خود واجب میکند مثل اینکه بگوید و اللَّه فردا را روزه میگیرم و این نوع از قسم است که متعلقش واجب میشود و بر خلف آن کفاره تعلق میگیرد.

و قسم گاهی از روی قصد و اراده و اختیار و توجه بآنست و گاهی از روی عدم قصد و بی توجهی بآن یا از روی اکراه یا بواسطه هیجان غضب و نحو آن این قسم اخیر را لغو در ایمان گویند زیرا لغو بمعنی کلامی است که دارای معنی نباشد یا متکلم بقصد معنی بآن تکلم نکند، و این قسم از یمین مورد مؤاخذه نیست و خلف آن کفاره ندارد و آیه شریفه ناظر باین قسم است و اخبار نیز بر طبق این معنی وارد شده چنانچه از کافی از حضرت صادق علیه السّلام روایت شده که فرمود «

اللغو قول الرجل لا و اللَّه و بلی و اللَّه و لا یعقد علی شیئی

» و در مجمع از حضرت باقر و حضرت صادق (ع) همین معنی را نقل میکند ولی در آخر آن «من غیر عقد» ذکر شده.

وَ لكِنْ يُؤاخِذُكُمْ بِما كَسَبَتْ قُلُوبُكُمْ یعنی خدا شما را بآنچه نفس شما کسب میکند مؤاخذه مینماید و به قسمهایی که از روی قصد و اراده یاد نمائید عقوبت می نماید و قسمی که مورد مؤاخذه و عقوبت است قسم دروغ و قسمی است که بر ۱- سوره الذاریات آیه ۲۳

ترک امر واجب و یا فعل حرام یاد کند و یا قسمی که در مقام انشاء باشد و متعلقش واجب شود و آن را ترک نماید و مراد از قلب همان نفس انسانی و روح ملکوتی است که در اوائل سوره در صفات منافقین بیان شد.

وَ اللَّهُ غَفُورٌ حَلِيمٌ خداوند آمرزنده است و بر لغو از ایمان مؤاخذه نمیکند و بردبار است و در عقوبت تعجیل نمی نماید.

[سوره البقره (۲): آیه ۲۲۶] .... ص : ۴۵۲

لِلَّذِينَ يُؤْلُونَ مِنْ نِسائِهِمْ تَرَبُّصُ أَرْبَعَهِ أَشْهُرٍ فَإِنْ فاؤُ فَإِنَّ اللَّهَ غَفُورٌ رَحِيمٌ (۲۲۶)

(بر کسانی که نسبت بزنان خود ایلاء میکنند چهار ماه مهلت است پس اگر بازگشت و رجوع نمودند خداوند آمرزنده و بخشنده است.

ایلاء یکی از موضوعات فقهی است که فقهاء کتاب مستقلی درباره آن بنام کتاب ایلاء اختصاص داده و فروع بسیاری بر آن مترتب نموده اند و بیان آن بنحو اختصار بطوری که از وضع تفسیر خارج نشود اینست که ایلاء عبارت است از اینکه زوج از جهت ایذاء و اضرار بزوجه قسم یاد کند که با او هم بستر نشود (وطی نکند) یا مطلقا یا مدتی که زائد بر چهار ماه باشد مثلا شش ماه یا یک سال و نحو اینها و اگر کمتر از چهار ماه باشد حکم ایلاء ندارد و همچنین اگر غرض دیگری غیر از ایذاء و اضرار باشد مثل اینکه خوف حمل داشته باشد و موجب هلاکت و تلف طفل رضیع شود و یا موجب هلاکت زوجه گردد و امثال اینها، حکم ایلاء ندارد.

و در ایلاء معتبر است که قسم باسامی مقدسه الهیه باشد پس قسم به پیغمبر یا امام و یا کعبه و امثال اینها اگر یاد کند منعقد نمیگردد، و شرایطی از برای ایلاء و از برای مولی یعنی زوج و برای مولی علیها یعنی زوجه میباشد که در فقه مذکور است.

و حکم ایلاء اینست که تا چهار ماه او را مهلت دهند، و اختلاف است که مبدء چهار ماه آیا از زمان وقوع ایلاء باید باشد چنانچه مقتضای ظاهر آیه است، یا از زمان ترافع نزد حاکم و حکم حاکم چنانچه مشهور بین علماء و مفاد اخبار کثیره معتبره صادره از ائمه علیهم السلام است که موجب صرف ظهور آیه است و پس از چهار ماه زوج را مخیر میکنند که یا رجوع کند بجماع و وطی در قبل زوجه، و یا او را طلاق دهد.

و اگر رجوع نمود اختلاف است که آیا کفاره خلف قسم بر او لازم میشود چنانچه مشهور گفته اند و مفاد اخبار است یا کفاره ندارد چنانچه بعضی گفته اند بعد از تسلم بر اینکه در مخالفت این قسم گناه نکرد است و اگر اختیار طلاق نمود باید شرایط طلاق را رعایت کند مانند اینکه در طهر غیر مواقعه و حضور عدلین باشد و این طلاق مطابق مذهب شیعه رجعی و طلاق اول است و بعضی قائل شدند که طلاق بائن است و بعضی از عامه گفتند احتیاج بطلاق ندارد و زوجه بائن میشود، این مختصری از احکام ایلاء بود و اینک به تفسیر آیه می پردازیم لِلَّذِینَ یُؤْلُونَ مِنْ نِسائِهِمْ لام للذین بمعنی علی است یعنی بر کسانی که زنهای خود را ایلاء میکنند، و آمدن لام بمعنی علی در جایی که قرینه باشد مانعی ندارد مانند وَ لَهُمْ عَذابٌ أَلِیمٌ «۱» که ذکر عذاب در این آیه قرینه است بر اینکه لام برای ضرر است چنان که علی در جایی که قرینه باشد بمعنی لام میآید مانند أُولئِکَ عَلَیْهِمْ صَلَواتٌ مِنْ رَبِّهِمْ وَ رَحْمَةٌ «۲» و تخصیص لام برای نفع و علی برای ضرر در موردی است که کلمه تاب نفع و ضرر هر دو را داشته باشد مانند دعاء که بالام ذکر شود دعاء خیر است و اگر با علی ذکر شود دعاء شرّ و نفرین است تَرَبُّصُ أَرْبَعَهِ أَشْهُرٍ تربّص بمعنی انتظار و مهلت است یعنی چهار ماه ۱- سوره بقره آیه ۹

۲- سوره بقره آیه ۱۵۲

او را مهلت دهند تا اندیشه کند و رجوع یا طلاق را اختیار کند.

فَإِنْ فاؤُ اگر رجوع کنند و رجوع بجماع است در صورتی که معذور نباشد و اظهار عزم بر جماع است اگر عذر شرعی داشته باشد مانند حیض یا احرام و نحو اینها، و این رجوع یکی از دو امری است که زوج در آن مخیر است و شقّ دیگر در آیه بعد متعرض شده است.

فَإِنَّ اللَّهَ غَفُورٌ رَحِيمٌ خداوند آمرزنده و دارای رحمت است و بر خلف قسم مؤاخذه نمیکند برای اینکه بین زوجین ائتلاف حاصل شود.

[سوره البقره (۲): آیه ۲۲۷] .... ص : ۴۵۴

وَ إِنْ عَزَمُوا الطَّلاقَ فَإِنَّ اللَّهَ سَمِيعٌ عَلِيمٌ (۲۲۷)

(پس اگر بر طلاق عازم شوند محققا خداوند شنوا و داناست) وَ إِنْ عَزَمُوا الطَّلاقَ این یکی دیگر از دو شقّ تخییر است که عزم بر طلاق باشد و چنانچه گذشت باید طلاق حضور غیر مواقعه و ظهور عدلین و سایر شرایط آن باشد، و اگر اظهار عزم بر طلاق نمود پس باید بداند که خداوند سمیع است و کلام او را میشنود و علیم است از ما فی الضمیر او خبر دارد.

از ذکر غفور رحیم در آیه قبل، و سمیع علیم در این آیه استفاده میشود که رجوع، محبوب حق تعالی و مستحبّ است و حتی از عقوبت خلف قسم عفو می نماید ولی طلاق مذموم و مکروه است.

تنبیه: هر گاه زوج از رجوع یا طلاق امتناع کند، حاکم او را حبس مینماید و در خوراک بر او سخت میگیرد و بمقدار ضرورت باو میدهد تا یکی از این دو امر را اختیار کند، و حاکم نمیتواند طلاق اجباری دهد بنا بر مذهب شیعه بخلاف عامه که طلاق حاکم را روا میدانند.

[سوره البقره (۲): آیه ۲۲۸] .... ص : ۴۵۵

وَ الْمُطَلَّقاتُ يَتَرَبَّصْنَ بِأَنْفُسِهِنَّ ثَلاثَةَ قُرُوءٍ وَ لا يَحِلُّ لَهُنَّ أَنْ يَكْتُمْنَ ما خَلَقَ اللَّهُ فِي أَرْحامِهِنَّ إِنْ كُنَّ يُؤْمِنَّ بِاللَّهِ وَ الْيَوْمِ الْآخِرِ وَ بُعُولَتُهُنَّ أَحَقُّ بِرَدِّهِنَّ فِي ذلِكَ إِنْ أَرادُوا إِصْلاحاً وَ لَهُنَّ مِثْلُ الَّذِي عَلَيْهِنَّ بِالْمَعْرُوفِ وَ لِلرِّجالِ عَلَيْهِنَّ دَرَجَةٌ وَ اللَّهُ عَزِيزٌ حَكِيمٌ (۲۲۸)

(و زنان طلاق داده شده باندازه سه پاکی بخود انتظار دهند، و برای آنها حلال نیست که آنچه در ارحام آنها خدا آفریده است پنهان کنند اگر ایمان بخدا و روز بازپسین دارند و شوهران آنها سزاوارترند ببازگشتن این زنان بطرف آنها اگر اصلاح و سازگاری را اراده نمایند، و برای زنان حقی است بر مردان مانند آنچه مردان را بر زنان می باشد مطابق معروف و برای مردان درجه و فضیلتی بر زنان است و خداوند غالب و حکیم است) وَ الْمُطَلَّقاتُ يَتَرَبَّصْنَ بِأَنْفُسِهِنَّ ثَلاثَةَ قُرُوءٍ طلاق بمعنی رهایی است و مطلقات زنانی هستند که شوهرانشان آنها را طلاق داده اند بشرائطی که در باب طلاق مذکور است و کلمه مطلقات اگرچه اطلاق و عمومیت دارد ولی بقرینه حکم عده، مراد زوجات مدخوله غیر یائسه میباشند زیرا غیر مدخوله و یائسه عدّه ندارند، و اما از حیث این حکم تفاوتی بین طلاق رجعی و بائن نیست اگر چه در حکم بعد متفاوت میباشد چنانچه بیاید و همچنین شامل ذات حمل نیست زیرا ذات حمل اگر چه عده دارد ولی عده او بنص آیه شریفه:

وَ أُولاتُ الْأَحْمالِ أَجَلُهُنَّ أَنْ يَضَعْنَ حَمْلَهُنَّ «۱» تا وضع حمل است، بلی هر گاه وضع حمل پیش از مدت عده غیر حامل باشد ملاک انقضاء مدت غیر حامل است ۱- سوره طلاق آیه ۴

باین معنی که عـدّه حامل ابعـد الاجلین می باشـد، و تربص بمعنی صبر کردن و خودداری نمودن است که عبارت از عـده نگاه داشـتن میباشـد و قروء جمع قرء است و این وزن جمع اگر چه برای کثرت است و منـاسب ثلاثه جمع قلت است که اقراء باشـد لکن بمناسـبت لفـظ مطلقات که شامل جمیع زنهای مطلقه میشود و بواسـطه اینکه زن بعـد از سه طلاق بائن میشود جمع کثرت آورد، و اقراء نیز ماننـد قروء جمع کثرت است چنـانچه در حـدیث آینـده است، و قرء از لغت اضـداد است هم اطلاق بر حیض میشود چنانچه در حدیث است «

دعی الصلاه ایّام اقرائک

» یعنی نماز را ایام حیض ترک کن و هم اطلاق بر طهر میشود و بنا بر مذهب شیعه و جماعتی از عامه مراد از قرء در آیه شریفه طهر است بنا بر این ایام عـده طلاق سه طهر است یکی طهری که در آن طلاق واقع می شود و پس از آن دو مرتبه حیض و دو مرتبه طهر که حاصل شـد همین که طهر سوم تمام شـد و حایض گردید عده منقضـی میگردد، و اقلّ مدت عده بیست و شـش روز و دو لحظه است بـا این فرض که طلاـق در طهر غیر مواقعه واقع شود و یـک لحظه پس از طلاق حائض گردد باقل مـدت حیض که سه روز است پس طاهر گردد باقل مـدت طهر که ده روز است و دو مرتبه حائض شود باقل حیض و طاهر شود باقل طهر و پس از آن لحظه که حائض گردید عده منقضی میگردد.

وَ لاـ یَحِلُّ لَهُنَّ أَنْ یَکْتُمْنَ مـا خَلَقَ اللَّهُ فِی أَرْحامِهِنَّ یعنی زنان مطلقه حامله روا نیست که حمل خود را مکتوم دارنـد زیرا عـدّه آنـان باقیست تا وضع حمل و زوج در مـدت حمل حق رجوع دارد و بر زن حرام است که حمل خود را کتمان کنـد چنانچه از حضرت صادق علیه السّلام در برهان صفحه ۲۳ نقل نموده «

فلا یحل لها ان تکتم حملها و هوای الزوج احق بها فی ذلک الحمل ما لم تضع

» و بعضی گفتند مراد از کتمان «

ما خلق اللّه فی ارحامهن

» کتمان حیض است

و بعضی گفتند کتمان حیض و حمل هر دو است و در مجمع البیان این قول را به حضرت صادق علیه السّلام نسبت داده است.

إِنْ كُنَّ يُؤْمِنَّ بِاللَّهِ وَ الْيَوْمِ الْآخِرِ یعنی مقتضای ایمان بخدا و روز جزا اینست که حمل خود را کتمان نکند نه اینکه حرمت کتمان مشروط بایمان باشد وَ بُعُولَتُهُنَّ أَحَقُّ بِرَدِّهِنَّ فِي ذلِكَ إِنْ أَرادُوا إِصْلاحاً این حکم مختص بطلاق رجعی یعنی طلاق اول و دوم است که شوهر حق دارد در ایام عده تا منقضی نشده رجوع نماید و امّا در طلاق بائن حق رجوع ندارد بلکه در بعض اقسام آن محتاج بعقد جدید، و در بعض اقسام محتاج بمحلل است و در بعضی موقوف برجوع زوجه در بذل است که طلاق خلعی باشد و در بعضی دیگر حرام مؤبد است و مقصود از جمله إِنْ أَرادُوا إِصْلاحاً اینست که غرض زوج از رجوع اصلاح باشد نه اضرار بزوجه که اگر غرض او اضرار باشد رجوع حرام است زیرا اضرار بمسلمان حرام میباشد و لو اینکه اگر رجوع نمود احکام رجوع بر آن بار میشود.

وَ لَهُنَّ مِثْلُ الَّذِي عَلَيْهِنَّ بِالْمَعْرُوفِ یعنی حقوق زوجیت یک طرفی نیست بلکه همین طور که زوج حقوقی بر زوجه دارد زوجه نیز حقوقی بر زوج دارد.

و حقوق زن بر مرد علاوه از مهر، عبارت از حق نفقه و کسوه و سکنی بمقدار معروف مطابق شئون او و تمکن مرد است و همچنین حق مضاجعت و مواقعت و غیر اینها از حقوق مستحبه، و بر مرد است که لوازم زندگی زن از خدمت خانه و طبخ و خرید و لباس شویی و کناسه و خیاطت و نحو اینها را فراهم کند و حق ندارد بزن در اینگونه امور تحکم نماید و حتی بچه داری و شیر دادن بچه را حق ندارد از او مطالبه کند و زن میتواند برای آن مطالبه اجرت نماید.

اگر چه بر زن مستحبّ است که نسبت بکارهای خود و شوهرش از خانه داری و بچه داری و شیر دادن و نحو اینها خود قیام کند.

و اما حقوق مرد بر زن اهمّ آنها اطاعت زن از شوهر است و زن حق نـدارد بدون اجازه شوهر از خانه بیرون رود حتی خانه پدر و مادر، که اگر بدون اجازه از خانه بیرون رود ملائکه آسمان او را لعنت میکنند تا برگردد.

و اعمـال مستحبه ماننـد نمـاز مستحبی و روزه مستحبی و زیارت مستحبی و امثال اینها را نیز با نهی او نمی توانـد بجا آورد و نسبت بمقاربت و مواقعه هر موقع که شوهر بخواهد باید تمکین شود مگر اینکه عذر شرعی مانند حیض و احرام و روزه واجب و نحو اینها داشـته باشد و جایز نیست بدون اجازه شوهر در اموال او تصرف نماید و جایز نیست برای غیر شوهر زینت کند و با نامحرمان تماس بگیرد و باید حفظ ناموس شوهر خود را بنماید و غیر اینها.

وَ لِلرِّجـالِ عَلَيْهِنَّ دَرَجَةٌ یعنی در عین حـال که حقوق هماننـد بین زنـان و شوهران برقرار نمود منزلت و مرتبت مردان را بر آنان نیز حفظ فرمود، و حتی از رسول اکرم صلّی اللَّه علیه و آله و سلّم روایت شده که فرمود «

لو کنت آمرا احدا یسجد لاحد لامرت المرأه ان یسجد لزوجها» «۱»

و از حضرت باقر علیه السّلام روایت شده که فرمود «

جـاءت امرأه الی رسول اللَّه صـلّی اللَّه علیه و آله و سـلّم فقـالت یـا رسول اللَّه مـا حق الزوج علی المرأه فقـال لهـا ان تطیعه و لا تعصـیه و لا تتصدق بشی ء من بیته الا باذنه و لا تصوم تطوّعا الا باذنه و لا تمنعه نفسها و ان کانت علی ظهر قتب و لا تخرج من بیتهـا الاـ بـاذنه فـان خرجت بغیر اذنه لعنتهـا ملائکه السـماء و ملائکه الارض و ملائکه الغضب و ملائکه الرحمه حتی ترجع الی بیتهـا فقـالت یا رسول اللَّه صـلّی اللَّه علیه و آله و سـلّم من اعظم الناس حقا علی الرجل؟ قال والـداه، قالت فمن اعظم الناس حقا علی المرأه؟ قال زوجها، قالت أ فما لی علیه من الحق مثل ما له علیّ؟

قال لا و لا من کل مائه واحده» «۲» ۱- مجمع و برهان، و ظهر قتب در حدیث دوم بمعنی پشت شتر است

۲- مجمع و برهان، و ظهر قتب در حدیث دوم بمعنی پشت شتر است

وَ اللَّهُ عَزِيزٌ حَكِيمٌ و خداوند عزیز است یعنی غالب و حکیم است یعنی احکام و تشریعات او موافق حکمت و صلاح فرد و اجتماع است.

[سوره البقره (۲): آیه ۲۲۹] .... ص : ۴۵۹

الطَّلاقُ مَرَّتانِ فَإِمْساكٌ بِمَعْرُوفٍ أَوْ تَسْرِيحٌ بِإِحْسانٍ وَ لا يَحِلُّ لَكُمْ أَنْ تَأْخُذُوا مِمَّا آتَيْتُمُوهُنَّ شَيْئاً إِلاَّ أَنْ يَخافا أَلاَّ يُقِيما حُدُودَ اللَّهِ فَإِنْ خِفْتُمْ أَلاَّ يُقِيما حُدُودَ اللَّهِ فَلا جُناحَ عَلَيْهِما فِيمَا افْتَدَتْ بِهِ تِلْكَ حُدُودُ اللَّهِ فَلا تَعْتَدُوها وَ مَنْ يَتَعَدَّ حُدُودَ اللَّهِ فَأُولئِكَ هُمُ الظَّالِمُونَ (۲۲۹)

(طلاق دو بار است پس بر شوهر است نگاهداری از روی معروف و نیکی و یا رها نمودن با احسان و نیکی و روا نیست برای شما که از آنچه بآنان داده اید چیزی بگیرید مگر اینکه زن و شوهر بترسند که حدود الهی را بپا ندارند، پس اگر ترسیدید که زن و شوهر حدود الهی را بپا ندارند با کی نیست بر آن دو در آنچه زن فدیه میدهد، اینها حدود الهی است پس از آنها تجاوز نکنید، و کسانی که از حدود الهی تجاوز کنند، ایشان ستمکارانند الطَّلاقُ مَرَّتانِ مراد از این طلاق، طلاق رجعی است یعنی طلاقی که رجوع برای زوج در عده جایز است دو طلاق است باین معنی طلاق دهد و رجوع کند و باز طلاق دهد و رجوع کند و در مرتبه سوم اگر طلاق دهد دیگر حقّ رجوع ندارد، ولی در طلاق اول و دوم زوج مخیر است بین رجوع که مفاد جمله فَإِمْساكٌ بِمَعْرُوفٍ است و بین ترک رجوع و آزاد نمودن و رها کردن زن که مفاد جمله أَوْ تَسْرِيحٌ بِإِحْسانٍ میباشد و مراد از امساک بمعروف اینست که غرض زوج از رجوع اضرار و اذیت بزوجه نباشد بلکه مقصود اصلاح و ائتلاف و سازش با یکدیگر باشد، که هر گاه غرض اضرار باشد رجوع حرام است هر چند

حق رجوع داشته باشد و مراد از تسریح باحسان اینست که طلاق را بحال خود رها کند تا عده منقضی گردد و البته باید مهر او را تمام بدهد و در زمان عده نیز کسوه و نفقه و سکنای او را بمقدار معروف و تمکن خود بپردازد.

و تعبیر بمعروف و احسان بنحو تنکیر بر نوع معروف و احسان یعنی حد اعلای او دلالت دارد نه مجرّد صدق معروف و احسان هر چند درجه نازله آن باشد و تعبیر بمعروف در مورد رجوع و امساک، و باحسان در مورد تسریح و رهایی شاید برای این باشد که رجوع یعنی تجدید الفت و اتحاد و مودت بسیار محبوب و ممدوح و مطابق عرف است ولی تسریح یعنی جدایی و فرقت چون اقتضای ضرورت است باید با احسان توأم باشد و رعایت حق زن بشود و ظلم و ستمی باو وارد نگردد و در بعض اخبار و تفاسیر جمله تَسْرِیحٌ بِإِحْسانٍ بطلاق سوم تعبیر شده چنانچه از کافی و تهذیب از حضرت صادق علیه السّلام و از تفسیر عیاشی از حضرت باقر و صادق روایت شده «۱» ولی در تبیان و مجمع البیان از حضرت باقر و صادق (ع) بمعنی ترک نمودن زن در ایام عده تا اینکه عده منقضی گردد، تفسیر شده است.

وَ لا یَحِلُّ لَکُمْ أَنْ تَأْخُذُوا مِمَّا آتَیْتُمُوهُنَّ شَیْئاً یعنی آنچه از مهر و غیر مهر بزن داده اید حلال نیست چیزی از آن را از وی بگیرید مگر در طلاق خلعی که زن از زوج تمکین نکند و از اطاعت وی بیرون رود و تقاضای طلاق نماید که مفاد جمله استثنائیه است.

إِلَّا أَنْ یَخافا أَلَّا یُقِیما حُدُودَ اللَّهِ یعنی هر گاه با هم سازش نداشته و بترسند که بوظائف زناشویی عمل نکنند و از حدود و احکام الهی تجاوز نمایند در اینصورت اگر زن چیزی از مال یا مهر خود را ببخشد و طلاق بگیرد بر زن و شوهر باکی نیست چنانچه مفاد جمله بعد است. ۱- آلاء الرحمن ص ۲۰۶

فَإِنْ خِفْتُمْ أَلَّا يُقِيما حُـدُودَ اللَّهِ فَلا جُناحَ عَلَيْهِما فِيمَا افْتَـدَتْ بِهِ تعبیر بخوف برای اینست که هر گاه مظنه که موجب خوف شود پیدا گردد کافی است و خطاب بجمع در این جمله (یعنی اینکه فرمود فان خفتم و نگفت ان خافا) اشاره باینست که خوف باید عقلایی باشد که عقلاء و آشنایان و نزدیکان زن و شوهر بوضعیات آنها رسیدگی نموده و تشخیص دهند و تصدیق کنند که اینها با هم نمی توانند سازش نمایند.

نه خوفی که از روی جدال و هوی و هوس پیدا شده و باندک موعظه و نصیحت برطرف میگردد پس هر گاه چنین خوفی حاصل شود باکی بر زوج نیست در گرفتن فدیه و همچنین باکی بر زوجه نیست در دادن آن، و تعبیر بفدیه از اینجهت است که زن بواسطه آن خود را از قید زوجیت مرد خارج مینماید.

و هر گاه زن فدیه دهد دیگر مرد حق رجوع در عده ندارد مگر اینکه زن از بذل فدیه رجوع کند که در اینصورت مرد حق رجوع پیدا مینماید.

تِلْکَ حُـدُودُ اللَّهِ فَلا تَعْتَـدُوها این حدود و احکامی که برای طلاق و دفعات آن و رجوع و فدیه گفته شده حدود الهی است از آن تجاوز و تخلف ننمائید.

وَ مَنْ یَتَعَـدَّ حُـدُودَ اللَّهِ فَأُولئِکَ هُمُ الظَّالِمُونَ هر که از این حدود تخلف کند خواه مرد و خواه زن باشد ستمکار است هم ظلم بخود نموده و هم ظلم بدیگران و حال ستمگران معلوم است.

[سوره البقره (۲): آیه ۲۳۰] .... ص: ۴۶۱

اشاره

فَإِنْ طَلَّقَها فَلا تَحِلُّ لَهُ مِنْ بَعْـدُ حَتَّی تَنْکِـحَ زَوْجاً غَیْرَهُ فَإِنْ طَلَّقَها فَلا جُناحَ عَلَیْهِما أَنْ یَتَراجَعا إِنْ ظَنَّا أَنْ یُقِیما حُـدُودَ اللَّهِ وَ تِلْکَ حُدُودُ اللَّهِ یُبَیِّنُها لِقَوْمٍ یَعْلَمُونَ (۲۳۰)

ص: ۴۶۱

(پس هر گاه مرد زوجه اش را بطلاق سوم طلاق دهد دیگر بر او روا نیست تا اینکه زوج دیگری او را نکاح کند پس اگر آن زوج دیگر او را طلاق داد باکی بر آن زوج اول و زن نیست که بزناشویی مراجعت کنند اگر اطمینان دارند که حدود الهی را بپا می دارند اینها حدود الهی است که برای گروهی که می دانند بیان می فرماید) فَإِنْ طَلَّقَها مراد از این طلاق طلاق سوم است بنا بر تفسیری که گذشت درباره (تسریح باحسان) که مقصود واگذاردن زن در حال عده است تا عده او منقضی شود، ولی بنا بر تفسیری که مراد به تسریح باحسان طلاق سوم باشد این جمله بیان و شرح تسریح باحسان است.

فَلا تَحِلُّ لَهُ مِنْ بَعْدُ حَتَّى تَنْكِحَ زَوْجاً غَيْرَهُ یعنی بعد از طلاق سوم دیگر حق رجوع برای مرد نیست و پس از انقضاء عده هم نمیتواند او را بعقد جدید تزویج کند و این زن برای این مرد حلال نیست.

حَتَّى تَنْكِحَ زَوْجاً غَيْرَهُ تا وقتی که مرد غیر از او وی را نکاح کند و این زوج دیگر را بمحلل تعبیر مینمایند و بمقتضای مذهب شیعه این زوج دیگر باید پس از انقضاء عده او وی را بعقد دائمی در آورد و با وی وطی کند چنانچه کلمه تنکح بر این دلالت دارد چون اصل نکاح بمعنی وطی است و سپس او را طلاق دهد و عده طلاق منقضی گردد تا زوج اول بتواند او را ثانیا تزویج کند، ولی بنا بر قول بعضی عامه مجرّد عقد کافی است و وطی هم لازم نیست، و بمجرد طلاق، زوج اول میتواند او را تزویج کند زیرا زن غیر مدخوله عده ندارد.

فَإِنْ طَلَّقَها فَلا جُناحَ عَلَيْهِما أَنْ يَتَراجَعا یعنی هر گاه زوج دوم او را طلاق داد باکی بر آن زوج اول و زن نیست که بیکدیگر برگردند، و این رجوع غیر از رجوع در عده است که در دو طلاق اول بود زیرا آن تنها حق زوج بود و در

اینجا نسبت رجوع بهر دو داده شده یعنی محتاج برضایت طرفین است بلکه رضایت زوجه اهمّ است زیرا او طرف ایجاب است که رکن اعظم عقد است.

و نیز در آن رجوع احتیاج بعقد جدید نبود ولی در اینجا عقد جدید لازم دارد. إِنْ ظَنَّا أَنْ يُقِيما حُدُودَ اللَّهِ در اینجا تعبیر بظنّ فرموده و در آیه قبل تعبیر بخوف، که متعلق آن امر زیان آور و مضرّ بود که عبارت از مخالفت وظائف زناشویی باشد ولی در اینجا متعلق آن امر نافع و مطلوب است که اقامه وظائف زن و شوهری و انجام دستورات الهی باشد از اینجهت بظنّ یعنی رجاء و امید باتیان آنها تعبیر فرمود، و مراد از اقامه حدود الهی عمل بوظائف زوجیّت است که مرد حقوق زن را رعایت کند و زن حقوق مرد را مراعات نماید.

تِلْكَ حُدُودُ اللَّهِ يُبَيِّنُها لِقَوْمٍ يَعْلَمُونَ این احکام طلاق حدود الهی است که برای گروه دانایان بیان میفرماید و اختصاص بیان بقوم عالمین نه از اینجهت است که این احکام مخصوص بآنهاست بلکه از اینجهت است که عالم از نتیجه و ثمره احکام الهی برخوردار میشود و جاهل بهره از آنها نمیبرد و گرنه احکام الهی بین عالم و جاهل مشترک است چنانچه این معنی درباره آیه هُدىً لِلْمُتَّقِينَ نیز گفته شد.

دو تنبیه

تنبیه اول: مقتضای مذهب شیعه و ظاهر آیه شریفه اینست که سه طلاق باید در سه مجلس باشد یعنی طلاق بدهد و رجوع کند و دو مرتبه طلاق بدهد و رجوع نماید و مرتبه سوم که طلاق دهد دیگر نمیتواند رجوع کند ولی بعضی عامه سه طلاق را در یک مجلس و بگفتن طلقتک ثلاثا کافی میدانند و دلیل ما اولا ظاهر آیه است زیرا طلاق عبارت از قطع علقه زوجیّت است و تا زوجیتی نباشد طلاق محقق نمیشود بنا بر این هر طلاقی باید مسبوق بیک ازدواجی باشد تا تعدد در او

صدق کند و گرنه بگفتن اینکه ترا سه بار طلاق دادم در خارج یک قطع زوجیت بیشتر تحقق پیدا ننموده و وقتی سه طلاق محقق میشود که سه زوجیت را قطع کند و ثانیا اخبار بسیاری است که از پیغمبر اکرم صلّی اللّه علیه و آله و سلّم و ائمه طاهرین در اینمورد رسیده و جای تفصیل این مطلب در کتب فقهیه است.

تنبیه دوم: ظاهر آیه اینست که اختیار طلاق و رجوع با زوج است و اختیار ازدواج با زوج و زوجه است و ولیّ زوجه نمیتواند طلاق دهد یا رجوع کند چنانچه نص اخبار است «

الطلاق بید من اخذ بالساق

». و ولی زوجه هم نمی تواند تزویج کند لکن در دو مورد استثناء شده یکی اگر زوج یا زوجه صغیر باشند ولیّ میتواند فقط ازدواج نماید، و دیگر اگر زوجه باکره باشد احتیاط اینست که اذن پدر مراعات شود.

[سوره البقره (۲): آیه ۲۳۱] .... ص: ۴۶۴

وَ إِذا طَلَّقْتُمُ النِّساءَ فَبَلَغْنَ أَجَلَهُنَّ فَأَمْسِكُوهُنَّ بِمَعْرُوفٍ أَوْ سَرِّحُوهُنَّ بِمَعْرُوفٍ وَ لا تُمْسِكُوهُنَّ ضِراراً لِتَعْتَدُوا وَ مَنْ يَفْعَلْ ذلِكَ فَقَدْ ظَلَمَ نَفْسَهُ وَ لا تَتَّخِذُوا آياتِ اللَّهِ هُزُواً وَ اذْكُرُوا نِعْمَتَ اللَّهِ عَلَيْكُمْ وَ ما أَنْزَلَ عَلَيْكُمْ مِنَ الْكِتابِ وَ الْحِكْمَهِ يَعِظُكُمْ بِهِ وَ اتَّقُوا اللَّهَ وَ اعْلَمُوا أَنَّ اللَّهَ بِكُلِّ شَيْ ءٍ عَلِيمٌ (۲۳۱)

(و هر گاه زنان را طلاق دادید و بمدّتشان رسیدند پس آنها را به نیکی نگاه دارید یا بنیکی رها کنید و بمنظور ضرر رسانیدن آنها را نگاه ندارید تا اینکه تجاوز و ستم کنید و کسی که چنین کند بخود ستم نموده و آیات خدا را مسخره نگیرید و یاد کنید نعمت خدا را بر خودتان و آنچه بر شما از کتاب و حکمت نازل فرمود که شما را بآن پند میدهد و خدا را نگاه دارید و بدانید که محققا خداوند بهمه چیز داناست)

وَ إِذا طَلَّقْتُمُ النِّساءَ بیان و توضیح جملات آیات قبل است یعنی هر گاه زنان خود را طلاق دادید.

فَبَلَغْنَ أَجَلَهُنَّ مراد از اجل مدت عده است و مراد ببلوغ اجل انقضاء مدت نیست زیرا اگر مدت منقضی شود دیگر حق رجوع ندارد بلکه مراد اشراف و نزدیک شدن بانقضاء اجل و مدت عده است که زوج مخیّر است میتواند رجوع کند و میتواند طلاق را بحال خود رها کند.

و در زمان عده بسیاری از احکام زوجیّت باقی است مانند وجوب نفقه و کسوه و سکنی، و اگر زوج سه زن عقدی دائمی دیگر داشته باشد نمی تواند زن دیگر بگیرد تا عده او تمام شود و اگر زوج بمیرد زنی که در عده است ارث میبرد و بالجمله علاقه زوجیت در ایام عده بکلی منقطع نمیگردد.

فَأَمْسِکُوهُنَّ بِمَعْرُوفٍ اگر رجوع نمودید پس مطابق معروف یعنی حکم عقل و دستور شرع آنها را نگاهداری کنید و بحقوق آنها رسیدگی نمائید و معروف مقابل منکر است یعنی آنچه پسندیده عقل و شرع باشد.

أَوْ سَرِّحُوهُنَّ بِمَعْرُوفٍ و اگر رجوع ننمودید تا عده منقضی شد باز با نیکی و معروف با آنها رفتار نمائید همه حقوق ایام عده را باو بپردازید بلکه احسان بیشتری درباره او روا دارید تا مدتی که شوهر دیگری پیدا نکرده در مضیقه و سختی نباشد و معنای تسریح بمعروف همین است که پسندیده عقل و شرع باشد وَ لا تُمْسِکُوهُنَّ ضِراراً لِتَعْتَدُوا یعنی رجوع شما بقصد ضرر رسانیدن بزوجه نباشد که بخواهید بدینوسیله تعدی و ستم و دشمنی با آنها کنید که این حرام است و عذاب و عقوبت شدید دارد.

وَ مَنْ یَفْعَلْ ذلِکَ فَقَدْ ظَلَمَ نَفْسَهُ کسی که غرضش از رجوع ظلم و اذیت باشد بخود ستم نموده زیرا خود را در معرض عذاب الهی در آورده و هر معصیتی

ظلم بنفس است و اگر ستم به بندگان خدا باشد علاوه بر ظلم بنفس ظلم بغیر نیز هست و اگر مظلوم ضعیف و بیچاره و بی پناه باشد گناه آن اشدّ است و عقوبت آن مضاعف خواهد بود.

وَ لا تَتَّخِذُوا آیاتِ اللَّهِ هُزُواً دستورات الهی و احکام شرع را بازیچه نگیرید که از ظواهر آنها سوء استفاده نمائید و مصالح عالیه آنها که برای حفظ نظام اجتماع و جلوگیری از مفاسد آنست پشت سر اندازید وَ اذْکُرُوا نِعْمَهَ اللَّهِ عَلَیْکُمْ متذکر باشید که خداوند نعمتی عظیم بشما عنایت فرمود که الفت و محبت بین زن و مرد برقرار نمود و آن دو را در امور زندگی یار و معین یکدیگر گردانید و دستورات و وظائفی برای آنها مقرّر فرمود که سعادت دنیا و آخرت خود را بوسیله آنها تأمین نمایند.

وَ ما أَنْزَلَ عَلَیْکُمْ مِنَ الْکِتابِ وَ الْحِکْمَهِ ما موصوله عطف به نعمه اللَّه است یعنی متذکر باشید آنچه از آیات قرآن و مطالب حکمت آمیز آن و احکام و وظائف شرعیه که ضامن سعادت دنیا و آخرت شماست برای شما نازل فرمودیم یَعِظُکُمْ بِهِ خداوند شما را پند و اندرز می دهد و با لسان وعظ با شما سخن میگوید.

وَ اتَّقُوا اللَّهَ وَ اعْلَمُوا أَنَّ اللَّهَ بِکُلِّ شَیْ ءٍ عَلِیمٌ پند بگیرید و از معصیت خدا بپرهیزید و بدانید که خداوند بهمه چیز داناست و از قلوب و ضمیر و سرّ شما آگاه است.

[سوره البقره (۲): آیه ۲۳۲] .... ص : ۴۶۶

وَ إِذا طَلَّقْتُمُ النِّساءَ فَبَلَغْنَ أَجَلَهُنَّ فَلا تَعْضُلُوهُنَّ أَنْ یَنْکِحْنَ أَزْواجَهُنَّ إِذا تَراضَوْا بَیْنَهُمْ بِالْمَعْرُوفِ ذلِکَ یُوعَظُ بِهِ مَنْ کانَ مِنْکُمْ یُؤْمِنُ بِاللَّهِ وَ الْیَوْمِ الْآخِرِ ذلِکُمْ أَزْکی لَکُمْ وَ أَطْهَرُ وَ اللَّهُ یَعْلَمُ وَ أَنْتُمْ لا تَعْلَمُونَ (۲۳۲)

(و هر گاه زنان را طلاق دادید و عده آنها بسر آمد پس مانع نشوید که با ازدواج خود نکاح کنند هر گاه میان آنها از روی معروف تراضی شود و از یکدیگر راضی شوند، باین دستور پند میگیرد کسی که بخدا و روز بازپسین ایمان میآورد این دستور شما را بهتر از اخلاق رذیله و عیوب نفسانی تزکیه و تطهیر مینماید و خدا میداند و شما نمیدانید) وَ إِذا طَلَّقْتُمُ النِّساءَ فَبَلَغْنَ أَجَلَهُنَّ این خطاب متوجه با ازواجی است که زنان خود را طلاق داده اند و عده آنها بسر رسیده و آزاد گشته اند.

فَلا تَعْضُلُوهُنَّ أَنْ يَنْكِحْنَ أَزْواجَهُنَّ عضل را همه مفسرین بمعنای منع تفسیر نموده اند یعنی مانع نشوید و در اینکه خطاب در فَلا تَعْضُلُوهُنَّ بچه کسانی است بین مفسرین اختلاف است.

بعضی گفتند که مخاطب همان ازواجند چون ممکن است زوج بسا از روی عناد و دشمنی با زوجه، او را طلاق دهد و باو ابلاغ نکند و او را بلا تکلیف نگاه دارد و از اینجهت نتواند آن زن بدیگری ازدواج نماید و آیه شریفه از این عمل نهی میفرماید ولی این تفسیر صحیح نیست زیرا کلمه ازواجهن مشعر است بر اینکه مراد نکاح با همان زوج سابق است، و ترک ابلاغ زوج و طول مدت عده مانع از این معنی نیست.

و بعضی گفتند خطاب باولیاء زن است که پس از انقضاء عده اگر بین زوج و زوجه الفتی پیدا شد و خواستند دو مرتبه بعقد جدید با هم وصلت نمایند مانع نشوید، و از این بیان خواستند نتیجه بگیرند که ولایت عقد با اولیاء زوجه است و این تفسیر نیز صحیح نیست، زیرا اولا ذکری از اولیاء زن در تمام آیات نیست تا مورد خطاب قرار گیرند و ثانیا بر فرض اینکه خطاب بآنها باشد دلیلی بر ولایت بر عقد ندارد اگر دلیل بر خلاف نباشد و تحقیق در تفسیر آیه اینست که

خطاب بمؤمنین است و مراد بستگان و فامیل زن میباشند و اصل عضل به معنی دشواری و سختی باشد چنانچه مرض صعب و درد بی درمان را داء عضال گویند و زنی که مشکل بزاید گویند (عضلت المرأه) و مسئله مشکل و دشوار را معضله گویند، و مقصود اینست که هر گاه زن با شوهرش که او را طلاق داده خواست دو مرتبه وصلت کند در کار آنها اشکال تراشی نکنید و امر را صعب و مشکل ننمائید و از روی لجاج و عناد و دشمنی با مرد، زن را منصرف ننمائید، چنانچه این روش دأب و دیدن اکثر مردم است که اگر مردی زنش را طلاق داد و بعد پشیمان شد و خواست دو مرتبه با او نکاح کند بستگان و خویشان زن او را منصرف نموده و با سخنانی که حس بدبینی و بدگمانی او را تهیج می کند از این عمل باز می دارند.

لذا آیه شریفه از این عمل مؤمنین را منع میفرماید و دستور میدهد که با ترغیب و تحریص آنان همان پیوند سابق را که از هم گسیخته دو مرتبه به پیوندند و الفت سابقه را تجدید نمایند که از لحاظ تزکیه نفس بهتر است.

إِذا تَراضَوْا بَيْنَهُمْ هر گاه خود شوهران و زنان از یکدیگر راضی شوند و بنا گذارند که حقوق یکدیگر را رعایت کنند.

ذلِكَ يُوعَظُ بِهِ مَنْ كانَ مِنْكُمْ يُؤْمِنُ بِاللَّهِ وَ الْيَوْمِ الْآخِرِ خطاب ذلك متوجه برسول اکرم است نظر به اینکه مواعظ الهیه از طرف او بمؤمنین ابلاغ می شود و اختصاص پند گرفتن مؤمنین بخدا و روز جزا برای اینست که اتعاظ لازمه ایمان است و شخص با ایمان نصایح الهی را می پذیرد و بآن عمل میکند.

ذلِكُمْ أَزْكى لَكُمْ وَ أَطْهَرُ در این منع نکردن از رجوع و ازدواج یا رجوع زوج و زوجه طهارت و پاکیزگی بیشتری است زیرا رجوع از جدایی بالفت است و نظر بسابقه معاشرتی که با هم داشته اند برای طرفین بی عیب تر و

سالم تر است و از لحاظ تربیت و اخلاق پاکیزه تر و برای حفظ حیا و عفت بهتر است.

وَ اللَّهُ یَعْلَمُ وَ أَنْتُمْ لا تَعْلَمُونَ خداوند بمصالح عباد آگاه است ولی شما از آن بی خبرید.

[سوره البقره (۲): آیه ۲۳۳] .... ص: ۴۶۹

وَ الْوالِداتُ یُرْضِعْنَ أَوْلادَهُنَّ حَوْلَیْنِ کامِلَیْنِ لِمَنْ أَرادَ أَنْ یُتِمَّ الرَّضاعَهَ وَ عَلَی الْمَوْلُودِ لَهُ رِزْقُهُنَّ وَ کِسْوَتُهُنَّ بِالْمَعْرُوفِ لا تُکَلَّفُ نَفْسٌ إِلَّا وُسْعَها لا تُضَارَّ والِدَهٌ بِوَلَدِها وَ لا مَوْلُودٌ لَهُ بِوَلَدِهِ وَ عَلَی الْوارِثِ مِثْلُ ذلِکَ فَإِنْ أَرادا فِصالاً عَنْ تَراضٍ مِنْهُما وَ تَشاوُرٍ فَلا جُناحَ عَلَیْهِما وَ إِنْ أَرَدْتُمْ أَنْ تَسْتَرْضِعُوا أَوْلادَکُمْ فَلا جُناحَ عَلَیْکُمْ إِذا سَلَّمْتُمْ ما آتَیْتُمْ بِالْمَعْرُوفِ وَ اتَّقُوا اللَّهَ وَ اعْلَمُوا أَنَّ اللَّهَ بِما تَعْمَلُونَ بَصِیرٌ (۲۳۳)

(و مادران اولاد خودشان را دو سال تمام شیر دهند، آنکه بخواهد تمام شیر دهد و روزی و جامه مادران باندازه معروف بر کسانی است که فرزند برای آنها زائیده شده، هیچ نفسی جز باندازه گنجایش و طاقت او تکلیف نمیشود، مادر بفرزندش زیان نرساند، و آنکه فرزند برای او زائیده شده (پدر) نیز بفرزندش زیان وارد نکند، و بر گردن وارث پدر نیز همین وظیفه است، پس اگر از روی تراضی و مشورت پدر و مادر اراده فصال نمودند باکی بر آنها نیست و اگر بخواهید برای فرزندانتان دایه بگیرید که آنها را شیر دهند بزه بر شما نیست هر گاه تسلیم کنید باندازه معروف آنچه داده اید و از نافرمانی خدا بپرهیزید بدرستی که خدا بآنچه میکنید بیناست) وَ الْوالِداتُ یُرْضِعْنَ أَوْلادَهُنَّ حَوْلَیْنِ کامِلَیْنِ ظاهر این جمله وجوب ارضاع

مـادر است لکن مشـهور و معروف بین علماء است که ارضاع طفل بر مادر واجب نیست بلکه خلافی در این مسـئله نمیباشـد، و این جمله اگر چه بلسان خبر میباشـد ولی در مقام امر است و دلالت بر وجوب آن آکد از امر است، لکن بواسـطه قرائن داخلی و خارجی از ظاهر آن صرف نظر شده و بر استحباب حمل شده است.

امّا قرائن داخلی جملاتی است که بعد از این جمله ذکر شده مانند جمله:

لِمَنْ أَرادَ أَنْ یُتِمَّ الرَّضـاعَهَ و جمله عَلَی الْمَوْلُودِ لَهُ رِزْقُهُنَّ وَ کِسْوَتُهُنَّ و جمله لا ـ تُضَارَّ والِدَهٌ بِوَلَدِها و جمله وَ عَلَی الْوارِثِ مِثْلُ ذلِکَ و جمله وَ إِنْ أَرَدْتُمْ أَنْ تَسْتَرْضِعُوا که بیان هر یک بیاید.

و قرائن خارجی اخباری است که در این مورد رسـید مانند خبری که سـلیمان بن داود از حضـرت صادق علیه السّـلام از رضاع میپرسد حضرت میفرماید «

لا تجبر المرأه علی ارضاع الولد» «۱».

و بعضـی تفصـیل داده انـد که اگر خود ولـد مالی دارد، از آن مال مرضـعه برای او بگیرنـد و گرنه بر پـدر از باب وجوب نفقه ارضاع او واجب است و اگر پـدر معسـر و تنگـدست باشـد بر مادر ارضاع واجب است مگر اینکه مرضـعه پیدا شود که رایگان طفل را شیر دهد چنانچه نفقه طفل در صورت مفروض بر مادر واجب است.

لکن این تفصـیل تمام نیست زیرا اولا وجوب انفاق از حیث واجب النفقه بودن و مسئله ارضاع از حیث مادر بودن دو امر است، و ثانیا ممکن است در اینصورت مادر اجرت دهد و مرضعه بگیرد.

و بعضی تفصیل دیگر داده که لبا یعنی شیر اول ولادت بر مادر واجب است چون حفظ ولد منوط بآنست و شیر دادن بعد از لبا بر او واجب نیست. ۱- مجلد سیم وسائل کتاب نکاح باب ۶۸

و این تفصیل نیز تمام نیست زیرا اولا- حفظ نفس ولد منوط بلبا نیست چنانچه کثیرا مشاهده شده است و ثانیا حفظ نفس محترمه بر همه افراد مسلمین واجب است و مادر در اینجهت خصوصیتی ندارد و بکلمه «حولین کاملین» بعضی استدلال نموده اند که ارضاع دو سال تمام واجب است و همچنین بآیه شریفه:

وَ حَمْلُهُ وَ فِصالُهُ ثَلاثُونَ شَهْراً «۱» بضمیمه حدیث وارد بر اینکه اقلّ حمل شش ماه است.

لکن مشهور بین علماء اعلام اینست که حولین کاملین حدّ کامل ارضاع است و اقلّ آن بیست و یک ماه است که با نه ماه که مدت حمل در اغلب زنان است سی ماه می شود.

و بر طبق این از سماعه از حضرت صادق علیه السّلام روایت شده که فرمود:

«الرضاع احد و عشرون شهرا فما نقص فهو جور» «۲»

و از عبد اللّه ابن صباح از حضرت صادق علیه السّلام است که فرمود «

الفرض فی الرضاع احد و عشرون شهرا» «۳»

بلکه از خود آیه این معنی ممکن است استفاده شود زیرا میفرماید لِمَنْ أَرادَ أَنْ یُتِمَّ الرَّضاعَهَ یعنی کسی که حدّ کامل ارضاع را اراده کند باید دو سال شیر دهد بنا بر این حولین کاملین حدّ کامل است نه حدّ واجب و امّا زائد بر دو سال را بعضی جایز دانسته بدون اینکه مادر حق اجرتی بر آن زائد داشته باشد و بعضی حرام دانسته و جزو خبائث شمرده اند و مشهور یکی دو ماه را برای صعوبت فطام تجویز نموده اند.

وَ عَلَی الْمَوْلُودِ لَهُ رِزْقُهُنَّ وَ کِسْوَتُهُنَّ بِالْمَعْرُوفِ مراد از المولود له پدر است زیرا فرزند در معظم احکام حبوتی ملحق بپدر است یعنی در مدت ارضاع بر پدر است که نفقه و کسوه مادر را بدهد خواه بزوجیت او باقی باشد یا مطلقه شد باشد ۱- سوره احقاف آیه ۱۴

۲- مجمع البیان

۳- وسائل مجلد سیم باب ۷۰ کتاب نکاح [.....]

چه بطلاق رجعی و چه بطلاق بائن و مادر در هر صورت میتواند مطالبه اجرت بر ارضاع کند.

و گرنه رزق و کسوه زوجه جزء نفقات واجبه بر زوج است و اختصاص بحالت ارضاع و غیر آن ندارد و قید بِالْمَعْرُوفِ مشعر بر اینست که آنچه متعارف است میتواند مطالبه کند و زائد بر آن را حق ندارد.

لا تُكَلَّفُ نَفْسٌ إِلَّا وُسْعَها هر نفسی باندازه تمکن و طاقت او تکلیف شده، پدر باندازه تمکنش باید رزق و کسوه مرضعه را بدهد و به مقدار بیش از آن مکلف نشده است.

لا تُضَارَّ والِدَةٌ بِوَلَدِها وَ لا مَوْلُودٌ لَهُ بِوَلَدِهِ مضاره از باب مفاعله است و این باب اگر چه اغلب بین اثنین است ولی در این مقام (مانند بسیاری از موارد دیگر) در این معنی استعمال نشده و بمعنی اضرار است و ممکن است مراد این باشد که مادر حق ندارد بولد خود ضرر برساند بواسطه امتناع از ارضاع در صورتی که پدر اجرت بر آن دهد و همچنین پدر حق ندارد بولد خود ضرر زند بواسطه منع از ارضاع یا ندادن اجرت بر ارضاع و امثال اینها، و مصادیق اضرار مادر و پدر بر اولاد بسیار زیاد است که در فقه متعرضند و باء در بولدها و بولده بنا بر قولی زائد است ولی بنا بر مشرب تحقیق که حرف زائد در قرآن نمی باشد برای تقویت است.

و ممکن است باء بولدها و بولده برای سببیت باشد و مراد ضرر رسانیدن مادر بپدر باشد بمنع او از مواقعه بواسطه خوف از حمل و ضرر رسانیدن پدر بمادر باشد بامتناع از مواقعه بواسطه حمل و کم شدن شیر یا فقدان آن و ممکن است

ضرر رسانیدن بمادر منع او از حق الحضانه باشد یعنی با اینکه او راغب است طفل را شیر دهد و نگاه دارد از او بستانند و بدایه دهند و ضرر رسانیدن بپدر این باشد که مادر با اینکه فرزند با او خو گرفته او را پیش پدر اندازد و گوید برای او دایه بگیر و بر طبق معانی بالا اخباری هم وارد شده است مانند حدیث حماد بن عثمان از حلبی از ابی عبد اللَّه (ع) و حدیث ابی الصباح کنانی از ابی عبد اللَّه و حدیث مروی از کافی و احادیث مرویه از تفسیر علی بن ابراهیم و احادیث مرویه از تفسیر عیاشی که ذکر آنها موجب تطویل کلام میشود و جمع بین آنها باینست که گفته شود در آیه نهی از مطلق مضاره نموده چه ضرر رسانیدن مادر بر ولد یا والد باشد و چه ضرر رسانیدن پدر باشد بر ولد یا والده در هر یک از موارد مذکوره.

وَ عَلَى الْوارِثِ مِثْلُ ذلِکَ در کلمه وارث بین مفسرین اختلاف است، بسیاری از آنها گفتند مراد وارث طفل است که اگر طفل بمیرد ارث او را میبرد یعنی بر همان کسی که اولی بمیراث طفل است، همین وظیفه است که بر پدر واجب بود از تعهد کودک و اجرت رضاع و نحو آن هنگامی که کودک را پدر نباشد و این معنی صحیح نیست زیرا حق حضانت با پدر و مادر است و حق ولایت با پدر یا جد پدری و اگر پدر نباشد بر جدّ پدری و اگر جد پدری نداشته باشد بر قیّمی که پدر یا جدّ پدری معین کرده اند و اگر آنها قیم تعیین نکرده اند بر حاکم شرع یا شخص منصوب از جانب حاکم شرع است و اگر او نباشد بر عدول مؤمنین است و برای مطلق وارث نه حق حضانت هست نه حق ولایت.

بلکه مراد وارث پدر است که اگر پدر بمیرد بر سایر ورثه پدر که عبارت از ابوین میّت یعنی جدّ و جدّه طفل و سایر اولاد میّت یعنی برادران و خواهران و زوجه میّت غیر از مادر طفل میباشند همان وظیفه که بر پدر واجب بود بر آنها

واجب است و بایـد کسوه و نفقه که بر پدر بود که برای اجرت ارضاع بدهد آنها نیز بمادر بدهند و حق ندارند طفل را از مادر بگیرند در صورتی که راغب باشد او را نگاهداری کند و شیر دهد.

و این معنی از بسـیاری از اخبار اسـتفاده میشود ماننـد خبری که کافی از حلبی از حضـرت صادق علیه السّـلام روایت کرده که فرمود «

علی الوارث مثل ذلک فانه نهی ان یضارّ بالصبیّ او یضارّ امّه فی الرضاعه».

و مانند حدیث کنانی که در کافی از حضرت صادق علیه السّلام روایت نموده که فرمود «

و علی الوارث مثل ذلک فانه نهی ان یضارّ بالصبیّ او یضارّ امه فی رضاعه

و مانند خبری که از تفسیر علی بن ابراهیم روایت شده که فرمود

و علی الوارث مثل ذلک لا تضارّ المرأه التی لها ولد و قد توفی زوجها فلا یحل للوارث ان یضارّ ام الولد فی النفقه.

و از تفسیر عیاشی از محمد بن مسلم از احد صادقین روایت شده که فرمود

و علی الوارث مثل ذلک هو فی النفقه

و از ابی الصباح از حضرت صادق علیه السّلام است «

لا ینبغی للوارث ان یضارّ المرأه فیقول لا ادع ولدها یأتیها و یضارّ ولدها ان کان لهم عنده شیئی و لا ینبغی له ان یقتر علیه

» و غیر اینها از اخبار دیگر و همین اخبار شاهدی قوی است بر تعمیمی که ذکر شد.

فَإِنْ أَرادا فِصالًا عَنْ تَراضٍ مِنْهُما وَ تَشاوُرٍ فَلا جُناحَ عَلَيْهِما فصال بمعنی فطام و از شـیر باز گرفتن است و مراد از این فطام، قبل از تمامیت دو سال است مثل اینکه بعد از بیست و یک ماه که حد اقل ارضاع است «چنانچه گذشت» پدر و مادر تراضی نموده و صلاح طفل را در این دیدند که او را از شیر باز دارند مانعی بر آنها نیست.

و مفهوم این جمله اینست که اگر یکی از آنها راضی نشود یا بر طفل

ضرری متوجه باشد قبل از اتمام حولین کاملین فطام جایز نباشد.

وَ إِنْ أَرَدْتُمْ أَنْ تَسْتَرْضِعُوا أَوْلادَكُمْ فَلا جُناحَ عَلَيْكُمْ یعنی اگر خواستید برای طفل مرضعه غیر از مادر بگیرید، یا بواسطه اباء مادر از ارضاع طفل، یا رضایت مادر در ارضاع مرضعه، یا بواسطه اینکه متبرعی پیدا میشود که طفل را شیر دهد و یا مرضعه باقل از اجرت المثل بچه را شیر دهد و مادر حاضر بتبرع یا باقل از اجرت المثل نباشد.

إِذا سَلَّمْتُمْ ما آتَيْتُمْ بِالْمَعْرُوفِ یعنی آنچه برای اجرت شیر دادن با مرضعه قرار داد میکنید باید باو بدهید و اگر قراردادی نشده اجرت المثل باید باو داده شود و مراد از معروف همین است که شما کمتر از اجرت المثل باو ندهید مگر برضایت او، و او نیز حق مطالبه بیشتر از اجرت المثل ندارد مگر اینکه قبلا قرارداد شده باشد.

وَ اتَّقُوا اللَّهَ وَ اعْلَمُوا أَنَّ اللَّهَ بِما تَعْمَلُونَ بَصِيرٌ دستورات الهی را رعایت کنید و بر خلاف آنها رفتار ننمائید و آنچه موجب ضرر طفل یا اضرار بمادر از طرف پدر و یا اضرار بپدر از طرف مادر یا اضرار وارث بمادر یا طفل، و یا کوتاهی در اداء حق مرضعه باشد از آن اجتناب کنید، و بدانید که خداوند از نیات و کارهای شما و از ظاهر و باطن شما با خبر است و همه اعمال و رفتارتان نزد او آشکارا، و نسبت بهمه آنها بیناست.

[سوره البقره (۲): آیه ۲۳۴] .... ص: ۴۷۵

وَ الَّذِينَ يُتَوَفَّوْنَ مِنْكُمْ وَ يَذَرُونَ أَزْواجاً يَتَرَبَّصْنَ بِأَنْفُسِهِنَّ أَرْبَعَهَ أَشْهُرٍ وَ عَشْراً فَإِذا بَلَغْنَ أَجَلَهُنَّ فَلا جُناحَ عَلَيْكُمْ فِيما فَعَلْنَ فِي أَنْفُسِهِنَّ بِالْمَعْرُوفِ وَ اللَّهُ بِما تَعْمَلُونَ خَبِيرٌ (۲۳۴)

(و کسانی که از شما مردان می میرند و زنان خود را وا میگذارند، این زنان

چهار ماه و ده روز بخود انتظار کشند پس هنگامی که مدت آنها بسر رسید باکی بر شما نیست در آنچه آن زنها از روی معروف درباره خود میکنند و خدا بآنچه میکنید با خبر است) وَ الَّذِينَ يُتَوَفَّوْنَ مِنْكُمْ وَ يَذَرُونَ أَزْواجاً توفی بمعنی اخذ بقوّه و از ماده وفاء است و در آیه شریفه خطاب بحضرت عیسی (ع) (انی متوفیک و رافعک الی) بمعنی گرفتن از دست یهود و بردن او بآسمانهاست، و موت را وفات و مرده را متوفی گویند بواسطه اینکه روح او قبض میشود و ملک الموت را از اینجهت قابض ارواح میگویند.

و آیه شریفه راجع بعدّه وفات است که اگر زنی شوهر او بمیرد باید چهار ماه و ده شبانه روز عدّه نگه دارد و درین مدت برای احترام متوفی شوهر نکند و مقتضای اطلاق آیه اینست که در نگاه داشتن عده وفات بین مدخوله و غیر مدخوله، صغیره و کبیره یائسه و غیر یائسه، حرّه و امه، حامل و غیر حامل فرق نباشد، بلی در حامل اگر حملش بیشتر از چهار ماه و ده روز طول بکشد باید تا وضع حمل عده نگهدارد ولی اگر قبل از این مدت وضع حمل کند لازم است این مدت را رعایت نماید و باصطلاح عده وفات بر حامل ابعد الاجلین است و این آیه ناسخ آیه است که بعد از چند آیه دیگر بیان میفرماید: وَ الَّذِينَ يُتَوَفَّوْنَ مِنْكُمْ وَ يَذَرُونَ أَزْواجاً وَصِيَّةً لِأَزْواجِهِمْ مَتاعاً إِلَى الْحَوْلِ غَيْرَ إِخْراجٍ که دلالت دارد بر اینکه عدّه وفات یک سال تمام است چنانچه در روایت ابی بصیر است که از حضرت باقر علیه السّلام سؤال میکند از قول خداوند که میفرماید:

مَتاعاً إِلَى الْحَوْلِ غَيْرَ إِخْراجٍ حضرت میفرماید

(منسوخه نسختها یتربصن بانفسهن اربعه اشهر و عشرا و نسختها آیه المیراث)

و از این خبر استفاده میشود که آیه مَتاعاً إِلَى الْحَوْلِ غَيْرَ إِخْراجٍ قبل از این آیه نازل شده و این یکی

از ادلّه ایست بر اینکه تنظیم آیات قرآن بترتیب نزول آن نشده است چنانچه در مقدمه متذکر شدیم و از واجبات مهمه بر زنانی که شوهرانشان میمیرند و عده وفات نگاه میدارند اینست که در ایام عده ترک زینت کنند باجماع علماء و اخبار مستفیضه، به اینکه لباس زینت نپوشند و عطر نزنند و سرمه نکشند و ابرو نگذارند و صورت را آرایش نکنند و از خانه بیرون نروند مگر برای اداء حقی یا غسل واجبی یا حجّ واجب یا اخذ احکام واجبه و امثال اینها، آنهم در شب بروند.

و اما تفسیر آیه، یعنی کسانی که از شما مردان میمیرند و زنهایی می گذارند چه صغیره و چه کبیره و چه مدخوله و چه غیر مدخوله حتی مطلقه رجعیه که در حکم زوجه است، و چه در وطن و نزد زوجه بمیرند و چه در سفر و جدای از او، بلکه اگر در سفر بمیرند مدّت عده وفات از زمانی است که خبر بزن میرسد نه زمان فوت او.

يَتَرَبَّصْنَ بِأَنْفُسِهِنَّ أَرْبَعَهَ أَشْهُرٍ وَ عَشْراً باید انتظار بکشند و حبس نفس کنند تا چهار ماه و ده روز، و مراد چهار ماه هلالی تمام است و تعبیر به عشر بدون عشره بمناسبت اینست که مراد شب است و البته روز هم داخل در آنست یعنی ده شبانه روز، و اختلافی است که اگر زوج در اثناء ماه بمیرد آیا بقیه ماه را باید جزو عده حساب نموده و از ماه پنجم کسر گذارد و یا اینکه در حساب نیاورد و ظاهر و مطابق با احتیاط اینست که اگر آن بقیه ده روز باشد جزو ده روز حساب کنند و چهار ماه تمام دیگر صبر کنند و اگر کمتر از ده روز باشد در حساب منظور ندارند و اگر بیشتر از ده روز باشد زیاده از ده روز را حساب نکنند.

فَإِذا بَلَغْنَ أَجَلَهُنَّ فَلا جُناحَ عَلَيْكُمْ پس زمانی که مدت عده تمام شد

و بسر رسید مانعی نیست بر مردان که آنها را خطبه یا ازدواج کنند و بر خود زنها که شوهر یا زینت کنند و خطاب در علیکم بمسلمین است رجالا و نساء فِیما فَعَلْنَ فِی أَنْفُسِهِنَّ بِالْمَعْرُوفِ در آنچه درباره خود انجام میدهند از نکاح یا زینت یا رغبت در نکاح مادامی که از حد معروف و میزان شرع خارج نشوند و مرتکب اعمال خلاف شرع نگردند.

وَ اللَّهُ بِما تَعْمَلُونَ خَبِیرٌ خداوند از آنچه شما می کنید آگاه است و از جزئیات کارهای شما و اسرار پنهانی شما با خبر است و خبیر از صفات ذاتیه حق و برگشت آن بعلم یعنی عالم بوقایع و اموری است که در عالم تحقق پیدا می کند.

[سوره البقره (۲): آیه ۲۳۵] .... ص: ۴۷۸

وَ لا جُناحَ عَلَیْکُمْ فِیما عَرَّضْتُمْ بِهِ مِنْ خِطْبَهِ النِّساءِ أَوْ أَکْنَنْتُمْ فِی أَنْفُسِکُمْ عَلِمَ اللَّهُ أَنَّکُمْ سَتَذْکُرُونَهُنَّ وَ لکِنْ لا تُواعِدُوهُنَّ سِرًّا إِلاَّ أَنْ تَقُولُوا قَوْلاً مَعْرُوفاً وَ لا تَعْزِمُوا عُقْدَهَ النِّکاحِ حَتَّی یَبْلُغَ الْکِتابُ أَجَلَهُ وَ اعْلَمُوا أَنَّ اللَّهَ یَعْلَمُ ما فِی أَنْفُسِکُمْ فَاحْذَرُوهُ وَ اعْلَمُوا أَنَّ اللَّهَ غَفُورٌ حَلِیمٌ (۲۳۵)

(و باکی بر شما نیست در آنچه کنایه میکنید بآن از خواستگاری زنان یا در نفسهای خود پنهان میکنید، خداوند میداند که شما آن زنان را یاد می کنید ولی در پنهانی با آنان مواعده نکنید جز اینکه سخن نیکو بگوئید و بر بستن نکاح عازم نشوید تا نوشته مدتش برسد (عده مدتش تمام شود) و بدانید که خداوند آنچه در نفسهای شماست میداند پس از نافرمانی او حذر کنید و بدانید که خداوند آمرزنده و بردبار است) وَ لا جُناحَ عَلَیْکُمْ فِیما عَرَّضْتُمْ بِهِ مِنْ خِطْبَهِ النِّساءِ تعریض مقابل تصریح

است چنانچه کنایه نیز مقابل تصریح است و فرق کنایه با تعریض اینست که در کنایه تشبیه و استعاره بکار برده میشود ولی در تعریض مطلب دیگری گفته میشود که غرض از آن اشاره و تلویح بمعنی مورد نظر است مثلا اگر بخواهد کسی را بصفت بخل معرفی کند گاهی میگوید فلان بخیل است، این را تصریح گویند و گاهی می گوید فلان گوگرد فرنگی است یا نم پس نمیدهد این را کنایه گویند و گاهی می گوید الحمد للّه من بخیل نیستم یا واقعا بخل بد صفتی است و غرضش اینست که فلان بخیل است این را تعریض گویند پس تعریض تضمین کلام است بچیزی که دلالت بر مراد کند بدون ذکر مراد، و کنایه ذکر مراد است بعبارتی که معنی آن اصلا مراد نیست.

و تعریض بنکاح زنهایی که در عده هستند باینست که سخنانی گفته شود که تلویحا متضمن خواستگاری آنها باشد مثل اینکه گفته شود من در صدد گرفتن زنی هستم که دارای این صفات باشد، و یا بگوید واقعا شما زنی بسیار نیکو و نافعی برای شوهر بودید، و یا بگوید اخلاق و صفات و جمال شما بسیار مورد پسند است و امثال آنها که تلویحا دلالت دارد بر اینکه من مایلم با شما ازدواج نمایم.

پس مفاد آیه اینست که باکی بر شما مردان نیست که بتعریض و تلویح خواستگار زنانی که در عده هستند بشوید و خطبه بمعنی خواستگاری نکاح باشد و مراد از نساء زنانی هستند که در عده باشند.

أَوْ أَكْنَنْتُمْ فِي أَنْفُسِكُمْ اکنان بمعنی اخفاء است یعنی باکی بر شما نیست که مایل بازدواج زنان معتده باشید ولی در دل پنهان داشته و اظهار ننمائید. عَلِمَ اللَّهُ أَنَّكُمْ سَتَذْكُرُونَهُنَّ خداوند میداند که شما رغبت خود را بازدواج با آنان اظهار خواهید کرد از جهت اینکه دیگری بر شما سبقت نگیرد یا از جهت اینکه خاطر زنان شوهر مرده را بوجود کفالت کننده آسوده ساز بد

وَ لكِنْ لا تُواعِدُوهُنَّ سِرًّا سرّ کنایه از جماع است یعنی صریحا با آنها وعده نکاح نکنید که بگوئید پس از انقضاء عده من شما را بزنی اختیار می کنم.

إِلَّا أَنْ تَقُولُوا قَوْلًا مَعْرُوفاً مگر اینکه گفتار پسندیده موافق حیاء و مطابق شرع گفته شود که همان تعریض و تلویح به خواستگاری باشد.

وَ لا تَعْزِمُوا عُقْدَةَ النِّكاحِ حَتَّى يَبْلُغَ الْكِتابُ أَجَلَهُ منع از اجراء عقد نکاح است در ایام عده که مسلما عقد باطل است بلکه اگر دخول نماید بر زوج ثانی آن زن حرام مؤبد است و اگر دخول واقع نشده باشد عقد در عده بمنزله خواستگاری است چنانچه مفاد اخبار است، و در فقه در کتاب نکاح و طلاق فروع زیادی برای آن متعرض شده اند و اجمال آن اینست که اگر دخول ننموده عده اول تا زمان انقضاء آن باقی است و اگر دخول واقع شده، با علم بتحریم، دومی عده ندارد چون زناست و اگر از روی جهل بموضوع یا جهل بحکم باشد وطی شبهه است و در اینصورت احوط و اقوی اینست که دو عده نگاه دارد یعنی پس از انقضاء عده اول یک عده تمام برای ثانی نگاه دارد و تفصیل آن مربوط بفقه است.

و تعبیر از عده بکتاب یا از جهت تشبیه آن بدین مؤجل است که مکتوب می گردد و یا بمعنی فرض قرآن است یعنی آن مدتی که در قرآن برای عده فرض شده بپایان برسد.

وَ اعْلَمُوا أَنَّ اللَّهَ يَعْلَمُ ما فِي أَنْفُسِكُمْ فَاحْذَرُوهُ تهدید از مخالفت حدود الهی و تجاوز از مرز شریعت است یعنی بدانید که خداوند آنچه در بواطن و ضمائر شماست میداند بنا بر این از نافرمانی او حذر کنید.

وَ اعْلَمُوا أَنَّ اللَّهَ غَفُورٌ حَلِيمٌ و نیز بدانید که اگر توبه کنید و بخدا بازگشت نمائید او آمرزنده است و در عقوبت تعجیل نمی نماید

[سوره البقره (۲): آیه ۲۳۶] .... ص : ۴۸۱

لا- جُناحَ عَلَيْكُمْ إِنْ طَلَّقْتُمُ النِّساءَ ما لَمْ تَمَسُّوهُنَّ أَوْ تَفْرِضُوا لَهُنَّ فَرِيضَةً وَ مَتِّعُوهُنَّ عَلَى الْمُوسِعِ قَدَرُهُ وَ عَلَى الْمُقْتِرِ قَدَرُهُ مَتاعاً بِالْمَعْرُوفِ حَقًّا عَلَى الْمُحْسِنِينَ (۲۳۶)

(بزه بر شما نیست اگر زنان را طلاق دهید تا با آنها نزدیکی نکرده اید یا مهر آنها را معین ننموده باشید، پس آن زنان را متعه و بهره دهید، بر توانگر باندازه وسع او، و بر تنگدست نیز باندازه وسع اوست، بهره دادنی مطابق معروف حق و سزاوار و ثابت است این بر نیکوکاران) لا- جُناحَ عَلَيْكُمْ إِنْ طَلَّقْتُمُ النِّساءَ ما لَمْ تَمَسُّوهُنَّ این آیه راجع بطلاق غیر مدخوله و چنین زنی عده ندارد و بمحض وقوع طلاق میتواند بدیگری تزویج کند، و مسّ کنایه از جماع و دخول است یعنی باکی بر شما نیست اگر زنان را طلاق دهید مادامی که با آنها مجامعت ننموده اید.

أَوْ تَفْرِضُوا لَهُنَّ فَرِيضَةً فرض بمعنی تقدیر و تعیین است و فریضه بمعنی آنچه مقدر و معین شده میباشد أَوْ تَفْرِضُوا مجزوم بعطف بر لم تمسوا و عطف بکلمه «او» برای اینست که توهم نشود رفع جناح مشروط باجتماع هر دو (یعنی عدم مسّ و عدم فرض) است بلکه طلاق غیر مدخوله در حال فرض مهر و عدم فرض مهر بلا مانع است کانّه میفرماید: لا جناح علیکم ان طلقتم النساء ما لم تمسوهن سواء فرضتم لهن فریضه او لم تفرضوا لهن فریضه ولی چون میخواست حکم مهر زنی را که قبل از دخول طلاق میدهند و حال آنکه مهری هم برای او تعیین ننموده اند بیان کند از اینجهت عدم مسّ و عدم فرض مهر را با هم ذکر نموده و حکم آن را بیان کرده است.

فَمَتِّعُوهُنَّ تمتع بمعنی اعطاء متعه یعنی دادن چیزی که انسان از آن

برخوردار و بهره مند گردد و متاع و متعه عبارت از آن چیزی است که از آن برخوردار و بهره مند میشوند و در اینجا بمعنی اعطاء بهره بزنان مطلقه غیر مدخوله است که مهر آنان معین نشده که طلاق دهنده باید باندازه وسع خود و شئون زن مطلقه بدهد لذا میفرماید: عَلَى الْمُوسِعِ قَدَرُهُ وَ عَلَى الْمُقْتِرِ قَدَرُهُ یعنی غنی متمکن باندازه وسع و فقیر و تنگدست بمقدار وسع و طاقتش تمتیع کند و از فقیه روایت شده که «

انّ الغنی یمتع بدار او خادم و الوسط بثوب و الفقیر بدرهم او خاتم

» و مَتاعاً بِالْمَعْرُوفِ متاعا یا مفعول است برای متعوهن و یا مصدر است برای تأکید آن و تمتیع بمعروف یعنی مطابق عرف و شئون طرفین که نه اسراف و زیاده روی شود و نه بخل و حق بری گردد.

حَقًّا عَلَى الْمُحْسِنِينَ حقا یا صفت برای متاعا است و یا مصدر محذوف العامل است یعنی متعه ثابت یا سزاوار است بر نیکوکاران، و یا این تمتیع بر نیکوکاران ثابت و سزاوار گردیده است.

و در اینکه تمتیع زن مطلقه غیر مدخوله واجب است یا مستحبّ اختلاف است و این جمله اخیر ظاهر در استحباب است زیرا این تمتیع را نوعی از احسان زوج نسبت بزن شمرده است.

و نظیر این آیه، آیه شریفه در سوره احزاب است که میفرماید:

یا أَیُّهَا الَّذِینَ آمَنُوا إِذا نَکَحْتُمُ الْمُؤْمِناتِ ثُمَّ طَلَّقْتُمُوهُنَّ مِنْ قَبْلِ أَنْ تَمَسُّوهُنَّ فَما لَکُمْ عَلَیْهِنَّ مِنْ عِدَّةٍ تَعْتَدُّونَها فَمَتِّعُوهُنَّ وَ سَرِّحُوهُنَّ سَراحاً جَمِیلًا «۱» و امّا زن مطلقه غیر مدخوله که مهر او معین شده باشد باید نصف آن را بدهد چنانچه در آیه بعد از این آیه ذکر میشود. ۱- سوره احزاب آیه ۴۹

[سوره البقره (۲): آیه ۲۳۷] .... ص : ۴۸۳

وَ إِنْ طَلَّقْتُمُوهُنَّ مِنْ قَبْلِ أَنْ تَمَسُّوهُنَّ وَ قَدْ فَرَضْتُمْ لَهُنَّ فَرِيضَةً فَنِصْفُ ما فَرَضْتُمْ إِلاَّ أَنْ يَعْفُونَ أَوْ يَعْفُوَا الَّذِی بِيَدِهِ عُقْدَهُ النِّكاحِ وَ أَنْ تَعْفُوا أَقْرَبُ لِلتَّقْوی وَ لا تَنْسَوُا الْفَضْلَ بَيْنَكُمْ إِنَّ اللَّهَ بِما تَعْمَلُونَ بَصِيرٌ (۲۳۷)

(اگر زنان را طلاق دادید پیش از آنکه با آنها نزدیکی کنید و حال آنکه برای آنان مهر معین نموده اید پس نصف آنچه معین کرده ایـد حق آنان است مگر اینکه زنان گـذشت کنند یا آنکه عقد نکاح بدست اوست گذشت کند. و عفو و گذشت بتقوی نزدیکتر است و فضل و احسان در میان خودتان را فراموش نکنید همانا خداوند بآنچه میکنید بیناست) آیه شریفه در بیان حکم قسم دیگر از زنان مطلقه غیر مـدخوله است یعنی آنهایی که مهرشان معین شده باشد چون مسـتفاد از جمله مَتِّعُوهُنَّ در آیه قبل بمقتضـای اطلاقش اعطاء متعه است بزنان غیر مـدخوله خواه تعیین مهر شـده باشـد یا نشـده باشـد و بمقتضای این آیه زنان غیر مدخوله که مهرشان معین شده باشد باید نصف مهرشان داده شود بنا بر این مورد آیه متعه منحصر میشود بزنان غیر مدخوله که مهر آنان معین نشده باشد.

و آنچه بعضی توهم کرده اند که این آیه ناسخ آیه قبل است فاسد است زیرا تنافی بین این آیه و آن نیست بلکه آیه اول شامل دو حکم است یکی رفع جناح از طلاق دادن مطلق زنان غیر مدخوله اعم از مفروضه الفریضه و غیر مفروضه و دیگر اعطاء متعه بآنهاست و بمقتضای اطلاق، عـدم فرق بین آنهاست ولی این اطلاق را آیه شـریفه مقیـد میفرمایـد بقوله تعالی وَ إِنْ طَلَّقْتُمُوهُنَّ مِنْ قَبْلِ أَنْ تَمَسُّوهُنَّ وَ قَدْ فَرَضْـتُمْ لَهُنَّ فَرِيضَةً فَنِصْفُ ما فَرَضْـتُمْ و البته این حکم مختص بطلاق است ولی اگر زوج وفات کند باید تمام مهر بزوجه داده شود اگر چه غیر

مدخوله باشد چنانچه صریح اخبار مأثوره از ائمه اطهار است.

إِلَّا أَنْ یَعْفُونَ مگر اینکه زوجه در صورتی که بالغه و رشیده و حره باشد از تمام نصف مهر که محقّ است یا بعض آن گذشت کند در اینصورت بر زوج لازم نیست بدهد.

أَوْ یَعْفُوَا الَّذِی بِیَدِهِ عُقْدَهُ النِّکاحِ یا آن کسی که ولی و صاحب اختیار زوجه است و نکاح بدست او و بنظر او واقع شده از نصف مهر یا بعضی از نصف گذشت کند و بنا بر مذهب شیعه الَّذِی بِیَدِهِ عُقْدَهُ النِّکاحِ منحصر است بپدر و جدّ پدری و قیّمی که از طرف پدر یا جدّ پدری تعیین شود و یا حاکم شرع و یا قیّمی که از طرف حاکم شرع برای صغیره یا غیر رشیده معیّن گردد یا کسی که زوجه اختیار تامّه و وکالت مطلقه باو داده باشد.

و اما سایر اقارب زوجه مانند برادر و عم و دایی و غیره هیچگونه اختیاری ندارند و در بعض اخبار که از آنها ذکری شده یا بواسطه قیمومیتی است که از طرف پدر یا جدّ یا حاکم دارند و یا بواسطه احترام و بزرگی و سرپرستی آنها نسبت بکوچکتران است و الا هیچگونه ولایتی نه بر صغیره و نه بر بالغه دارند.

وَ أَنْ تَعْفُوا أَقْرَبُ لِلتَّقْوی این جمله دلیل بر استحباب عفو و ترغیب و تشویق بعفو است چون مهر در ازای بضع است و در غیر مدخوله زوج استفاده از بضع نکرده لذا بهتر اینست که زوجه هم از مهر گذشت کند.

وَ لا تَنْسَوُا الْفَضْلَ بَیْنَکُمْ امر واجب بر طرفین، اداء نصف مهر از طرف زوج و عدم مطالبه زائد بر نصف از طرف زوجه است و فضل عبارت از احسان های دیگر است که زوج علاوه بر نصف مهر نسبت بزوجه روا دارد و یا گذشتی است که زوجه از گرفتن نصف مهری که حق اوست بنماید، و در این جمله خداوند همه مردم را عموما و چنین مرد و زنی را خصوصا برعایت فضل امر میفرماید.

أَنَّ اللَّهَ بِما تَعْمَلُونَ بَصِيرٌ این جمله نیز در مقام ترغیب بفضل است که بندگان بدانند هر عمل خیری که انجام دهند خداوند می بیند و بآن جزای خیر می دهد.

[سوره البقره (۲): آیه ۲۳۸] .... ص : ۴۸۵

حافِظُوا عَلَى الصَّلَواتِ وَ الصَّلاةِ الْوُسْطى وَ قُومُوا لِلَّهِ قانِتِينَ (۲۳۸)

(بر همه نمازها و نماز میانه مراقبت کنید و برای خدا قیام کنید در حالی که اطاعت کننده گانید) حافِظُوا عَلَى الصَّلَواتِ محافظت و حفظ بمعنی نگاهداری است و قوه حافظه را از اینجهت حافظه گفتند که مطالب را در ذهن انسان نگاهداری میکند.

و حفظ و نگاهداری هر چیزی بحسب آن چیز است مثلا حفظ مال باینست که آن را از تلف شدن و اسراف و دستبرد سارق نگاهداری کنند و حفظ جان باینست که انسان خود را در معرض هلاکت و مرض و تصادم و نحو اینها قرار ندهد و حفظ ناموس باینست که عفت و پاکدامنی را رعایت کند و از تماس با اجانب خودداری کند و حفظ دین باینست که اعتقادات خود را از زوال و شک نگاه دارد و اخلاق و اعمال خود را بر وفق آنها قرار دهد و اما حفظ نماز بچند چیز است:

۱- اتیان نماز در وقت آن که اولا- نمازها را در اوقات آن ترک نکند که تارک الصلاه محسوب شود زیرا عقوبت تارک الصلاه بسیار سخت است بلکه ترک صلوه موجب کفر است و تارک صلوه از کسانی است که بی ایمان از دنیا میرود و ثانیا نماز را در اول وقت بجای آورد که نماز اول وقت دارای فضیلت بسیار است و کسی که نماز خود را بآخر وقت بیندازد دلیل بر بی اعتنایی و بی- اهمیتی او بنماز است.

۲- صحیح بجای آوردن نماز، که مقدمات و مقارنات و سایر امور آن صحیح و درست و مطابق دستور شرع باشد و نماز ضایع و باطل بجای نیاورد که ضایع الصلاه در عقوبت مانند تارک الصلاه است و در آیات و اخبار مذمّت بسیار و عقوبت شدید برای ضایع الصلاه ذکر شده در آیه شریفه میفرماید:

فَخَلَفَ مِنْ بَعْدِهِمْ خَلْفٌ أَضاعُوا الصَّلاهَ وَ اتَّبَعُوا الشَّهَواتِ فَسَوْفَ یَلْقَوْنَ غَیًّا و در خبر مروی در لآلی از رسول اکرم صلّی اللّه علیه و آله و سلّم پانزده عقوبت برای ضایع الصلاه ذکر شده سه عقوبت در دنیا و سه عقوبت در وقت نزع و سه در قبر و در برزخ و سه در موقع بعث و نشور و سه در صحرای محشر.

۳- حفظ از اندراس و از بین رفتن نماز که نگذارد نماز از میان جامعه برداشته شود و مردم را بنماز و حفظ احکام و آداب آن امر و ترغیب و تشویق کند و کلمه الصلوات شامل همه نمازهای واجب میشود و اظهر مصادیق آنها نمازهای پنجگانه است و اما نمازهای مستحبه حفظ آنها واجب نیست مگر ببعض معانی حفظ.

وَ الصَّلاهِ الْوُسْطی صلوه وسطی ذکر خاص بعد از عام بواسطه اهمیت آن است و بین مفسرین در تفسیر وسطی اختلاف است بعضی نماز عصر گفتند چون میان دو نماز روزانه و دو نماز شبانه است و بعضی گفتند نماز مغرب است چون سه رکعت است و واسطه بین طول و قصر است یعنی بین نماز چهار رکعتی و دو رکعتی است و بعضی گفتند عشاء است چون واسطه بین دو نمازی است که در سفر قصر نمیشود یعنی نماز مغرب و صبح، و بعضی گفتند صبح است چون وقت آن بین الطلوعین و مشهود ملائکه شب و روز است چنانچه در قرآن میفرماید:

إِنَّ قُرْآنَ الْفَجْرِ کانَ مَشْهُوداً «۱» ۱- سوره اسرای آیه ۸۰

و بعضی گفتند در میان نمازها مخفی است چنانچه لیله القدر در میان شبهای رمضان و ساعت استجابت دعاء در میان ساعات روز جمعه و رضای الهی در میان طاعات و غضب او در میان معاصی و ولی خدا در میان مؤمنین پنهان است که شخص مؤمن مراعات همه نمازها و همه شبهای ماه رمضان و همه ساعات روز جمعه و همه طاعات و معاصی را بنماید و همه مؤمنین را محترم دارد.

ولی همه این اقوال اجتهاد در مقابل نصّ است زیرا در اخبار معتبره از ائمه طاهرین در کافی و غیر آن بنماز ظهر تفسیر شده چون اول نمازی است که فرض شد و زوال ظهر وسط النهار و ساعت استجابت دعاء است.

وَ قُومُوا لِلَّهِ قانِتِينَ قانت را بمعنی خاشع و خاضع و طائع و مداوم بر فعل تفسیر نمودند ولی در اخبار مرویه از حضرت باقر و حضرت صادق (ع) بقنوت نماز تعبیر شده که دعاء در حال قیام در رکعت دوم قبل از رکوع باشد و مراد از قوموا همان حال قیام است برای قنوت.

و در برهان از تفسیر عیاشی از حضرت صادق روایت کرده که فرمود:

(الصلوات رسول اللّه و امیر المؤمنین و فاطمه و الحسن و الحسین و الوسطی امیر المؤمنین و قوموا للّه قانتین طائعین للائمه)

[سوره البقره (۲): آیه ۲۳۹] .... ص : ۴۸۷

فَإِنْ خِفْتُمْ فَرِجالاً أَوْ رُكْباناً فَإِذا أَمِنْتُمْ فَاذْكُرُوا اللَّهَ كَما عَلَّمَكُمْ ما لَمْ تَكُونُوا تَعْلَمُونَ (۲۳۹)

(پس اگر ترسیدید پس نماز گزارید در حالی که پیادگان یا سوارگان باشید، پس هنگامی که ایمن شدید خدا را یاد کنید چنانچه شما را آموخت آنچه نمی دانستید) این آیه راجع بصلاه خوف و مطارده، است و در اخبار بصلاه مواقفه و مسایفه

و مرامحه تعبیر نموده اند و مراد نماز در میدان جنگ با دشمنان است که دو لشگر بهم ریخته و با سیوف و رماح و نحو اینها مقاتله می نمایند و یکدیگر را طرد میکنند، و در بعض اخبار خوف از لصوص و قطاع الطریق و سباع را هم بآن ملحق نموده اند و در کلمات بعضی اعلام صلوه غریق و حریق و مهدوم علیه نیز بآن الحاق شده ولی در اخبار ذکری از آنها نشده و شمول اطلاق خوف نیز بر آن مشکل است و توضیح این مسئله بنحو اختصار اینست که چون در اخبار وارد شده که «

الصلاه لا تسقط بحال

» یعنی نماز در هیچ حالی ساقط نمیشود و در میدان جنگ مجاهدین متمکن از صلوه تامه نیستند و در مقام ضرورت بقدر تمکن باید انجام وظیفه نمود که فرموده اند «الضرورات تتقدر بقدرها»، لذا در میدان جنگ و در حال قتال هر مقداری از نماز که انسان متمکن است باید انجام دهد و رکوع و سجود آن را بایماء و اشاره بجای آورد و لو در حال انحراف از قبله و در حال حرکت و عدم استقرار و متوجه بدشمن باشد و نماز خوف مانند نماز مسافر قصر است و اگر از این مقدار هم متمکن نباشد یعنی اعمال نماز را بایماء و اشاره هم نتواند انجام دهد بواسطه اینکه ممکن است ذهنش از دشمن منصرف گردد، فقط ذکر بر او واجب است، و قدر مسلم از ذکر که باجماع علماء شیعه کافی است این است که نیت کند و تکبیره الاحرام بگوید و اگر ممکن است رو بقبله و گرنه بهر طرفی که متوجه است عوض هر رکعت یک مرتبه تسبیحات اربعه «سبحان اللّه و الحمد للّه و لا اله الا اللّه و اللّه اکبر» بگوید مثلا اگر نماز مغرب است سه مرتبه و اگر سایر نمازها است دو مرتبه بگوید. ولی لزوم این هم معلوم نیست زیرا در بعض اخبار بگفتن تکبیر اقتصار شده و در بعضی تکبیر و تحمید و تهلیل و تسبیح و دعاء ذکر شده و مسلما دعاء واجب نیست بلکه مستحبّ است، علی ای حال آنچه ذکر شد مطابق فتوای علماء اعلام و موافق با احتیاط است.

لکن این حدیث در غریق و حریق و امثال آن جاری نمیباشد و تنقیح مناط هم تمام نبوده و قیاس نیز باطل است و این موارد از مورد اخبار خارجند و حکم آنها حکم مریض است که هر مقدار از نماز که میسور است باید انجام دهد چه از حیث شرایط و چه از حیث اجزاء «لان المیسور لا یسقط بالمعسور، و ما لا یدرک کله لا یترک کله» و اما تفسیر آیه فَإِنْ خِفْتُمْ فَرِجالًا أَوْ رُكْباناً تفریع بر آیه قبل است که امر بمحافظت صلوه فرموده و در اینجا میفرماید اگر خوف برای شما پیدا شد چه در محاربه یا از سباع و لصوص پس نماز بگزارید در حال پیاده یا سواره و رجال جمع راجل یعنی پیاده و رکبان جمع راکب یعنی سواره، یعنی در همان حال محاربه یا فرار از دزد و درنده بهر وضعی هستید نماز بگذارید و رجالا- و رکبانا حال است برای فعل محذوف یعنی «فصلوا رجالا او رکبانا» فَإِذا أَمِنْتُمْ فَاذْكُرُوا اللَّهَ پس هر گاه ایمن شدید به اینکه جنگ راکد شود یا از سباع و لصوص نجات یابید یاد خدا کنید یعنی نماز با تمام اجزاء و شرایط بجای آورید و اطلاق ذکر بر نماز در بسیاری از آیات شده مانند:

اذْكُرُوا اللَّهَ ذِكْراً كَثِيراً در مجمع البحرین در بیان این آیه در ذیل لغت ذکر میگوید «یشتمل الصلاه و قراءه القرآن و تدریس الصلاه و مناظره العلماء» و ظاهرا این مذکورات از باب مثال است و هر چه انسان را متوجه خدا کند و بیاد خدا اندازد اطلاق ذکر بر او صحیح است.

كَما عَلَّمَكُمْ ما لَمْ تَكُونُوا تَعْلَمُونَ آن چنان نماز را بجای آورید که خداوند بشما تعلیم داد و مطابق دستور او و با رعایت شرایط و آداب آن، نه از پیش خود و اختراع خود، زیرا نماز عبادتی است توقیفی و باید طبق دستور شرع عمل شود.

[سوره البقره (۲): آیه ۲۴۰] .... ص : ۴۹۰

وَ الَّذِينَ يُتَوَفَّوْنَ مِنْكُمْ وَ يَذَرُونَ أَزْواجاً وَصِيَّةً لِأَزْواجِهِمْ مَتاعاً إِلَى الْحَوْلِ غَيْرَ إِخْراجٍ فَإِنْ خَرَجْنَ فَلا جُناحَ عَلَيْكُمْ فِي ما فَعَلْنَ فِي أَنْفُسِهِنَّ مِنْ مَعْرُوفٍ وَ اللَّهُ عَزِيزٌ حَكِيمٌ (۲۴۰)

(و کسانی که از شما وفات میکنند و زنهایی را میگذارند وصیت کنند درباره زنانشان، برخورداری از نفقه و کسوه و سکنی را تا یک سال بدون اینکه آنها را بیرون کنند، پس اگر بیرون رفتند بزه بر شما نیست در آنچه درباره خود از معروف انجام میدهند و خداوند غالب و عالم بحکم و مصالح امور است) آیه شریفه مشتمل بر دو حکم است یکی وجوب وصیت متاع نسبت بزنان که عبارت از نفقه و کسوه و سکنی ایشان باشد تا مدت یک سال بشرط اینکه از منزل شوهر متوفی خارج نشوند و این حکم بآیه ارث که ربع یا ثمن از ما ترک شوهر را برای آنها معین میکند منسوخ شد. و دیگر اینکه مدت عده وفات را یک سال ذکر میکند و این حکم نیز بآیه قبل که فرموده يَتَرَبَّصْنَ بِأَنْفُسِهِنَّ أَرْبَعَةَ أَشْهُرٍ وَ عَشْراً نسخ گردید و بر طبق این مطلب دو حدیث روایت شده یکی حدیث مروی از تفسیر عیاشی از ابی عمیر از معاویه بن عمار که از حضرت صادق علیه السّلام از این آیه سؤال میکند میفرماید «

منسوخه نسختها آیه یتربصن بانفسهن اربعه اشهر و عشرا و نسختها آیه المیراث

» دوم حدیث مروی از ابی بصیر که از همین آیه سؤال میکند میفرماید:

«هی منسوخه قلت و کیف انت قال کان الرجل اذا مات انفق علی امرأته من صلب المال حولا ثم اخرجت بلا میراث ثم نسختها آیه الربع و الثمن فالمرأه ینفق علیها من نصیبها

» و اگر این دو حدیث نبود ممکن بود گفته شود که این آیه منافاتی با آیه

عده و میراث ندارد به اینکه این آیه را بر وصیت استحبابی حمل نمود که زوج وصیت کند اگر زوجه تا یک سال احترام گذارد و شوهر اختیار نکرد مخارج او را متحمل شوند و لو اینکه بعد از چهار ماه و ده روز عده او منقضی شود و میراث خود را هم طبق آیه میراث ببرد، و این وصیت از مصارف ثلث باشد که مورث حق وصیت دارد و مربوط بحق وارث نباشد.

وَ الَّذِينَ يُتَوَفَّوْنَ مِنْكُمْ یعنی کسانی که مشرف بر مرگ میشوند از شما مردان، زیرا بعد از مردن وصیت نمیتوان کرد.

وَ يَذَرُونَ أَزْواجاً و زنانی را باقی میگذارند، یکی یا دو تا یا سه تا یا چهار تا که حد اکثر آنست.

وَصِيَّةً لِأَزْواجِهِمْ یا بمعنی (توصون وصیه) که مصدر منصوب بفعل محذوف باشد، یا بمعنی جعل اللَّه وصیه لازواجهم یعنی خداوند مقرر فرموده که درباره زنان خود سفارش کنند.

مَتاعاً إِلَى الْحَوْلِ گذشت که مراد از متاع رزق و کسوه و سکنی و سایر لوازم زندگی است که تا مدت یک سال از مال متوفی باید مصرف آنها کنند، و نصب متاعا بنا بر بدل بودن از وصیه میباشد.

غَيْرَ إِخْراجٍ یا صفت متاع است تا شامل سکنی هم بشود و یا حال برای فاعل متاع است یعنی آنها را از نفقه برخوردار کنید در حالی که آنها را از منزل بیرون ننمائید.

و ممکن است غیر اخراج شرط متاع باشد یعنی در صورتی که از منزل خارج نشوند تا یک سال آنها را از نفقه بهره مند کنید و ممکن است کنایه از شوهر نرفتن باشد یعنی در صورتی که بخانه شوهر دیگر از این خانه بیرون نروند

فَإِنْ خَرَجْنَ فَلا جُناحَ عَلَيْكُمْ فِي ما فَعَلْنَ فِي أَنْفُسِهِنَّ مِنْ مَعْرُوفٍ پس اگر آن زنها از خانه شوهر بیرون شوند و یا شوهر اختیار کنند بر شما که اولیاء متوفی هستید باکی نیست نسبت بآنچه آن زنان درباره خود انجام میدهند از زینت نمودن و تعریض نکاح و نحو اینها در صورتی که مطابق معروف و موافق شرع باشد.

وَ اللَّهُ عَزِيزٌ حَكِيمٌ و خداوند دارای عزت و بزرگواری و قدرت و غلبه و علم بجمیع حکم و مصالح است.

[سوره البقره (۲): آیه ۲۴۱] .... ص : ۴۹۲

وَ لِلْمُطَلَّقاتِ مَتاعٌ بِالْمَعْرُوفِ حَقًّا عَلَى الْمُتَّقِينَ (۲۴۱)

(و برای زنان مطلقه بهره است بوجه معروف که سزاوار و ثابت شده بر پرهیزکاران) وَ لِلْمُطَلَّقاتِ مَتاعٌ بِالْمَعْرُوفِ آیه شریفه بمقتضای اطلاق آن شامل جمیع مطلقات اعم از مدخوله و غیر مدخوله و مفروضه الصداق و غیر مفروضه الصداق و مطلقه بطلاق رجعی و باین می شود زیرا مطلقات جمع محلی بالف و لام است و افاده عموم می نماید.

ولی نوع مفسرین آیه را راجع بمطلقات غیر مدخوله که مهر آنها معین نشده دانسته اند زیرا متاع چنانچه گذشت مخصوص آنهاست و سایر مطلقات اگر مدخوله و مفروضه الصداق باشد تمام مهر را مستحقند و اگر مدخوله غیر مفروضه الصداق باشند مهر المثل حق دارند و اگر غیر مدخوله مفروضه الصداق باشند نصف مهر را باید بآنها بدهند.

لکن اخبار وارده در ذیل آیه مخصوصا اخباری که درباره مطلقات حضرت مجتبی علیه السّلام روایت شده که حضرت بهمه آنها متاع از غلام و کنیز و غیره میدادند

مانع از این تخصیص است زیرا نمی توان گفت تمام آن مطلقات غیر مدخوله بوده اند.

بنا بر این باید گفت آیه در مقام استحباب و رجحان متاع نسبت بهمه مطلقات است و مخصوصا ذیل آیه که میفرماید حَقًّا عَلَی الْمُتَّقِینَ یعنی اهل تقوی چنین می کنند مؤید استحباب و رجحان آنست و این خود نوعی از احسان درباره مطلقات است و منافات با نصف مهر یا تمام مهر در غیر مدخوله و مدخوله ندارد بلکه در اخبار تصریح دارد که این آیه شامل مدخوله نیز هست چنانچه در حدیث حلبی از حضرت صادق علیه السّلام است که در بیان آیه فرمود

(متاعها بعد ما تنقضی عدتها)

و معلوم است که غیر مدخوله عده ندارد.

و همچنین در حدیث ابن سنان و حدیث سماعه حضرت بهمین عبارت فرموده اند.

و نیز در حدیث معاویه بن عمار و حدیث ابی بصیر از حضرت صادق علیه السّلام این معنی روایت شده.

و باز در اخبار قرائن زیادی دارد که این استحبابی میباشد چنانچه در حدیث حفص از حضرت صادق (ع) است که سؤال میکند «

عن الرجل یطلق امرأته یمتعها؟ قال نعم، اما یحب ان یکون من المحسنین اما یحب ان یکون من المتقین

» که عبارت واضح بر استحباب است.

و از شواهد استحباب اینکه حدّ معینی برای متاع در اخبار ذکر نشده بلکه برای موسر عبد و امه و برای معسر حنطه و ربیب و ثوب و دراهم ذکر شده، حتی در حدیث از ادنی المتاع سؤال شده و در جواب فرموده اند:

(الخمار و شبهه) و همه این اخبار در تفسیر برهان مذکور است.

و لام للمطلقات برای اختصاص است و کلمه متاع نکره است که افاده عموم

کنـد یعنی هر متاعی باشـد بآنها اختصاص دهیـد و بالمعروف یعنی آن مقـدار که در خور قدرت زوج و شـئون زوجه و مطابق عرف باشد.

حَقًّا عَلَى الْمُتَّقِينَ خداوند بر اهل تقوی این بهره مند نمودن مطلقات را مقرر داشته است.

[سوره البقره (۲): آیه ۲۴۲] .... ص : ۴۹۴

كَذلِكَ يُبَيِّنُ اللَّهُ لَكُمْ آياتِهِ لَعَلَّكُمْ تَعْقِلُونَ (۲۴۲)

(این چنین خداوند برای شـما آیاتش را بیان میکند باشد که شما تعقل نمائید) بیان و تبیین بمعنی اظهار است و مفاد آیه شریفه اینست که خداونـد برای ارشاد و هـدایت بندگان آیات شـریفه قرآن و احکام آن را نازل فرمود و غرض از انزال آنها درک و تفهم و تعقـل آنـان بود که مصالـح و مفاسـد و منافع و مضار امور دنیوی و اخروی را درک کننـد و خود را از مهالک نشـئتین نجات دهند و حقیقت عقل همین است که انسان بواسطه آن سعادت دنیا و آخرت خود را تامین نماید چنانچه در کافی روایت کرده که از امیر المؤمنین علیه السّلام از عقل سؤال شد فرمود

(العقل ما عبد به الرحمن و اکتسب به الجنان)

و در علم اخلاق عقل را بدو قسـمت تقسـیم نموده اند: عقل نظری که معرفت بصلاح و فساد و حق و باطل و حسن و قبح امور است و ادله عقلیه و نقلیه از آیات و اخبار متکفل آنست.

و عقل عملی که تدبیر امور مطابق عقل نظری از تحصیل عقائد حقه و اخلاق حمیده و اعمال صالحه میباشد.

[سوره البقره (۲): آیه ۲۴۳] .... ص : ۴۹۴

أَ لَمْ تَرَ إِلَى الَّذِينَ خَرَجُوا مِنْ دِيارِهِمْ وَ هُمْ أُلُوفٌ حَذَرَ الْمَوْتِ فَقالَ لَهُمُ اللَّهُ مُوتُوا ثُمَّ أَحْياهُمْ إِنَّ اللَّهَ لَذُو فَضْلٍ عَلَى النَّاسِ وَ لكِنَّ أَكْثَرَ النَّاسِ لا يَشْكُرُونَ (۲۴۳)

(آیا ندانستی کسانی را که از دیار خود از ترس موت بیرون رفتند و حال آنکه

هزارها بودند، پس خداوند بآنها گفت بمیرید، و سپس آنان را زنده نمود بدرستی که خداوند صاحب فضل نسبت بمردم است ولی اکثر مردم سپاسگزار نیستند). در تفسیر آیه از جهاتی بین مفسرین اختلاف است و ما از اختلافات آنها صرف نظر نموده و آنچه مفاد اخباری است که در تفسیر برهان از کافی کلینی ره و تفسیر عیاشی و احتجاج طبرسی از حضرت باقر و صادق (ع) روایت کرده اکتفاء می نمائیم و مضمون آن اخبار بنحو اختصار اینست که اینها قومی بودند از شهری از شهرهای شام هنگامی که طاعون آمد اغنیاء از شهر بیرون شده و فقراء ماندند، اکثر آنها که ماندند هلاک شدند و از اغنیاء کمی مردند، مرتبه دیگر که طاعون آمد رأیشان بر این مجتمع شد که همه از شهر خارج شوند و از ترس طاعون بیرون شدند و بشهر ویرانی وارد گردیدند که اهل آن بطاعون هلاک شده بودند پس چون در آنجا فرود آمده و رحل اقامت افکندند حق تعالی اراده کرد که همه آنها را بمیراند لذا در آن ساعت مردند و استخوانهای آنها پوسیده شد، پیغمبری حزقیل نام از آنجا عبور نمود و آن وضع را مشاهده نمود گریه کرد و گفت پروردگارا کاش اینها را چنانچه میراندی زنده میکردی تا شهرهای ترا آباد نموده و با بندگان صالح تو ترا عبادت کنند، خطاب رسید دوست میداری آنها زنده شوند عرض کرد بلی پس خداوند همه آنها را زنده نمود، راوی عرض میکند آیا آنها دو مرتبه مردند؟ فرمود نه بلکه مدتها زیست نموده و بعبادت مشغول بودند و میخوردند و نکاح نمودند تا از دنیا رفتند.

أَ لَمْ تَرَ إِلَى الَّذِينَ خَرَجُوا مِنْ دِيارِهِمْ استفهام تقریری است و رؤیت بمعنی علم است و گفتند این کلمه موضوع برای تعجب و تعظیم است که مطلب را در نظر سامع بزرگ جلوه دهند، و دیار جمع دار است و دار بر خانه و منزل و شهر اطلاق میشود گفته میشود دار السلطنه، دار الملک، دار الخلافه، دار العلم و نحو اینها

و اصل دار از دور است زیرا در آن متصرف دور میزند.

وَ هُمْ أُلُوفٌ الوف جمع الف است و برای الف دو جمع است یکی آلاف که از سه هزار تا ده هزار است و دیگر الوف که جمع کثرت است و از ده هزار ببالا را نیز شامل میشود حَذَرَ الْمَوْتِ مفعول له است یعنی بجهت ترس از مرگ و طاعون از شهر خارج شدند.

فَقالَ لَهُمُ اللَّهُ مُوتُوا قول در اینجا بمعنی اراده و مشیت است مثل آیه شریفه إِذا أَرَدْناهُ أَنْ نَقُولَ لَهُ كُنْ فَيَكُونُ «۱» چون قول خداوند همان فعل اوست که بمجرد تعلق اراده واقع میشود و یا کلامی است که بایجاد او مسموع میشود مانند کلام خدا با موسی، و مانند قرآن مجید که کلام الهی است و معنی جمله اینست که خداوند اراده فرمود که آنها بمیرند و بمجرد اراده او همه مردند. ثُمَّ أَحْياهُمْ ثم برای تراخی است یعنی بین مردن و زنده شدن آنها زمانی فاصله شد و مرجع ضمیر (هم) همان (الذین) یعنی آنهایی که از دیارشان خارج شده و خداوند آنها را میرانید زنده نمود.

إِنَّ اللَّهَ لَذُو فَضْلٍ عَلَى النَّاسِ یعنی زنده کردن تفضلی از جانب خداوند نسبت بآنها بود و همین جمله دلیل است بر اینکه اینان پس از زنده شدن اهل ایمان و تقوی و عبادت و بندگی شدند زیرا اگر کافر یا فاسق بودند زنده شدن آنها عقوبت و وبال برای آنها بود نه تفضل.

وَ لكِنَّ أَكْثَرَ النَّاسِ لا يَشْكُرُونَ ولی اکثر مردم قدر نعمت حیات که از تفضل خدا بر بندگان است ندارند و از این نعمت که از هر دمی از آن میتوان سعادت خود را تأمین نمود استفاده ننموده و عمر خود را صرف معاصی و توغل در زخارف دنیوی میکنند ۱- سوره النحل آیه ۴۲

(تنبیه) این آیه شریفه یکی از ادله قطعیه بر امکان رجعت است و اینکه پس از رجعت باز تکلیف متوجه انسان میشود اگر چه بموت تکلیف ساقط گردد و ما در جلد دوم کلم الطیب آیات و اخبار و گفتار علماء اعلام و کتب مؤلفه در این مسئله و اشکالات وارده بر آن و جواب آنها را متذکر شده ایم «۱».

[سوره البقره (۲): آیه ۲۴۴] .... ص: ۴۹۷

وَ قاتِلُوا فِی سَبِیلِ اللَّهِ وَ اعْلَمُوا أَنَّ اللَّهَ سَمِیعٌ عَلِیمٌ (۲۴۴)

(در راه خدا قتال کنید و بدانید که خداوند شنوا و داناست) وَ قاتِلُوا فِی سَبِیلِ اللَّهِ امر بقتال است و امر ظاهر در وجوب میباشد و فی سبیل اللَّه یعنی در راه دین خدا و اعلای کلمه اسلام و ترویج شعائر الهی و دفع اعداء دین بقصد اطاعت و تقرب بخدا، و این همان جهاد است که یکی از فروع مهمه دین بوده و آیات و اخبار در فضیلت و اهمیت آن بسیار است.

مانند آیه شریفه إِنَّ اللَّهَ اشْتَری مِنَ الْمُؤْمِنِینَ أَنْفُسَهُمْ وَ أَمْوالَهُمْ بِأَنَّ لَهُمُ الْجَنَّهَ یُقاتِلُونَ فِی سَبِیلِ اللَّهِ فَیَقْتُلُونَ وَ یُقْتَلُونَ، الی قوله تعالی، وَ ذلِکَ هُوَ الْفَوْزُ الْعَظِیمُ «۲» و آیه شریفه وَ فَضَّلَ اللَّهُ الْمُجاهِدِینَ عَلَی الْقاعِدِینَ أَجْراً عَظِیماً دَرَجاتٍ مِنْهُ وَ مَغْفِرَهً وَ رَحْمَهً «۳» و غیر اینها از آیات دیگر.

و در وسائل از حضرت صادق علیه السّلام از پیغمبر اکرم صلّی اللَّه علیه و آله و سلّم روایت کرده که فرمود

(للجنّه باب یقال له باب المجاهدین الحدیث)

و از حضرت صادق علیه السّلام روایت کرده که فرمود «

الجهاد افضل الاشیاء بعد الفرائض

» و از امیر المؤمنین علیه السّلام روایت کرده که فرمود

(فان الجهاد باب من ابواب ۱- صفحه ۲۳۷ الی آخر المجلد

۲- سوره توبه آیه ۱۱۲

۳- سوره نساء آیه ۹۷- ۹۸

الجنّه فتحه اللَّه لخاصه اوليائه الحديث)

و غير اينها از اخبار ديگر كه در وسائل و مستدرك و غيره روايت كرده اند.

و اشكالاتى كه بر اين مسئله از طرف بعضى از معاندين وارد شده قبلا متذكر شده و پاسخ داده ايم «۱».

و احكام جهاد و فروع مربوطه بآن نيز در كتب فقهيه مسطور است.

وَ اعْلَمُوا أَنَّ اللَّهَ سَمِيعٌ عَلِيمٌ بدانيد كه خداوند بآنچه مى گوييد شنوا و بآنچه ميكنيد داناست.

[سوره البقره (۲): آيه ۲۴۵] .... ص: ۴۹۸

مَنْ ذَا الَّذِى يُقْرِضُ اللَّهَ قَرْضاً حَسَناً فَيُضاعِفَهُ لَهُ أَضْعافاً كَثِيرَهً وَ اللَّهُ يَقْبِضُ وَ يَبْصُطُ وَ إِلَيْهِ تُرْجَعُونَ (۲۴۵)

(كيست آنكه بخدا قرض نيكو دهد تا خداوند براى او دو چندان كند دو چندانهاى بسيار، و خدا ميگيرد و فراخى ميدهد و بسوى او بازگشت مى كنيد) مَنْ ذَا الَّذِى يُقْرِضُ اللَّهَ قَرْضاً حَسَناً خداوند تبارك و تعالى براى ترغيب و تحريص مؤمنين بانفاق در راه خدا در اين آيه مباركه آن را بقرض دادن بخدا تعبير فرموده و اين معنى جميع انفاقات واجبه و مستحبه را كه در شريعت مطهره اسلام مقرر شده شامل ميگردد مانند زكاه و خمس و نفقه واجب النفقه و صدقه مستحبه وصله رحم و احسان بفقراء و ايتام و سادات و اعلاء كلمه دين و مصارف حج و زيارات و سوگوارى خاندان عصمت و طهارت و اعانت باهل علم و نشر كتب علميه و ساير مصارف خيريه كه هر يك در حد خود عبادتى بزرگ و داراى ۱- در همين مجلد صفحه ۴۱۲- ۴۱۵

مثوبات بسیار است و ما در ذیل آیه شریفه وَ مِمَّا رَزَقْناهُمْ یُنْفِقُونَ «۱» نسبت باکثر آنها بسطی داده ایم.

و تعبیراتی که در این آیه فرموده و ذیلا بآنها اشاره میشود همه از باب لطف و عنایت بمؤمنین و ترغیب و تشویق باین امر عظیم است:

۱- این انفاقات را بعنوان قرض بخدا تعبیر فرموده به اینکه او غنی بالذات است و هیچگونه احتیاجی بکسی ندارد.

۲- بقرض حسن تعبیر نمود و برای قرض حسن چند معنی ذکر نموده اند قرض بدون رباء، قرض بدون من و اذی، قرض از مال حلال، ولی ظاهرا مراد قرضی است که از روی خلوص نیت و تقرب یافتن باو باشد.

۳- جمله «فیضاعفه» است که ضعف بمعنی دو چندان است یعنی این قرض را ما دو برابر رد میکنیم.

۴- کلمه «اضعافا کثیره» یعنی هر ضعف از آن را نیز مضاعف میکنیم، دو برابر را چهار برابر و چهار برابر را هشت برابر و هشت برابر را شانزده برابر و هکذا الی ما شاء اللّه عوض عنایت میکند، و چون معین نفرموده که این پاداش در دنیا یا در آخرت است بمقتضای اطلاق، شامل هر دو میشود.

۵ و ۶- جمله وَ اللَّهُ یَقْبِضُ وَ یَبْصُطُ یعنی قبض و بسط بدست او است و ممکن است مراد از قبض گرفتن نعمت و از بسط اعطاء آن باشد یعنی نعمی که در اختیار شماست خدا بشما عطا فرموده و اگر بخواهد از شما میگیرد و ممکن است مراد از قبض، گرفتن صدقات باشد یعنی خداوند انفاقات شما را بدست خود میگیرد اشاره به اینکه بحساب خود محسوب میدارد چنانچه در باب صدقات این معنی در اخبار وارد شده و مراد از بسط، عوض دادن باشد یعنی خدا است که باضعاف ۱- مجلد اول ص ۲۱۰- ۲۴۰

کثیره و مضاعفه انفاقات شما را عوض میدهد.

۷- جمله وَ إِلَيْهِ تُرْجَعُونَ بـازگشت شـما بسوی اوست و از عنایات کامله و نعم دائمه او برخوردار خواهیـد شـد و از اخباری که در تفسیر برهان در ذیل این آیه روایت کرده سه مطلب استفاده میشود:

۱- مورد آیه بصله امام تفسیر شده و معلوم است که این معنی اظهر مصادیق آیه است و منافی با عموم و اطلاق آن نیست.

۲- لفظ کثیره را بما لا تحصی تفسیر نموده اند یعنی عنایات الهیه که شامل اهل انفاق میشود بی حدّ و حصر است.

۳- قبض و بسـط را بمنـع و اعطـاء تفسـیر نموده انـد یعنی بمقتضـای حکمت بعضـی را از بعضـی نعم منع نموده و ببعضـی عطا میفرمایـد و این تفسـیر برای ترغیب در انفاق است که اگر انفاق کننـد مورد بسط الهی و زیادتی نعمت او میشونـد و اگر ترک انفاق کننـد مورد قبض نعمت و از دست دادن آن میگردنـد زیرا فقر و غنا و عطا و منع بـدست اوست و هر که در راه او بذل و بخشش کند باضعاف مضاعف باو عطا میکند و هر که بخل ورزد نعمت را از او میگیرد.

[سوره البقره (۲): آیه ۲۴۶] .... ص: ۵۰۰

أَ لَمْ تَرَ إِلَى الْمَلَإِ مِنْ بَنِي إِسْرائِيلَ مِنْ بَعْدِ مُوسى إِذْ قالُوا لِنَبِيٍّ لَهُمُ ابْعَثْ لَنا مَلِكاً نُقاتِلْ فِي سَبِيلِ اللَّهِ قالَ هَلْ عَسَيْتُمْ إِنْ كُتِبَ عَلَيْكُمُ الْقِتالُ أَلَّا تُقاتِلُوا قالُوا وَ ما لَنا أَلَّا نُقاتِلَ فِي سَبِيلِ اللَّهِ وَ قَدْ أُخْرِجْنا مِنْ دِيارِنا وَ أَبْنائِنا فَلَمَّا كُتِبَ عَلَيْهِمُ الْقِتالُ تَوَلَّوْا إِلَّا قَلِيلًا مِنْهُمْ وَ اللَّهُ عَلِيمٌ بِالظَّالِمِينَ (۲۴۶)

(آیا ندیدی گروهی از بنی اسرائیل را بعد از موسی وقتی که گفتند به پیغمبرشان برای ما پادشاهی برانگیزان تا در راه خدا قتال کنیم، پیغمبر گفت آیا اگر

قتال بر شما واجب شود امید نمیرود که قتال کنید؟ گفتند چگونه میشود که ما در راه خدا قتال نکنیم و حال آنکه از خانه ها و اولادمان بیرون شده ایم، پس چون قتال بر آنها فرض شد جز کمی از آنان رو گردانیده و اعراض نمودند و خدا بستمکاران داناست) کلمات مفسرین در شرح این آیات چون مستند بمدرک معتبری نیست از ذکر آن خود داری میشود ولی بالغ بر هیجده حدیث در تفسیر مجمع البیان و برهان از کافی و تفسیر علی بن ابراهیم و صدوق و تفسیر عیاشی و احتجاج طبرسی نقل کرده اند که چون ذکر آنها موجب تطویل میشود، ما در ذیل تفسیر جملات آیات آنچه مستفاد از این اخبار است بآن اشاره میکنیم.

أَ لَمْ تَرَ إِلَى الْمَلَإِ مِنْ بَنِي إِسْرائِيلَ چنانچه گذشت الم تر بمعنی الم تعلم است و ملاء بمعنی جماعت اشراف و بزرگان قوم است و بنی اسرائیل دوازده سبط از دوازده اولاد یعقوبند.

مِنْ بَعْدِ مُوسى این گروه از بنی اسرائیل بعد از موسی بودند زیرا بعد از وفات موسی بنی اسرائیل شرارت ورزیدند و از اطاعت اوامر الهی سر پیچیدند و خداوند جالوت که از قبطیان بود بر آنها مسلط فرمود و وی آنها را از دیارشان بیرون نمود و زنهای آنها را بکنیزی و بچه های آنها را بغلامی گرفتند و شرح شرارتهای یهود و سرپیچی آنها را از دستور خدا در کلم الطیب در ذیل قطع تواتر تورات متذکر شده ایم «۱» إِذْ قالُوا لِنَبِيٍّ لَهُمُ ابْعَثْ لَنا مَلِكاً نُقاتِلْ فِي سَبِيلِ اللَّهِ طبق اخبار وارده آن پیغمبر ارمیاء بوده که بنی اسرائیل در اثر فشاری که از طرف بیگانگان متوجه آنان شده بود از او خواستند که از خدا بخواهد پادشاه مقتدری برای ۱- مجلد اول ص ۲۶۲- ۲۷۴

آنها برگزیند تا گرد او جمع شده و با جالوت و لشگریان او قتال کنند و شرّ آنها را از خود دفع نمایند.

قالَ هَلْ عَسَیْتُمْ إِنْ کُتِبَ عَلَیْکُمُ الْقِتالُ أَلَّا تُقاتِلُوا عسی از افعال مقاربه و برای ترجی و امید است چه نسبت بامر مکروه باشد یا نسبت بامر مطلوب مانند آیه شریفه عَسی أَنْ تَکْرَهُوا شَیْئاً وَ هُوَ خَیْرٌ لَکُمْ وَ عَسی أَنْ تُحِبُّوا شَیْئاً وَ هُوَ شَرٌّ لَکُمْ «۱» و اینجا نسبت بامر نامطلوب است که مخالفت از قتال باشد یعنی آیا تصور نمیرود که اگر بر شما قتال واجب شود مخالفت کنید چنانچه سایر اوامر الهی را مخالفت نمودید و کتب بمعنی فرض و وجوب است چنانچه در کُتِبَ عَلَیْکُمُ الصِّیامُ و نحو آن گذشت، و حاصل جمله اینست که اعمال و رفتار شما مایه امیدواری نیست که اگر جهاد بر شما فرض شود اطاعت کنید و مخالفت ننمائید.

قالُوا وَ ما لَنا أَلَّا نُقاتِلَ فِی سَبِیلِ اللَّهِ وَ قَدْ أُخْرِجْنا مِنْ دِیارِنا وَ أَبْنائِنا در جواب آن پیغمبر گفتند چه چیز باعث این میشود که ما قتال نکنیم با اینهمه فشار و ظلمی که بما وارد شده و ما را از بلاد خود بیرون کرده اند و بچه های ما را از ما گرفته و بین ما و آنها جدایی انداخته اند.

فَلَمَّا کُتِبَ عَلَیْهِمُ الْقِتالُ تَوَلَّوْا إِلَّا قَلِیلًا مِنْهُمْ چون قتال بر آنها واجب شد اعراض نموده و مخالفت کردند جز عده قلیلی از آنها که در حدیث مروی از قمی دارد که آن عده شصت هزار نفر بودند.

وَ اللَّهُ عَلِیمٌ بِالظَّالِمِینَ خداوند بستمکاران یعنی آنهایی که مخالفت از جهاد نمودند آگاه است و تعبیر از مخالفین قتال بظالمین برای اینست که آنها هم ظلم بنفس نمودند چون خود را بواسطه مخالفت امر خدا و معصیت او در معرض عقوبت ۱- سوره بقره آیه ۲۱۳

قرار دادنـد و هم ظلم بـديگران، زيرا مخالفت آنها از قتال سبب ضـعف آن عـده قليل بود و هم ظلم بـدين زيرا در اعلاء كلمه دين سستى نموده و سبب ضعف آن شدند

[سوره البقره (۲): آيه ۲۴۷] .... ص : ۵۰۳

وَ قـالَ لَهُمْ نَبِيُّهُمْ إِنَّ اللَّهَ قَـدْ بَعَثَ لَكُمْ طـالُوتَ مَلِكاً قالُوا أَنَّى يَكُونُ لَهُ الْمُلْكُ عَلَيْنا وَ نَحْنُ أَحَقُّ بِالْمُلْكِ مِنْهُ وَ لَمْ يُؤْتَ سَـعَةً مِنَ الْمالِ قالَ إِنَّ اللَّهَ اصْطَفاهُ عَلَيْكُمْ وَ زادَهُ بَسْطَةً فِي الْعِلْمِ وَ الْجِسْمِ وَ اللَّهُ يُؤْتِي مُلْكَهُ مَنْ يَشاءُ وَ اللَّهُ واسِعٌ عَلِيمٌ (۲۴۷)

(و پيغمبرشان مر ايشان را گفت كه خداوند طالوت را بر شـما پادشاه برگزيد گفتند چگونه براى او بر ما پادشاهى باشد و حال آنكه ما بپادشاهى از او سزاوارتريم و فراخى مال باو داده نشده، پيغمبر گفت همانا خدا او را بر شما برگزيد و وسعت در علم و جسم باو فزونى داد و خـدا پادشاهيش را بهر كه بخواهـد ميدهـد و خداونـد محيط و داناست) وَ قالَ لَهُمْ نَبِيُّهُمْ إِنَّ اللَّهَ قَـدْ بَعَثَ لَكُمْ طالُوتَ مَلِكاً بعد از آنكه بنى اسرائيل از پيغمبرشان ارميا «۱» چنين تقاضايى نمودند او بايشان گفت كه خداوند طالوت را براى شـما پادشاه قرار داد و طالوت مردى فقير و داراى شـغل سـقائى و از اولاد بنيامين بود ولى اعلم بنى اسـرائيل و اشجع آنها بود.

قالُوا أَنَّى يَكُونُ لَهُ الْمُلْكُ عَلَيْنا وَ نَحْنُ أَحَقُّ بِالْمُلْكِ مِنْهُ با اينكه بنى اسـرائيل خودشان از پيغمبرشان خواسته بودند كه پادشاهى براى آنها تعيين كند و پيغمبرشان فرمود كه خداوند طالوت را براى شما برگزيد و با كلمه «لهم» ۱- و در مجمع البيان و روايتى در بحار از حضرت باقر (ع) آن پيغمبر را اشموئيل ذكر كرده كه بعربى اسمعيل است و در عهدين بلفظ صموئيل يافت ميشود.

که دلالت بر نفع میکند این مطلب را بیان فرمود یعنی سلطنت طالوت بنفع شما است، ولی آنها اعتراض نموده و وی را لایق پادشاهی ندانسته و با کلمه (علینا) که دال بر ضرر است این معنی را اظهار کردند و این اولین مخالفتی بود که از آنها در این باره صادر شد، چون خیال میکردند سلطنت باید در بیت یوسف، و سلطان شخص متمکن و ثروتمند و دارای اسم و عنوان باشد چنانچه یهود زمان پیغمبر اسلام توهم کرده بودند که پیغمبری که در کتب آنها بوی بشارت داده شده باید از بنی اسرائیل باشد و چون دیدند از بنی اسمعیل است مخالفت نمودند از اینجهت گفتند چگونه برای طالوت سلطنتی بر ما باشد و حال آنکه ما بپادشاهی سزاوارتر از اوئیم، زیرا دارای ثروت و مکنت و اسم و عنوان و از بیت پادشاهی می باشیم.

وَ لَمْ یُؤْتَ سَعَةً مِنَ الْمالِ و طالوت وسعت در مال باو داده نشده و مرد فقیر و تهی دست است.

قالَ إِنَّ اللَّهَ اصْطَفاهُ عَلَیْکُمْ پیغمبرشان گفت که او را خدا برگزیده است و کسی را که خدا انتخاب کند البته شایسته و لایق است و خداوند حکیم شخص نالایق را اختیار نمی فرماید.

«وَ زادَهُ بَسْطَةً فِی الْعِلْمِ وَ الْجِسْمِ» اگر مال ندارد خداوند دو چیز باو عنایت فرموده که بواسطه آن دو بر شما برتری دارد و لایق مقام پادشاهی و تدبیر امور است یکی علم که بواسطه آن سیاست و مملکت داری و تدبیر امور کشوری و لشگری را میتواند بکند و دیگر بسطه در جسم یعنی قدرت و قوت و شجاعت که لازمه پیشوایی و سلطنت است.

وَ اللَّهُ یُؤْتِی مُلْکَهُ مَنْ یَشاءُ و خدا پادشاهیش بهر که بخواهد میدهد اشاره به اینکه شما در مقابل امر و قضاء الهی باید تسلیم باشید و از خود اظهار نظر

کنید چنانچه در آیه دیگر میفرماید وَ ما کانَ لِمُؤْمِنٍ وَ لا مُؤْمِنَهٍ إِذا قَضَی اللَّهُ وَ رَسُولُهُ أَمْراً أَنْ یَکُونَ لَهُمُ الْخِیَرَهُ مِنْ أَمْرِهِمْ «۱» وَ اللَّهُ واسِعٌ عَلِیمٌ و خداوند واسع است یعنی محیط بجمیع عوالم و همه اشیاء است و علم و قدرت و رحمتش بر همه چیز احاطه دارد چنانچه میفرماید.

وَسِعَ رَبِّی کُلَّ شَیْ ءٍ عِلْماً «۲» و نیز میفرماید وَسِعْتَ کُلَّ شَیْ ءٍ رَحْمَهً وَ عِلْماً «۳» مغفرت و آمرزش او وسیع است و همه گناهان را شامل میشود چنانچه میفرماید إِنَّ رَبَّکَ واسِعُ الْمَغْفِرَهِ «۴» و بالجمله واسع بر چیزی گفته میشود که حد و انتهاء نداشته باشد و صفات خداوند همه غیر محدود و غیر متناهی است.

و علیم است یعنی بحکم و مصالح امور دانا است و شایستگی و لیاقت هر کس را می داند.

و از این آیه چند نکته استفاده میشود:

۱- چنانچه انتخاب پیغمبر با خداست تعیین پادشاه و مدبّر امور کشوری و لشکری هم باید بانتخاب او باشد و مردم نمیتوانند اجتماع نموده و برأی خود کسی را انتخاب نمایند و این اساس مذهب اهل تسنن را باطل میکند که خلافت را بانتخاب مردم و اجماع امّت میدانند و همچنین سلطنت بنی امیه و بنی عباسی و سایر سلاطین جور را که بقهر و غلبه و زور و حیل و تزویر بر مردم مسلط شدند باطل میسازد و ادله ایکه بر وجوب اطاعت اولی الامر است شامل اینها نیست بلکه اطاعت آنها اعانت بظلم و رکون بظالم است.

۲- در موضوع سلطنت و ریاست عامه مال و جاه و عنوان مدخلیت ندارد بلکه شرط اساسی آن دو چیز است یکی اعلمیت که از همه افراد رعیت علم او بیشتر و ۱- سوره احزاب آیه ۳۶

۲- سوره انعام آیه ۸۰

۳- سوره مؤمن آیه ۷ [.....]

۴- سوره النجم آیه ۳۳

و بتدبیر امور آگاه تر و واردتر باشد، و دیگری شجاعت که ترس و ملاحظه و محافظه کاری در اجراء قانون و مجازات جنایت کاران نداشته باشد.

و اینهم دلیل دیگری بر بطلان خلافت خلفای جور است که هم از علم بی بهره و هم از شجاعت و سایر کمالات عاری بودند.

۳- این توهمی که بنی اسرائیل میکردند که باید نبوت در اولاد لاوی یکی از پسران یعقوب و سلطنت در اولاد یوسف پسر دیگر او باشد توهم باطل است زیرا طالوت که خدا او را بپادشاهی برگزید نه از اولاد لاوی و نه از اولاد یوسف بود بلکه از اولاد بنیامین برادر یوسف بود و همچنین توهم اینکه نبوت و سلطنت در یک خانواده جمع نمیشود و باید از هم جدا باشد نیز باطل است، زیرا داود هم مقام نبوت و هم مقام پادشاهی داشت.

[سوره البقره (۲): آیه ۲۴۸] .... ص : ۵۰۶

وَ قالَ لَهُمْ نَبِيُّهُمْ إِنَّ آيَةَ مُلْكِهِ أَنْ يَأْتِيَكُمُ التَّابُوتُ فِيهِ سَكِينَةٌ مِنْ رَبِّكُمْ وَ بَقِيَّةٌ مِمَّا تَرَكَ آلُ مُوسى وَ آلُ هارُونَ تَحْمِلُهُ الْمَلائِكَةُ إِنَّ فِي ذلِكَ لَآيَةً لَكُمْ إِنْ كُنْتُمْ مُؤْمِنِينَ (۲۴۸)

(و پیغمبرشان بایشان گفت بدرستی که نشانه پادشاهی او اینست که می آید شما را تابوت در حالی که در او آرامشی است از جانب پروردگارتان، و بقیه از آنچه آل موسی و آل هارون واگذاردند، و حال آنکه ملائکه آن را حمل میکنند بدرستی که در این امر نشانه برای شماست اگر مؤمن باشید) وَ قالَ لَهُمْ نَبِيُّهُمْ إِنَّ آيَةَ مُلْكِهِ مستفاد از آیه قبل و این آیه میشود بنی اسرائیل قبول نکردند که پادشاهی طالوت از جانب پروردگار باشد و گویا مطالبه دلیل نمودند، لذا پیغمبرشان فرمود نشانه پادشاهی او و دلیل اینکه طالوت از جانب پروردگار ملک باو عطا شده این نشانه است.

أَنْ يَأْتِيَكُمُ التَّابُوتُ که میآید شما را تابوت، و تابوت صندوقی بوده که ودایع انبیاء در آن بوده و آنچه در اخبار ذکر فرموده اند مثل خبری که از حضرت کاظم علیه السّلام روایت شده که عصای موسی در آن بود و یا خبری که از حضرت باقر علیه السّلام روایت شده که شکسته های الواح تورات در آن بوده و نحو اینها، منافات با عموم ودایع ندارد از آن طرف هم دلیلی نداریم که بگوئیم جمیع ودایع انبیاء در آن بوده بلکه آنچه مستفاد از اخبار است پاره از ودایع انبیاء در آن بوده است و از جمله «یأتیکم» استفاده میشود که تابوت در نزد بنی اسرائیل نبوده که خبر میدهد که نزد شما میآید با اینکه از ودایع بوده و باید در نزد آنها باشد ولی چون بنی اسرائیل شرارت ورزیدند و بشرک و بت پرستی گرائیدند و بتابوت و سایر مقدسات دینی استخفاف نمودند خداوند عمالقه را بر آنها مسلّط نموده بسیاری از آنها را کشتند و اموال آنها را غارت نموده و من جمله تابوت را هم بردند و هنگامی که طالوت بپادشاهی منصوب شد برای اثبات سلطنت او ملائکه مأمور شدند که آن تابوت را نزد بنی اسرائیل بیاورند و این معجزه از جانب آن پیغمبر بود برای اثبات اینکه طالوت منصوب از جانب پروردگار است چنانچه این معنی مستفاد از اخبار مرویه از کافی و مجمع و غیره است.

فِيهِ سَكِينَةٌ مِنْ رَبِّكُمْ سکینه اسم مصدر از سکون است مانند بقیه و قضیه و عزیمه و نحو اینها یعنی در تابوت چیزی است که موجب سکونت نفس و قوت قلب و ثبات قدم و غلبه بر اعداء دین میشود مانند قرآن و حرزهای مأثوره که نزد مؤمن باعث حفظ او و قوه قلب و ثبات قدم او میگردد.

وَ بَقِيَّةٌ مِمَّا تَرَكَ آلُ مُوسى وَ آلُ هارُونَ تعبیر ببقیه دلیل بر اینست که تمام ما ترک آل موسی و آل هارون نبوده بلکه بسیاری از آنها مفقود شده و از بین رفته بوده مانند الواح تورات و سایر کتب انبیاء چنانچه مکرر این مطلب را تذکر داده ایم

بلکه طبق اخبار بعضی شکسته های الواح تورات و عصای موسی و درع موسی و امثال اینها در آن بوده و ممکن است مراد از بقیه بقیه از علم باشد.

تَحْمِلُهُ الْمَلائِکَهُ ملائکه آن تابوت را حمل میکنند و این خود معجزه دیگری بر اثبات حقانیت طالوت بوده.

إِنَّ فِی ذلِکَ لَآیَهً لَکُمْ إِنْ کُنْتُمْ مُؤْمِنِینَ تعبیر بآیه با اینکه آیات و نشانه های متعددی بوده است از جهت مجموع من حیث المجموع است چنانچه قرآن یک آیت است و هر سوره و آیه او نیز آیت و معجزه مستقله است یعنی در این نشانه هایی برای پادشاهی طالوت قرار دادیم دلیلی است بر اینکه او از جانب خدا منصوب است اگر شما اهل ایمان باشید چه غیر مؤمن و کسی که قابل هدایت نباشد اگر هزار معجزه برای او اقامه شود باز راه انکار را پیش میگیرد.

[سوره البقره (۲): آیه ۲۴۹] .... ص: ۵۰۸

فَلَمَّا فَصَلَ طالُوتُ بِالْجُنُودِ قالَ إِنَّ اللَّهَ مُبْتَلِیکُمْ بِنَهَرٍ فَمَنْ شَرِبَ مِنْهُ فَلَیْسَ مِنِّی وَ مَنْ لَمْ یَطْعَمْهُ فَإِنَّهُ مِنِّی إِلاَّ مَنِ اغْتَرَفَ غُرْفَهً بِیَدِهِ فَشَرِبُوا مِنْهُ إِلاَّ قَلِیلاً مِنْهُمْ فَلَمَّا جاوَزَهُ هُوَ وَ الَّذِینَ آمَنُوا مَعَهُ قالُوا لا طاقَهَ لَنَا الْیَوْمَ بِجالُوتَ وَ جُنُودِهِ قالَ الَّذِینَ یَظُنُّونَ أَنَّهُمْ مُلاقُوا اللَّهِ کَمْ مِنْ فِئَهٍ قَلِیلَهٍ غَلَبَتْ فِئَهً کَثِیرَهً بِإِذْنِ اللَّهِ وَ اللَّهُ مَعَ الصَّابِرِینَ (۲۴۹)

(پس هنگامی که طالوت با لشگریانش حرکت نمودند طالوت گفت خداوند شما را بنهری امتحان کننده است پس هر که از آن نهر بیاشامد از من نیست و هر که از آن نخورد او از منست مگر کسی که کفی از آب بیاشامد پس از آن نهر جز اندکی همه آشامیدند، و هنگامی که طالوت و کسانی که ایمان آورده بودند از آن نهر گذشتند آنهایی که مخالفت نموده بودند گفتند ما را امروز طاقت جنگ با جالوت

و لشگریانش، نیست و آنها که یقین داشتند که ملاقات کننده ثواب الهی هستند گفتند چه بسیار لشگر کمی که بر لشگر بسیاری باذن خدا فیروز شده اند و خدا با صبر کنندگان است).

فَلَمَّا فَصَلَ طالُوتُ بِالْجُنُودِ فصل بمعنای قطع است یعنی وقتی که طالوت لشگریانش را از لشگرگاه جدا نمود و بیرون آورد و یا بمعنی قطع طریق و سیر است یعنی وقتی طالوت با لشگریانش قطع طریق و طی مسافت نمودند و این بعد از آن بود که بنی اسرائیل آیات و نشانه های حقانیت سلطنت طالوت را مشاهده نموده و او را بپادشاهی پذیرفته و بهمراه او برای جنگ با عمالقه حرکت نمودند خداوند امتحان دیگری از آنها نمود.

قالَ إِنَّ اللَّهَ مُبْتَلِيكُمْ بِنَهَرٍ طالوت گفت که خداوند شما را بنهری امتحان میفرماید، ابتلاء بمعنی اختبار و امتحان است و نهر بمعنی رودخانه، و بعضی گفتند آن رود بین اردن و فلسطین بوده و بعضی گفتند رود فلسطین بوده ولی در اخبار تعیین نشده.

فَمَنْ شَرِبَ مِنْهُ فَلَيْسَ مِنِّی و آن امتحان این بود که هر که از آن نهر بیاشامد از من نیست یعنی از یاران و اصحاب واقعی من نمیباشد و شرب از نهر مراد شرب از آب نهر است مانند (فاسئل القریه) یعنی فاسئل اهل القریه، و مانند جری المیزاب یعنی جری ماء المیزاب.

وَ مَنْ لَمْ يَطْعَمْهُ فَإِنَّهُ مِنِّی طعم اطلاق برخوردن و آشامیدن هر دو میشود و در اینجا مراد آشامیدن است یعنی هر که از آب آن نهر نخورد از من است یعنی از یاران خاص من است و البته مراد بیش از یک غرفه و کف دست است زیرا یک غرفه را استثناء نموده چنانچه میفرماید:

إِلَّا مَنِ اغْتَرَفَ غُرْفَةً بِيَدِهِ اغتراف آب بمشت برگرفتن باشد و غرفه یک

مشت از آب است و این استثناء از جمله قبل فَمَنْ شَرِبَ مِنْهُ فَلَیْسَ مِنِّی میباشد یعنی خوردن یک مشت از آب مانعی ندارد.

فَشَرِبُوا مِنْهُ إِلَّا قَلِیلًا مِنْهُمْ یعنی جز کمی از آنها زائد بر یک مشت آب آشامیدند که طبق خبر مروی از حضرت رضا (ع) عده آنهایی که با طالوت بودند شصت هزار نفر بود و در این امتحان بمقتضای حدیث مروی از حضرت صادق (ع) همه مخالفت نمودند جز عده کمی از آنها که سیصد و سیزده نفر بعدد اصحاب بدر بودند.

فَلَمَّا جاوَزَهُ هُوَ وَ الَّذِینَ آمَنُوا مَعَهُ یعنی وقتی طالوت و مؤمنین با او از نهر عبور کردند بعضی گفتند مراد از الَّذِینَ آمَنُوا خصوص آن عده قلیل یعنی سیصد و سیزده نفرند که اطاعت نمودند ولی بقیه جزء مؤمنین نبوده و از نهر عبور ننمودند ولی این درست نیست بلکه مراد از الذین امنوا همه آنها میباشند و همه از نهر عبور نمودند لکن آنها که مخالفت نمودند ایمانشان باندازه ایمان آن عده قلیل نبود و دلیل بر اینکه همه از نهر عبور نمودند علاوه بر حدیث مروی از کافی از ابی بصیر از حضرت باقر (ع) جمله «قالُوا لا طاقَةَ لَنَا الْیَوْمَ بِجالُوتَ وَ جُنُودِهِ» میباشد که مسلما این گفتار همان کسانی است که در شرب از نهر مخالفت نموده و بیش از یک غرفه آشامیدند گفتند ما را طاقت جنگ با جالوت و لشگر انبوه او نیست و جالوت سلطان جابری از عمالقه بود که مردان بنی اسرائیل را کشته و زنهای آنها را اسیر و اطفال آنها را دستگیر نموده بودند و اینان از اولاد عملیق از نواده های سام پسر نوح بودند که در روی زمین بسیار فساد نمودند و اینان از بقایای عاد قوم هود بوده و حضرت ابراهیم نیز با آنها جنگ نمود و تا زمان داود بودند.

قالَ الَّذِینَ یَظُنُّونَ أَنَّهُمْ مُلاقُوا اللَّهِ مراد آن سیصد و سیزده نفرند که در

ایمان ثابت و راسخ بودند و ظنّ در اینجا بمعنی یقین است چنانچه در آیات دیگری نیز باین معنی اطلاق شده مانند آیه أَنَّا ظَنَنَّا أَنْ لَنْ نُعْجِزَ اللَّهَ و آیه فَظَنُّوا أَنَّهُمْ مُواقِعُوها و آیه الَّذِینَ یَظُنُّونَ أَنَّهُمْ مُلاقُوا رَبِّهِمْ و ملاقات خدا بمعنی حضور در موقف حساب و ملاقات رحمت و ثواب اوست آنهایی که یقین داشتند این مجاهده در راه حق است و بفتح و پیروزی خاتمه مییابد و اگر بشهادت و کشته شدن در راه خدا هم نائل شوند مشمول فیوضات و مثوبات خدا در موقف حساب و قیامت خواهند گردید.

کَمْ مِنْ فِئَةٍ قَلِیلَةٍ غَلَبَتْ فِئَةً کَثِیرَةً بِإِذْنِ اللَّهِ چه بسیار لشگرهای اندک که بر لشگرهای انبوه بمشیت حق غالب شده اند یعنی ما هم که اندکیم بمشیت حق بر لشگر جالوت که انبوهند فیروز خواهیم شد.

وَ اللَّهُ مَعَ الصَّابِرِینَ و خداوند کسانی را که در راه او استقامت و ثبات بورزند یاری خواهد فرمود.

[سوره البقره (۲): آیه ۲۵۰] .... ص: ۵۱۱

وَ لَمَّا بَرَزُوا لِجالُوتَ وَ جُنُودِهِ قالُوا رَبَّنا أَفْرِغْ عَلَیْنا صَبْراً وَ ثَبِّتْ أَقْدامَنا وَ انْصُرْنا عَلَی الْقَوْمِ الْکافِرِینَ (۲۵۰)

(و هنگامی که لشگر طالوت در مقابل جالوت و لشگریانش ظاهر شدند گفتند پروردگار ما بر دلهای ما بردباری و شکیبایی و استقامت بریز و قدمهای ما را ثابت بدار و ما را بر گروه کافران یاری فرمای) وَ لَمَّا بَرَزُوا لِجالُوتَ وَ جُنُودِهِ برز بمعنی ظهر است چنانچه در آیه دیگر میفرماید وَ تَرَی الْأَرْضَ بارِزَةً «۱» و مراد در اینجا ظهور در میدان حرب است چنانچه جنگ را مبارزه و جنگجو را مبارز گویند یعنی وقتی طالوت و اصحابش ۱- سوره کهف آیه ۴۵

در میدان حرب مقابل جالوت و لشگرش قرار گرفته آماده جنگ شدند.

قالُوا رَبَّنا أَفْرِغْ عَلَيْنا صَبْراً افراغ بمعنی خالی کردن ظرف از آب و نحو آن است و بمعنی صبّ و ریختن است مانند آیه شریفه:

أُفْرِغْ عَلَيْهِ قِطْراً «۱» یعنی قلب ما را از شوائب اوهام و ترس خالی کن و صبر و بردباری در آن بریز.

وَ ثَبِّتْ أَقْدامَنا و قدمهای ما را تا آخرین مراحل جنگ ثابت و استوار بدار وَ انْصُرْنا عَلَى الْقَوْمِ الْكافِرِينَ نصرت خود را شامل حال ما فرما تا در جهاد پیشرفت نموده و بر قوم کافرین یعنی جالوت و جنودش غالب گردیم.

[سوره البقره (۲): آیه ۲۵۱] .... ص: ۵۱۲

فَهَزَمُوهُمْ بِإِذْنِ اللَّهِ وَ قَتَلَ داوُدُ جالُوتَ وَ آتاهُ اللَّهُ الْمُلْكَ وَ الْحِكْمَةَ وَ عَلَّمَهُ مِمَّا يَشاءُ وَ لَوْ لا دَفْعُ اللَّهِ النَّاسَ بَعْضَهُمْ بِبَعْضٍ لَفَسَدَتِ الْأَرْضُ وَ لكِنَّ اللَّهَ ذُو فَضْلٍ عَلَى الْعالَمِينَ (۲۵۱)

(پس باذن خدا لشگر طالوت جنود جالوت را شکست دادند و داود جالوت را کشت و خدا پادشاهی و حکمت باو عطا فرمود و از آنچه میخواست باو تعلیم داد و اگر دفع کردن خدا بعضی از مردم را ببعض دیگر نبود البته زمین تباه می شد ولی خدا دارای بخشش نسبت بجهانیان است) فَهَزَمُوهُمْ بِإِذْنِ اللَّهِ هزم را در مجمع البیان بدفع تفسیر کرده و در مجمع البحرین بکسر یعنی شکستن معنی نموده و ظاهر این است که هزم بمعنی شکست دادن یعنی از بین بردن و هلاک نمودن باشد یعنی جنود جالوت را از بین برده و هلاک نمودند و البته این کار باذن و مشیت الهی بود و اگر اراده حق تبارک و تعالی نبود تحقق نمی یافت چنانچه در آیه دیگر میفرماید: ۱- سوره کهف آیه ۹۵

ما قَطَعْتُمْ مِنْ لِينَةٍ أَوْ تَرَكْتُمُوها قائِمَةً عَلى أُصُولِها فَبِإِذْنِ اللَّهِ «۱» وَ قَتَلَ داوُدُ جالُوتَ و داود که جزو لشگریان طالوت بود جالوت را کشت در جلد پنجم بحار صفحه ۳۲۹ حدیث مفصلی از کافی از حضرت صادق علیه السّلام درباره انبیاء بنی اسرائیل از زمان موسی تا مسیح و جهاد آنان را با دشمن دین ذکر میکند و چون حدیث بسیار مفصلی است آنچه راجع بداود است بطور اختصار متذکر میشویم.

مینویسد داود پسر ایشا بود و ایشا چهار پسر داشت و در روایت قمی و مجمع است که ایشان ده پسر داشت و شبان گوسفندان بود و داود از همه آنها کوچکتر بود و ایشا همه پسران را در لشگر طالوت روانه جنگ نمود و داود را برای رعایت گوسفندان گذارد. و سپس آذوقه تهیه نموده و بوسیله داود برای پسرانش فرستاد و خداوند به پیغمبر آن زمان وحی فرستاد که هر که درع موسی بر قامتش راست آید قاتل جالوت است، و درع موسی بر قامت احدی راست نیامد تا موقعی که داود برای حمل آذوقه حرکت میکرد در اثنای راه بقطعه سنگی برخورد آن سنگ صدا کرد ای داود مرا بردار که من قاتل جالوت هستم و در روایت قمی دارد که سه قطعه سنگ او را ندا دادند، داود آنها را برداشته در مخلات (چنته توبره) خود گذاشت موقعی که بلشگر طالوت رسید بدو گفت من قاتل جالوتم گفت ترا چه نیرو و شجاعتی است؟ داود گفت موقعی که شیر حمله کند و یکی از گوسفندان مرا برباید آن شیر را گرفته گوسفند را از دهان او میگیرم، پس درع موسی را آورده بر او پوشاندند، بقامتش راست آمد، او را روانه میدان جنگ نمودند داود یکی از سنگها را در میمنه لشگر جالوت انداخته و آنها را متفرق ساخت و دیگری را در میسره انداخته و آنان را متفرق نمود و سنگ سوم را به پیشانی ۱- سوره حشر آیه ۵

جالوت زده و او را هلاک گردانید، سپس بنی اسرائیل او را بسلطنت انتخاب نمودند وَ آتاهُ اللَّهُ الْمُلْکَ وَ الْحِکْمَهَ خداوند باو یعنی داود پادشاهی و سلطنت و حکمت یعنی نبوت و رسالت عنایت فرمود.

وَ عَلَّمَهُ مِمَّا یَشاءُ زبور را باو تعلیم داده و بر او نازل فرموده و آهن را بدست او نرم ساخت تا از آن زره بسازد و لحن خوش باو عنایت فرمود که جبال و طیور با او تسبیح میگفتند چنانچه میفرماید یا جِبالُ أَوِّبِی مَعَهُ وَ الطَّیْرَ وَ أَلَنَّا لَهُ الْحَدِیدَ «۱» و نیز میفرماید وَ آتَیْنا داوُدَ زَبُوراً «۲» وَ لَوْ لا دَفْعُ اللَّهِ النَّاسَ بَعْضَهُمْ بِبَعْضٍ لَفَسَدَتِ الْأَرْضُ دفع عبارت از جلوگیری چیزیست که در مقام تحقق و ثبوت است و رفع از بین بردن چیزی است بعد از آنکه محقق و ثابت شده است.

و در معنی این جمله سه احتمال است: اول ظاهر آیه که مناسب مورد و سیاق آیات است و آن اینست که افراد ظالمی که در روی زمین از کفار و جبابره و فراعنه استیلاء پیدا میکنند اگر در روی زمین بمانند هر آینه فساد و ستمگری آنها زمین و اهل زمین را از بین میبرد لذا خداوند بواسطه حفظ نظام عالم و بقاء بنی آدم افراد دیگری را بر آنها مسلط میکند تا آنها را هلاک نموده و از فساد آنان جلوگیری نمایند چنانچه طالوت و داود و یارانشان جالوت و لشگر او را منهزم نموده و از افساد آنان جلوگیری نمودند.

دوم بواسطه وجود افراد با ایمان و صالح و متقی و اطفال بی گناه رفع بلیات از عموم مردم می نمایند که اگر آنها نبودند همه اهل زمین هلاک میشدند چنانچه در مجمع و غیره از رسول اکرم صلّی اللَّه علیه و آله و سلّم روایت کرده اند که فرمود «

لولا شیوخ رکع و صبیان رضع و بهائم رتع لصب علیکم العذاب صبّا

» و در نسخه بجای شیوخ عباد نقل شده است ۱- سوره سبأ آیه ۱۰

۲- سوره نساء آیه ۱۶۱

و همچنین از جابر از رسول اکرم صلّی اللَّه علیه و آله و سلّم روایت کرده اند که فرمود «

ان اللَّه یصلح بصلاح الرجل المسلم ولده و ولد ولده و اهل دویرته و دویرات حوله و لا یزالون فی حفظ اللَّه ما دام فیهم

» و همچنین حدیثی که در مجمع از جمیل از حضرت صادق روایت کرده که فرمود «

ان اللَّه یدفع بمن یصلی من شیعتنا عمن لا یصلّی منهم و لو اجتمعوا علی ترک الصلاه لهلکوا و ان اللَّه لیدفع بمن یزکی من شیعتنا عمن لا یزکی و لو اجتمعوا علی ترک الزکاه لهلکوا و ان اللَّه یدفع بمن یحج من شیعتنا عمن لا یحج منهم و لو اجتمعوا علی ترک الحج لهلکوا».

و بر طبق این مضمون اخبار بسیاری در برهان نقل کرده و آیه شریفه را بر این معنی حمل نموده اند و این تفسیر اگر چه خلاف ظاهر است ولی چون از مصادر وحی و ائمه هدی رسیده لازم الاخذ است.

سوم خداوند بواسطه سلاطین و امراء جلوگیری از فساد مردمان بی باک و شهوت پرست و جنایتکار میکند و انتظام اجتماع بواسطه آنها بر قرار میسازد چنانچه در مجمع البیان نقل کرده «

ما نزع اللَّه بالسلطان اکثر مما نزع بالقرآن لانّ من یمتنع عن الفساد لخوف السلطان اکثر ممن یمتنع منه لاجل الوعد و الوعید الذی فی القرآن

» ولی ظاهر آیه مناسب همان احتمال اول است اگر چه آن دو معنی فی حد نفسه صحیح و درست است.

«و لکن اللَّه ذو فضل علی العالمین

» خداوند بواسطه تفضل بر جهانیان دفع فساد را از روی زمین میفرماید.

[سوره البقره (۲): آیه ۲۵۲] .... ص : ۵۱۶

اشاره

تِلْکَ آیاتُ اللَّهِ نَتْلُوها عَلَیْکَ بِالْحَقِّ وَ إِنَّکَ لَمِنَ الْمُرْسَلِینَ (۲۵۲)

اینها آیات خداست که از روی حقیقت بر تو تلاوت نمود و محققا تو از فرستادگان هستی «تلک» اشاره بمطالبی است که در آیات قبل گذشت از احیاء موتی و غلبه فئه قلیله بر فئه کثیره و بسلطنت رسیدن افراد گم نام و غیره یعنی اینها نشانه های قدرت و عظمت پروردگار است و تلاوت از تلو است یعنی از پی یکدیگر خواندن یعنی آنها را پی در پی بر تو نازل فرمودیم و «بالحق» اشاره بحقیت و مطابق واقع بودن آنهاست.

وَ إِنَّکَ لَمِنَ الْمُرْسَلِینَ و تو از جانب خدا فرستاده شدی که برای مردم این آیات را تلاوت فرمایی.

تمّ بعون اللّه تعالی المجلد الثانی من التفسیر المسمّی باطیب البیان فی آخر الصفر من العام ۱۳۸۶ القمری الهجری پایان جزو دویم قرآن و جلد دویم اطیب البیان

ص: ۵۱۶

تنبیه

چنانچه در مقدمه مفصلا بیان شده در این تفسیر از اموری صرف نظر نمودیم بر خلاف نوع کتب تفاسیر.

۱- اختلاف قراآت زیرا غیر از سیاهی قرآن سایر قراآت مدرک معتبری ندارد چنانچه در گفتار چهارم مقدمه بیان شده ۲- مراعات نظم سور و آیات زیرا مسلما قرآن باین ترتیب نازل نشده مگر بعض سور و بعض آیات که شدت مناسبت دارد.

۳- تفسیرات مفسرین که بر خلاف ظواهر آیات است و مدرک معتبری از اهل بیت عصمت و طهارت ندارد چون تفسیر برأی است و در اخبار معتبره نهی شده از نقل آن خود داری کردیم چنانچه در گفتار سیم مقدمه مفصلا بیان شده ۴- آیاتی که از ظواهر آن نمیتوان تعیین مراد نمود و خبر معتبری هم از معصوم نداریم علم آن را محول نمودیم باهل آن لانهم ادری بما فی البیت.

۵- شأن نزول آیات اگر مدرک معتبری از معصوم نداریم تخرص بغیب است نسأل اللّه ان یعصمنا من الخطاء و الزلل و ان یجعل ذلک ذخیره لمعادنا بحق محمد و اله صلّی اللّه علیه و آله و الحمد للّه

ص: ۵۱۷

درباره مرکز

بسمه تعالی

هَلْ یَسْتَوِی الَّذِینَ یَعْلَمُونَ وَالَّذِینَ لَا یَعْلَمُونَ

آیا کسانی که می‌دانند و کسانی که نمی‌دانند یکسانند ؟

سوره زمر/ ۹

آدرس دفتر مرکزی:

اصفهان -خیابان عبدالرزاق - بازارچه حاج محمد جعفر آباده ای - کوچه شهید محمد حسن توکلی -پلاک ۱۲۹/۳۴- طبقه اول

وب سایت: www.ghbook.ir

ایمیل: Info@ghbook.ir

تلفن دفتر مرکزی: ۰۳۱۳۴۴۹۰۱۲۵

دفتر تهران: ۸۸۳۱۸۷۲۲ ـ ۰۲۱

بازرگانی و فروش: ۰۹۱۳۲۰۰۰۱۰۹

امور کاربران: ۰۹۱۳۲۰۰۰۱۰۹

مرکز تحقیقات رایانه‌ای
قائمیه
اصفهان
www
برای داشتن کتابخانه های‌تخصصی
دیگر به سایت این مرکز به نشانی
www.Ghaemiyeh.com
www.Ghaemiyeh.net
www.Ghaemiyeh.org
www.Ghaemiyeh.ir
مراجعه و برای سفارش با ما تماس بگیرید.
۰۹۱۳ ۲۰۰۰ ۱۰۹